

SOROS TIJADAR

TÚLÉLNI

ÁLARCBAN | NÁCIVILÁG MAGYARORSZÁGON
SZIBÉRIAI ROBINSONOK

SOROS PÁL ÉS SOROS GYÖRGY
ELŐSZÓVAL



MÚLT ÉS JÖVŐ KIADÓ
BUDAPEST, 2018

A könyv és a borítók illusztrációs képanyagát
a Soros Family Archive engedélyével közöljük.

A fordítás az alábbi kiadások alapján készült:

Tivadar Soros (Dr. Teodoro Schwartz):
Maskerado ĉirkaŭ la morto. Nazimondo en Hungarujo
(Stefano, 1965, La Laguna)

Tivadar Soros (Dr. Teodoro Schwartz):
Modernaj Robinzonoj: en la siberia praabaro
(Literatura Mondo, 1923/1924)

Eszperantóból fordította: Ertl István
Humphrey Tonkin kiadásunkhoz
írott kiegészítését fordította: Kocsis Alexandra

© Múlt és Jövő Kiadó, 2018
Copyright © Paul Soros örökösei és George Soros, 2018
Translation, Translator's Introduction, Notes
© Humphrey Tonkin 1998, 2010
Humphrey Tonkin összegzése © 2018
Hungarian translation © Ertl István, 2002, 2018
Dénes Gábor interjú-riportja © 1991
Összeállítás és utószó © Kőbányai János, 2018
Fotók © Soros Family Archive

ISBN 978-615-5480-51-5

Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2018
Felelős kiadó: a kiadó igazgatója
A szöveget gondozta: Borus Judit
A borító és könyvterv Czeizel Balázs munkája
A borítón Pauer Gyula *Cipők a Duna-parton*
című művének részlete látható

Készült a Gyomai Kner Nyomdában
Felelős vezető: Erdős Tamás vezérigazgató

TARTALOM

ÁLARCBAN. NÁCIVILÁG MAGYARORSZÁGON.....	7
<i>Paul Soros előszava</i>	9
<i>George Soros előszava</i>	11
<i>A kiadó előszava az 1965-ös első kiadáshoz</i>	14
1. Rövid történelem- és földrajzlecke.....	19
2. Ismerkedünk a megszállással.....	27
3. A Zsidó Tanács.....	31
4. Nagyszabású tervek.....	38
5. Kis zsidó filozófia.....	43
6. Az első próbálkozások.....	49
7. Hamisítók között.....	62
8. Vidéki gettók.....	67
9. Exodus.....	75
10. Június 6., a partraszállás napja.....	84
11. Júlia kalandjai.....	99
12. Rejtekhelyünk végnapjai.....	105
13. Vásár utca 2.....	107
14. Vidéki élet.....	114
15. Macska-egér játék.....	120
16. Fölébred a világ lelkiismerete.....	126
17. Csalóka hajnal.....	132
18. Szálasi napjai.....	141
19. Újabb borzalmak.....	150
20. Razzia.....	158
21. Az idő eltöltésének művésze.....	166

22. Ostrom.....	175
23. Január 12.	184

<i>Humphrey Tonkin: Az angol nyelvű kiadás szerkesztőjének utószava.....</i>	<i>189</i>
<i>Jegyzetek.....</i>	<i>205</i>
<i>Idézett művek.....</i>	<i>233</i>

SZIBÉRIAI ROBINSONOK.....	239
---------------------------	-----

I. Hadifogságban	243
II. A szökés	247
III. Megbeszélés.....	252
IV. Toborzás	256
V. Az első akadályok.....	260
VI. Az átkelés.....	264
VII. Az üldözés	268
VIII. Az orocsonoknál	272
IX. Az orocson faluban.....	276
X. Az őserdőben.....	279
XI. A Vityim folyón.....	283

<i>Jegyzetek.....</i>	<i>287</i>
-----------------------	------------

KÉPEK A SOROS CSALÁD ÉLETÉBŐL.....	291
------------------------------------	-----

<i>Soros György – Az ember más. Dénes Gábor interjúja.....</i>	<i>303</i>
<i>Humphrey Tonkin: A Maskerado után</i>	<i>321</i>
<i>Kőbányai János A túlélés filozófiája</i>	<i>331</i>

Á L A R C B A N N A C I V I L Á G M A G Y A R O R S Z Á G O N



PAUL SOROS ELŐSZAVA

Édesapám, Tivadar, nem mindennapi, eredeti ember volt. Józan ítélőképessége a világ és az emberi természet értő ismeretén alapult. Megragadt emlékezetemben egyik jellemző mondása: „Elképesztő, hogy mit el nem tűr az ember – amíg mások szenvedéséről van szó”.

Apám értékrendjét nem polgári hiedelmek, megszokások és törekvések, hanem az oroszországi forradalom idején, szökött hadifogolyként szerzett tapasztalatai alakították – akárcsak azt, hogy mit ítél fontosnak az életben és mit nem, s hogy a dolgokat nem a látszat, hanem a lényegük alapján ítélte meg.

Megfigyelésem szerint a bridzs, a versenyszerű tenisz és a pénzre menő tevékenységek gyakran fényt vetnek az emberek valódi jellemére és természetére. A nemes erkölcsű, nagylelkű és nyájas ember, akinek mutatni szeretjük magunkat, ilyenkor feltárja takargatnivalóját, és bepillantást enged igazi énjébe.

Az a kor, amelyről ez a könyv szól, a bridzsnél is jobban próbára tette az embereket, mert életre-halálra ment a játék. Remélem, az olvasó is azt érzi majd, amit én éreztem az események részeseként: hogy bármilyen örült és fenyegető is a világ vagy a társadalom, bármily zordak is a körülmények, az öntudatos ember akkor se kövesse birkaként a többi, hanem nézzen szembe a sorssal, s igyekezzen saját kezébe venni annak irányítását. Az én apám így tett: nem adta meg magát a rettegésnek és a gyűlöletnek, megmaradt kulturált és emberséges, méltósággal és józanul viselkedő embernek, aki megtette, amit megtehetett családjáért és bajba került embertársaiért.

1956-ban elhagyta Magyarországot és Amerikába költözött. Már itt határozta el, hogy könyvet ír vészkorszaki élményeiről, ahogy korábban megírta oroszországi kalandjait is. Ez a könyv 1965-ben je-

lent meg *Maskerado* címen, eszperantóul (az első világháború alatt tanulta még ezt a nyelvet). 1998-ban a menyemnek, Flora Fraser írónőnek a kezébe került a *Maskeradónak* a családunk birtokában lévő, igen kezdetleges angol fordítása. Mivel Tivadar története lebilincselte őt, úgy érezte, hogy sokakat érdekelhetne a mű angol nyelvű kiadása. Szerkesztői kitartása végül elvezette Humphrey Tonkin professzorhoz (Hartfordi Egyetem, Connecticut): neki köszönhetjük az új, csi-szolt angol szöveget, az elbeszélés háttérére bőséges fényt vető jegyzetanyagot, és azt, hogy az új életre kelt *Maskerado* immár szélesebb közönséghez jut el.

Tizennyolc éves voltam az apám tárgyalta időben: ebben a korban az ember már felfogóképes és még tanulékony. Miután voltam olyan szerencsés, hogy életben maradtam, elmondhatom: az akkor szerzett tapasztalatok az egész életemre kihatottak.



GEORGE SOROS ELŐSZAVA

Nem beszélhetek tárgyilagosan erről a könyvről, hiszen életem meghatározó időszakáról szól, és az édesapám írta, aki akkor a legfontosabb alakja volt az életemnek. Olyan emlékeket elevenít fel, amelyek élesen az eszembe vésődtek – élesebben, mint bármi más, ami azóta történt velem.

A németek 1944. március 19-én szállták meg Magyarországot. Az oroszok 1945. január 12-én szabadítottak föl bennünket. A kettő között tíz hónapig halálos veszélyben éltünk. Ez idő alatt a magyarországi zsidóknak több mint fele, a budapestieknek talán egyharmada elpusztult. Családommal együtt én életben maradtam. Apám különböző módokon sok más embernek is segített. Ekkor érezte magát leginkább elemében. Soha nem láttam ilyen tevékenynek. Ügyvédként arra volt a legbüszkébb, hogy csak annyit dolgozik, amennyit feltétlen muszáj. Amikor legfontosabb ügyfele, okányi Schwartz föld-birtokos még csak gondolkozott rajta, hogy fölfogadja-e, azt a tanácsot kapta, hogy ne tegye, mert apám a napja legnagyobb részét fürdőben, a jégen és kávéházakban tölti. Irodáját otthon rendezte be, és mondhatom, ügyfél ritkán fordult meg a várójában. Bezzeg a német megszállás idején, amikor négyesben béreltünk egy csak a fürdőszobán át megközelíthető szobát a Vásár utcában, a fürdőszobánkban gyakran egymás sarkára hágtak a tanácsra várók.

Talán szentségtörésnek tűnik: életem legboldogabb időszaka volt ez a tíz hónap, tizennégy éves koromban. Életveszélyben forogtunk, de apám látszólag ura volt a helyzetnek. Tisztában voltam a fenyegető vésszel, mert apám mindenről felvilágosított, de lelkem mélyén mégsem hittem, hogy nekünk is bajunk eshet. Gonosz, igazságtalan erők üldöztek, s mi már csak ezért sem állhattunk másutt, mint az an-

gyalok oldalán. Ráadásul nemcsak saját bőrünket mentettük, hanem mások megmentésén is fáradoztunk. Kevés volt az esélyünk, mégis mindig mi kerekedtünk felül. Mi többet kívánhat egy tizennégy éves fiú? Csodáltam és imádtam az apám. Kalandos életet éltünk, és jól szórakoztunk együtt. Azt hiszem, hogy mindez erősen érződik is ebben a könyvben; arra viszont szerénységében alig utal apám, hogy milyen sok embernek segített.

Apámnál jobban kevesen lehettek felkészülve a német megszállásra, mert egyszer már volt némileg hasonló helyzetben. Az első világháborúban megszökött egy szibériai hadifogolytáborból, és az orosz forradalom kellős közepén találta magát. Itt megtanulta, hogyan kell életben maradni, amikor érvényét veszti minden megszokott szabály. Ezek az élmények új emberré tették. Becsvágyó fiatal emberként eleinte igyekezett előrejutni a világban. A fogolytáborban *Palánk* címmel faliújságot indított, ami olyan népszerűvé tette, hogy megválasztották a foglyok szóvivőjének. Amikor a szomszéd táborból néhányan megszöktek, az ottani parancsnok megtorlásként a foglyok képviselőjét végeztette ki. Ez ébresztette rá apámat, hogy a többiek közül kitűnni nem mindig életbiztosítás. Úgy döntött, hogy nem bízsa magát tétlenül a sorsra, hanem megszervezi a szökést. Mesterségekben jártas bajtársakat vett maga mellé: ácsot, szakácsot, és így tovább. Ő a vezetéshez értett, és nem is büszkélkedett mással. Úgy tervezte, hogy átvágnak a hegyeken, tutajt ácsolnak, és lecsorognak az óceánig. Ezzel csak egy baj volt: Szibéria összes folyója az Északi Jeges-tengerbe torkollik. Már hetek óta sodródtak, mire rájöttek, hogy egyre északabbra jutnak, és hónapokba került, míg a tajgán keresztül sikerült visszavergődniük. Időközben kitört az orosz forradalom – és a vele járó újabb háborúskodás. A vörösök a fehérek híveit irtották, és vice versa. Ekkoriban utazgatott egy szökött cseh foglyokból álló brigád páncélvonata a transzszibériai vasút vonalán. Apám számos kaland árán jutott el Szibériából Moszkvába, s végül haza Magyarországra. E kalandjairól a mostani könyvhöz hasonló művében, a *Moder Robinsonok*ban számolt be.

E kalandokból apám új emberként tért meg. Becsvágya elpárolgott, örült, hogy él. Nem akart mást, csak élvezni az életet. Szeretett jól élni, de nem akart vagyont fölhalmozni. Akadálynak tekintette az anyagi javakat, mert bajba keverik, sőt alkalomadtán elveszejtik az embert. Nem ismertem még egy olyan rendszeres vagyónapasztót, mint az apám: azzal hidalta át az ügyvédi jövedelme és a kényelmes életmódunk anyagi háttere között tátongó szakadékot, hogy

eladogatta az ingatlanjait. Nem csoda, hogy a háború idejére már alig maradt veszténivalója. „Solum capital caput” – szokta volt mondogatni.

Apám szeretett a gyerekeivel időzni. Kisfiú koromban délutánonként benéztem hozzá a kávéházba, s ő vendégül látott egy szelet Sacher-tortára. Később szinte mindennap együtt jártunk úszni, evezni, korcsolyázni. Iskola után elmentem hozzá a fürdőbe: úszás után elüldögéltünk, s meghallgattam világháborús kalandjainak soros epizódját. Így ivódott belém apám világnézete, ami később nagy hasznomra vált. Nagymestertől tanultam a túlélés tudományát.

Édesanyám egész más természetű ember volt – ez a könyvből is kiviláglik. Mindkettőjüket szívből szerettem. Apám volt a példaképem, anyám viszont az igazi bizalmasom. Mindketten énem részévé váltak, s e két oly különböző jellemű ember egész életemben tovább csatázik bensemben – de ez már egy másik történet. Inkább átadom a szót édesapámnak.



A KIADÓ ELŐSZAVA AZ 1965-ÖS ELSŐ KIADÁSHOZ

Az európai zsidóság hanyatlása akkor kezdődött, amikor 1215-ben a negyedik lateráni zsinat¹ megtiltotta, hogy a zsidók „keresztény” foglalkozást űzenek: ekkortól kényszerültek uzsorából és más lenézett mesterségekből megélni. A Jagellók birodalmának² szétesése után hasonlóan alakult a zsidók sorsa a vallásilag addig Róma, attól kezdve Bizánc fennhatósága alatt álló szláv földeken is. Ezekkel az eseményekkel vette kezdetét a kegyetlenségek egész sora, a gettók XIII–XV. századi felállításától kezdve a zsidók kiűzésén át (Anglia: 1290, Franciaország: 1349, Spanyolország: 1492) a Harmadik Birodalom koncentrációs táboraiig és gázkamráiig.

Egészen a nácik nagyüzemi tömeggyilkosságáig semmi nem múlta fölül a középkori antiszemitizmus borzalmaival. Bázelen már a XIII. században megtörtént, hogy a város egész zsidóságát, jó két-ezer főt összeterelték a Rajna egy közeli szigetére, egy e célból emelt épületbe, majd rájuk gyújtották a falakat: mind egy szálig bennégtek. Huszonöt év sem telt el, és Strassburg zsidó temetőjében hasonló látványosságnak örvendhetett az ujjongó tömeg: itt is tűzhalált halt minden zsidó, a gyermekek és a nők is. 1349-ben IV. Luxemburgi Károly német-római császár a Frankfurtban élő zsidók élete és vagyona feletti rendelkezést aranyért cserébe átengedte a városnak; ugyanebben a kiváltságlevelében teljes büntetlenséget szavatolt mindenkinnek, aki zsidó életet olt ki, s ezzel történelmi precedenst teremtetett a zsidók teljes jogfosztására, üldözésük és kifosztásuk bátorítására. Ezeröttszáz éven át csapkodtak Európában az antiszemitizmus pusztító lángnyelvei, míg a legutóbbi tűzvész zsidók millióinak elszenesedett holttestét nem hagyta maga után Európa vigasztalan rommezején.

A Nyugat történetében a keresztes hadjáratok mészárlásainál és a fekete halálnál is rettenetesebb az a bűn, amelyet a kereszténység a gettók fölállításával követett el a zsidóság ellen.³ A városoktól elhatárolt, soha nem bővített gettókban majd három évszázadon át folyamatosan szaporodott, egyre elviselhetetlenebbül zsúfolódott a lakosság. Ilyen környezet formálta a zsidó lelket, amely bármi áron ki akart törni az összezártságból, a mindennapos sűrűlődések és ci-vódások közegeiből: innen származik minden képmutatás, gátlástalanság és ravaszkodás, amely egyesek szemében a „zsidó” jelzőt ter-heli, ám innen ered a zsidókat jellemző összetartás, önfeláldozás, jó-tékonyosság, szorgalom és nyakas kitartás is.

Amikor a francia forradalom után, a liberalizmus megjelenésével egy gettóból jött zsidó senki, egy Moses Mendelssohn⁴ elsőként át-törte a gettó falát – nyilvános metafizikai vitában győzve le Kantot, a német filozófust, és Schlegelhez adva leányát, Dorotheát –, akkor aztán átszakadtak a gátak, és kiáradtak a zsidók a gettóból: eljött a Rothschildok,⁵ Hirschek,⁶ Montefiorék⁷ és Disraelik⁸ kora; megala-kult az Ullstein kiadó és a Reuter hírügynökség; a zsidó Ochs létre-hozta a *The New York Timest*, a zsidó Mond a brit vegyipart, a zsidó Ballin pedig a Hamburg Amerika Line-t; az emancipált, már asszi-miláns zsidóság köréből olyan emberek kerültek ki, mint Felix Men-delssohn-Bartholdy, Heinrich Heine, Paul Ehrlich, Cesare Lombroso, Ferdinand Lassalle, Karl Marx, Lazaro Zamenhof, Sigmund Freud, Henri Bergson, Stefan Zweig, Franz Kafka, Albert Einstein – s leg-többjük már csak egyfajta családi hagyománynak érezte, etikai-történelmi háttérnek tekintette saját zsidóságát. Képzeltetni-e ennél nagyobb mérvű beolvadást, hatékonyabb toleranciát?

És mégis: két-három nemzedékváltás kellett csupán, hogy eljus-sunk Auschwitz⁹ iszonyú égő áldozatáig¹⁰ s a könnyörtelenül felszá-molt varsói gettóig, amelynek csontvázza aszott lakói felfoghatatlan hősiességükkel az egész európai zsidóság nevében vívták ki az em-beriség csodálatát.

Nincsen rá biztosíték, hogy a történelem konjunktúralovagjai soha többé nem fogják az emberi közösségekben mindig föllelhető gyűlöletet és irigységet a tömeg bűnös manipulálásával olyan köny-nyű célra irányítani, mint a zsidóság. Mivel évről évre magasabbra csap a feledés árja, s mi sem könnyebb a felejtésnél és elfedésnél, ki-adónk, a Stafeto úgy döntött, hogy az eszperantista közönség elé bocsátja egy zsidónak született budapesti visszaemlékezését, amely-ben a leírt események a legendák erejével bírnak, sőt helyenként a

legendák fölé emelkednek. Ez az eszperantó dokumentum eredeti tanúságtétel arról, hogyan vihette rá valahol Európában a *fajiság* tri-viális koholmánya – amely mintegy felváltotta az istengyilkosság éppoly vulgáris hazugságát –, a náciakat egy olyan embercsoport ki-irtására, amely – maga is rendkívül sokféle nép leszármazottjaként – a legtágabb értelemben véve a Nyugat tanítója volt egykoron a földművelés és az állattenyésztés terén, s elhozta gall földre és a Rajna vidékére a szőlőt, Közép-Európába az olajbogyót, a lengyel Jagelló-birodalom latinizált szláv tájaira az állattartás és erdőművelés hagyományát. Ehhez vegyük még hozzá azt a paradoxont is, hogy a kereszténység elterjedése az első időkben éppen a Római Birodalom határvidékét átszövő zsidó hálózat révén történt; ezek a zsidók nagyrészt megtért indoeurópaiak voltak, de akadtak köztük a Paleszti-nából származókon kívül altáji-türk kazárok,¹¹ tatárok, arabok, ber-berek és még sokan mások is.

Ezen kiadványunk tehát tanúságtétel, de egyben főhajtás is a zsi-dóság előtt, amely Lazaro Zamenhofot is adta nekünk, s egyúttal a Zamenhof család azon tagjai előtt, akik a varsói gettóban és Pal-miry,¹² Treblinka¹³ táborában haltak mártírhaltát.



JEGYZETEK

¹ A negyedik lateráni zsinat a középkori római egyház politikai és vallási tekinté-lyének csúcspontján ült össze; III. Ince pápa ekkor indított könyörtelen eretnekül-dözést.

² A litván eredetű Jagelló család birtokai a XIV–XV. században a Balti-tengertől a Fekete-tengerig terjedtek.

³ *Régulo saját jegyzete:* Az emberiség történelmének útján tátong még azért egy hasonlóan mély és szegényletes verem: az 1518-tól, az első haiti szállítmány befu-tásától 1880-ig, az utolsó rakomány partra tételéig tartó rabszolgakereskedelem. A „fekete arany” adásvétele során 15 millió Afrikából Amerikába hurcolt rabszolgát érintett ez az erőszakos, kegyetlen, véletlenszerű és a világtörténelem minden ad-digi áttelepítésénél nagyobb szabású népmozgás. Lenyűgöz és zavarba ejt a gon-dolat, hogy a négerek mérhetetlen szenvedéseket okozó adásvétele kapcsolatban áll korunk kapitalizmusával, mely főként anyagi jólétével jellemezhető. A tévesen elnevezett Nyugat e nélkül az emberpiac nélkül nem volna az, ami, s nem élvezné azt az anyagi gyarapodást, amely büszkeségének fő forrása. A XVII–XVIII. században a Nyugat új iparágait létrehozó, főképp, de nem kizárólag brit és amerikai elitek mesés gazdagsága elképzelhetetlen volna az Amerika cukornád-, gyapot- és kávé-ültetvényeiről származó busás haszon nélkül, amelyet csakis az elhurcolt feketék munkaereje teremthetett meg. Anglia II. Károly király alatt hivatalosan is kivette részét az emberkereskedelemből: népszerűsítésére Károly még külön pénzérmét is veretett, a guinea-t. A kereszténység köpenyébe gyakran álszent módon burko-

lózó Nyugat nagy szégyene, hogy egészen a XIX. század elejéig szótlanul nézte és természetesnek vette, hogy szenvedések, kínok, megalázások és kegyetlenségek közepette színes bőrű emberek válnak üzlet tárgyává. Elmondhatjuk, hogy amikor a Nyugat önelégülten büszkélkedik saját *fejlettségével* az úgynevezett *fejlődő* orszá-gok előtt, akkor ennek a fejlettségnek az alapkövei afrikai vérben áznak. Eljött az ideje, hogy a Nyugat pártatlan légkörben, szerényen és megértően elismerje, mennyi mindenben adósa Afrikának.

⁴ Német filozófus és bibliatudós (1729–1786), a nagy zeneszerző, Felix Mendels-sohn nagyapja.

⁵ Meyer Amschel Rothschild (1743–1812): frankfurti bankárcsalád alapítója.

⁶ Moritz von Hirsch báró (1831–1896): müncheni születésű emberbarát, aki a bal-káni vasútvonalak fejlesztésével szerzett vagyonát a zsidók életkörülmények javí-tására fordította.

⁷ Moses Haim Montefiore (1784–1885) Olaszországban született, Angliában gaz-dagodott meg. Szíviügye volt a zsidók helyzetének javítása, és külön segítette a Len-gyel- és Oroszországban, Romániában és a Közel-Keleten élő zsidókat.

⁸ Benjamin Disraeli (1804–1881): brit miniszterelnök, ismert regényíró.

⁹ Auschwitz a dél-lengyel Oświęcim város német neve. Szomorú hírnevét az 1941-től 1944-ig itt működő haláltábornak köszönheti, ahol 1-2,5 millió embert, nagyobb-részt zsidókat gyilkoltak meg. (1944 tavaszán és nyarán ide deportálták a legtöbb magyar zsidót is.) 1941 végén a szomszédos Birkenau (Brzezinka) nevű nyírfaiget-ben is megsemmisítő tábort állítottak fel, kezdetben orosz foglyok számára.

¹⁰ Régulo tehát már ekkor, 1965-ben az „égő áldozat” (*brulofero*) szót használja a holokauszt megjelölésére.

¹¹ Altáji eredetű török nép, amely a IV–V. században telepedett meg a délkelet-európai sztyeppeken. A VIII. században kollektíve áttértek a zsidó vallásra. A X. szá-zadtól mint külön népnek nincsen nyomuk; három törzsük „kabarok” néven csat-lakozott a honfoglaló magyarokhoz.

¹² Varsótól északnyugatra.

¹³ Varsótól északkeletre.

1 | RÖVID TÖRTÉNELEM- ÉS FÖLDRAJZLECKE

Úgy szép az élet, ha változatos és kalandos, de nem árt, ha szerencséje is van az embernek. Amikor 1939 szeptemberében az angol miniszterelnök, Neville Chamberlain hadüzenetével megkezdődött a második világháború, egy magyar rádióhallgató ezt a megjegyzést tette: „Az emberiség értéke most 25%-kal csökken, a zsidók élete viszont fabatkát sem ér majd.”

Én is hallottam ezt a komor jóslatot, de az élet a megszokott kerékvágásban ment tovább: a férfiak dolgoztak és mulattak, az asszonyok kozmetikushoz jártak és szültek.

A falon régóta ott volt már az írás, csak mi még nem tudtuk elolvasni.

Még a második világháború kitörése előtt, 1938-ban járt nálam egy zsidó ügyvéd Ausztriából, aki a hitleri Anschluss idején hagyta el hazáját. Segítségemet kérte. Megesett a szívem a menekültön, és ott helyben 300 pengőt¹ (30 dollárt) adtam neki. Nagy összeg volt ez nekem, aki mindig a pénzzavar árnyékában éltem. Az osztrák zsebre vágta a pénzt, de köszönet helyett csak így szólt:

– Kedves kollégám, maga úgy ad, mintha a *sajátjából* adna!²

Jóval később döbbentem csak rá szavai metsző igazságára, akkor, amikor a zsidókat már nemcsak a javaikból forgatták ki, hanem az életüket is elvették.

Amikor Hitler a birodalmához csatolta Ausztriát, Magyarország közvetlen szomszédságba került Németországgal és a nácizmussal. Földrajzi fekvése miatt az ország rákényszerült, hogy a németek barátja és csatlósa legyen; ezt kívánta meg a németek élettér-elmélete is. A Lebensraum-elv³ a legrövidebben így foglalható össze: Németország jogosan terjeszkedik Kelet-Európában, hisz ezzel jobb meg-

élhetést teremt a népének. Ez az elmélet az ököljog hatalmát deklarálta Európa keleti felében. Magyarország mint szomszédos ország a Harmadik Birodalom első szövetségese lett.

A Teleki Pál miniszterelnök életét kioltó revolvergolyó azonban drámai módon a világ értésére adta, hogy a magyar nép nem jószántából, hanem nagyrészt kényszerből tart a németekkel. Teleki azért lett öngyilkos, mert meghasonlott önmagával. Politikusként a németek oldalára kellett állnia, de emberként képtelen volt elviselni a politika nemtelen irányváltásait.⁴ 1940-ben örökbarátsági szerződést kötött Jugoszláviával, de már három héttel az aláírás után szemet kellett hunynia afölött, hogy Hitler seregei magyar területen vonulnak át Jugoszlávia leigázására.⁵ Úgy is mondhatnánk, hogy Teleki emelkedett lelkű arisztokrata volt; családjában már más példa is akadt rá, hogy valaki öngyilkossággal tett pontot meghasonlottsága végére.

Németország közelsége és Hitler antiszemitizmusa nagyon megnehezítette a magyar zsidóság helyzetét. Már 1939-ben megjelent az első „zsidótörvény”, amely nyíltan szakított a törvény előtti egyenlőség elvével.⁶ Ez a törvény mindenféle módon korlátozta a zsidók gazdasági és munkalehetőségeit. Ráadásul a rendelkezések nemcsak gazdasági téren ártottak a zsidóknak. A törvény azt is kimondta, hogy magyar állampolgárságra csak olyan zsidó jogosult, akinek a családja már 1914 előtt is Magyarországon élt. Az 1914 után szerzett állampolgárság érvényét veszíti, vagyis az ilyen ember kitoloncolható.⁷ Ez csak kevesekre vonatkozott, de a törvény mégis sok család életét dúlta föl, olyanokét is, akik századok óta éltek Magyarországon. Mindenki papírok után szaladgált, hogy állampolgárságának régi keltét igazolja. De hogyan bizonyítható az ilyesmi? Az új törvény közzététele előtt csak nagyon ritkán volt szükség állampolgársági igazolásra. Addig elég volt bemutatni egy lakásbejelentő lapot is, azt pedig két-három nap alatt meg lehetett kapni az illetékes hivataltól. Most bármilyen papírt csak több hónapos, sőt éves utánjárással lehetett beszerezni. Így vette kezdetét az idegek háborúja.

Már 1940-ben azt híresztelték, hogy több mint tízezer „tisztázatlan állampolgárságú” személyt összegyűjtöttek⁸ és a német megszállás alatt álló Lengyelországba deportáltak. A németek legtöbbjüket Kamenec-Podolszknál egy folyóba kergették és agyonlőtték.⁹ Egyre gyakrabban jöttek hírek tömeges kivégzésekről, rabszolgamunkáról és zsidólázadásról (a varsói gettóban). Bennünket e sorscsapások nem értek el, így fensőbbes lelkierővel, némán túrtuk mások

szenvedését. Beértük annyi önvédelemmel, hogy nem hittük el az embertelenségeket.

1941. 1942. 1943...

Lassan múltak a világháború évei. A németek egyre rosszabb helyzetbe kerültek a frontokon, úgy tűnt, csak napok kérdése, és összeomlik a Harmadik Birodalom. Valahogy úgy éreztük magunkat, mint az optimista, aki kiesik a hatodik emeletről, és az első emelet magasságában megállapítja: „Eddig simán megy minden.”

Eljött 1944. március 19.

Ugyanolyan nap, mint a többi. Kicsit csípős az idő, de szép nap ígérkezik. Már reggel szívderítő tavaszillat szállong a levegőben. Kávéházban ülök, jó asztalnál kaptam helyet. Most is épp olyan műgonddal szolgálják föl a kiadós reggelit, mint máskor, csak a reggeli újságot átnyújtva súgja fülembe a pincér:

– Hallotta, hogy az éjjel bejöttek a németek?

Még nem hallottam. Évek óta a levegőben volt a német megszállás, s éppen ezért senki nem gondolta, hogy tényleg bekövetkezik. A hír hallatán magam is megdöbbsenem, hisz a magyar kormány készséggel teljesítette a németek minden kívánságát, csak hogy elkerülje a megszállást. Ekkor Kállay Miklós volt a miniszterelnök, nagynevű történelmi család sarja.¹⁰ A Kállayak olyan ismertségnek és népszerűségnek örvendtek, hogy még táncot is neveztek el róluk, a Kállay-kettőst. Ebben a táncos kettőt jobbra, kettőt balra lép, s közben sűrűn perdül-fordul. A miniszterelnök pontosan így politizált. Diplomatai és rendkívüli küldöttei révén állítólag azt bizonygatta a szövetséges hatalmaknak, hogy Magyarország az első adandó alkalommal át fog állni a nyugatiak oldalára, másrészt pedig azt igyekezett elhiteni Hitlerrel, hogy a magyaroknál hívebb barátot és szövetségest sehol nem talál. A politikai helyzet azonban arra kényszerítette Kállayt, hogy megbízhatóságának jeléül egyre inkább a németeknek kedvezzen. Baráti országot megszállni nem jó politika, és ezt a németek is jól tudták, csakhogy közben napról napra romlott a hadi helyzet. Március 18-án, egy nappal Magyarország megszállása előtt a BBC így foglalta össze a híreket

Az oroszok elérték a román határt. Tíz német hadosztályt szétverték. Ukrajnában terv szerint halad a német csapatok körülvétele és felgöngyölítése. Az amerikai légierő németországi célpontokat bombáz.

A hírek után ez a kommentár hangzott el:

Nemcsak a keleti fronton kerültek végveszélybe a német seregek, hanem kétségessé vált Németország csatlós államainak hűsége is.

A súlyos helyzetben súlyos döntés született: meg kell szállni Magyarországot. A német vezérkar jól látta, hogy Magyarország egy kiugrással az egész Balkánon tüstént végveszélybe sodorná a német haderőt, hiszen a magyarok ezzel nemcsak Románia, hanem az egész Balkán, Jugoszlávia, Bulgária és Görögország felé is elvágnák az utánpótlási vonalakat. Hitler már tanult az olasz kiugrás keserves leckéből, s mindenképp el akarta kerülni – vagy legalább késleltetni próbálta – a katasztrófát.

Lépésére 1944. március 19-ére virradóra került sor. Ellenállásnak semmi jele nem volt.¹¹

Horthy államfőt,¹² minisztereit és vezérkari főnökét Hitler tárgyalásra hívta, így ekkor nem tartózkodtak Magyarországon.¹³ Az ott hon maradt hivatalnokok és katonák között sok volt a németbarát.

Hitler rendszerint hétvégére időzítette fontos lépéseit. Magyarország megszállása is szombatról vasárnapra virradó éjjel történt. A vasárnapi lapokat már kinyomták, hétfőig újabb szám nem jelent meg. Hírlapok híján ellenőrizhetetlen híresztelések kaptak szárnyra a városban.¹⁴

Hitler lefogatta Horthyt... A letartóztatás híre téves... A németek nem adnak mozdonyt Horthynak, nem tud hazautazni... A miniszterelnök eltűnt... A posta, a rádió, a rendőrség már német kézen... Több híres embert letartóztattak...

Ilyen hírek keringtek a városban, de a békés vasárnap délelőtti utcákon híre-hamva sem volt németeknek. A nap hétágra sütött, nem akarózott tudomást vennie a történelmi pillanatról. A budai várat, Horthy lakhelyét magyar katonák őrizték, és senkit nem engedtek át. Csak hosszas nézelődés után vettem észre a főkapitányság előtt egy kis sárgászöldre festett tankot. Úgy tűnt, ez az ütött-kopott tankocská foglalta el Budapestet.¹⁵

Délelőtt az emberek céltalanul sétáltak, ödöngtek az utcákon, a parkokban – hiszen vasárnap volt. Zsidók, haladó nem-zsidók, szo-

cialisták és mások is összeszorult szívvel latolgatták, mit hoz a jövő. Tanácstalanul sugdolóztak, nem tudták megítélni a helyzetet. Partra vetett halként vergődtek. Már nem legyinthettek Hitlerre, jól tudták, mekkora veszély leselkedik a zsidóságra. Milyen okos volt, aki időben elmenekült!

Én eddig úgy vettem az életet, mint valami nagy kalandot.

Húszéves voltam, amikor kitört az első világháború. Még diákként, tanulmányaimat félbeszakítva fölcaptam önkéntesnek, és siettem a frontra – nem hazafias lelkesedésből, hanem azért, mert féltem, hogy a háború túl hamar véget ér. A világért sem akartam lemaradni az egyedülálló eseményről, az első és utolsó világháborúról.

Nem egyszer tettem kockára az életemet, a szokásos hadieseményeken kívül is. Hadd mondjak el egy jellemző esetet.

Tiszt lévén gyakran kaptam külön megbízásokat. Egy ízben például a „tölcsérfront” parancsnokának jelöltek ki. Hamar megtudtam, mit jelent ez a furcsa szó.

Az oroszok egy kőhajításnyira voltak tőlünk, a két arcvonat közötti távolság nem lehetett több harminc méternél. Árkokat ástunk. Ha az árok már elég hosszú és mély volt, megtöltöttük dinamittal. Sajnos, a túloldaltól az oroszok is ástak árkokat. Mindenki attól félt, hogy a másik robbant előbb, s ezért mindkét fél túl korán robbantotta föl a maga aknáját. Az egész terep teli lett aknatölcsérrel. A kölcsönös félelemtől mindennapos feszültségben éltünk.

Egyszer azt a parancsot kaptam, hogy kémleljük ki, mit csinál az „ellenség”, küldjek előre egy felderítőt. Szerintem ez a parancs nagy ostobaság volt. Akár át is köphettünk volna az oroszokhoz. Mit lehet ilyenkor földeríteni? Katonaként mégis jól tudtam: a parancs az parancs, és ki is hirdettem embereimnek.

– Ki jelentkezik önként?

Egy magas, sovány baka lépett ki. Pár szót váltottunk.

– Maga nem mehet – jelentettem ki.

– Miért nem? – csodálkozott ijedten.

– Mert maga fél. Látom, hogy remeg.

Tagadhatatlanul remegett.

– Drága tiszt úr, a jó istenre kérem, adjon engedélyt. Női szabó vagyok, de érzem, hogy festő lesz belőlem, mert jól rajzolok. Nem bírom én ezt a durva bakaéletet. Ha jól teljesítem a feladatot, biztosan előléptetnek, nem igaz? Engedje meg, hogy én menjek!

Megesett rajta a szívem, elengedtem.

A szabó hasra feküdt, és kúszni kezdett előre. De még öt-hat métert sem kúszott, amikor – pikkl! – golyót kapott, és nem mozdult többet.

- Ki jelentkezik, hogy visszahozza a bajtársát?
- Zavart csönd támadt. Senki nem jelentkezett.
- Azt várják talán, hogy én hozzam vissza?

Nem kaptam választ. Pár pillanat alatt kellett döntenem. Eszembe ötlött, micsoda butaság kérdegetni, amikor utasításra van szükség. De zavart volna, ha úgy vágom ki magam, hogy másnak parancsolgatók. Magamnak kellett cselekednem. Lehasaltam, és gyorsan odakúsztam sebesült bajtársunkhoz. Pár perc alatt visszahúztam a lövészárokból, de akkor már nem élt: fejsebe végzett vele.

Az ilyen katonatörténet csak akkor frappáns, ha az mondja el, aki átélte: a halottak már nem mesélnek. Életemben máskor is gyakran megesett, hogy töprengés nélkül vállaltam súlyos kockázatot vagy fogtam kalandos vállalkozásba. Ilyen volt az a két évig tartó, hihetetlenül kockázatos és fordulatos utazásom is, amikor egy szibériai hadifogolytáborból megszökve sikerült a forradalom dúlta Oroszországon keresztül hazatérnem.¹⁶

De elrohant az idő. Ötvenéves házasember lettem, két fiú apja, aki már nem teszi könnyen kockára az életét, az övét pedig minden veszélytől óvja. Ám jól tudtam, hogy a békés polgári létnek mindenképp vége szakad. Új kaland vár rám, ha nem is vágatok bele olyan gondtalanul, mint ifjúkoromban. Előérzeteim soha nem tapasztalt szorongással töltöttek el. Családom előtt persze nem mutathattam félelmet vagy csüggedést, ám kötelességem volt, hogy finoman éreztessem velük a fenyegető veszélyt.

A vasárnap délutáni kártyapartin minden vendég megjelent. Talán nem is a bridzs kedvéért jöttek, hanem érthető emberi ösztönnel hírekre, tanácsokra vágytak. A hadsereg tétlensége mindenkit fölháborított. Horthyt is erősen bírálták. Ha nem mond le, végleg odavész a tekintélye. Kártyázás közben sorra jöttek a hírek: hogy ismert politikusokat, újságírókat, szocialistákat tartóztattak le, hogy internálták a lengyel menekülteket... Egy újabb vendég izgatottan meséli:

- Hallottátok, mi történt Zsilinszkyvel? A németek legelőbb őt akarták letartóztatni. De hiába dörömböltek, nem nyitott ajtót. Akkor géppisztolyosok törték rá az ajtót. Zsilinszky rájuk lőtt, és a lövöldözésben halálos sebet kapott.

Megdöbbenően hallgattuk a beszámolót; Zsilinszkyről köztudott volt, hogy vakmerő ember és gyűlöli Hitlert. Később, estefelé egy orvos érkezett. Rögtön kifaggattuk:

- Igaz, amit Zsilinszkyről hírsztelnek?
- Sajnos, igaz. Saját szememmel láttam a boncolási jegyzőkönyvet.

E kijelentés után aligha maradhatott kétségünk. Később mégis kiderült, hogy az orvos nem mondott igazat, mert Zsilinszkyt csak kilenc hónappal később, Sopronkőhidán végezték ki.¹⁷

Hazaérve bekapcsoltam a rádiót, ezt a csodálatos készüléket. Ha nem akadt sürgős dolgom, máskor is gyakran rádióztam. Aznap is pont olyan műsort adtak, mint máskor. A budapesti adó könnyűzenét sugárzott, majd egy Mozart-operát közvetítettek. Befogtam Londont, és több nyelven is meghallgattam a híreket. A fő újság Magyarország megszállása volt – de a rádióban ez is csak úgy hangzott, mint bármely más híradás. Úgy éreztem, a rádió egyszerűen nem képes érzékeltetni a történeteket, azt, hogy most írták alá több millió zsidó halálos ítéletét. Az ezután elhangzó üzenet mégis újból szembesített a valósággal. Rooseveltnök beszélt: szívhez szóló szavakkal kérte a magyar népet, hogy segítsen az életveszélybe került zsidókon. Ez volt aznap az első okos szó. (Tizenhat évvel később hiába kerestem ezt a beszédét a világ egyik legmegbízhatóbb újságjában, a *New York Times*ban. Tőlük tudtam meg, hogy a *Voice of America* adásaiból az amerikai sajtó semmit nem hozott le.)¹⁸

Egyedül vagyok feleségemmel; a gyerekek már alszanak, a cseléd szabadnapos. Most tűnik csak föl, milyen rosszul tervezték meg ezt a mi kényelmes lakásunkat: kijárata csak egy van, nincsen se hátsó csigalépcső, se rejtekajtó, se titkos pince. Olyan alaposan átvizsgáltam a lakásunkat, mint még soha életemben. Ni csak, találtam valamit! A spájznak dupla a mennyezete: ha becsöngetnének, értünk jönnének, oda éppen elrejtőzhetnénk, dobozok mögé. Csakhogy az ágyak melegéből bárki rájönne, hogy pár perce még bennük aludtunk. S a cseléddel mi legyen? Avassuk be őt is? Vagy bocsássuk el? Feleségem ekkor még el sem tudta képzelni az életet cseléd nélkül. De ha elküldenénk is a cselédet, akkor is itt van még a házmester. A lakásunk nem alkalmas búvóhelynek. Rejtőzködésre gondolva be kell vallanom: ha ránk találnának és letartóztatnának, akkor szerintem mégis illendőbb, ha az embert nem valami búvóhelyről rángatják elő, hanem férfiasan szembenéz üldözőjével. Elvégre nem követtem el semmi bűnt. Az nem bűn, hogy zsidó szülőktől származom.

Különben sem valószínű, hogy a németek már az első éjszaka értünk jönnek. Nem vagyunk mi olyan fontos emberek.

Kiverem a fejemről a bujkálás gondolatát. Lefekszem selyempaplanos, puha ágyamba. Fejem mellett a világvevő rádió. Még egyszer végigpróbálom a nagyobb adókat: Londont, Moszkvát, Párizst, Berlint, Tangert. De sehol nem mondanak híreket. Mit tehetnék? Elaluszom, mintha mi sem történt volna.



2 | ISMERKEDÜNK A MEGSZÁLLÁSSAL

Az első nap a borús előérzeteké volt, de abban a derűs tavaszban mégsem tűnt hihetőnek a sötét jövő. Csakhogy másnap is nap lett.

Már korán reggel csörgött a telefon. Az anyósom hívott.

– Tudod, hogy két vidéki lány lakik nálam. Tegnap megijedtek, és úgy döntöttek, hogy okosabb volna hazautazniuk. Ezért este kimentek az állomásra, hogy megnézzék, mikor indul vonat. Egész éjjel nem jöttek haza. Légy szíves, mozgass meg minden követ, hogy előkerüljenek. A dolog nem tűr halasztást!

Mi mást mondhattam volna, megígértem. Pár perc múlva megint szól a telefon. A sógornóm az. Azt meséli, hogy a németek a belvárosban lefogták Zoltán bátyámat, és másokkal együtt bezárták a zsinagógába. A bátyám talált telefont az épületben, úgy értesítette a feleségét. Fogalma sem volt, mire készülnek a németek.

– Légy szíves, szabadíttasd ki!

Megígértem, hogy megteszek minden lehetőt. Tizenegykor a nagyobbik fiam egy barátja jött el hozzánk. Reggel nem ment be az iskolába, de később mégis lelkiismeret-furdalása támadt, beballagott, s ott hallotta, hogy ma elmarad a tanítás. Az is kiderült, hogy a németek összefogdostak néhány 16-18 éves fiút. Most csak azért jött, hogy érdeklődjék: Pali hazajött már? Még nem.

Kezdenek az idegeimre menni a németek. Mit lehet tenni velük? Pláne, mihez kezdjek ellenük én? Üzenjek nekik hadat? Dühödten fortog bennem a tehetetlenség, bár igyekszem leplezni. Akkor jövök ki legkönnyebben a sodromból, amikor nincsen semmi befolyásom az eseményekre. Még semmi sem történt, de nejem máris szemrehányóan tekinget felém. Lelki szemeivel már látni véli, hogyan hajtják sudár fiát a kíméletlen SS-legények. Úgy néz rám,

mintha én igazgatnám a világ dolgait, csak most éppen nem volna kedvem hozzá. És nemcsak néz, szemrehányást sem átal tenni:

– Nem törődsz semmivel, csak ülsz és hallgatsz a rádiót! Nem érte, hogy a fiad sorsa forog kockán?

Pedig törődöm én mindennel, bár nem nagy meggyőződéssel. Fölhívok négy-öt ismerőst és ismeretlent. Amire a távbeszélő képes lehet, azt én végigpróbálom. Föltárcsázom a hitközség elnökét, majd többek közt egy nyilas házmestert is, aki az iskolához közel lakik. Fiam barátja szóltanul szemléli hiábavaló erőfeszítéseimet, majd kiböki:

– Lehet, hogy Pali pingpongozni ment. Tessék várni, mindjárt oda biciklizek.

Csak pár perc telik el, és újból csöng a telefon. Az eltévedt bárány jelentkezik, és ekképp oldja meg a rejtélyt:

– A tanításnak már tízkor vége lett. Azóta a szokott helyen pingpongozom.

Még csak meg sem szidtam. Úgy éreztem, mintha ez a pingpong-história valahogy túlmutatna önmagán. Talán az egész német megszállás nem más, mint rémálom? Visszanyert optimizmusomat csak erősítette, hogy Zoltán bátyám is előkerült. Zoltán vallásos, kegyes ember volt, hitte és félte Istent. Gyakorló hívőként gyakran már korán reggel templomba ment, épp abba, ahol ma fogva tartották. A helyszín ismeretében gyorsan eszébe jutott, hogy a templomból kétfelé, két különböző utcára van kijárás, amiről a németek aligha tudtak. Óvatosan a túloldali kijárat felé kezdett araszolni. Dübörgést hallott. Megállt, várakozott. A saját szíve dübörgött. Elérte a kijáratot: nem állt előtte őr. Minden további közjáték nélkül hazaért, és megköszönte Istennek, hogy ilyen különösen kegyes volt hozzá.

Lassacskán kiderült, hogyan működik a német megszállók rendszere. A németek kesztyűs kézzel bánnak mindenkivel. Senkit nem tartóztatnak le, csak „védőőrizetbe” vesznek bárkit, aki ellenállási mozgalmat szervezhetne: baloldali újságírók, szakszervezeti vezetők, ellenzéki képviselők tűnnek el nap nap után. Egyes újságok meg sem várják, hogy betiltsák őket, hanem a körülmények változása okán maguk szüntetik be a megjelenést. A megmaradt újságokban főként németimádó, nemritkán zsidógyalázó cikkek jelennek meg.

Az államfő németbarát kormányt nevez ki Sztójay Döme, az addigi berlini nagykövet vezetésével.¹⁹ Tizenöt parlamenti képviselő tiltakozásképpen lemond tisztségéről. Az országot rágalomáradat lepi el.

Mindennap ezerszám érkeznek feljelentések a németekhez, akik újabb és újabb megszorító szabályokat vezetnek be.²⁰

Kiderült, hogy a több ezer ellenálló mellett létezik egy sokkal nagyobb csoport is, amely ellen mindenféle igazságtalanságot el lehet követni: a több százazres zsidóság. E nagyszámú csoportnak még a nemzeti vagyon jelentős része volt birtokában. A zsidók ellen kezdetben rendszertelenül, szervezetlenül, következtelenül jártak el. Vasútállomásokon fogtak le utasokat, és ismeretlen helyre deportálták őket. A letartóztatás igazoltatás nélkül, csupán a zsidós külső alapján történt, így keresztények is kerültek a foglyok közé. A végállomásokon zsidós külsejű egyéneket szedtek le a villamosokról, és toloncházakba hurcolták őket. Német katonák zsidó lakásokba mentek föl, körülnéztek, s fölmarkoltak ezt-azt szuvenírnek. Különösen kedvelték a rádiót, az írógépet, a bőröndöket.

Egy barátom lakásán egy katona, aki éppen egy perzsaszőnyeget csavart fel, megtorpant, mert észrevette, hogy a szobában áll egy zongora. Megkérdezte:

– Ki zongorázik maguknál?

– A feleségem – hangzott a válasz.

A németek között akadt jó pár érzelmes alak.

– Schumann-dalokat is tud játszani?

– Azokat is.

– Kérem, üljön le és játsszon nekünk néhányat. Mire vár?

Az ijedt asszony némán leült. A katona áhítatosan elmélyült a zenehallgatásban, még a karjában tartott lopott szőnyegről is megfeledkezett.

A németek néha igen kópésan viselkednek. Megesik, hogy német katonák zsidók után érdeklődnek a házmesternél. Fölmennek hozzájuk. Jókedvű szőke legény viszi a szót.

– Elnézést kérek a zavarásért – köszön be vidáman. – Kellemetlen dolog történt. A házuk előtt egy meggyilkolt német katonát találunk. A nyomok a maguk lakásába vezetnek. Kénytelen vagyok őrizetbe venni és a parancsnokságra kísérni magukat.

A zsidók korántsem ilyen vidámak. Kétségbeesetten tiltakoznak:

– Mi nem tennénk ilyen kegyetlenséget. Egész nap ki sem tettük a lábunkat itthonról.

– Hiszek maguknak – mondja nyájasan a szőke legény –, de a parancs az parancs. Nálunk a parancs szent dolog, s aki megszegi, halállal lakol. Ez roppant sajnálatos, mert a parancsnokságról eddig egy zsidó se jött vissza, akár bűnös volt, akár nem. De az az igazság,

hogy mi jó emberek vagyunk, s még a parancsot is megszegjük, ha rászánnak egy kis pénzt. De persze nagyobb összegről volna szó, hiszen, gondolhatják, a fejünkkel játszunk.

Rövid alkudozás után zsebre vágják a pénzt. Még egyszer elnézést kérnek a zavarásért, s már indulnának kifelé. Az utolsó pillanatban a ház asszonya ijedten állapítja meg, hogy egy napi koszt pénz sem maradt a házban. A német gáláns mozdulattal átnyújt egy nagy címletű bankjegyet.

– *Gnädige Frau*, méltóságos asszonyom – hajtja meg magát –, ki állhatna ellent egy asszony kérésének?



3 | A ZSIDÓ TANÁCS

Amikor a zsidók módszeres üldözése elkezdődött, ebben nem a németek, nem is magyar bérenceik, hanem – ki hinné? – maguk a zsidók jártak elől. A városi vezetőkől megalakultak a Zsidó Tanácsok. Ebben az intézményben az volt a legszellemesebb, hogy maguk a zsidók kapták parancsba: alakítsanak Tanácsot saját ügyeik intézésére.

Ezt a „briliáns” szisztémát a németek már a második világháború elején kiagyalták, több megszállt országban alkalmazták, és egyre nagyobb tökélyre emelték.²¹ A tanácsokba előkelő, tekintélyes zsidók kerültek be, akikre hallgattak a zsidó tömegek. A tanácstagok kivételes jogokat kaptak. Rájuk egyelőre nem vonatkoztak a zsidók polgárjogait korlátozó rendelkezések. Ha valahol új Tanács alakult, az volt az első dolga, hogy a németek iránti engedelmességre intse a zsidókat, hiszen az engedetlenség nemcsak a renitens egyént, hanem az egész zsidóságot veszélybe sodorhatja. A németek nem kérhettek olyasmit, amit a Tanács ne sietett volna hanyatt-homlok teljesíteni. Bármire készek voltak azért a kétes értékű ígéretért, hogy ők személy szerint kimaradnak a fenyegető katasztrófából.

A Síp utcában, a Tanács központi irodáján²² nagy jövés-menés kezdődött. Ide sietett mindenki, akinek elvették a lakását, akit kiraboltak, aki utazni akart, akinek orvosi kezelésre vagy pénzre volt szüksége, akinek eltűnt egy családtagja, vagy aki egyszerűen oltalomra vágyott. Ide tódultak azok is, akik csak irodai állásra pályáztak. Úgy gondolták, hogy így talán ők is a kivételezettek köré kerülhetnek. Az a hír járta ugyanis, hogy a Tanács nemcsak a tagjai, hanem a véencei számára is kivételezettséget tud biztosítani. A Zsidó Tanács pár napon belül hatalmas szervezetté duzzadt.

A diákok nem járhattak iskolába, a tanárok nem taníthattak tovább. Mindenkit behívtak az irodára. A 13–16 év közötti fiúkat befogták futárnak. Fiam, a tizennégy éves Gyuri is bekerült közéjük. A második napon csak este hétre vetődött haza.

- Hát te mit csináltál egész nap? – kérdeztem.
 - Jóformán semmit, csak délután hordtam ki néhány behívót.
 - És azt is tudod, mi áll a behívóban?
 - Persze, el is hoztam neked egy példányt.
- Azzal büszkén átnyújtott egy gépírt cetlit. Elolvastam:

BEHÍVÓ

Kérjük, hogy holnap reggel 9 órakor jelentkezzen a Rökk Szilárd utcai rabbiképző épületében. Pokrócot és kétnapi élelmet hozzon magával.

A Zsidó Tanács

- Tudod, hogy mit jelent ez a papiros?
- Csak sejtem. Internálni fogják őket – felelte komolyan.²³

A gyerekek sok mindenre rájönnek. Vajon az én fiam azt is tudta, hogy ezeket az embereket Németországba hurcolják, és ott talán meg is ölik őket? Szégyelltem magam, hogy a XX. században ilyenek az „életkörülmények”. Szemérmem visszatartott, hogy elmondjam neki, miképp végződhet az internálás.

– A Zsidó Tanácsnak nincs joga, hogy ilyen behívókat küldjön szét – mondtam. – Ilyesmiben senki ne segítsen nekik. Neked is megtiltom, hogy visszamenj hozzájuk!²⁴

– Megpróbáltam megértetni a címzettekkel, hogy jobb, ha nem engedelmeskednek – magyarázta fiam, akinek kedvét szegte a tiltásom. Nagyon tetszett neki a futárság, a kalandos megbízatás.

– Milyen emberek szerepelnek a címlistán?

– Kivétel nélkül olyan ügyvédek, akiknek a neve B-vel vagy C-vel kezdődik.

Magam is ügyvéd lévén nem engedtem el a fülem mellett az értesülést. Pár nap múlva ki is derült, hogy ábécérendben idéztek be minden neves ügyvédet.

A fiamnak megtilthattam az együttműködést, de a Tanács lelkesen buzgólkodott tovább.

Mindennap újabb és újabb ismerőseim kaptak behívót, és egyikük engedelmeskedett. A hét végén már a G betűsök kerültek sorra. Nekem még maradt időm, hisz az én nevem S-sel kezdődik.

Mivel nem tartoztam a nagy jövedelmű ügyvédek közé, nem tartottam valószínűnek, hogy egy ilyen elv szerint összeállított listára rákerülnek. Ám nejemet nem a logika vezérelte, hanem érzései és féltelmei uralták, ezért nem lehetett kivenni a fejéből, hogy én is rajta vagyok a listán. Sohasem voltam igazán becsvágyó, így sűrűn kellett hallgatnom nejem panaszeit, aki – talán némi hiúságból – arra vágyott, hogy ne ő legyen az egyetlen, aki kitűnő véleménnyel van rólam. Az évek során külön filozófiát fejlesztettem ki, hogy igazolni próbáljam természetes lustaságomat: lényege, hogy nem érdemes kiválóságra törni. Aki valamivel kitűnik, azt könnyen azonosítják az eszméivel és gondolataival, s ha ezeket az eszméket támadják, akkor vagy az eszméi esnek áldozatul, vagy ő maga. Én nem vágytam a mártíromságra, ezért mindig igyekeztem szélárnyékban maradni. Gyakran földézttem feleségemnek, hogy az első világháború idején, a szibériai hadifogságban kampányt indítottam, hogy barakkunkban javítsanak a körülményeken. A kampány sikere után a hadifogolytábor vezetője, egy őrnagy följajánlotta, hogy legyek hivatalosan is „a hadifoglyok képviselője”. Ennél a tisztségnél magasabbat fogoly nem érhetett el, és különböző kis kedvezményekkel is járt.

Nem fogadtam el az ajánlatot, mert úgy éreztem, meg akarnak vesztegetni.

Hamarosan újabb agitációs hullám csapott át rajtunk, fellángolt az erőszak, s hogy a katonák előtt példát statuáljanak, éppen a hadifoglyok képviselőjét végezték ki.²⁵

Feleségem rendszerint beérte ezzel a történettel, és én is kedveltem, mert azt sugallta, hogy csak azért nem tűntem ki semmivel a közéletben, mert nem is próbálkoztam. Ha erről a listáról most hiányozna a nevem, az mindörökké engem igazolna.

Akárhogy is, azt eldöntöttem, hogy ha netán behívót kapnék, nem veszek tudomást róla. Jöjjenek el értem, ha tudnak, én nem fogom megkönnyíteni a dolgukat.

Sok ügyvéd barátommal elbeszélgettem, meg akartam érteni, miért nem szegül ellene egyikük sem a behívónak.²⁶ Egy régi emlékép ötlött eszembe.

Évekkel azelőtt Chicagóban meglátogattam a Swift és Armour cég húsfeldolgozó üzemét.²⁷ Az üzem előtti tágas téren ezrével tolongtak a marhák. Kísérőm felhívta rá a figyelmemet, hogy a tér egyfelé szűkül, s végül egy keskeny, méternyi széles kapuba torkollik, amelyen egyszerre csak egy marha fér át. Amikor ezt megnyitják, a föltorlódott marhák meglódulnak, megpróbálnak áttörni a nyíláson.

A hátulsók taszigálják az elülsőket; az út egyre szűkül, a nyomás egyre nő. A kimerült jószágok egyenként érkeznek meg a hatalmas, tíz méter átmérőjű forgókorongra, ahol egy mészáros pillanatok alatt megláncolja és letaglózza őket, s míg az elkábult marha folytatja halálos útját, már érkezik is helyébe a következő.

Önként mentek vágóhídra a barátaim is. Taszigálni sem kellett őket, még villamosjegyet is váltottak. Hatszáz behívott zsidó ügyvéd vesztette életét 1944-ben, amint erről az ügyvédi kamarában a második világháború után elhelyezett emléktábla tanúskodik. Sokuk elkerülhetette volna a dicső mártírhálát, ha nem vesz tudomást a Zsidó Tanács behívójáról.

Az én elhatározásom egy pillanatra sem ingott meg: ha behívót kapok, a fülem botját se mozgatom. De mit tegyek akkor, ha a feleségemet, a két fiamat vagy az egész családomat fogják le helyettem? Nem érhetem be félmegoldással: mindnyájunknak el kell tűnnünk.

Az értelmiségi nagyon nehezen szakad el megszokott életformájától, az embert ezer szál köti szokásos életmódjához. A lakás, a bútorok, a képek a falon: potomság mindegyik, de a legtöbb ember képtelen elszakadni az ilyen kacattól. Különben is, mi lenne Fanni nénivel, aki minden vasárnap eljön hozzánk ebédre?

Csak most értettem meg igazán a latin mondást: *navigare necesse est, vivere non est necesse*.²⁸ A lakás szükséges, az élet nem szükséges.

Négyéves katonaságom és hosszú hadifogságom fontos iskolának bizonyult, ott megtanulhattam, hogy a legfőbb érték a pusztá élet. Nekem ezért most könnyű volt a szakítás a polgári életformával.

Igaz, hogy egy ilyen lépéssel megszegem a törvényt. A jogászokat arra tanítják, hogy mindig a fennálló jogrend keretein belül cselekedjenek. A törvényt értelmezhetjük saját javunkra, de ha megszegjük, a társadalom ellenségévé válunk. Ám ügyvédként ismertem a „szükség törvényt bont” és a jogos önvédelem kategóriáit is. Úgy éreztem, erkölcs és jog engem támogat, ha nem engedelmeskedem az állam jogtalan, fenyegető rendeleteinek. Magam akartam kezembe venni családom sorsát.

Már régóta játszottam azzal a gondolattal, hogy írok egy könyvet ilyen címmel: *Mindenki felelős: gondolatok az államközi jog reformjáról*. Véleményem szerint addig nem lesz egészséges a nemzetközi élet, amíg nem változik meg a mostani felfogás az államok szuverenitásáról. A szédítő technikai fejlődés elavulttá és tarthatatlanná tette az alapos revízióra szoruló mostani felfogást. Határt kellene

szabni a nemzetállamok korlátlan hatalmának. A törvények egyes erkölcsi szabályokat formába öntenek ugyan, de az igazságosság bizonyos alapelveit egyetlen államnak sem volna szabad semmibe vennie. Ha egy állam alapvető emberi jogokat sért, akkor más államoknak legyen nemcsak joguk, hanem kötelességük is beavatkozni emennek a belügyeibe. Egyetlen államnak sincs joga polgárainak bármely csoportját megfosztania állampolgári jogaitól, rabszolgaként kezelni, elpusztítani őket. Pontos leírásban soroltam föl, hogy milyen esetekben lenne elvárható a beavatkozás az egyes államok belügyeibe. A védtelen egyént meg kell óvni emberi jogainak sárba tiprásától, a kegyetlenségektől stb.

S ami igaz az államokra, az igaz az egyénekre is. Az állampolgárnak nem szabad beletörődnie, hogy az állam igazságtalanul vagy önkényesen bánjék vele. Ha állami igazságtalanság veszélyezteti az életét, erkölcsi joga az ellenszegülés. Szélsőséges esetben a jogos önvédelem elve ezt még jogilag is igazolja. A nagy német klasszikus, Friedrich Schiller így fogalmazta meg e gondolatot:

*Határa van a zsarnokságnak is.
Ha jogra nem talál az elnyomott,
És terhe tűrhetetlen – fölfelé nyúl,
Merészen bízva, föl, az ég felé,
S a földre hozza le örök jogát –
Ott függ az fent, s el nem rabolható,
És sérthetetlen, mint a csillagok.*²⁹

A könyvet sohasem írtam meg, de legalább letisztultak a témával kapcsolatos gondolataim.

Számomra a hatályos törvények a németek bevonulása napján erkölcsi alapjukat veszítették, s így aztán habozás nélkül vettem semmibe őket. Csakis az számított, hogyan vészeli át a következő néhány hetet. Azt egy pillanatig sem gondoltam, hogy a német megszállás ennél tovább is tarthat.

Veszély idején az a legnagyobb baj, hogy az emberek képtelenek választani a kínálkozó sok rossz lehetőség között. Én tisztán láttam: a következő pár hónapot csakis úgy élhetjük túl, ha nem zsidóként élünk. Ha társaságba mentem, mindig azt puhatoltam, hogyan fogadják ezeket a gondolataimat, milyen ellenvetések hangzanak el. Jól emlékszem egy beszélgetésre Radnóti nevű gyermekorvos barátomnál, április elején. Mint mindig, ezúttal is szóba hoztam Hitlert

és a zsidókérdést. Egy kövér fényképész, akit testméretei miatt csak Dagainak becéztünk, váratlanul így szólt:

- Gondoltatok már arra, hogy milyen lehet Hitler emberileg?
- Ugyan milyen ember az, akinek az agyában egy egész nép kiirtásának a gondolata fogant meg pusztán azért, mert ki nem állhatja őket? Az biztos, hogy nem jó ember az ilyen – felelte a féllábú Oszi.
- Elmebeteg, megalomániás.

- Megalomániás hát – jegyezte meg valaki –, de van is rá alapja. Most orvos barátom ragadta magához a szót, aki szerette a görög filozófia magaslatából kinyilatkoztatni véleményét.

- Hitlerre illik a görög mondás: *korosz, hübrisz, até* – a gőg kihívja a bukást.³⁰ Hitlert a sikerei elbizakodottá, gőgössé teszik, de őt is elérí majd a diktátorok közös sorsa, a *katasztrófa*.

Alig vártam, hogy én is szóhoz jussak:

- Épp ez az érdekes Hitler viselkedésében: a szavaiban még a győzelmei csúcán is mindig érződik valami homályos nyugtalanság, valami sötét sejtés, hogy nem lesz jó vége annak, amire vállalkozott. Még legnagyobb diadala, Franciaország legyűrése idején is átszínezte a beszédeit valami sötét előérzet arról, hogy rossz vége lesz a dolognak. Amikor az egész európai kontinens – így szokta mondani – a lába előtt hever, ő a saját kapitulációjáról beszél. Hát nem furcsa? *Ich werde nicht kapitulieren, nur fünf Minuten nach Zwölf*: nem adom meg magam, csak éjfél után öt perccel. A szavai mutatják, hogy maga sem bízik az ügye sikerében.³¹ Hát akkor miért higgyünk neki éppen mi, akiket ki akar irtani?

Most ismét Dagi szólalt meg, aki az életben mindent kompromisszumos alapon próbált megoldani:

- Nem lehet, hogy Hitler változtat a zsidók iránti magatartásán vagy hogy a nyugati hatalmak rákényszerítik erre? – fordult hozzám.

- Az a baj, hogy a nyugati hatalmak csak veszély, vagyis háború idején működnek együtt. Békeidőben mindenki a saját szakállára cselekszik.

- Talán a világ közvéleménye hatást gyakorolhat Hitlerre – erősödött a fényképész.

- A világ közvéleménye mára súlytalanná vált. Az igaz, hogy a demokráciák függenek saját közvéleményüktől, de sem az állampolgárokat, sem a fiatalokat nem nevelik arra, hogy fontosabbnak tartásák a nemzetközi ügyeket a nemzeteiknél. A nyugati hatalmaknak már 1934-ben sarkukra kellett volna állniuk, már akkor meg kellett

volna büntetniük Hitlert, amikor Röhm és Schleicher³² agyonlövésével felszámolt minden belső ellenzék, vagy amikor a zsidók üldözésébe kezdett. Ha a világ akkor határozottan és kitartóan föllép az ilyen kirívó jogsértések ellen, Hitler ma nem Németország ura. Ám az akkori angol miniszterelnök, Baldwin kijelentette: „Anglia nem lesz Európa csendőre”.³³ És a nyugati demokráciák a kisujjukat sem mozdították, pedig akkor még egyszerű rendőri fellépéssel is útját állhatták volna Hitlernek – csak hogy az ezzel járó minimális költséget is sajnálták. Ennek a felfogásnak a következménye, hogy ma, a világháború negyedik évében Nagy-Britannia hatalmas vereségek után a pusztta létéért küzd. A nyugati hatalmak már el-késtek. Hitler vezérmotívuma nem a gőg, hanem a düh, és a harag rossz tanácsadó. Mert kicsodán töltheti ki a dühét Hitler? Az amerikaiakon? A briteken? Ahhoz előbb le kellene győznie őket, ami nem gyerekjáték. Annál könnyebb a zsidókon, a cigányokon és a szerencsétlen hadifoglyokon kitöltenie a haragját. Ők nem tudnak védekezni. Hiú remény, hogy Hitler valaha is változtatna a zsidóellenes politikáján. Miért kímélné jobban a zsidókat, mint a németeket? Hiszen a német ifjúság színe-javát már feláldozta hagymázos látomásainak oltárán! Ha Hitler nem veszi a szívére a *Deutsche Jugend* pusztulását, akkor a zsidók miatt ugyan nem fog megszakadni a szíve. Programjában a zsidók elpusztítása az egyetlen olyan pont, amely a legkisebb ellenállás törvénye szerint kivitelezhető.

- Senki és semmi nem fog megvédeni minket Hitlertől – vontam le a következtetést. – Csakis magunkra számíthatunk, egyedül kell szembenéznünk a fenyegetéssel. S mivel Hitler dühének nem állhatunk ellent, kénytelenek leszünk elrejtőzni előle.

Nem tudom, sikerült-e meggyőzőnöm a testes fényképészt, de saját magamat biztosan.

Az ilyesfajta beszélgetéseknek megvolt a maguk haszna, mert új szempontokat, ötleteket és lehetőségeket villantottak fel, de java-részt mégis csak üres szavak hangzottak el.

Nem elég elhatározni valamit: fontosabb, hogy az elhatározást végre is hajtsuk.

4 | NAGYSZABÁSÚ TERVEK

A következő hónapokat csak keresztényként vészelhetjük át. Ez lett a vezérelvem, de azt még nem tudtam, hogyan ültessem át a gyakorlatba. Le kell vetköznünk eddigi azonosságunkat, és új bőrbe kell bújnunk.

De hogyan? Mi legyen az első lépés?

Valamilyen módon új személyazonossági papírokra kell szert tenünk, új lakásba költöznünk, új néven új életet kezdenünk.

Egyelőre öt személyre korlátoztam az elintézendőket: magamra, két fiamra, feleségemre és anyósomra, akinek sorsáért külön felelősséget éreztem. Testvéreimmal, barátaimmal, ügyfeleimmal, fiaim barátaival egyelőre nem foglalkozhattam. Hol húzza meg az ember a határt, mikor mondhatja nyugodt lélekkel, hogy megtett minden lehetőt? Egy apró mulasztás is emberéletbe kerülhetett.

Olyan keresztény papírokat akartam szerezni, amelyeken az adatok többé-kevésbé megegyeznek a mieinkkel. Ügyvéd létemre először az irattáramat néztem át, hátha valami használhatóra bukkannok. Archívumom tele volt esetleg alkalmas papírokkal, hiszen magyar bürokráciánk mindig a lehető legtöbb iratot követelte meg, tekintet nélkül konkrét hasznukra. A túlzóan szigorú követelmények rejtett célja az volt, hogy igazolják: a kérelmező ereiben nem kering egy cseppnyi zsidó vér sem – és nekem pont ilyesfajta megbízható papírokra volt szükségem.

Nagy izgalommal tanulmányoztam át a dossziékat. Sajnos, az adatok között mindig volt valami, ami nem stimmelt: kor, súly, magasság, szemszín vagy akármi más. Végül semmi használhatót nem találtam. Az emberek jobban különböznek egymástól, mint gondolnánk.

Barátaim és ismerőseim előtt nem takargattam szándékaimat. Nemcsak azért, mert úgy éreztem, hogy nem szabad mások elől eltitkolnom azt az igazságot, hogy a túlélés egyetlen záloga a hamis papír; hanem azért is, mert kapcsolatba akartam kerülni olyanokkal, akik hasonló cipőben járnak. Körülöttem senki nem járt el ugyanilyen nyíltsággal. Számomra az őszinteség éppúgy magától értetődik, mint a levegővétel. Nem szeretek hazudni: nem azért, mert erkölcsileg elítélném a hazugságot, hanem azért, mert a hazudozáshoz állandó összpontosításra van szükség. Már az iskolában megtanultam a latin mondást: *mendacem oportet esse memorem* – a hazugnak legyen emlékezőtehetsége.³⁴ Én másra akarom használni a memóriámat, nem hazugságok raktározására. Azok, akiknek föltártam életterveimet, nem bátorítottak és nem beszéltek le. Nem őszinteségből voltak ilyen közömbösek, hanem természetes önvédelemből. Sok próbálkozással mégis hasznos értesülésekhez jutottam, s új tapasztalataim segítettek, hogy a valóság talaján maradjak, s elveszem romantikus ötleteimet.

Tudtam, hogy a németek vakon tisztelnek minden uniformist. Eljátszottam a gondolattal, hogy szerzek egy német tiszti egyenruhát, és kihasználom az uniformisban rejlő varázserőt. Barátaim szerint azonban egy ilyen terv sikeréhez nem volt elég katonai ismeretem, s a családom gondját ez amúgy sem oldaná meg.

Foglalkoztatott egy másik romantikus terv is: meneküljünk a Szovjetunióba. Néha úgy éreztem, ez a terv reális. Hogy miért? Magyarország ekkoriban volt közös határa a Szovjetunióval. A két óriás, Németország és a Szovjetunió között embertelen küzdelem dúl. Hitler azt tervezi, hogy teljesen kiirtja a zsidókat: érthető, hogy a zsidók gyűlölik Hitlert. Józan logikával azt lehet gondolni, hogy az oroszok tárt karokkal fogadják a hozzájuk menekülő zsidókat. Ráadásul én jól beszélek oroszul. Ám hallottam arról, hogyan jártak az Oroszországba menekült német és spanyol kommunisták, s ez arra intett, hogy az oroszokat ne próbáljam logikusan megítélni.

Az oroszok azt a politikai kacskaringót sem értették meg, amely 1939–1941-ben a szemük láttára zajlott le. 1939-ig az orosz propaganda brutális hóhérnak festette le Hitlert, akinek meggyilkolt kommunisták vére tapad a kezéhez. 1939-ben a Szovjetunió mégis barátsági szerződést kötött Németországgal. Amikor Hitler 1941-ben rátámadt a baráti Oroszországra, ez úgy érte az oroszokat, mint derült égből a villámcsapás. Az orosz filmekben (például a *Berlin bukásában*³⁵) a háború minden előzmény és előjel nélkül tör ki.

Később, a háborús években sokat hallgattam az orosz rádiót. Egyszer sem említették, hogy Hitler antiszemita. Fogalmam sincs, hogy a rádió miért nem tájékoztatta erről az orosz népet. Talán azért, mert Sztálin is antiszemita volt.

Mi lenne, ha egy zsidó átvágná magát a német szögesdróton, s eljutna orosz területre? A katonák nem hinnék el, hogy Hitler elől menekül; azt gondolnák, hogy mivel minden zsidó gyáva, nem törhetett át a német fronton, vagyis kém. Akit pedig kémnek vélnek, azzal nem bánnak kesztyűs kézzel: letartóztatják és jól helyben hagyják. Akik megfordultak vagy éltek is Oroszországban, azt mesélték, hogy a nőknek különösen tartaniuk kell az erőszakoskodástól.

Egy szó, mint száz: ez az út aligha járható családostul.

A papírok beszerzése mellett egy másik gondolat sem hagyott nyugodni: rejtőzködni kellene átvészelnünk a sötét időket. Ez a gondolat ellentmondott a papírszerzés tervének. Minek annak búvóhely, akinek rendben vannak az iratai? Annak felesleges bujkálnia. A félelem zavart volna össze? Mégis sokat járt az eszemben a bujkálás, s az, hogy ne is használjunk hamis papírokat, vagy csak végső esetben hagyatkozzunk rájuk. Lelkem mélyén meg voltam győződve, hogy a hitlerizmus az utolsó hónapjait éli, és egykettőre összeomlik. A bujkálás tehát nem is tartana olyan soká.

Kalandos, merész terveim előbb-utóbb mégis mind megghiúsultak, és az maradt az egyetlen lehetőség, hogy hamis papírokkal éljünk.

Néhány kérdés azonban így is válasz nélkül maradt. Vajon tényleg megússzuk? Nincs valami láthatatlan külső jegy, amely elárulná zsidóságunkat? Nincsenek leplezhetetlenül zsidós arcvonásaink? Málabús tekintetünk, hangsúlyaink, taglejtéseink nem tanúsítják zsidó mivoltunkat?

A magyar irodalomban gyakran úgy festik le a zsidót, mint horgas orrú, görnyedt hátú embert, akit már a beszédmódjáról, hehezett mássalhangzóiról is föl lehet ismerni. Sok író szerint a zsidó ravasz, alattomos és folyton gesztikulál.

Idővel azonban nagy változásoknak lehettünk tanúi. Sok zsidó – talán éppen azért, hogy meghazudtolja ezt a lesújtó balítéletet – komolyan sportolni kezdett, megkeményítette izmait és magatartását. Az olimpiákon sok magyar nyert bajnoki címet. Bajnokaink között szép számmal voltak zsidók, még az olyan igazán magyaros sportágban is, mint a vívás.³⁶ De ne feledjük el azt sem, hogy a haladó gondolkodású emberek, a szocialisták Magyarországon sem tettek különbséget magyarok és zsidók közt.

A plasztikai sebészet immár lehetővé tette a horgas orrok kiegyenesítését. Ami a zsidós kiejtést illeti, a legszebben beszélő magyar színészek – Rózsahegyi Kálmán, Varsányi Irén – történetesen zsidók voltak.³⁷ Ha a zsidó külső szokásos leírását veszem alapul, akkor azt mondhatom, a külsőnk miatt sem nekem, sem családtagjaimnak nem kellett félnünk.

Az igazság az, hogy a zsidóságot sajátos öltözetükkel, pajeszokkal hangsúlyozó ortodoxok kivételével a külső alapján lehetetlen eldönteni, ki zsidó és ki nem az. A zsidóságot csakis a kötelezően előírt ismertetőjegy, a sárga csillag tette láthatóvá. Így feleslegessé vált minden vizsgálódás és mérlegelés. Akin csillag van, az zsidó, annak kijár az üteg.

Ha most visszagondolok az akkori döntéseimre, hogy hamis papírokkal szerepjátszásba kezdek, azt mondhatom, hogy már kiskoromtól hajlamos voltam az ilyen színjátéokra.³⁸

Négy-öt éves lehettem, amikor emlékezetes kópéságot követtem el. Édesanyám nyitva felejtette az éléskamra ajtaját, s én besettenkedtem a spájzba. Káprázatos látvány fogadott. A kamra telis-teli volt frissen eltett befőttel. A hártyapapírral lefedett, tarka befőttesüvegek titokzatosan csillogtak a polcok magasan. Mesebéli kincseskamrába csöppentem. De nem töprenghettem soká, hiszen anyám bármikor betoppánhatott. Egyik befőtt étvágygerjesztőbb volt, mint a másik. Azonnal cselekednem kellett. Egymás után haraptam át a hártyapapírokat, hogy legalább a más-más ízű befőttleveket megkóstolhassam. Vandál tettemre gyorsan fény derült. Családi nyomozás kezdődött a tettes leleplezésére. Borzasztóan izgultam, félelmemben majd kifordult a gyomrom, de nyugalmat erőltettem magamra, és sikerült látszólag közömbösnek maradnom. Leginkább attól tartottam, hogy szüleim harapásmintát vesznek, és rájönnek, hogy az én fogaim hagytak nyomot a hártyapapíron. Szerencsére szüleimnek volt más gondjuk is, mint csínyem leleplezése.

Sikeresen játszottam szerepet huszonhét éves koromban is. 1919-ben négy hónapos országglás után összeomlott Kun Béla kommunista rezsimje. A vörös uralmat Horthy fehérterrorja követte. Ekkor orosz hadifogságban voltam. Az oroszok nem engedték haza a fogságba került magyar tiszteket. Kormányuk túszként tartott vissza minket, hogy így fékezze a Horthy-rendszer rémtetteit. Az osztrákok közben már hazamehettek, őket hetente ötszáz fős transzportokban indították útnak. Hétévnyi háború és hadifogság után búsan, irigyen néztem a hazainduló osztrákokat. Hej, ha én is, én is köztetek lehet-

nék! Véletlenül kezembe akadt egy Linzet, az osztrák nagyvárost bemutató, gazdagon illusztrált útikönyv. Bevágтам a bedekker tartalmát, és linzi születésű osztrákként jelentkeztem a repatriálási bizottság előtt. Minden kérdésükre megfelelttem, és simán be is osztottak a következő transzportba, amely 1921. augusztus 14-én indult útnak.³⁹

Felöltöttem az ügyvédi tógát. Ez a foglalkozás új szereppel járt: bírókat kellett meggyőzőnöm igazamról.

Eddigi életem alapján joggal remélhettem, hogy a legújabb szerepemet is jól fogom játszani.

A döntés megtörtént. Következett a végrehajtás.



5 | KIS ZSIDÓ FILOZÓFIA

Érzem, hogy ideje szólnom arról is, miféle zsidó vagyok én, milyen volt a neveltetésem, milyen környezetben nőttem fel.

A zsidóság többféle szektára oszlik. Legvallásosabbak a haszidok, akik még ruhájukban is különböznek a többi zsidótól, s lenéznek mindenki mást, még az ortodoxokat is, mert nem elég vallásosak. Nem egységesek az ortodox zsidók sem, eredetük szerint különböznek a keleti askenáziak és a nyugati szefárdok. A reformzsidókról, a szabadgondolkodókról és a kitértekről most ne is szóljunk. Bár mely közösségben, ahol a fő összetartó erő a közös vallás, az emberek vagyonuk, foglalkozásuk, kultúrájuk, eredetük és még sok más szempont szerint rendeződnek kisebb csoportokba.⁴⁰

Négy-öt éves lehettem, amikor a szomszédaink áthívtak disznóölésre. Nem tudtam, mit takar ez a szó, de szívesen mentem. A többi gyerekekkel együtt részt vettem a disznóölés szertartásában. A jelenlévők nagyokat nevettek, jól mulattak valamin. Éreztem, hogy a féktelen vidámsághoz az én részvételemnek is van valami köze, ám nem értettem a nagy vígság okát. Nem tudtam, hogy vallásos zsidó nem ehet disznóhúst, s ezért mulatságos, hogy egy zsidó fiúcska is részese a szertartásnak.

A közelünkben állt egy katolikus templom. Hat-hét lépcsőfok vitt föl a kapujához. Szerettem leugrálni a lépcsőről, és büszke voltam, amikor a legmagasabb fokról is le mertem ugrani. A többi gyerek – mind keresztény – talán irigyelt a merészségemért, mert a templom mellett elmenőben odakiáltották: Hep! Hep! Nem tudtam, mit jelent ez a szó, sőt még azt sem sejtettem, hogy jelentéssel bír. Csak évtizedekkel később tudtam meg, hogy a HEP betűszó egy latin mondat szavainak kezdőbetűiből áll össze: *Hierosolyma est perdita*.

Jeruzsálemet a rómaiak Krisztus születése után hetven évvel foglalták el. Ezernyolcszáz évvel később egy magyar falucskában a kisgyerekek még mindig ezt az eseményt idézték föl, amikor zsidó gyereket csúfoltak.⁴¹

Ezen a szón kívül emlékszem egy gyermekkoromban hallott gúnydalra is. A XIX. század végén elhíresült egy eset, amikor Tiszaeszláron zsidókat vérváddal fogtak perbe.⁴² A per azt igyekezett bizonyítani, hogy a zsidók kislányokat ölnek, és vérüket vallási szertartásaikban használják föl. Ebből az időből maradt fenn ez a dalocska:

*Száz zsidó egy sorba',
Mennek a pokolba.
Elöl megy a Nátán,
Nagy zsák van a hátán,
Száz zsidó egy sorba'.⁴³*

Nekem minden világos volt ebben a kis dalban, csak az nem, hogy miért mennek a pokolba? Mi értelme van ennek a menetelésnek?

Jól emlékszem nagyapámra, aki egy faluban lakott velünk. Kilencéves is alig múltam, amikor nagyapám megmutatta nekem a számlakönyveit. Külön könyvelésének nem az volt a célja, hogy becsapja a fináncokat, hanem az, hogy minél pontosabban tisztában legyen bevételeinek összegével, és tíz százalékát ősi zsidó törvény szerint jótékony célra áldozza.

Pénteken a zsinagógában hosszan fürkészte az idegen arcokat, s végül mindig meghívott az asztalához két szegény zsidót. Nagy volt az öröme, ha kiderült, hogy a vendégek jó torkú emberek. Ilyenkor vacsora után és másnap délben is együtt énekelték a zsidó dalokat. A vendégek néha rendkívüli történeteket is meséltek.

Nagyapámnak hét lánya volt, és visszatekintve úgy tűnik, mintha minden évre jutott volna egy lagzi. Nagyapám egyik uzsorakölcsönt a másik után vette föl, mert nemcsak a lányai hozományáról kellett gondoskodnia, hanem ő állta a családi ünnep költségeit is. Mindig a leghíresebb mulattatókat fogadta fel, akik dalokkal és szellemes Talmud-magyarázatokkal szórakoztatták a szélrózsa minden irányából több hétre összesereglett násznépet.

Most már könnyíthetek a lelkemen: bevallom, vétkeztem nagyapám ellen. Gyakran sakkozott velem, és én jó párszor elcsentem egy-egy figuráját, hogy növeljem győzelmi esélyeimet.

Apám a lelke mélyén nem volt vallásos, de a formáságokra ügyelt, nehogy megszólják a falubéliek. Megkövetelte, hogy megtanuljam a héber nyelvű imádságokat, de úgy tett, mintha nem venné észre, hogy nem szoktam imádkozni.

Magyarországon 1919-ben négy hónapig a kommunisták voltak uralmon.⁴⁴ Rezsimjük bukása után újabb antiszemita hullám söpört végig az országon, mert a kommunista vezetők között viszonylag sok volt a zsidó. A kormány már a következő évben törvényt hozott, hogy korlátozza a zsidó fiatalok bejutását az egyetemekre. Ezt a törvényt *numerus clausus*nak („korlátozott szám”) hívták. Száz egyetemista közül csak hat lehetett zsidó.⁴⁵

1921-ben tértem haza a hadifogságból. A gyűlölethullám addigra már elült, de még szép számmal láthattam uszító, zsidóellenes falragaszokat.

Életemben többször kerültem olyan helyzetbe, hogy társaságban valaki a fülem hallatára kezdte szidni a zsidókat. Mit tehettem? Fiatalkoromban rendszerint figyelmeztettem a gyalázkodót, hogy ne használja ok nélkül a „büdös zsidó” kifejezést; szóváltásunk néha ökölharccá fajult, és megesett, hogy én húztam a rövidebbet. Ha úgy tettem, mintha nem hallottam volna a gyűlöletes megjegyzést, vagy mintha énrám nem vonatkozna, megharagudtam magamra tétlen gyávaágomért.

Végül egy zsidó anekdota segített, hogy meghasonlás nélkül nézzek szembe az ilyen helyzetekkel. A történet így szól:

A szegény zsidó elmegy a rabbihoz:

– Panaszra jöttem. Megrakott szekérrel megyek az országúton. Jön szembe a gróf a négylovas hintóján. „Félre az útból, zsidó!”, kiáltja már messziről. „Nem térne ki inkább a méltóságos úr? Láthatja, hogy meg van rakva a szekerem!” A gróf kitért az útból, de amikor elhaladtam mellette, az ostorával hirtelen az arcomba csapott. Igazam volt, amikor megkértem, hogy térjen ki előlem?

– Igazad bizony, de zsidónál az nem sokat ér: a zsidó inkább okos legyen.

Nagyon szeretem a zsidó humort. Ezek az anekdoták okosak, szellemesek, és mély erkölcsi tartalmat hordoznak. Néha ostorozzák az emberi gyalárlóságot, de mindig földerítenek. Nagy kísértést érzek, hogy most is elmeséljek egy-két zsidó viccet. Amikor a következőt hallottam, még derült volt az ég, és szunnyadozott az antiszemitizmus.

A zsidó a bíróság előtt áll. A bíró megkérdi:

– Kíván szólni az utolsó szó jogán?
 – Igen: régimódi ítéletet kérek.
 – Nem értem – szól a bíró. – Mi a csuda az a régimódi ítélet?
 – Elmagyarázom – feleli a zsidó. – Régebben, ha a bírók tanácskoztak, azt mondták egymás közt: „Zsidó ugyan, de igaza van.” Most azt mondják: „Igaza van ugyan, de zsidó.”

Egy másik viccet az a híresztelés ihletett, hogy a hitüket elhagyó zsidók különleges bánásmódban részesülnek:

Két fivér úgy dönt, hogy kikeresztelkedik. Elsőnek az idősebbik kerül sorra. Öccse a templomkapuban várja. Telik-múlik az idő, végre csak előkerül a bátyja. Az öccse izgatottan kérdi:

– Na, milyen volt?

A bátyja tetőtől talpig végigméri, aztán megvetően így szól:

– Bűdös zsidókkal nekem semmi dolgom – s azzal elmegy.

Egy újabb vicc a zsidók határtalan optimizmusát figurázza ki:

Hitler már meghódította az egész világot. Most vonul be Japán fővárosába, Tokióba. A zsidókat már mind egy szálig kiirtották, csak kető maradt hírmondónak, azok is japánnak maszkírozva vegyülnek el az ünneplő tömegben. Éljenzés. Tűzijáték. Egy szép kislányka virágcsokrot ad át a Führernek. Ekkor az egyik zsidó a másik fülébe súgja:

– Meglátod, itt biztos kitöri a nyakát!

A frappáns és szellemes anekdoták mellett az irodalom is befolyással volt jellemem alakulására. Emlékszem, azok a regények tetszettek, amelyekben a hősök mindenre készek az eszméikért, például *Keraban, a vasfejű* Verne Gyulától. Ebben a hős több ezer mérföldet utazik csak azért, mert nem hajlandó leróni a Boszporusznál jogtalanul követelt átkelési díjat. Nagyon tetszett Kleisttől a *Kohlhaas Mihály* is. Kohlhaas föllázítja egész Németországot, és saját kezűleg szolgáltat jogot, mert egy apró-cseprő ügyben a bíróság méltatlanul bánt vele. Tolsztoj regényében, a *Feltámadásban* Nyehljudov herceg eldob magától mindent: vagyont, rangot, társasági pozíciót, mert jóvá akarja tenni ifjúkori vétkét, egy cselédlány elcsábítását.⁴⁶

E hősök voltak a példaképeim. A legkisebb igazságtalanság is földúlta lelki nyugalmamat és haragra gyújtott, akárcsak a hivatalnak packázásai. Ha csak a vérmérsékletemen múlt volna, a fél életemet börtönben töltöttem. Csak az mentett meg ettől a sorstól, hogy jól az eszembe véstem: „A zsidó mindenekelőtt legyen óvatos”.

Kezdő ügyvéd koromban történt, hogy pénzügyminisztériumi jóváhagyás híján egy ügyfelemnek nem térítettek vissza egy jogtalanul behajtott összeget. Hiába volt minden: ígérték, hogy fizetnek, még-

sem történt semmi. Felháborodtam, és ajánlott levélben tiltakoztam: udvariasan, de határozottan kértem, hogy tüstént tegyenek pontot az ügy végére, különben kénytelen leszek megtenni a törvényben előírt lépéseket. Nagyon jól tudtam, hogy a törvény hiába ír elő bármit is, a közigazgatás legmagasabb szintjeivel úgyis hiába birkóznék. Lefeljebb a sóhivatalba mehetnék, ahová a vicces kedvű emberek a reménytelenül instanciázókat szokták küldeni hazánkban.

Levelemnek mégis meglelt a hatása. Megmozgatta a bürokráciát – bár nem olyan irányban, mint reméltem. A minisztérium bepanaszolt az ügyvédi kamaránál, mondván, hogy „fenyegetéssel” próbáltam kikényszeríteni ügyem elintézését, és kérte, hogy indítsanak ellenem fegyelmi eljárást. A fegyelmi bizottság elnöke világosan látta, hogy szó sem volt fenyegetésről, mégis mindenáron rá akart bírni, hogy fejezzem ki „sajnálatomat” a levelémért: ezt követeli meg az ügyvédi kar és a minisztérium közötti jó kapcsolat. (Az ügyvédek adókedvezményeket élveztek.) Nem adtam be a derekam, mert úgy éreztem, ügyfelem súlyos kárt szenvedett. Semmi kedvem nem volt, hogy sértett bürokrata-lelkeket ápolgassak.

1939-ben más volt a helyzet. Szülővárosomból feljött hozzám néhány kereskedő: azt sérelmezték, hogy indokolatlan adóemeléssel és büntetőilletékekkel sújtották őket. Ha fellebbeznek, a fellebbviteli bíróság nemhogy csökkentené, hanem megduplázza a kiszabott összeget. Ezért arra kértek, hogy járjak el ügyükben a pénzügyminisztériumban.

A referens – csontos, szőke, feltűnően nagy adámcsutkájú férfi – rendkívül nyájasan fogadott. Ez nem lepett meg, mert a minisztériumban kötelező volt a kifogástalan jómodor.

Beszámolóm után azt kérdezte, miért nem fordulok Tóth igazgató úrhoz, a nyíregyházi adóhivatal főnökéhez.

– Tóth igazgató úrhoz? – kérdeztem vissza. – De hiszen éppen ő gyártja futószalagon a zsidókat sértő intézkedéseket.

Válaszom célba talált. Meglepve láttam, hogy a tisztviselő hiába próbál felelni, csak tátog, nem jön ki hang a száján, s még később is csak dadogni képes. Be kell vallanom, olyan a természetem, hogy ha valaki dadog, akkor én is zavarba jövök, mintha én szégyellném magam az ő fogyatékoságáért. Most is így történt: úgy tettem, mintha észre sem venném a dadogását, és még én nyújtottam neki mentőövet azzal, hogy másra tereltem a szót, valami olyasmire, ami a szakterületéhez tartozott. No, kis idő múlva újra tagolt lett a beszéde, s alig akartam hinni a fülemnek, amikor ezt hallottam:

– Szeretném jegyzőkönyvbe venni az ügyvéd úr iménti megjegyzését.

Velem akar jegyzőkönyvet fölvenni ez a szerencsétlen beszédhibás, velem, aki az imént segített ki a dadogásából!

– Egy pillanat, uram! Most nincs időm jegyzőkönyv-fölvételre!

Meg sem vártam a választát, fölkaptam az aktatáskámat és kisétem. Csak egy percre torpantam meg a küszöbön, hogy könnyedén visszaintsek:

– Viszlát!

Az ilyen jegyzőkönyvezésből akkoriban könnyűszerrel lehetett volna egy-két év börtön is.

Látnivaló, hogy az erősödő reakció korában néha szokatlan mód-szerekhez kellett folyamodnom, hogy megússzam viselkedésem következményeit.

Röviden: életelveim apám és nagyapám hatására formálódtak ki, néhány tanárom mondatainak is volt valamelyes hatásuk, de legtöbbet mégis az olvasmányaim számítottak.

Gyermekkoromnak voltak időszakai, amikor erősen foglalkoztatnak a vallás, Isten és a világ rendszerének kérdései. Érdeklődésem 13 éves koromban volt a legélénkebb, bár időnként még később is fellángolt, ha nem is ugyanolyan erősséggel.

Nemcsak a természetfölötti dolgok, hanem a mindennapok jelenségei is érdekelték: az évszakok változása, a tavaszi rügyezés, az elvetett mag életereje, a virágok tarka színvilága, a harmat a fűszálakon, vagy az emberi test fölépítése. Próbáltam megérteni, milyen különös szabályzó erők tartják egyensúlyban a Föld és a többi bolygó rendszerét. De minden másnál jobban érdekelték a halál és a túlvilági élet kérdései. A vallásokról csak jóval később alakult ki a végleges véleményem, amikor már elolvastam a Bibliát, a Koránt, a Bhagavad-gítát és más hasonló könyveket, például Papinitól a *Jézus életét* vagy Martin Bubertől a *Zsidó legendákat*.⁴⁷

Arra jutottam: nemcsak Isten teremtetten a maga képére az embert, hanem az ember is a maga emberi módján képzelel el Istent. A hitnek ez az antropomorf jellege elriasztott a vallás gyakorlásától. Jobban érdekelték az emberi sorsok, mint a különféle szertartások. Megértést, emberszeretetet, toleranciát nevelgettem magamban. Az utóbbinak rögtön nagy hasznát is vehettem feleségemnél: ő lelkes híve volt mindenfajta vallásos misztikának.⁴⁸



6 | AZ ELSŐ PRÓBÁLKOZÁSOK

Mindenekelőtt szert kellett tennem a szükséges iratokra. Számba vettem keresztény barátaimat, eszperantista ismerőseimet, hogy kitől szerezhetnék be megfelelő papírokat. Eszembe jutott egy eszperantista barátom, aki mindig pénzzavarral küzdött. Fölhívtam telefonon, hiszen ez könnyebb volt, mint fölkeresni távoli lakásán, márpedig én mindig az „energetikai imperativus”⁴⁹ szellemében igyekeztem eljárni: törekedjünk legkisebb befektetéssel a legnagyobb eredményre. Belevágtam:

– Itt az alkalom a könnyű pénzszerzésre. Egy gazdag ügyfelem személyazonossági papírokat szeretne. Terád gondoltam. A kockázat semmi, hisz egyszerűen bejelentetted a rendőrségen, hogy ellopták a papírjaidat. Több ezer pengőt kereshetsz. Gondold meg.

Megígérte, hogy megfontolja az ajánlatot, de soha nem jelentkezett. Viselkedését nem írhattam a zsidó sors iránti érzéketlenség számlájára, hiszen nagy humanista volt az illető. Talán nem vette a lelkére, hogy ilyen módon szerezzen pénzt, vagy megorrolt rám, mert annak idején, a *Literatura Mondo* szerkesztőjeként párszor meghúztam az írásait.⁵⁰

Több szerencsével jártam egy másik ismerősömnél, egy baloldali újságrónál, aki szívből gyűlölte a németeket. Ő habozás nélkül megígérte, hogy átadja nekem a felesége és a saját iratait. Másnap korán reggel csörgött a telefon:

– Ne haragudj, hogy ilyen korán hívlak. Egész éjjel nem aludtam. Nem merem odaadni neked a papírjainkat. Te is tudod, hogy minden lépésemet figyelik. Ha megtalálnák nálad az irataimat, senki se hinné, hogy pusztán véletlenről van szó.

Rögtön átláttam, hogy nem számíthatok rá. Ha netán mégis átadná az iratait, nyugtalanságában bármikor visszakérhetne mindent. A bátorság megfoghatatlan tulajdonság: valaki vagy bátor, vagy nem az. Ha gyáva ember próbál meg hősködni, az mindig balul sül el. Így hát azt mondtam barátomnak, hogy ilyen körülmények között jobb, ha megtartja a papírjait, és megköszöntem a jóindulatát. Mivel tisztelem azokat, akik bátran bevallják gyávaságukat, eszembe sem jutott, hogy szemrehányást tegyek. De ő egyre csak mentegetőzött, elmondta, mennyire sajnálja, hogy nem segíthet bajba került ember-eken – a végén még nekem kellett megvigasztalnom gyávaságáért.⁵¹

Első kudarcimat elkönnyelve most távolabbi ismerőseimnél kezdtem próbálkozni. Eszembe jutott egy mosolygós, rokonszenves kémenyseprő, aki havonta behozta az irodámba a kezelésemben lévő bérházak kéménytisztítási számláját. Mindig szívesen diskuráltam el ezzel a pirospozsgás, vidám fickóval. Egyik beszélgetésünk alkalmával megemlítette, hogy ült már néhány hónapot „államellenes” tevékenységért. Meglehet, neki sincs ínyére a rendszer, s talán szívesen lenne segítségemre. Alkalmat kerestem, hogy találkozzam vele. Nagy nehezen kiderítettem a lakáscímét, és elkezdtem korán reggel a háza körül őgyelegni, hogy „véletlenül” összefussunk. Egy reggel végre egymásba is botlottunk. Mindketten megörültünk a találkozásnak. A szokásos köszönés és udvariaskodás után rákérdeztem:

- Nem tudna segíteni nekem egy zsidó ügyben?
- Hogyan tudnék én segíteni? – lepődött meg.
- Hát úgy, ha hajlandó volna átadni a személyi iratait.

Mint a minap eszperantista barátomnak, most neki is elmagyaráztam, hogy a dolog szinte semmilyen kockázattal nem jár.

– Jaj, doktor úr, hagyjon engem, én már egyszer megégettem magam!

Barátságban köszöntünk el egymástól. Nem kételkedtem benne, hogy becsületes, jószívű ember. Mégis rossz szájízzel váltam el tőle.

Múltak a napok, s én semmit nem tudtam fölmutatni. Feleségem egyre szemrehányásban tekintett rám, amikor esténként beszámoltam otthon a dolgok állásáról. Szomorúan állapítottam meg, hogy nejem és gyermekeim túlzottan bíznak az én befolyásomban, s lustaságom és nemtörődömiségem számlájára írják, hogy nem történik semmi. Nem mondták ki, de éreztem, hogy így gondolják.

Mind fullasztóbb lett a légkör. Egyre több híresztelés szólt rablásokról, kínzásokról, eltűnésekről. Nem vált be az a reményem, hogy Horthy kormányzó a magyar állam önállóságának legalább a látsza-

tát megpróbálja fönntartani. A román és finn események⁵² láttán úgy véltem, hogy a németek számára a zsidókérdés a látszat ellenére is másodrendű fontosságú, s lesznek még engedékenyebbek is, ha rákényszerülnek. Azt hittem, hogy ha Horthy a zsidók deportálása miatt – akik mégiscsak magyar állampolgárok – kilátásba helyezi a lemondását, akkor a németek nem erősködnek tovább. De Horthyban föl sem merült a lemondás gondolata. Most nem izgatta az állam önállósága. Horthy az a fajta „kemény” ember volt, aki nyugodt időben – bizonyos korlátok között – teszi a kötelességét, ám vészes helyzetben nem vállalja a döntés ódiumát. Mások még nálam is elítélőbb véleményekkel vannak róla.

Horthy számára minden zsidó *vogelfrei* lett. Eddig soha nem gondoltam bele, milyen borzasztó jelentéssel bír ez a szép szó: „szabad, mint a madár”.⁵³ De miféle szabadsága van a madárnak? Mindenki lelőheti, elpusztíthatja. Nem védi törvény. Olyat még nem hallottam, hogy egy madár panaszt tett volna. Most nekünk is ilyen sorsot szántak – illetve még rosszabbat, mert mi repülni sem tudtunk.

Két héttel azután, hogy bejöttek a németek, 1944. április 5-én már meg is jelent rendeletben, hogy a zsidók kötelesek sárga csillaggal megkülönböztetni magukat. Zsidó nem járhat többé nyilvános helyre: parkba, étterembe, uszodába. Zsidónak nem lehet keresztény alkalmazottja vagy cselédje. Zsidónak még a nyilvános telefonok használata is tilos. Ha egy zsidó nem tartja be a rendelkezéseket, deportálják. Ez új volt nekünk, senki nem tudta, miféle száműzetést takar ez a szó. A legsötétebb lehetőségek között csaponghatott a képzelet.⁵⁴

Sárga csillag nélkül veszélyes volt az utcára menni. Munkaidőben még sárga csillaggal is kockázatos volt, mert akit igazoltatáskor elkaptak, azt munkanélküliként deportálták. A legbiztonságosabbak – ha még szó lehetett biztonságról – a reggeli órák voltak, hat és kilenc között. Hogy miért? A gyárakban és üzemekben hajnalban kezdődött a műszak. Az irodák kilenc órákor nyitottak. Aki sárgacsillagos ilyenkor az utcán volt, arról azt lehetett gondolni, hogy munkába megy. Nekem már le kellett adnom az ügyvédi papírjaimat, a kulcsaimat és a pecsétjeimet a kijelölt keresztény ügyvivőnek, úgy-hogy voltaképp már munkanélküli voltam.

Aznapi, amikor a sárga csillagot bevezették, korán reggel villamosozni hívtam a kisebbik fiamat. Mondhatni, tanulmányútra indultunk. Könnyen ráállt, hogy együtt mérjük fel, mit tart a közvélemény az emberi jogok e durva megsértéséről. A villamoson az emberek

kissé komorabb képet vágta, mint máskor – de talán egyszerűen csak álmosak voltak. Mindenki úgy tett, mintha nem venné észre, hogy léteznek férfiak, nők és gyermekek, akik sárga csillagot hordanak a mellükön. Csak egy utastól hallottam sértő megjegyzést:

– Né, arról a szőke köldről meg nem mondtam volna, hogy zsidógyerek!

Inkább tréfás, mint sértő szándékot hallottam ki a megjegyzéséből. Szinte még örültem is neki, tekintve, hogy milyen terveim voltak a családommal.

Később azonban a zsúfolt villamoson fiam akaratlanul útját állta egy felszállónak.⁵⁵

– Mért állod el a helyet, malacpofa? – ripakodott rá az ismeretlen. Sietve megnyugtattam a fiam:

– Ne zavartasd magad. Ne foglalkozz olyanokkal, akik nem tudnak viselkedni.

Fiam azonban erősködött, hogy a megjegyzés nem is rá vonatkozik, hanem énrám!

– Hiszen ha én malac vagyok, akkor micsoda az apám? – vigyorgott.

Elvitatkoztunk rajta, hogy kit sért inkább a „malacpofa” szó: az utódot-e vagy a nemzőatyát? Általában véve mégis elégedettek voltunk az emberek viselkedésével, és jókedvünkben gyalog mentünk hazáig.

Egy másik reggeli sétám alkalmával régi barátomba, Soldba ütköztem, akivel a régi szép időkben a Ritz vagy a Hungária halljában szoktuk együtt inni az ötörai teát. Sold épp olyan szenvedélyes táncos volt, amilyen megrögzött néző voltam én. Amikor beszámoltam neki gondjaimról és terveimről, válaszából rögtön rájöttem, hogy megtaláltam történetem hősét.

– Bíz csak ide, nekem ez gyerekjáték. Vannak keresztény barátom, jó pár táncpartnerem szívesen segít bármiben.

Tüstént megrendeltem nála hatféle iratot: születési és anyakönyvi kivonatot, és ugyanezt a szülők vonatkozásában. Másnap a megbeszélt időpontban meghozta lakásomra a papírokat, és potom összeget, hatszáz pengőt (akkoriban 20 dollár) kért értük. Amikor később tüzetesen átnéztem az iratokat, láttam, hogy életkor szerint mindegyik megfelel, de foglalkozására nézve a férfi kántortanító. Gyermekként falun éltem, így jól tudtam, hogy a kántortanító nemcsak tanít, hanem a templomban is énekel.

Nem fűlött a fogam a dologhoz, nem tudtam eldönteni, tanuljak-e be néhány éneket, vagy inkább a megnémult kántor szerepét adjam.

Amikor alaposabban elbeszélgettünk, kiderült, hogy Sold barátom igazi kincsesbánya, mert tud szerezni kitöltetlen, pecsétetes be- és kijelentő űrlapokat is. Magyarországon az volt az előírás, hogy minden lakóhelyváltást be kell jelenteni a rendőrségen. Az új lakhelyre csak akkor lehetett bejelentkezni, ha az illetőnek már kezében volt a pecsétetes papíros arról, hogy elhagyta előző lakóhelyét. A hamis személyi iratokhoz hamis kijelentőkön át vezetett az út. Így aztán kapva kaptam a ritka alkalmon:

– Hozzál nekem száz darab kijelentőt!

– Száz túl sok, annyit nem tudok hozni.

– Nem értem, miért lenne sok. Ha az ismerősöd a rendőrségen titokban magához tudja venni a pecsétet, akkor a pecsételés már igazán semmiség.

Heves győzködésem közben pecsétnyomkodást utánzó mozdulatokkal csapkodtam az asztalt.

– Lehetetlen – makacsolta meg magát.

– Sok ismerősöm van, hozzál legalább nyolcvanat.

A fejét rázta.

– Hozzál hatvanat.

Fejrázás.

– Akkor negyvenet, vagy ahányat tudsz – adtam be a derekam.

Csupán öt darabot hozott, és egyenként csak öt pengőt kért – jóformán ingyen adta. Megint kértem, hozzon még – megint a fejét rázta. Más javaslatot tett. Van egy nyomdász barátja, annak révén tudna szerezni vitézi oklevelet.

Hogy ez mi volt? A Vitézi Rendet, ezt az antikommunista szervezetet Horthy az első világháború után, Kun Béla kommunista rendszérének bukása nyomán hozta létre, hogy ezzel is megjutalmazza az őt a hatalomba segítő jobboldali elemeket. A jobbra húzó parlament támogatásával alapította meg a modern korban egyedülálló, a középkori céhekre hajazó Vitézi Rendet. A vitézzé avatás olyan ünnepélyes szertartás volt, mint a középkorban a lovaggá ütés. Zsidó természetesen nem kerülhetett be ebbe a felső kasztok számára fenntartott testületbe.⁵⁶

– A tagságot igazoló oklevelet különleges papírra nyomják – magyarázta barátom. – A papír beszerzése, a szöveg kisérdése rendkívüli munka. Meg kell jegyezni, hogy nyomdatechnikai nehézségek miatt az eredeti okmányon lévő domborművű körpecsét helyett csak szimpla pecsétet tudok szállítani.

Még sohasem láttam vitézi oklevelet, se domborművű körpecsétet, se anélkül. Egy csöppet sem vágytam ilyenre, mert rossz tapasztalataim voltak az ilyesféle dokumentumokkal.

A magyar kommunista rendszer összeomlása idején orosz hadifogságban voltam, és még jól emlékeztem rá, mi történt 1920-ban Irkutszkban: Kolcsak, a fehérek generálisa egész Szibériát mozgósította, hogy föltartóztassa a fenyegetően közeledő Vörös Hadsereget. Néhány irkutszki zsidó mindenáron ki akart bújni a hadkötelesség alól. Katonáskodni nem szerettek, a két rossz közül pedig amúgy is a vörösöket találták kevésbé ellenszenvesnek. Nem sajnálták a pénzt, hogy fölvétessék magukat a fehérek kémelhárító részlegének névsorára, hiszen ilyen igazolvány birtokában nem lehetett hadra fogni őket. No de mi történt? A Vörös Hadsereg megverte a fehéreket. Kezükbe került a kémelhárító részleg névsora. A listán rajta voltak a zsidók is. A bolsevikok ezeket az ügynököket tekintették legádázabb ellenségüknek. Hiába érveltek a szerencsétlen zsidók, hogy ők nem kémkedtek, csak névleg szerepeltek a listán. Nem volt kegyelem. Mind egy szálig kivégezték, vagy ahogy az oroszok mondják, „likvidálták” őket. (A bolsevikok nem kedvelték a rút „kivégzés” szót.)

Nejem, akit nem zavartak ilyen emlékek, azt javasolta, szóljak a vitézi oklevélről a Barabás testvéreknek. Ezek a fivérek – nejem rokonai – már régebben kitértek, és dúsgazdag gyáros létükre valódi főrendek módjára éltek. Őket biztosan érdekelné egy vitézi oklevél.

Feleségemnek igaza volt. A fiatalabbik Barabás testvér előtt hangsúlyoztam, hogy az oklevelek tökéletlenek, mert hiányzik róluk a körpecsét.

– Annyi baj legyen. Az a lényeg, hogy legyen valami fegyver a kezünkben, illetve a zsebünkben.

10 000 pengőt helyezett kilátásba, ha mindkettőjüknek szerzek egy-egy oklevelet. Jól ismertem a két testvért: szorgalmas, tehetséges, ám roppant takarékos emberek voltak, a fogukhoz verték a garast. Nagyon tarthattak a jövőtől, ha annyira megváltoztak, hogy ekkora összeget voltak készek áldozni egy kétes értékű, sőt talán értéktelen iratért. Még nagyobb lett a meglepetésem, amikor meghallottam, hogy Sold 1000 pengőt kér a papírokért. Rögtön megrendeltem a hamisítványokat, és alig vártam, hogy értesíthessem ügyfeleimet az elkészültükről. Barabás maga jött föl az iratokért a lakásomra. Most hökkentem csak meg igazán. Két köteg bankót, összesen 20 000 pengőt tett le az asztalra. Úgy meglepődtem, hogy az egyik köteget rögtön visszaadtam neki. Elmagyarázta, hogy azt

hitte, a papírok egyenként kerülnek 10 000 pengőbe. 19 000 pengő helyett így csak 9000-et kerestem, de ez is jó darabig fedezte a megélhetésünket. Hónapokig szó szerint ebből a váratlan bevételből éltünk, hiszen más jövedelmem már nem volt.

Ügyvédi gyakorlatomat, mint minden zsidónak, nekem is be kellett szüntetnem. Az ingatlankezelést viszont csodálatos módon egyelőre elfelejtették betiltani, így néhány hétig még ingatlankezelő maradhattam.

Az egyik házamban a hat emeletből a felső hármat egy nagyvállalat, a csepeli vámszabad kikötő bérelte az irodáinak. Egy nap rám telefonált az igazgató, maga is ügyvéd, sőt parlamenti képviselő:

– Kedves kolléga, miért nem fűtik az irodákat?

– A helyiségeket az előírások szerint fűtik. A legutóbbi rendelet azt írja elő, hogy tüzelőhiány miatt csak 16 fokra szabad felfűteni a szobákat.

– Kérem, utasítsa őket, hogy fűtsenek jobban!

– Én senki kedvéért nem szegem meg az előírásokat.

– Maga úgy beszél, mintha már itt volnának az angolok!

Semmi okom nem volt rá, hogy gorombáskodjam a telefonálóval. De valami elfojtott düh élt bennem azok ellen, akik magas pozíciójukban részben felelősek voltak mindazért, ami hazámban történt. A fűtési szezon már úgyszólván a vége felé járt, és ha csak egy szóval is megígérem Téli doktor úrnak, hogy utánanézek a kérésének, annyiban maradt volna a dolog. Ám én kiadtam az útját. Téli dühbe gurult éles hangvételemtől, és följelentett a rendőrségen. Normális körülmények között ilyesmitől nem lehetett volna rendőrségi ügy. Csak hogy a körülmények nem voltak normálisak.

Hamarosan engem és a házimestert is beidézték a rendőrségre. Feleségem megdöbbszent, holtra váltan könyörgött, hogy ne menjek be, küldjek magam helyett egy árja ügyvédet, mert az a hír járja, hogy aki zsidó bemegy a rendőrségre, azt rögtön deportálják. Hogy van-e alapja ennek a pletykának, azt éppen azért nem lehetett tudni, mert a híresztelések miatt zsidók nem szívesen jártak a rendőrségre. Nejem megnyugtatóására azt találtam ki, hogy ez a híresztelés csak a főkapitányságra vonatkozik, arra a kerületi rendőrségre, ahová engem idéztek be, már csak azért sem, mert helyük sincs, hogy benn tartsanak. Valójában az önbecsülésem maradványainak tartoztam azzal, hogy magam nézzek szembe a veszéllyel.

Velem jött a házimester is. Először engem hívtak be, a házimestert közben az előszobában várakoztatták. Bárhogy is izgultam, igyekez-

tem elleplezni bensőm feszültségét. Amikor a kihallgató szobába léptem, Téli doktor már ott volt; nyilván megbeszélte az őrsparancsnokkal, hogyan kell kezelni az ügyet. Az idős, magas rangú rendőrtiszt színtelen hangon szólalt meg:

– Meg vagyok győződve, hogy nem az ügyvéd úron kell számon kérnünk a fűtést. Az ostoba házmester tehet az egészeztől, mert nem akkor és nem úgy fűt, ahogy kellene.

Békülékeny hangvétele ellenére valami belső kényszert éreztem, hogy ne hagyjam tévútra vinni az ügyet.

– Közölnöm kell, hogy a házmester munkájára nem lehet panasz. Én magam rendeltem el, hogy takarékosan fűtsön.

Elmagyaráztam, hogy az épületben az ott dolgozókon kívül negyven állandó lakó is van, és a tüzelőkorlátozás miatt lehetetlen éjjel-nappal fűteni.

Ekkor a tiszt behívta a házmestert is. Egyszeriben hangot váltott. Az évtizedek során hozzászokott, hogy megfélemlítse az embereket.

– Figyelmeztetem: ha nem fűt rendesen, lecsukatom!

– Engedelmeivel, én rendesen fűtök – szabadkozott a házmester.

– Soros úr már biztos elmagyarázta, hogy nincs elég szenünk a huszonnégy órás fűtéshez.

– Ne jártassa a száját! Fűtsön jobban! Leléphet!

Azzal a rendőrtiszt hozzám fordult, és udvariasan megköszönte, hogy befáradtam.

Együtt léptünk ki a házmesterrel az utcára. Én föllélegeztem, hogy nem tartottak benn. Társamban forrt a méreg az igazságtalan szemrehányás miatt. A napsütötte Duna-parton lépkedtünk. Végül én törtem meg a csendet:

– Látja, milyen nyájasan, egyenrangú félként bánt velem a rendőrtiszt meg a képviselő, pedig zsidó vagyok, míg magával, aki keresztény, de „csak” házmester, gorombák voltak, mint a pokróc.

Könnyen lemérhettem az arcán a szavaim hatását.

– Nagyon kedves, doktor úr, hogy így megvédett.

– Sajnálom, hogy nem érhettem el többet, de zsidó létemre nagyon élnél kellennem. Emlékszik? Már tíz éve, hogy ingyen megkapta tőlem a házmesteri állást. Maga is tudja, hogy akkoriban 5000 pengőt is elkérhettem volna ezért az állásért.

Ez utóbbi megjegyzésem egyes budapesti ingatlankezelők gyakorlatára vonatkozott, akik pénzért hirdettek meg üres házmesteri állásokat. Nekem nem volt ínyemre az ilyen kereset, mert nem szívesen lettem volna lekötözve egy házmesternek a tőle kapott összeg

szeg miatt. Amikor Balázs jelentkezett az állásra, azért vettem föl, mert megtetszett a fizimiskája. Közölte, hogy nehezen tudná fölhajtani a szükséges pénzt, mire azt feleltem, hogy az állást anélkül is megkaphatja.

– Azért választottam magát, mert maga is, a családja is szimpatikusak.

Bizony, már tíz éve ennek, de Balázs ma is épp olyan fess és jókedvű, mint mindig, és megbízhatóan látja el a munkáját. Így szólta hozzá:

– Mi ennyi idő alatt jól kiismertük egymást. Maga is látja, hogyan bánnak a zsidókkal. De ez az örület nem tarthat örökké.

– Szégyen, hogy így bánnak a zsidókkal. Ha bármiben a doktor úr segítségére lehetek, rám számíthat.

Láttam rajta, hogy őszintén beszél. Percig sem gondolkozott az ígérletén, de láthatóan tüstént rájött, hogy csakugyan segíthet nekem. Úgy éreztem, hogy nyugodtan élhetek őszinte ajánlatával.

– Ha komolyan beszél, nekem most valóban kapóra jön a segítsége.

Balázs arcáról nem sokat lehetett leolvasni, de habozás nélkül így felelt:

– Én és a feleségem mindent megteszünk, amit a doktor úr kíván. Maga már épp eleget tett eddig miértünk.

Balázs pár évvel fiatalabb volt nálam, de a felesége egyidős az enyémmel. Egyetlen fia⁵⁷ jóformán egy napon született az én nagyobbik gyerekemmel. Jó barátságban is volt a két fiú. Elmeséltem Baláznak a tervemet, hogy hamis név alatt fogunk élni, és megkérdeztem, átadná-e nekem a családja iratait. Vele mentem a lakására, ahol rögtön előkeresett minden létező iratot és igazolványt. Lediktálta azokat az adatokat is, amelyek a hiányzó iratokhoz kellhettek. Később igényeltem is két iratot. Végre föllélegezhettem kissé: valódi papírjaink lettek! Nekiláthattam tervem megvalósításának. Többek között minden lehetséges dokumentummal elláttam feleségemet és fiaimat. Az átvett igazolványok helyébe Balázs számára tüstént újakat igényeltem a jegyzőnél.⁵⁸

Ugyanaznap történt egy másik szerencsés fordulat is. Följött hozzám egy fiatalember Nyíregyházáról. Az öcsém küldte egy köteg irattal. Az iratok apám egy volt alkalmazottjától származtak, aki korra és testmagasságra nagyjából megegyezett velem. A papírok között még katonakönyv is akadt. Jól emlékeztem tulajdonosuk arcára, mert gyerekkorunkban egy osztályba jártunk. Öcsém azt akarta, hogy a fölküldött iratokkal utazzam le hozzá, hiszen egy vidéki vá-

roskában kevésbé van szem előtt az ember. Honnan is sejthette volna, hogy náluk néhány nap múlva gettóba zárják, majd Auschwitzba deportálják a zsidókat, köztük őt magát is?

Az iratokat hozó férfi vállalkozó szellemű embernek tűnt, látszott, hogy bármibe belevágna, ami pénzt hozhat a konyhára. Beszélgetésünkbe beleszóttam, hogy nem leszek szűkmarkú azokkal, akik segítenek nehéz helyzetemben. Azonnal följánlotta, hogy átmenetileg akár én, akár feleségem, sőt mindketten hozzáköltözhetünk. Csupa szolgálatkészség volt ez a vadidegen ember. Fölírtam a nevét és a címét. Figyelmeztetett, hogy csak hétvégén van otthon a családjánál, mert hét közben vidéken ügynököl. Elkészöntünk egymástól. Távozása után még egyszer átnéztem a küldött iratokat és a katonakönyvet. Elsőrendű papír volt mindegyik. Így lett belőlem Szabó Elek. Úgy döntöttem, bajuszt növesztek.

Nagyjából tehát mindnyájan el voltunk látva személyazonossági iratokkal. Most azt kellett eldöntenünk, melyikünk mikor és hogyan tűnjön el. Én úgy véltem, nem volna okos dolog, ha a család együtt maradna. Jobb, ha különvölünk, és mindenki önállóan él. Ha együtt maradunk, nagyobb a valószínűsége, hogy lebukunk. A különválás több esélyt kínál a túlélésre.

Legsürgősebben a tizennyolc éves fiam dolgát kellett elintézni, mert bármelyik pillanatban SAS-behívót kaphatott: a zsidók nem feleltek meg katonának, de arra azért jók voltak, hogy katonai irányítás alatt munkaszolgálatra hívják be őket.⁵⁹ A közvélemény úgy tartotta, hogy a hadsereg az egyetlen olyan intézmény, amely nem fogja hagyni, hogy deportálják a tagjait, még a zsidó munkaszolgálatosokat sem.

El kellett döntenünk: vonuljon-e be a fiam vagy sem?

A keresztény papírai már rendben voltak. Ha nem vonul be, keresztény diákként folytathatja az életét. Idejét jórészt könyvtárakban tölthetné. Így kerülne a feltűnést, annál is inkább, mert délelőtt kevesen járnak könyvtárba.

Magam inkább azt terveztem, hogy egy uszodával és minden más kényelemmel ellátott szállodába költözöm, ahonnan alig kellene kitennem a lábam. A Lukács fürdőre vagy a Gellért szállóra gondoltam, mert ezekben minden egy helyen van, még sportolni is lehet.

Feleségem, akit érdemeimen fölül izgatott csekélységem sorsa, erélyesen ellenezte az ötletet. Ahol sokan vannak, ott sok a kíváncsi szempár is, nagyobb az esély, hogy fölismernek, netán följelentenek. Teljesen el kell tűnnöm az emberek szeme elől.

Új tervet eszeltünk ki.

Az ingatlan kezelőjeként jól ismertem egy Eskü téri ház alaprajzát. A házmasterben és családjában megbízhattam, hiszen ők adták nekem az irataikat. A ház földszintjén, közvetlenül a légópince bejárata mellett volt egy apró, ablaktalan helyiség, ahol bútorokat tároltak. Ha ezt átépíttetem, kényelmesen berendezett búvóhelyen is várhatom ki a hitlerizmus közeli végét. A Duna-parti ház fekvése kitűnő, egy ugrás a Rudas fürdő, ahol a reggeli órákban úszhatom is. Így a napi testedzésről sem kell lemondanom. Éjjel meg sétálhatok az elsötétített Duna-parton.

Csak hogy egyedül unalmas a pinceélet. Ha aggregény volnék, kereshetném egy csinos, bájos hölgy társaságát is, ám házasemberként ezzel a lehetőséggel nem számolhattam.

Inkább Ozma Lajost, a híres építész és lakberendezőt⁶⁰ választottam lakótársamul. Ozma széles látókörrű, olvasott, sokat látott ember volt, idősebb nálam. Már kopaszodott; tömött fekete bajszával, sárgás bőrével, mongolos vágású szemével jobban hasonlított kínai mandarinra, mint pesti zsidóra – vagy csak én láttam így. Jó barátságban voltunk a családjával is. Okos felesége, két bájos lánya volt. Ki tudja, miért, a két lány közül nekem a kisebbik, a kiszámíthatatlanul temperamentumos Zsuzsi tetszett jobban.

Egy ilyen nagy műveltségű ember társaságában, könyvekkel felszerelve nem is lesz nehéz kivárni a hitlerizmus bukását. Ellátásunkról a házmaster és a felesége gondoskodik majd. Három jó vendéglő is van a közelben: a nagy múltú Kriszt, meg a Bristol és a Carlton szállodák⁶¹ modern éttermei. Mindennap máshonnan hozhatjuk az ételt – így változatosabb, és nem is tűnik fel annyira.

Megbeszéltem a tervemet Lajossal, és ő mindenbe lelkesen beleegyezett. Rögtön megbízta, hogy építészként tegye a lehető leginkább kényelmessé és biztonságossá a búvóhelyünket. Gondoskodjon a megfelelő szellőzésről és világításról, de arról is, hogy ne szűrődjön ki fény, ami elárulná, hogy a félreeső kamrában lakik valaki. A folyóvízről és a vécéről sem feledkeztünk meg. A házmaster szobájából elektromos vészjel mehetett a kamrába. Megegyezés szerint minél nagyobb a baj, annál hosszabban bűg a riasztó. Veszély esetén pár pillanat alatt elérhetjük az óvóhelyet, ahol egy gombnyomással egy hatalmas vasajtó mögé zárkozhatunk. Az óvóhelyről egy másik utcára volt kijárás, itt is zárható vasajtóval. Amennyire előre lehet látni, itt nem kaphatnak el üldözők. Katonai szóhasználat: az elgondolás taktikai és stratégiai szempontból egyaránt tökéletesnek tűnt.

Mindent kényelmesen kigondolhattunk, és a pénz ekkor nem játszott nagy szerepet. Tervünkön meglátszott, hogy gyerekkorunkban mindketten faltuk a Verne-könyveket.

Csak szegény anyósom – ő is ebben a házban lakott – nem értette, mire jó háborús időben ez az átépítés. Őt is biztonságba kellett helyezni valahogy. Elmagyaráztam neki, hogy mi a helyzet, milyen veszély fenyeget. Nem hitt nekem.

– Nem ölhetnek meg ártatlan embereket – makacskodott.

– Gondoljon bele, mama. Lakott magánál két szép rokon kislány, és nyomuk veszett. Hiába volt minden keresés, máig sem találtak rájuk, és nem adtak semmi életjelet.

– Dolgozni vitték őket, azért nem írhatnak. Zoltán bátyád is előkerült. Az nem lehet, hogy ártatlanokat öljenek meg, ez még a Bibliában is benne van.

Valóban nem lehet. Hiába történt minden. Hiába vagyok tisztában a tényekkel. Néha még ma is hatalmába kerít egy furcsa érzés, mely nem engedi, hogy elhiggyem a történeteket.

Április elején⁶² érték először légitámadások Budapestet, a város déli részét. Attól kezdve mindennap, éjjel-nappal jöttek a brit és amerikai gépek, hogy ipari célpontokat bombázzanak.⁶³ A néphit úgy tartotta, hogy a bombázással a zsidók sanyargatását akarják megtorolni, és hogy mindaddig folytatják, amíg a gyilkos politikusok abba nem hagyják a zsidóüldözést.⁶⁴

A bombatámadásokkal új helyzet állt elő. Felborult az élet mindennapi rendje. A kórházak megteltek sebesültekkel, a kibombázottakat új lakhelyre kellett költöztetni. Ezért aztán a rendőrségen olyan sok volt az új lacímbejelentés, hogy nem sokat foglalkoztak hamis néven bejelentkező zsidókkal.

Különös, hogy én és sorstársaim nem tartottunk a légitámadásoktól, pedig a bombázás nem volt gyerekjáték. Ezt magam is megtapasztaltam. Az első bombázás idején éppen vendégségben voltam valahol. Elég nagy társaság gyűlt össze, s hogy sokaságunk ne keltsen föltűnést, azt javasoltam, ne menjünk le az óvóhelyre, maradjunk inkább a lakásban. Kellemetlen volt hallgatni az egyre közelebbi becsapódásokat, minden robbanásnál úgy éreztük, hogy tüstént összedől a ház. De félelmem ellenére is örültem minden újabb bombázásnak, és igyekeztem úgy intézni, hogy a légitámadások idejét jó óvóhelyen, kellemes társaságban töltssem el.

Az életünk – és általában véve a majd egymilliónyi magyar zsidóság élete – nem ezeken a bombázásokon múltott, hanem azon, ho-

gyan dől el az orosz és a német seregek versenyfutása. Ha a németeket gyorsan lezavarják a Kárpátok ormairól, akkor Hitlernek és csatlósainak nem marad idejük, hogy véghezvigyék kiirtásunk tervét.⁶⁵ Ezért feszült figyelemmel követtem minden egyes orosz csapatmozdulatot, napjában többször is meghallgatva a BBC híradását. Most százezrek élete múltott egy gyors áttörésen.



7 | HAMISÍTÓK KÖZÖTT

Ármerre jártam, megszállottként mindig és mindenütt iratokra vadásztam. Akárhányat szereztem is, kiterjedt rokoni és baráti körömben mindig még többre volt szükség. Közben magam is vérszemet kaptam, nem értem már be anyakönyvi kivonatokkal, hanem másfajta igazolványokra, személyazonossági és szakmai iratokra is kivettem a hálómát.

Talán furcsán hangzik, de be kell vallanom, hogy céljaim érdekében még utcai ismerkedéstől sem riadtam vissza.

A házammal szemközti parkban fölfigyeltem egy már nem éppen fiatal asszonyra. Negyvenéves lehetett, napbarnított arcú. Két gyereket szokott lehozni játszani a parkba. Mindig németül beszélt, jó kiejtéssel. Beszédmódja északnémet eredetre vallott. Egyszer meg szólítottam.

– Nem Berlinbe való?

– De igen.

Elmesélte, hogy berlini, a férje magyar volt, de meghalt, s ő itt maradt özvegyen. No, ezután többször is találkoztunk. Egyszer rosszkedvű lehettem, mert megkérdezte:

– Valami kellemetlenség érte?

Hirtelen ötlettől vezérelve úgy döntöttem, elárulom neki kilétemet.

– Van rá okom, hogy ne repessek örömben: zsidó vagyok.

Nem válaszolt, én meg folytattam:

– Hallgatnom kéne erről, de magában megbízom. Hamis papírokkal élek. Jórészt a családom is el van látva keresztény dokumentumokkal, de még több papír kellene, s én nem tudom, honnan szerezhetnék. Maga véletlenül nem tud segíteni?

Az asszonyra néztem. Nem tudtam, hogyan fogadja szavaimat. Nagyobbik fiam tizenhét éves kedvese jutott eszembe: bájos, barna szemű, félénk kislány, akinek senki nem viselte gondját. A vonzó külsejű leánynak csupa ritmus és tánc volt a legapróbb mozdulata is. Édesanyja egy éve meghalt, apját és bátyját behívták munkaszolgálatra.

– Ha látná, biztos vagyok benne, hogy maga is segíteni akarna rajta.

Szavaim láthatóan meghatották az asszonyt. Amíg hallgatott, szeme megtelt könnyel, s végül odasúgta:

– Én is tartozom magának egy vallomással, és örülök, hogy végre elmondhatom valakinek. Én is másnak adom ki magam: németországi zsidó menekült vagyok. Elképzelheti, mi mindent kellett átélnem eddig!

Napégette orcáin kövér könnyecseppek gördültek alá. Megdöbbenve hallgattam beszámolóját. Hirtelen megcserélődött a szerepünk: most rajtam volt a sor, hogy vigasztaljam.

Nagy veszélybe sodorhatott volna, hogy egy idegen nőnek elárultam zsidóságomat. De kockázat nélkül nem lehet eredményre jutni. Kockázat nélkül nincsen élet.

Az asszony vallomása még drámaibb volt, mint az enyém. Újabb ember került az utamba, akinek a sorsa nem hagyhatott hidegen. Megbeszéltük a teendőket és megegyeztünk, hogy másnap fölme gyek a lakására. Rossz körülmények között lakott Budán, egy bútorozott cselédszobában. Amim csak volt, minden iratot magammal hoztam.

Legelőbb a Soldtól olyan ügyesen beszerzett bejelentőlapokat mutattam meg neki. A fény felé tartva megvizsgálta őket:

– *Nicht anrühren!* Ne nyúljon hozzá! Primitív hamisítvány. A pecsét körvonalát körzővel húzták meg. Nézze csak!

A fény felé tartotta a kis űrlapokat, s magam is jól láttam, hogy a kör közepén a körző lyukat hagyott a papíron. Ez úgy leforrázott, mint amikor gyerekkoromban a szüleim rajtakaptak valami csínytevésen. A vak is látta, hogy körző ütött lyukat az űrlapon. E megdöbbentő felfedezés rögtön magyarázatot adott Sold barátom furcsa viselkedésére: ezért nem akart hát nagyobb megrendelést elfogadni, ezért „szállította” a szükséges papíroknak csak egy töredékét. Kezdetben nem árulta el, hogy a pecsét hamisítvány, később pedig már nem merte bevallani az igazságot: ezért adott át erősködésem ellenére is csak pár darab bejelentőlapot, hogy ne keverjen nagyobb

bajba. Őszintétlen viselkedése végzetes következményekkel járhatott volna. A mi helyzetünkben nem volt bűn hamis papírokkal élni. Az volt a döntő, hogy a papírok használója tudjon a hamisságukról, s ezt mérlegelve vesse be őket végszükség esetén, ha már nincsen veszténivalója. Keményen elítéltem Sold felelőtlen magatartását. Legalább a körző ütötte lyukat tüntette volna el az űrlapokról! Vagy ő is olyan figyelmetlen lett volna, mint én, s egyszerűen nem vette észre a lyukacsát?

A német nővel való megismerkedést és a hamisnak bizonyult papírok történetét elmondtam Ozmának is, akivel gyakran találkoztam a búvóhelyünk átépítése miatt. Ozma nem döbbsent meg, sőt ravasz-kás fény csillant mosolygó szemében.

– Nem tetszik nekem ez a nagy vidámság – jegyeztem meg.

– Adok neked egy fantasztikus címet – békítgetett. – Egy igazi, békebeli hamisító lakik ott. De előbb tőle kell engedélyt kérnem, mert amikor az én papírjaimat készítette, kikötötte, hogy külön engedélye nélkül senkinek nem adom meg a lakcímét.

Az engedélyt megkaptam, és kíváncsiságból már másnap ellátogattam a „Mesterhez” a megadott címre, a Nyugati pályaudvarral szemben.⁶⁶ A negyedik emeleti lakásban egy öregasszony nyitott ajtót. A szobában, ahová bevezetett, hatalmas könyvespolcok álltak, de a lakás semmi másban nem különbözött más háromszobás lakásoktól. Magas, kopasz, szikár, ötven év körüli férfi fogadott. Nem volt egyedül. Közöltem, hogy ki ajánlott, és rögtön rákérdeztem:

– Mikor jöhetnék el, hogy elintézzük a dolgomat?

– A kora reggeli órákban.

– Én is korán kelő vagyok. Legkorábban mikor lenne alkalmas?

– Már hétkor is jöhet. De könnyen lehet, hogy még ágyban talál.

No, másnap reggel pontban hétkor be is állítottam. A Mester még az ágyában feküdt, rajta divatszabónál készült pizsama. Beszélgetésünk először teljesen üzleti mederben zajlott. Ismertette a feltételeit.

– Egy irat hatszáz pengőbe kerül. A kívánt adatokat megrendelés-kor kell megadni. Legjobb, ha ezeket nem kézzel, hanem írógéppel írja. Huszonnégy óra múlva már jöhet is az irataiért. Fizetni előre kell, mert ki tudja, mi jön közbe. Különleges megrendelések többbe kerülnek.

– Milyen különleges megrendelésekre gondol?

Kérdésem elárulta, hogy halvány fogalmam sincs a szakmájáról.

– Talán azt képzeled, hogy mindig ilyen undok sorozatgyártással foglalkoztam? – gurult dühbe. – Nem tagadom, hogy ezzel sokkal

többet lehet keresni, mint a régi szép komplikált, akkurátus, bíbelődős hamisítványokkal. De a minőséget, uram, a mai munka minőségét egy napon sem lehet említeni az akkorival! El tudja képzelni például, hogy mivel járt régen, ha valaki királyi kamarási címmel pályázott? Tudja, mit jelentett egy ilyen titulus? Az illetőnek igazolnia kellett, hogy mindkét ági felmenője között van legalább nyolc nemes. Mennyi elmélyülést, utánajárást, heraldikai tanulmányt követelt meg egy ilyen megbízás! Hónapokig, évekig is eltarthatott a kutatás, a tervezés, a címerek megfestése. Ma bezzeg – legyintett lemondóan – nem becsülik meg az elmélyülést, az utánajárást, a gondos munkát, pedig én erre tettem föl az életem! Ma mindenki csak pecsétetes blankettákat keres. A minőség nem számít. Tudnia kell, hogy ha én hamisítok egy aláírást, az éppen olyan, mint az eredeti. Maga az aláíró sem tudja megmondani, hogy eredetit lát-e vagy hamisítványt.

Megcsóváltam a fejem, és mormogtam valamit, mintha azt mondanám:

– Hihetetlen!

Izgatottan kiugrott az ágyából.

– Tegyük próbát! Írja föl a nevét egy cetlire!

Kezembe nyomta a töltőtollát – nálam általában nem volt írószerszám –, s én odakanyarítottam a nevemet. Maga elé tette a papirost, és tükrírással hátulról előrefelé haladva, egymás alá háromszor lemásolta az aláírásomat. Egyik aláírás épp olyan tökéletes volt, mint a másik. Mondhatni, jobbak voltak az eredetinél. Éreztem, hogy csodálatot kell mutatnom a mestermű iránt.

– Káprázatos – mondtam, mert csak ez jutott eszembe.

Láthatóan nem érte be ennyi elismeréssel.

– Ha egyszer lesz időm, megmutatom magának az egyedülálló aláírásgyűjteményemet. Nincs olyan közéleti személy, akinek ne lenne birtokomban a saját kezű aláírása. Nálam megtalálja Magyarország összes papjának és jegyzőjének a kézjegyét, még a legapróbb falvakból is.

– Káprázatos! Hogyan tudta mindet beszerezni?

– Mindegyiknek postáztam egy felhívást, hogy küldjék meg részletes önéletrajzi adataikat. Az életrajzhoz mellékeljenek aláírással ellátott arcképfotót is. Az adatok és a fényképek a *Híres emberek életrajzi gyűjteménye* című műbe kellettek, ahol ingyenes lett volna a megjelenés. Mármint akkor, ha a könyv meg is jelent volna. De csak az aláírások jelentek meg: énnálam.

Reggel gyakran fölugrottam a békebeli irathamisítóhoz. Nem véletlenül tettem tiszteletemet legszívesebben a kora reggeli órákban. Ügyvédként jól tudtam, hogy a kora reggeli letartóztatás igen ritka dolog, mert „azok” vagy a hivatali órákban jönnek el a delikvensért, vagy – ha rajta akarnak ütni az illetőn – még jóval virradat előtt.

Mindenkivel óvatosnak kellett lennem. A liftkezelőnőnek ezért nem a negyedik, hanem az ötödik emeletet szoktam bemondani, egy fogtechnikus laborját. Idővel a nő megengedte, hogy egyedül kezeljem a felvonót, csak azt kellett megígérnem, hogy visszaküldöm, nehogy föl kelljen másznia öt emeletet.

Mind meghittebb barátságba kerültem a hamisítóval. Pontosabban egyre jobban megkedvelt, és örült, hogy valakinek kiöntheti a szívét. Egy reggel így szólt hozzám:

– Tudja, doktorkám, jobb, ha az ember nem úzi holtáig ezt a mesterséget. Igaz, hogy borzasztó sokat keresek, viszont állandó veszélyben élek. Abba fogom én ezt hagyni.

Megijedtem, hogy elapad ez a hozzáférhető és megbízható forrás.

– Mikor hagyja abba?

– Még nem döntöttem, előbb még le kell szállítanom a meglévő megrendeléseket. Csak azt tudom, hogy minél hamarább, annál jobb.

Átvette tőlem az aznapi rendelést, és hozzátette:

– Magam sem értem, miért nem adtam vissza már régebben az ipart. Lehet, hogy pusztá pénzsovárságból folytatom, hiszen nehéz lemondani a nagy bevételről. Tudja, mennyit keresek én naponta? Hárromezer pengőt! Ez több, mint a miniszterelnök havi fizetése. De szeretném hinni, hogy az igazi okom más: azért nem hagyom abba a munkát, mert nem venném a lelkemre, hogy cserben hagyjam a sok ügyfelemet, aki mind rá van szorulva a segítségemre.

– Megértem a dilemmáját – szóltam együttérzőn.

Az események szüntelen forgataga sok más emberrel, többek között más irathamisítókkal is összehozott. De eggyel sem találkoztam, aki olyan nagyra tartotta volna a hivatását, mint az én Miksa barátom.



8 | VIDÉKI GETTÓK⁶⁷

Májusban titkos rendeletet adtak ki, melynek értelmében az ország különböző pontjain gettókat kellett fölállítani.⁶⁸ Erről nem írtak az újságok, csak kőszá híresztelések szóltak a dologról.

Baráti körünk akkor eszmélt rá igazán e legújabb borzalom súlyára, amikor tragikus hír jött: öngyilkos lett egy házaspár, sokunk jó barátai. Heller híres fővárosi orvos volt, a háború idején vidéken dolgozott. Közismerten szép és bájos feleségével együtt úgy ítélte, hogy jobb meghalni, mint gettóba vonulni.

A fővárosban nem tűnt ilyen veszélyesnek a helyzet, de itt is egyre több öngyilkosságról jött hír. Egyszer egy baráti családnál jártam, meg akartam győzni őket, hogy legjobban, ha fölszerelkeznek hamis papírokkal és eltűnnek. Ők nem látták olyan sötétben a zsidók jövőjét, mint én. Két nap múlva fülembe jutott, hogy a férj öngyilkosságot kísérelt meg. Tettének okáról csak később értesültem. Az asszony rokonai vidéken éltek, s amikor meghallotta, hogy a családját gettóba zárták, fölágta az ereit. Ezekben a napokban dobta el magától az életet Elemér bácsi, a síklubom elnöke is. Ez a drága öregember nagyon szerette az életet, de annál kevésbé a fenyegető viharfelhőket. Apja még Ferenc Józseftől kapott nemesi rangot; ő nyugalmazott főbíró volt, de a mostani körülmények között inkább az örök nyugalmat választotta. Az egész országon öngyilkossági hullám söpört végig.

Pár nap múlva első kézből értesülhettem a gettókról. Korán reggel egy magas, energikus asszony állított be hozzám vöröskeresztes egyenruhában. Tört magyarsággal megkérdezte, hogy adnék-e menedéket bátyám leányának, Évának, és a jegyese családjának, akiket ő mentett ki a nyíregyházi gettóból.

Már a kérdéstől is meghökkentem, pár perc múlva pedig beállított az ötfős kis csapat is, elcsigázottan az éjjeli utazástól, de még inkább a korábban átélt szörnyűségektől.⁶⁹ Beszámolójukból kiderült, milyen evilági pokolba taszították a zsidókat. Az embereket mocskokban tartották, nem mosakodhattak, alig kaptak enni.

Legdurvábban azokkal bántak a kínzóik, akikről föltételezték, hogy kincseket, aranyat vagy valutát rejtegetnek. A csendőröket⁷⁰ és cinkosaikat valóságos aranyláz kerítette hatalmába. Vallatással akarták kiszedni a szerencsétlenekből, hogy hová rejtették javaikat. A csendőrök módszere egyszerű volt: ütötték-verték az áldozatot, ahogy csak bírták. Aki „megmakacsolta magát”, azt gyötörték, kínozták, gyakran a halálba kergették. Mások nem bírták a kínzást, és vallottak: csak hogy sokuknak egy uncia elrejtett aranya sem volt, és csak azért vallottak, hogy megússzák az ütlegetet. Ez az aljas, embertelen módszer azt sejtette, hogy a németországi transzport már nem késik soká.⁷¹

A nő elbeszélése fölkavart, de úgy éreztem, nem ereszthetem bűnnek a fejemet, mert ha a higgadságom elhagy, akkor gettó nélkül is elveszett ember vagyok. Nemcsak gettóba hurcolt három testvéremmel, hanem minden szenvedővel együtt éreztem. Mégis meg kellett őriznem jó kedélyem, hogy minél többeknek segíthessek.

Magyarosan megvendégeltem az érkezetteket. A spájzból minden finomságot behordtunk a reggeliző asztalra. Természetesen a „vöröskeresztes nővért” is meghívtuk, lakomázzon velünk. Éva az első óvatlan pillanatban a fülembé súgta a titkot, hogy a „nővér” lengyel zsidó, aki tekintélyes summa fejében mentette ki őket a gettóból. A lengyel nő iránt érzett meghatott csodálatom egyszeriben alábbhagyott, de ennek nem adtam jelét. Reggeli közben megkérdeztem tőle:

- Hogyan intézte el, hogy az egész országban szabadon mozoghat?
- A Nemzetközi Vöröskereszt megbízásából betegeket ápolok és kísérek – mutatta meg az igazolványát.

Ismét megmutatkozott, mennyire megszoktuk, hogy a nyomtatott szó szentírás. Jól tudtam, hogy a nő lengyel zsidó, mégsem gondoltam, hogy a fényképes igazolványa is hamis. Ez csak később derült ki, amikor egyedül maradván hamis papírokról beszélgettünk. Az asszony nagyon bájosan viselkedett, talán a jó reggeli is hatással volt rá. Rögtön fölajánlotta, hogy működjünk együtt, és elárulta a szükséges jelszót is.

Másnap korán reggel elmentem a külvárosi címre, amelyet megadott. Alaposan körülnéztem, s amikor semmi gyanúsat nem láttam,

beléptem a házba. Egy szerény külsejű tót legény fogadott. Halk beszéde rokonszenvet keltett bennem. Megemlítettem a „vöröskeresztes nővér” nevét, s csak ennyit mondtam:

- Papírokra van szükségem.

Miksa barátom tudniillik csak születési és házassági anyakönyvi kivonatokkal látott el, de nekem még sok más is kellett: munkakönyv, katonakönyv, fényképes igazolványok, lakcímbeljelző, élelmiszerjegyek, a fiúknak pedig leventeigazolvány.

- Máris mutatom a mintakészletemet.

Elővett egy nagy mappát, amelyben ábécérendben sorakoztak az okmánymintái. Mindig kedvemre volt mások rendszeretete, a gyűjteménye gazdagságának pedig külön csodálattal adóztam.

- Minden megrendelést negyvennyolc órán belül teljesítek – mondta.

Próbaképpen három személyazonossági igazolványt igénylő blankettát rendeltem, fényképeket én adtam hozzájuk. A három darabért nyolcszáz pengőt számított fel. Olcsón, határidőn belül szállított. Fizetéskor kicsit elbeszélgettünk. Idegenes kiejtése miatt megkérdeztem:

- Mióta él Magyarországon?
- Két éve jöttem át a Felvidékről, a zsidóüldözések miatt.
- És nálunk hogy mennek a dolgai?
- Elég jól beszélek magyarul, úgyhogy eddig minden jól ment.
- Soha nem volt semmi kellemetlensége?

- Csak egyszer. Épp egy nagyvállalat irodáiban jártam, amikor a rendőrség ellenőrzést tartott az épületben, egyenként tartóztatták le azokat, akiknek a papírjait nem találták rendben. Nálam volt elég igazolvány, de a rendőrök azt is tudni akarták, mit keresek a házban. Azt feleltem, hogy könyvelő vagyok, és néhány szükséges adatért jöttem. Megmutattam a betűrendes regiszteremet. Nem néztek bele, elmehettem. Nagyon föllélegeztem, amikor kint találtam magam az utcán. Ha vallásos lennék, elmondtam volna a halálos veszélyből szabadultak imáját. A regiszteres könyv ugyanis nem volt más, mint a hamisítványaim rendezőmappája.

Ezekben a rút időkben valóban elkelt a jó szerencse. Új barátom mellett azonban, úgy látszik, nem tartott ki. Pár nap múlva hiába kerestem. Megtudtam, hogy elvitte a rendőrség, és senki nem látta többé.

Közben rájöttem, hogyan lehet pofonegyszerűen valódi hatósági papírt szerezni. Olyan kézenfekvő volt a dolog, mint Kolumbusz to-

jása. Aki fényképes villamos havibérletet akart venni, attól nem kértek semmi igazolást. Az ember csak bement egy nevet, és kifizette a bérlet árát. Még a befektetése is megtérült, hiszen az árát leutazhatta.

Más úton is szereztem be olcsón papírokat. A városháza anyakönyvi osztályán vagy papoktól könnyű volt eredeti okmányokról hiteles másolatot kapni. A zsidóellenes törvények már korlátozták a zsidók megélhetését és mozgását, de azt elfelejtették megtiltani az anyakönyvvezetőknek, hogy ellenőrzés nélkül adjanak ki okmánymásolatokat. A hivatalok meglepően gyorsan és simán teljesítették minden egyes kérelmemet: nyilván fogalmuk sem volt, milyen sok zsidó igyekszik új papírokkal új életet kezdeni. A legválságosabb időkben is akkurátusan kiadtak minden másolatot.

Ez a módszer azonban nem volt széles körben ajánlható. Alapossabb ellenőrzésnél szemet szűrhatott az okmány friss kiállítási dátuma, ezért az ilyen papírral óvatosságnak kellett lenni.

Sárga csillaggal megjelölve már nem járhattunk kávéházba, vendéglőbe. Nem-zsidókkal csak az óvóhelyen találkozhattunk. A lakásunk még néhány hétig vagy napig a miénk maradt. Kora délutántól vacsoráig nálunk vagy a szomszédban, Avaséknál bridzseltünk. A kártyázás most is ugyanúgy folyt, mint régen. Ha valaki lassan játszott, sorjáztak a szokásos megjegyzések: „Engedd meg, hogy adjak egy jó tanácsot: játssz, ahogy akarsz”; vagy: „Most jól jönne neked az én eszem”. De a beszélásokból hiányzott minden lelkesedés. Amíg az egyik szobában gépiesen folyt a játék, addig a másokban (amelyről senki nem tudott) nyíregyházi zsidó menekültek újabb népes csoportja húzta meg magát csöndben.

A „vöröskeresztes nővér” még kétszer csempészett föl zsidókat a gettóból Budapestre. Bizalmának jele volt, hogy megkért, adjak szállást a menekülteknek. Beleegyeztem, hiszen nem volt mitől tartanom. Csak attól félhettem volna, hogy valami rosszindulatú lakó följelent, de én a házban mindenkivel jó viszonyt tartottam fenn. Nem voltak ellenségeim, sőt az emberek ösztönösen érezték, hogy tőlem több segítséget várhatnak, mint másoktól.

Csak egy példát mondok. Háborús időben senki nem megy szívesen éjjelkor az elsötétített utcára. Már többször is megesett, hogy hozzám csöngettek be éjjel. Amikor ajtót nyitottam, kiderült, hogy az illető telefonálni akar. Sürgős ügyben nem akarták az utcai fülkét használni, inkább az én lakásomra jöttek. A szívességkérők biztosak voltak benne, hogy nem csapok botrányt az éjszakai zavarás miatt,

és nem dobom ki őket. Ötven lakás volt a házunkban, de senki más nem engedte volna be a szomszédját.

Életemben az az alapelv vezérelt, hogy segélykérőnek ne mondjak nemet. Már csak azért is segítőkésznek mutattam magam, hogy a bajban lévőknek ne csorbuljon az emberekbe vetett hite. Úgy éreztem, egy kicsit mindenkiért felelősséggel tartozom. Őszintén segíteni akartam, de józan eszem határt szabott jóindulatomnak. Kölcsönkérőt nem küldtem el üres kézzel. Ha magam is rosszul álltam, akkor a kért összegnek csak töredékét adtam, jelképes kölcsönként. Mindig a realitások talaján maradtam.

Fiaimmal is meg akartam ismertetni ezt az elvet. Meghatározásom így hangzott:

– Akkor kell segítenünk, ha az eredmény felülmúlja a befektetett energiát vagy egyéb áldozatot. Ne sajnáljunk semmit, ha a megsegített többet nyer, mint amennyit mi veszítünk.

Így vittem át Ostwald „energetikai imperativusát” az elméletből az emberi viszonyok gyakorlatába.⁷² Ezt az életelvet azonban csak az valósíthatja meg, aki viszonylagos anyagi függetlenségben él. Gazdagabb ügyfeleimtől magasabb honoráriumot kértem, s így ők adtak módot emberbaráti hajlamaim gyakorlására. Kisebb ügyekben vagy szerényebb jövedelmű embereknek nem számítottam föl a költségeimet, se kereszténynek, se zsidónak.

Csodálatos, milyen pontosak az állati, sőt az emberi ösztönök is. A kölcsönkérők rendszerint a legalkalmasabb pillanatban állítottak be. A festők akkor próbálták rám szólni jobb-rosszabb képeiket, amikor volt pénzem. Sosem kellett közzétennem: „Most ne jöjjön senki, nincs egy vasam se”. Pénztelenség idején minden külön értesítés nélkül is elkerültek.

Mint már említettem, a lakáson kívül az óvóhely volt a társasági élet színtere. A szirénák nem ritkán jeleztek légiriadót. A vészjel hallatán mindenki, aki a házban tartózkodott, gyorsan lesietett a cselelépcsőn az óvóhellyé alakított pincébe.

Lassacskán családommal együtt megismertünk minden lakót. Mivel nem veszítettem el jókedvemet, optimizmusomat és derűs bölcselkedő hajlamomat, sokan keresték a társaságomat, főleg zsidók és kitértek, akik szívesen hallgatták jóslataimat Hitler elkerülhetetlen bukásáról – amiben szilárdan hittem, s ezt nem is rejtettem véka alá.

Tanácsokkal segítettem sorstársaimat, különösen arról, hogyan szerezhetnek olcsó papírokat. Így ismerkedtem meg két bájos fiatal

hölgyel, akik zsidók voltak, még hozzá az ortodox szárnnyról. Emmi egy gazdag textilgyáros húga volt, Piri meg a gyáros felesége. Piri elmesélte, hogy hithű férje kedvéért az esküvőre még a haját is le kellett vágatnia. Hitetlenül hallgattam a szép, elegáns nő szavait. Erre rögtön lekapta a parókáját, és megmutatta, hogy a koponyája olyan csupasz, akár egy biliárdgolyó. Sokat tréfálkoztam a két fiatal, szép és szabad szájú nővel. Észrevettem, hogy nem tudatosan, de ösztönös női féltékenységből mindkettő ügyel rá, hogy a másikkal ne maradjak, ne sétáljak túl soká. De ezekben a gondterhes időkben nem gáláns kalandokon járt az eszem. A nemi ösztön elcsitul, amikor a legfontosabb ösztön, a túlélésé köt le minden energiát.

Ezeztől az ortodox nőcskéktől hallottam először részleteket a német haláltáborokról. Így ébredtem rá, hogy a Waldseeből küldött képeslap, amelyet Nyíregyházáról deportált nővéremtől kaptam, testvérem utolsó üzenetét hozta, és Auschwitz valóságát takarta.⁷³

Új ismerőseim ráadásul kiváló viszonyban voltak a Zsidó Tanács néhány tagjával vagy a fiaikkal, és általuk sok mindenről értesültek. Ők árulták el a titkot, hogy valaki, akinek sikerült megszöknie az auschwitzi haláltáborból, jegyzőkönyvbe mondott mindent, amit tudott. Ez a jegyzőkönyv beszámol a németek minden rémtettéről, és egy példánya a Tanácsnál van.⁷⁴ Sokat beszélünk menekülésről is, de ezek a nők egész más módon képzeltek a menekülést, mint én: pénzzel, arannyal akarták megváltani, hogy külföldre meheszenek.

A nők révén megismerkedtem a győri gettóból⁷⁵ menekült emberekkel is, többek közt az ortodox hitközség elnökével. 50 és 55 év közötti, pocakos, kopasz férfi volt. Sokszor beszéltem vele, és azt is fölhoztam neki, hogy erősen helytelenítem a Zsidó Tanács politikáját.⁷⁶

– Maga szerint mit kéne tennünk? – kérdezte félig lehunyt szemmel. Arckifejezése elárulta, hogy bizalmatlanul hallgat engem, „kultúrzsídót”. Mégis örültem, hogy kifejthetem gondolataimat egy valósi vezetőnek.

– Két lehetőség van. Az egyik, hogy Hitler győz. Ez esetben a zsidókat kiirtják, illetve, ahogy ők szeretik mondani, nem marad a zsidóknak *Lebensraum*, élettér. A másik lehetőség az, hogy a csodafegyverekről szóló legendák ellenére a németek elveszítik a háborút. Szerintem ma már félreérthetetlen jelek utalnak erre: nyugaton a bombázások, keleten a németek állandó visszavonulása. Ezért a második lehetőséggel kell számolnunk. A cél az, hogy túléljük azt a pár

hónapot, amíg Hitler bukása beteljesül. Mit tegyen a zsidóság a túlélésért? Már most mondom, hogy meg fogja lepni a válaszom. A túlélés akkor lehetséges, ha a zsidóság nem hagyja, hogy gettókba vagy más gyűjtőhelyekre toloncolják, ha nem hallgat vezetőkre, hanem mindenki maga keresi a menekülés útját.

– A Zsidó Tanácsnak azonnal le kéne mondania és el kéne tűnnie. De a hitközség vezetői is vonuljanak egyszerűen illegalitásba. Így a németek nem találhatnak senkit, akinek a nevében zsarnokoskodhatnak a zsidóság fölött. A lemondás előtt a vezetőségnek már csak egy teendője van: a lehető legsürgősebben adja el a bérházait. Ezt most gyorsan nyélbe lehet ütni, hiszen az infláció miatt a keresztény vevők nem fognak soká habozni, és hamar összegyűlik pár millió pengő. Ezt az összeget a szegény zsidóknak kell adni, mert a túléléshez feltétlenül pénzre van szükség. Még néhány hét, és a hitközségnek már úgysem lesznek meg a bérházai, mert azokat is elveszik, ugyanúgy, ahogy az aranyat és az ékszereket is be kellett szolgáltatni.

Beszéd közben úgy éreztem magam, mint aki kecskebakot akar megfajni. Járt utat a járatlanért el ne hagyj – tartja a szólásmondás. A hatalmasok nem szívesen mondanak le hatalmukról. A hitközségi elnök arcán azért annyi látszott, hogy gondolkodóba ejtették a szavaim. Végül így szólt:

– A pásztor nem hagyhatja cserben a nyáját.

Megígérte, hogy az elhangzottakról beszámol a hitközségi vezetőknél. Ebből persze nem lett semmi. Minden a németek követelése szerint zajlott. Az újító gondolatnak ezúttal is útját állta a szellemi restség.

Eközben a zsidók körében suttogva terjedtek a rémisztő értesülések. Szerencsétlen zsidókkal teliszúfolt szerelvények hagyják el mindennap az országot akkor, amikor a vagonokra más célból is égető szükség volna. Egy vagonba nyolcvan-nyolcvanöt felnőttet és gyermeket is betuszkolnak. Úgy zárják rájuk az ajtókat, hogy se inivalóról, se az ürítkezésről nem gondoskodnak. A csendőrök rendkívül brutálisan viselkednek: ha a vagonajtók zárásakor valakinek kilóg a karja-lába, annak letörik a végtagját. A vasutasok között akadt néhány, aki megszánta a szerencsétleneket. Az ilyen segítőkész embereket néha megverték, vagy akár a zsúfolt vagonba is belökték.

Egymást kergették a híresztelések. Az egyik szerint egy zsidó temetés után összefogdosták a gyászolókat, mindenkit teherautóra raktak és ismeretlen helyre szállítottak.

Öt munkaszolgálatost, akik csak átutazóban voltak Nagyváradon, leszállítottak a vonatról, a gettóba zárták, majd haláltáborba vitték őket. Ez a nagyváradai hír nekem különösen fontos volt, mert Pali fiam hadköteles korba ért, s így bármely percben várhatta a SAS-behívóját. S valóban, május utolsó napján meg is kapta a munkaszolgálatos behívóparancsot.



9 | EXODUS¹¹

Pali fiamat kisgyerek korától fogva önállóságra neveltük. Több sportágban is jó eredményeket ért el: úszott, síelt, evezett, bokszolt, teniszezett. Sportolóként hozzászokott a gyors helyzetfelismeréshez és döntéshez. Úgy gondoltam, az lesz a legjobb, ha maga dönt a sorsáról.

Egy házunkban lakó fiú, Tomi, ugyanarra a helyre és időpontra kapott behívót. Neki is készen álltak már a hamis papírai. Este magamhoz hívtam a két fiút. Ahogy a bíró foglalja össze a tényállást az ülnökök előtt, én is úgy próbáltam elfogulatlan tanáccsal szolgálni döntésükhöz. Így beszéltem:

– Gondoljátok meg, fiaim, mit akartok tenni. A legegyszerűbb és legsimább az, ha az ember szót fogad a behívónak és bevonul munkaszolgálatra. Ha már egyszer bevonult, akkor viszont más a helyzet. Aki akkor próbál kibújni a munkaszolgálat alól, az nemcsak katonaszökevénynek számít, hanem bajtársai életét és sorsát is veszélyezteti, mert a vezetők őmiatta a többieket büntethetik meg. Ha nem vesztek tudomást a behívóról, akkor még nem vagytok dezertőrök, mert katonaszökevénynek csak azt lehet tekinteni, aki az esküje letétele után szökött meg. Ha a behívott nem vonul be, az még sokkal kisebb bűn. Azt persze senki nem tudhatja előre, hogy zsidókkal szemben hogyan alkalmazzák majd ezt a „törvényt”. De egy dolog biztos: ha nem vonultok be, az csak rátok nézve lehet baj, ha viszont bevonultok és azután szöktök meg, azzal akarva-akaratlan árthattok a bajtársaitoknak is.

A két fiú figyelmesen, komolyan hallgatott végig, megjegyzést sem tettek.

– Egyszóval gondoljátok meg, ráértetek holnap reggelig eldönteni.

Nem tudom, hogyan aludt a fiam aznap éjjel, nem is kérdeztem tőle, de reggel közölte, hogy nem vonul be.

Tomi úgy határozott, hogy ő bevonul.

Idővel kiderült, hogy mi múltott ezen a döntésen. Tomi nem jött vissza a munkaszolgálatból.

Fiam gyorsan búcsút mondott addigi életének. Pár perc alatt magához vette új személyazonossági papírjait és új leveleteigazolványát, amely egy keresztény fiútól származott.

Alaposan föl is málháztuk: nagy hátizsákja tetejére összehajtott pléd került, bal vállán csajka és kulacs lógott. Ilyen felszereléssel hagyta el a lakást. Hiába ellenkeztem, gondos anyja ragaszkodott ehhez, mivel más munkaszolgálatosok is így szerelkeztek föl. Nejem ekkoriban a formások híve volt, és a szomszédok előtt azt a látszatot akarta kelteni, hogy a fiú bevonul. Így lépett ki Pali a szülői házból.

Fölmáhlázott, karcsú fiunk Balázs József néven kezdett új életet. Ez lett családi drámánk első felvonása. Pali kapott tőlem pár atyai jó tanácsot. Először is menjen el egy pályaudvari mosdóba, ahol kényelmesen leszedheti magáról a sárga csillagot. Ha a csillag nyomot hagy, akkor mintegy véletlenségből felejtse ott a kabátját. Azután a hátizsákot és a többi kacatot tegye be a megőrzőbe, és keressen magának albérletet. Magával vitt egy hamis kijelentkező papírt is. Úgy véltem, mindenről gondoskodtam. Napközben mégis állandóan az járt az eszemben, vajon hogyan boldogul a gyerek.

Másnap korán reggel, hat óra tájt szólt a csöngő. Kiugrottam az ágyból, szaladtam ajtót nyitni. Drágalátos fiam állt a küszöbön, ugyanolyan málhás számárként, ahogy elment. Beengedtem.

– Mi történt?

Megrázta magát, mintha a ruhájából akarna kirázni valamit.

– Úgy tettem, ahogy mondtad, és szobát béreltem a Rákóczi úton. Éjjel annyi poloska nyüzsgött az ágyamban, hogy le sem tudtam hunyni a szemem. Fölkeltettem a szállásadónőt, de nem tudott segíteni. Azt mondta, a lakás közvetlenül szomszédos egy nagy üzlettel, és ezért nem lehet benne ciánozni. Elismerte, hogy a szoba lakhatatlan, és a bért is visszaadta. Azután hajnalig virrasztottam.

Közben felébredt a feleségem is. Megijedt, hogy az egész lakás elpoloskásodik, ezért gyors parancsosztásba kezdett:

– Indulás a fürdőszobába! Vigyázz, nehogy egy poloska is kipoxyogjon itt nekem a ruhádból, és nézz át mindent alaposan.

Szegény fiam szóról szóra követte anyja utasításait. Újabb családi körben elköltött reggeli, újabb anyai csók következett, majd Pali megint lelopózott a cselédlépcsőn. Kellemetlen tapasztalata után most föltette magában, hogy szobát csak tüzetes helyszíni szemle után vesz bérbe. Hosszas keresés után talált is egy aprócska, de tiszta cselédszobát a Verpeléti úton.

Pali távozása után a tizennégy éves Gyurka került sorra. Keresztény borbélyunknak, aki már tíz éve vágta a haját, a kedvence volt Gyurka, a találó megjegyzéseiért szerette. Hadd idézzek fel néhányat a családi „idézetgyűjtemény” darabjaiból. Gyurka még csak ötéves volt, amikor valaki megkérdezte:

– Milyen ember a te apád?

Gyurka kis szünet után így válaszolt:

– Apa családos legényember.

Másik történet, szintén akkoriból. Észrevettem, hogy Gyurka a liftben mindenkivel nagyon előzékeny. Megnyomja a gombot, kinyitja az ajtót, köszön a kiszállóknak. Kíváncsi lettem, mi lehet emögött.

– Téged meg mi lelt? Otthon nem vagy ilyen kedves.

– Nézd, apa, a liftben elég, ha egy percig vagyok udvarias, és máris sok emberben keltek jó benyomást.

Borbélyunk megígérte, hogy Gyurka kedvéért kiötöl valamit. Számba vette, melyik vendégre számíthat, és hosszas puhatolózás után Baufluss úrnál kötött ki, aki a Mezőgazdasági Minisztériumban dolgozott. Baufluss kerek képű, pirosposzgás sváb volt, és a közmondás szerint rossz ember nem lehetett, mert szerette az italt és a nőket. Pénzről nem beszéltem vele, de amikor egy este poharat emelünk a barátságunkra, odacsúsztattam neki néhány ezres bankót.

Baufluss elkobzott zsidó birtokokat mért föl minisztériumi megbízásból. Csak hétvégén volt otthon, hét közben vidéken leltározott. Gyurka fiam egyedül múlatta az időt a Baufluss-lakásban. Más elfoglaltság híján az ablakból figyelte szemben lakó osztálytársait; akik kézzel-lábbal tudakolták, hogy mit keres az idegen lakásban. A következő héten a jószívű Baufluss, hogy fölvidítsa a hervadt legénykét, magával vitte vidékre leltározni. Épp a Dunántúlon dolgozott, egy zsidó arisztokrata, báró Kornfeld Móric⁷⁸ mintagazdaságát mérte föl. A birtokon maradt cselédség derekasan megvendégelte a bizottságot. Fiam más minisztériumi tisztviselőkkel is megismerkedett, akik megkedvelték a gyereket, „a Baufluss keresztfiát”. Gyurka még leltározni is segített. Társaságban visszatért a jókedve. Szombaton jött vissza Budapestre.

Vasárnap megengedtük, hogy kiránduljon a budai hegyekbe. Úgy örült a szabad életnek, az önállóságnak, akár egy kiscsikó.

Budapestnek szép a fekvése, a várost körülölelő hegyekről gyönyörű kilátás nyílik. Fiam a Gugger-hegyre⁷⁹ ment, jól ismerte azt a környéket. A napsütötte erdőben valahogy mégis eltévedt. Csak néhány kilométert gyalogolhatott még, amikor egy csendőr megállította és a papírjait kérte. Gyurka felmutatta a Kiss Sándor névre szóló levelegazolványt.

– Minden rendben, mehetsz tovább.

Ment is tovább, addig, amíg ki nem került a csendőr látóköréből. Akkor visszafordult, mert rájött, hogy elhagyta Budapest közigazgatási területét. A városban ugyanis csak rendőrök voltak. A csendőrök, úgy látszik, körülzárták Budapestet, azzal a kizárólagos céllal, hogy a távozni akaró zsidókat elfogják. A budapesti városhatár jó tíz kilométerre van a központtól, ami bőséges teret hagy kirándulásra és kóborlásra; a határ átlépése azt mutatja, hogy néha feleslegesen gondatlanok voltunk.

Fiam egy barátjának, Jeremiás Péternek balul ütött ki a kiruccanása. A szép, kreol arcbőrű, csillogó szemű fiú a Lupa-szigetre akart kirándulni; nekünk is ott volt nyaralónk. A HÉV-megállóban igazoltatták Pétert. Nem voltak nála papírok. Letartóztatták és deportálták Németországba. A táborban a parancsnoknak megtetszett a helyre legény, és beosztotta futárnak a Sonderkommandóhoz. Júniusban haza is küldték valamiért Magyarországra. Nyalka uniformisban állított be a szüleihez. Igen büszke volt a beosztására, senkivel nem cserélt volna. Akkor még sem ő, sem mi nem tudtuk, hogy bizonyos idő (három hónap) elteltével mindenkit, aki a Sonderkommandónál dolgozik, gázkamrába küldenek, még a legszorgalmasabbakat is.

A Sonderkommando sorsa egy ősi, barbár szokásra emlékeztet. A mondák szerint Attila hun király eltemetése után lekaszaboltak minden harcost, aki jelen volt. Egy sem maradhatott életben. Azért kellett leöldönsni őket, nehogy elárulhassák, hová temetkezett a király. A legenda szerint még Salamon, Júdea királya is – akit pedig Bölcs Salamonnak szokás nevezni – legyilkoltatta a jeruzsálemi templom háromszáz építőjét. Aki valami jelentőset épített vagy fontos titok tudója volt, azt szokás volt a biztonság kedvéért eltenni láb alól.

Ezt a barbárságot élesztette újra Hitler a Sonderkommandóknál.⁸⁰ Még elképzelni is nehéz, miféle világban éltünk akkor.

De még nehezebb volt családunk két nőtagját a keresztények világába bevezetni.

Anyósom érzékeny, ám csökönyös ember volt. El sem tudta képzelni, milyen veszély fenyeget, hallani sem akart róla, hogy hamis papírokkal bujkáljon.

– Nem, nem és nem – makacsolta meg magát.

Csak akkor adta be a derekát, amikor Budapest közelébe, Alagra költözhetett, fiaim egykori nevelőnőjéhez. A hatszobás luxuslakás után, ahol egyedül élt, most egy kétszobás szolgálati lakást kellett megosztania egy egész vasutas családdal.

Feleségemmel egyetlen dologban egyeztünk meg: abban, hogy semmiben nem egyezünk meg. Így aztán abban sem értettünk egyet, hogyan kezdjünk új életet. Én úgy akartam intézni a dolgokat, hogy lehetőleg ne kelljen engednünk magas életszínvonalunkból. Azon voltam, hogy amennyire lehetséges, új helyzetünkben is kellemesek legyenek az életkörülményeink. Eszembe nem jutott volna például beállni téglagyári munkásnak, mert tudtam, hogy minél „alantasabb” egy munka, annál többet kell dolgozni, hiszen annál könnyebb ellenőrizni az eredményt. Ha igazgatói állást kínáltak volna, azt alighanem elfogadom. Értelmiséginek nehezebbre esik a kétkezi munka, mert abban csak botcsinálta munkás lehet.

Nejem nyugtalansága, türelmetlensége gyors döntésért kiáltott. A sárgacsillag-rendelet porig sújtotta. Látni kellett volna, milyen nekieseredetten varrta föl a csillagot a ruháinkra: minden mozdulata arra vallott, hogy személyes sértés érte, lelkén talán gyógyíthatatlan sebet ütöttek. Minden öltésével mintha a saját halottas ruháját varrta volna. Amikor fiaink elmentek a háztól, még nyugtalanabb, még bizonytalanabb lett. Ágynak esett. A doktor gyomorfekélyt állapított meg. Ezt akkoriban „zsidó bajnak” nevezték. Javasoltam, hogy költözzön be a Lukács-fürdőbe, ott majd kedvére úszhat, napozhat, pihenhet. De nem, nem, a világért sem.

Eszébe jutott Zavics⁸¹ ajánlata, aki mindnyájunkat invitált magához. Lelkem mélyén elleneztem ezt a tervet, de már belefásultam a nejemmel vívott küzdelembe. Hétvégén elmentünk hát Zavicshoz, aki mindent megígért, a csillagokat is lehozta volna az égről. Épp akkor kapta meg a behívóját, és az volt a legnagyobb gondja, hogy a felesége ne maradjon egyedül a két gyerekkel. Elkísérte nejemet, együtt jelentették be a lakcímváltozását. A feleségem elköltözéséig hátralévő időt arra használtuk föl, hogy megbeszéltük új személyazonosságának minden egyes részletét. A legapróbb adatról is volt papírunk. Nejemet mostantól Bessenyei Júliának hívták: ez volt a ház mesterné, Balázsné leánykori neve. Bessenyei Júlia, régi magyar

nemesi család sarja, negyvenéves korára pártában maradt, s a háború előtt és alatt Berlinben dolgozott gépíróként egy nagy cégnél. Egy bombázástól idegösszeroppanást kapott. Megbetegedett, elbocsátották. Hazajött gyógyulni Magyarországra.

Ezt a németországi tartózkodást és munkát nem véletlenül eszeltem ki. Egyrészt két német cég igazgatója voltam, és fölhasználhattam ezek tekintélyt parancsoló levélpapírját és pecsétjeit, másrészt mivel a németek sikerei imponáltak az embereknek, ezért – így számítottam – német papíroknak jobban fognak hinni. A legnagyobb súllyal mégis az esett latba, hogy Németország messze volt. Egy magyar igazolvány adatait ellenőrizni gyerekjáték volt, német papírok hitelességéről tájékozódni viszont a növekvő fejtelenségben szinte lehetetlen. Azt akartam, hogy feleségem bármilyen kérdésre nyugodtan tudjon felelni. Csupa fogas kérdést szegeztem neki, és ő mindegyikre megtanult válaszolni. Ezt a vizsgát azért kellett letennie, hogy akkor se bukjon le, ha majd netán rendőrök vizsgáztatják. Papírjai szerint katolikus volt, ezért a katekizmust is bevágta.

Családtagjaim már a maguk útját járták. Szállásadók közül senki nem kért tőlem pénzt, de én úgy ítéltam meg, hogy kiadásai fedezésére minden vállalkozó szellemnek kell adnom pár ezer pengőt, és családom minden tagja is kapott tőlem néhány ezret. Fogyóban volt a készpénzem.

Két helyről is jött segítség.

Egy friss rendelet előírta, hogy a zsidók jelentsék be, aprólékosan sorolják fel minden egyes vagyontárgyukat. Aranyukat, ékszereiket, rádiókészülékeiket azonnal szolgáltatassák be. Az, hogy a rendelet szerint minden bútordarabot és egyéb ingóságot egyenként leltárba kellett venni, némelyeknek nagy fejtörést okozott. Sokan tőlem kértek ügyvédi tanácsot. Magyarázataikból kiderült, hogy nagyobb a vagyonuk, mint gondoltam. Kérdezés nélkül nagy összegekkel honoráltak, amikor azt tanácsoltam, hogy pusztán formális bejelentést írjanak, és csak jelképesen szolgáltatassanak be pár tárgyat. Lényegében azt javasoltam, hogy a háborús zűrzavarban szabotálják el a bejelentést. Ennek a tanácsnak mind nagyon megörültek, hiszen ez szolgálta legjobban anyagi érdekeiket. A formális bejelentés számomra is előnyös volt, mert kevesebb munkával járt. A bejelentőlapokat a pénzügyminisztérium négy szobájába rakodták le, és oda többé senki be nem tette a lábát. A hitleri idők végéig hozzá sem nyúltak az űrlapokhoz.

Másik pénzforrásom az volt, hogy újból túladtam egy vitézi oklevélén. Ezért már nem 5000, hanem 10 000 pengőt kaptam. A híres

politikus-ügyvéd, Paál felesége vásárolta meg – mint véletlenül megtudtam, a sógora számára. Paál egyike volt annak a tíz piarista öregdiáknak, akik zsidó családba nőültek. Ő a híres Schlesinger unokáját vette el: ez a dinasztiaalapító fontos szerepet játszott a századelő társadalmi-gazdasági életében, a parlamentbe is beválasztották. Egyszer egy képviselőtársa sértő megjegyzést tett a zsidóságára. Az akkori szokások szerint Schlesinger kihívta párbajra. Az ilyen kihívást akkor is el kellett fogadni, ha a kihívó fél zsidó volt. Schlesinger még soha életében nem vett a kezébe kardot. Párbajsegédei végig lelkesen biztatták: „Ne hagyd magad, Schlesinger!” Schlesinger annyira nem hagyta magát, hogy meg is sebezte ellenfelét. Még ma is így szokás biztatni a verekedőket: „Ne hagyd magad, Schlesinger!”⁸²

A családatya halála után az utódok elhagyták az ősi hitet, és buzgó, alkalmasint túlbuzgó katolikussá lettek. Schlesinger saját lánya még a nyaralója pázsitjára is oltárt állíttatott.

Az az unoka, akinek barátom a hamis papírt vette, vérbeli dendi-ként fütyült az új zsidótörvényekre. Elegáns vendéglőkben és táncos szórakozóhelyeken volt mindennapos vendég – egészen a város ostromáig, amikor az ilyen helyek bezártak. Amikor a háború után összefutottam vele, az akkori szokás szerint megkérdeztem:

– Hogy vészelte át a nehéz időket?

– Ilyen könnyen – pattintott két ujjával. – Csak egyszer ért kellemtelenség. Egy nyomoronc följelentett, hogy zsidó vagyok. Nyomozók szálltak ki a lakásomra, de mivel nem találtak otthon, csak egy felszólítást hagytak, hogy másnap reggel kilenckor jelenjek meg a főkapitányságon.

– Gondolom, tüstént elköltözött, hogy ne akadjanak a nyomára.

– Eszembe se jutott! Olyan csodálatos oklevelem volt, hogy ha azt felmutattam, minden ajtó megnyílt előttem. Reggel bementem a főkapitányságra, és a papírt lobogtatva már messziről üvöltöttem: „Hogy merészelik zaklatni a Vitézi Rend tagját?” A főnyomozó úgy megdöbbsent a hangomtól meg az oklevélről, hogy alig győzött meglepettegetőzni, és azonnal távozhattam. Azután már a háború végéig békén hagytak.

Egy szóval sem árultam el neki, hogy jól tudom, mennyit ért körpecsét nélkül az a csodálatos oklevél. Megállapíthattam, hogy a magabiztos föllépés többet számított, mint bármilyen dokumentum. Az holtbiztos, hogy ha értem jött volna a rendőrség, én nem úszom meg holmi hamis papírok lobogtatásával.

Paál révén arra is módomban nyílt, hogy megismerkedjem az úgynevezett budapesti angol „ellenállócsoporthal”. Már régóta kapcsolatba akartam lépni ellenállókkal, hátha hasznomat vehetik valahogy. Halottam róla, hogy néhány angolbarát magyar „földalatti” csoportot alakított egy angol őrnagy vezetésével, aki véletlenül vagy szándékosan Magyarországon tartózkodott a háború idején. Paál révén összejöhettek néhányukkal, de egyetlen alkalmat kivéve csak angol nyelvgyakorlásban volt részem. Nem ilyen „földalatti” mozgalomra gondoltam én – vagy pedig ők nem akartak tájékoztatni a tevékenységükről.⁸³

Paál beavatott egy másik bizalmas ügybe is. Gellérthegyi villájában átmenetileg egy zsidó fiatalembert bújtatott. Megkérdezte, nincs-e valami ötletem vagy tervem arra, hová küldhetné a fiút. Mivel akkor már fél lábbal kint voltam a lakásomból, azt javasoltam, jelentse be énhozzám. Csak arra nem gondoltam, hogy ez talán nem nyeri meg a leendő névleges bérlő tetszését, hiszen az aligha vágyik épp egy zsidó fiatal társaságára. Paálnak tetszett az ötlet. A háború alatt többet már nem láttuk egymást, Paálnak be kellett vonulnia. Amikor elbúcsúztunk, már nem volt semmi kétségünk: a németek elvesztették a háborút. Ezen a megállapításon kívül Paál utolsó kérése is növelte az önbizalmamat. Elmondta, hogy a családját kiköltöztette a gellérthegyi villából, és bekvartélyozta őket a Ritzbe. (Ez volt akkor a legelegánsabb és legdrágább szálloda.) Paál tudta, hogy jól beszélek oroszul, ezért megkért, hogy ha az oroszok elfoglalják Budapestet, rögtön menjek el a hotelba és érdeklődjem a családja után. Ezt megígértem, és örültem, hogy egy keresztény ilyen bizalommal rám hagyja a családja sorsát.

Ezzel váltunk el.

Paál barátommal hiába parentáltuk el a háborút, a valóságban kicsit lassabban peregtek az események. Pedig júniusban már a vak is láthatta, hogy hanyatlóban a németek csillaga. Az angolok és amerikaiak már nemcsak Afrikában arattak sikereket, hanem az olasz csizma szárán Rómáig nyomultak előre. Az oroszok is offenzívában voltak, és már laşit szorongatták. Nem is kell mondanom, hogy én nem voltam meglegedve az előrenyomulás ütemével. A háború legsúlyosabb terhet az oroszok viselték. Ők is úgy gondolhatták, hogy nem elég gyors az előrenyomulás, és hogy ideje volna második frontot nyitni a kontinensen. Egy akkori vicc így világította meg a helyzetet:

Angol-amerikai katonai küldöttség érkezik Oroszországba. A repülőtéren orosz katonai delegáció fogadja a vendégeket. Mindnyájan

beülnek egy hatalmas autóba, és nekivágnak a sztyeppének. Kis idő múlva a sofőr hátrakiált:

– Farkasok!

Azonnal fölpattan egy orosz tiszt:

– Engedelmükkel!

Kiugrik a kocsiból, és élete árán föltartóztatja a farkasokat, miközben az autó továbbmegy. Kis idő múlva a sofőr megint hátrakiált:

– Farkasok!

Újabb orosz tiszt pattan föl, ugrik ki, tartóztatja föl élete árán a farkasokat. A sofőr megint hátrakiált:

– Farkasok!

Halálos csend, senki nem pattan föl. Az angol altábornagy körül néz. Sehol egy orosz tiszt. Az altábornagy megköszörüli a torkát:

– *Gentlemen, it is high time to take our rifles!* (Uraim, ideje, hogy puskáért nyúljunk!)



10 | JÚNIUS 6., A PARTRASZÁLLÁS NAPJA

Újra megtörtént, amire vártunk: Normandiában partra szálltak a szövetségesek. Izgalmas órákat éltünk. Már június 8-án befogtam egy rádiós híradást. Eisenhower szavai szerint csapatai igazolták a beléjük vetett bizalmat. Az átkozott németek egyhamar bele fognak roppanni a partraszállásba, a zsidók pedig megmenekülnek. Nőttön nőtt a reményünk.⁸⁴

A zsidóellenes rendelkezések csöppet sem enyhültek, sőt inkább szigorodtak. Betartatásukról egész sereg rendőr és hivatalnok gondoskodott. Az is baj volt, hogy liberális vagy haladó lapok már egyáltalán nem jelentek meg. Csak németbarát és zsidóellenes újságok kerültek az utcára.

– A zsidóval úgy kell bánni, mint a poloskával! – hangzott az üldözők jelszava.

Kész csoda, hogy a lakosság többsége nem hagyta magát fölhergelni. Mégis megszaporodtak és egyre durvábbak lettek az „egyéni erőszakosságok”.

Az újságok által támogatott zsidóverő hangulat kikezdte a lakosság erkölcsi érzékét. Az állam általában nem lépett fel a törvénytelenségekkel szemben. Több olyan esetre derült fény, amikor vállalkozó szellemű emberek azt ígérték zsidóknak, hogy külföldre (főleg Romániába) csempészik őket, de mielőtt elhagyhatták volna az országot, a vagyontárgyaikért és a pénzükért megölték őket.

Jellemző, ami egy ilyen eset tárgyalásán hangzott el. A meggyilkolt ember keresztény volt. A gyilkos így védekezett:

– Már elnézést, én azt hittem, hogy az áldozat zsidó.

Egyetlen esetről van tudomásom, amikor egy zsidó saját kezűleg torolta meg a rajta esett sérelmet.

Egyedül voltam otthon. Hosszú csöngetést hallottam. Fiam egy jó barátja, Danyi Jancsi állt az ajtóban, majd beesett az előszobába:

– Tivadar bácsi, tessék segíteni – lihegte. Arcáról verejték patakzott, ruháján öklömnyi foltok éktelenkedtek.

– Van valaki más a lakásban? – suttogta.

– Nincs senki. Csillapodj le, igyál egy kis vizet. Nem lesz semmi baj.

Éreztem, hogy valami rendkívüli dolog történt. Eltelt pár perc, mire képes volt összefüggően beszámolni az eseményekről:

– Egy lányt akartam hazakísérni a Margit-hídról a kettes villamossal. Tetszik tudni, azt a kis szőkét, akivel a múltkor kint jártunk a Lupa-szigeten. A peronon vártam, hogy induljon a villamos. Hirtelen valaki elém állt és rám ordított: „Szállj le, zsidó!”, és jobbról-balról lekevert egyet. Nem az ütése fájt, hanem az, hogy így megaláztott a lány előtt. Azután egy kapualjra mutatott előttem, és rekedten fölkiáltott: „Mars be oda!” Bementem, de éreztem, hogy föl-le szökdecssel az ádámcsutkám, mintha ki akarna ugrani a helyéből. Beértünk a kapualjba. Ott aztán, mihelyt becsukta a kaput, dühömben minden gondolkodás nélkül behúztam neki: egyik kezemmel hasba vágtam, a másikkal pedig felütöttem az állát. Lehet, hogy a váratlan ökölcsapástól elharapta a nyelvét, mert rám fröccsent a vére, és összeesett. Nagyon megrémültem. Nem láttam tisztán, minden vörös lett a szemem előtt. Nem is tudom, mit csináltam azután, vertem-e tovább vagy rögtön elfutottam. Most mit tegyek, Tivi bácsi?

– Menj a fürdőszobába, mosakodj meg, és amennyire csak lehet, próbáld meg eltüntetni a vérfoltokat.

Úgy gondoltam, az lesz a legjobb, ha én megyek le megnézni, mi lett az áldozattá vált támadóval.

– Azonnal jövök – mondtam a fiúnak, és leszaladtam.

Gyalog mentem, hiszen a helyszín nem volt messze. Beszéltem pár bámészkodóval. A fiatalember eszméleténél volt, amikor érte jött a mentőautó. Siettem haza, hogy megnyugtassam ifjú barátomat.

Bár Jancsi tette éppen összhangban volt azzal a kívánságommal, hogy ne lehessen büntetlenül bántalmazni a zsidókat, e konkrét esetben nagyobb óvatosságra intettem a fiút. Ne az ösztöneit, hanem az esztét kövesse. Jancsi nemcsak fiam jó barátja volt, hanem azzal hízelgett nekem, hogy a nevelőapjának tekint. Ha valamit nem mert elmondani a szüleinek, arról nekem számolt be, és kikérte a tanácsomat. Sűrűn estek meg vele nem mindennapi dolgok, mert az átlagembertől eltérően reagált az eseményekre.

Most jóindulatom jeléül megkínáltam egy olyan süteménnyel, amelyet a városban már nem lehetett kapni. Jóízűen elmajszolta, majd amikor teljesen megnyugodott, bizalmasan közölte:

– Tessék elképzelni, Tivi bácsi, de senkinek ne tessék elmondani, hogy a keresztény bokszoló barátaim, többek közt a három Torma, szolidaritásuk jeléül fölvarrták a mellükre a sárga csillagot, és ha valaki megjegyzést tesz rájuk, azt majd jól helyben hagyják.

Szavai földézték bennem, hogy én is láttam valakit, aki szabálytalan formájú, nem előírás szerinti anyagból készült sárga csillagot hordott. Ez volt hát a szabálytalan sárga csillag titka! Jó volt tudni, hogy vannak emberek, akik pusztá emberszeretetből – még ha azért is, mert viszket a tenyerük – szolidaritást vállalnak a zsidók sorsával.

Egy másik rejtélyre viszont soha nem derült fény: valakik sárga csillagot szögeztek néhány Krisztus-szoborra és -képre is. Hogy ez kinek a műve volt, zsidóké vagy keresztényeké-e, azt soha nem tudtam meg.⁸⁵

Hamarosan beköltözött hozzánk Paál védenca, egy bank vezérigazgatójának elkényeztetett fia. A huszonegy éves diák ragyogóan el tudta magyarázni a kvantumelméletet vagy Einstein relativitáselméletét, de az élet gyakorlati oldalához nem sokat konyított. Az elméleti tudós mintapéldányát tisztelhattuk benne. Magam is szerettem lustálkodni, másra hagyni az egyhangú fizikai munkát, de azt a nemtörődömséget, ahogy ő viszonyult a valós élet dolgaihoz, csak csodálni és irigyelni tudtam. Az első éjjel elfelejtette leoltani a villanyt; amikor másnap megmutattam neki, hogyan készítsen reggelit, égvé felejtette a gázt, miután levette a teavizet a gázrezsóról. Inkább nem evett, csak ne kelljen tányérokkal és evőeszközzel bíbelődnie. Vérbeli tudós slemil volt, de így is sikerült túlélnie a hitlerizmust.

Lakásunk leendő bérlőjét már jó előre kiszemeltük. A komoly, szőke, keresztény gépíró nő korábban a mi alkalmazásunkban állt. Cselédlányként kezdte, de a gépírónőség volt a célja. Gyorsan beletanult a gépelésbe, gyorsírásba és egyéb tudnivalókba. Most „zsidóbérencként” a város legszebb részén egy gondosan bútorozott, négy-szobás lakás főbérlője lett. Azzal még külön jól járt, hogy a lakbért egy évre előre kifizettem.

Az újságok zsidóbérencnek tituláltak minden keresztényt, aki pénzért vagy barátságból zsidó vagyont segített menteni. Egy tehetős zsidónak a siker érdekében öt-hat „bérencet” is föl kellett fogadnia. Mivel a zsidóüldözésen kívül a háborús veszélyekkel is számolni kellett, aki nem akart kockáztatni, az nem bízott mindent egy sze-

mélyre. Mi például olyan sok embernek osztottuk szét a vagyonunkat, hogy a végén már nem is tudtuk, kinek mit adtunk vagy nem adtunk.

Margit, az irodista, úszott a boldogságban. Lakásproblémájának megoldása, úgy vélte, egy füst alatt rendbe hozza a szívügyeit is. Szerelmes volt egy cukrászba, de az folyton halogatta a házasságot: először papírokat kellett hozatni Szlovákiából, azután meg a lakás hiányzott. Lakás most került ugyan, de éppen ez lett Margit veszte. A vőlegénye beköltözött hozzá, ám ráérő idejét a házmaster tizenhat éves lányával töltötte. Ha a lány kalandra vágyott, most megkapta: teherbe esett. A házmaster ebben nem ismert tréfát, a cukrásznak el kellett vennie a lányt. Margit elveszítette a vőlegényét.

Közelről érintett egy másik esemény is. Ál-bérlőim már az első napokban megismerkedtek egy főnyilas lakótárossal, aki államtitkár volt. Hús-vér államtitkár! Ez az új ismerősük roppantul imponált nekik, és akarva-akaratlanul zsidóellenes irányban befolyásolta őket. Megkértek, hogy költöztessem el az ifjú szobatudóst. Ismertem a vezérigazgató titkárnőjét, aki hajlandó volt megsegíteni a fiatalembert. Az ő átköltöztetését így sikerrel megoldottam, a saját helyzetem viszont – mint előre láttam – napról napra rosszabbodott.

Mind nehezebben ment a papírok beszerzése is. Miksa, a hamisító, tovább dolgozott ugyan, de egyre kontárabb munkát adott ki a kezéből. Teljesen összezavarták a tevékenységével járó izgalmak, már nem is tudta, mit csinál. Megesett, hogy nagypapa és unoka születési anyakönyvi kivonatát egyazon anyakönyvvezetővel „íratva alá”, ugyanazzal a tintával, pedig a két dátum között több mint hatvan év különbség volt. Abba a rovatba, hogy „Ki jelentette be az újszülöttet?”, egyszer az újszülött nevét írta be. Igaz, ha figyelmeztettem a hibájára, akkor szó nélkül, ingyen készített új iratot, de az új papíron néha már új hibát vétett. Volt, hogy háromszor-négyszer kellett visszamennem hozzá egyetlen iratért. Reggeli beszélgetéseink egyre kurtábbak lettek. Úgy voltunk már egymással, mint két csalódott szerelmes, akik kifogytak a mondanivalóból, és szakítani készülnek. Miksa napról napra morózusabb lett, harapófogóval kellett kihúzni belőle a szót.

Más hamisítót nem leltem fel a megadott címeken.

Ekkoriban jelent meg egy kiváló új technika. Ahogy lenni szokott, az emberek eleinte nem bíztak benne.

Titkos papírmosodák nyíltak. Ezekben bármilyen iratból vegyszerrel kimosták a szöveget, a hivatalos pecsétet és aláírást viszont gon-

dosan rajta hagyták. A papír üres, pecsétetes blankettaként került viszsza a tulajdonosához. A kimosott helyre azután már bármit be lehetett írni. A papírmosodák további nagy előnye volt, hogy náluk olcsón lehetett papírokhoz jutni, s nem kellett másutt pecsétetes blankettákra vadászni.

A tapasztalat azt mutatta, hogy aki nagyüzemi módon kereskedett hamis papírokkal vagy papírmosodát nyitott, arra előbb-utóbb lecsapott a rendőrség, ami egyet jelentett a halálos ítélettel. Sajnos, a könnyű pénzkereset sok embernek elvette az eszét, s nem tudták abbahagyni kétes, bár életmentő ügyleteiket. Én óvatos voltam, és néhány esetet kivéve mindig úgy éreztem, hogy családi vagy társadalmi kötelességet teljesítek, amikor általam tisztelt vagy szeretett embereknek szerzek be iratokat. Gondosan megválasztottam, kinek segítek, és mindenki vel megígértettem, hogy soha, senkinek nem árulják el a nevemet. Ígéretben és adott szóban nem is volt hiány.

De úgy látszik, hogy a közlésvágy készítése erősebb, mint az adott szóhoz való ragaszkodás. Mit gondolnak, mi történt? Amikor egy reggel sétám és némi ügyintézés után hazaértem, meglepve láttam, hogy az ajtóm előtt hat-nyolc ismeretlen ácsorog, alig engednek utat nekem. Megkérdeztem a legközelebb állót, egy idős hölgyet:

– Mit tetszik parancsolni?

– Doktor úr, nem ismer meg? Trenk Henrik édesanyja vagyok. (Henriket, kedves kollégámat, behívták munkaszolgálatra.) Az isten áldja meg, segítsen rajtam... Papírokra volna szükségem...

Egy percig sem haboztam.

– Tessék megnyugodni! Egy pillanat, és máris a rendelkezésére állok, de előbb még el kell intéznem valamit.

Azzal hanyatt-homlok elrohantam. Éreztem, hogy itt csak radikális lépés segíthet. Ha ennyien tudnak arról, hogy én afféle papírszerző ember vagyok, akkor nem maradhatok a lakásomban. Föl is tettem magamban, hogy többet nem lépem át a küszöbét. A szükséges holmikat már régen átszállítottam a rejtekhelyemre.

Egyelőre a szomszéd utcába költöztem, Avas nevű barátomhoz és bridzspartneremhez, akinek a sorsát még el kellett rendeznem. Az Avas házaspár nagyon kedvesen fogadott. Föltettem magamban, hogy nekik és egy barátomnak, Sugárnak még sürgősen szerzek papírokat, s csak azután vonulok be Eskü téri összkomfortos búvóhelyemre.

Este Avaséknál csörgött a telefon. A zsidó lakásokban addigra már leszerelték a telefont, de itt még működött egy „zsidóbérenc”, Felsőbati Kiss nevére bejelentett készülék. Avas vette föl.

– Téged keresnek – nyújtotta felém a kagylót.

El voltam képedve. Senkinek nem árultam el a címemet, mégis tudják, hol keressenek! Női hangot hallottam: Trenkné. (A reggel az anyósával beszéltem.)

– Doktor úr! Kiköltöztem a lakásomból, a két gyerekkel együtt eljöttem apámhoz, de itt nem maradhatok. A férjem munkaszolgálaton van. Maga neki jó barátja. Senki máshoz nem fordulhatok, az isten szerelmére, segítsen rajtam!

Hiába minden elhatározásom, hogy föl hagyok veszélyes munkámmal, a könyörgő hangnak mégsem tudtam ellenállni. Azonnal megígértem, hogy segítek. Az asszony tüstént eljött, s én gondoskodtam róla, hogy hozzájusson a szükséges papírokhoz.

Zárójelben jegyzem meg, hogy nálam az iratoknak háromféle árú volt: a számomra kedves embereknek és a szorult helyzetben lévőknek ingyen adtam mindent; ha erkölcsellenesnek éreztem volna, hogy hasznot húzzak az ügyletből, akkor fáradozásom és a vállalt kockázat dacára csak tényleges költségeimet számítottam fel; végül a gazdag ügyfeleknek sokat kellett fizetniük. Maximális árat nem szabtam, ahogy mondani szokás, nem volt plafon. Az is megesett, hogy hússzorosan megtérültek a költségeim.

Kíváncsi voltam, hogyan tudta meg az asszony a címemet. Nem volt ördögösség: Trenk anyósa tudott az Avashoz fűződő barátságomról, s miután jó darabig hiába várt rám az ajtóm előtt, kitalálta, hogy nyilván Avashoz mentem. A telefonszámot a központostól kérdezte meg.

Elgondolkoztam az emberi természetén. A szókratészi jó tanácsot követve (gnóthi szeauton⁸⁶) igyekeztem megismerni önmagam. Megdöbbenett, hogy milyen könnyen sutba vágtam korábbi elhatározásomat. Magamat kitartó, makacs, sőt konok embernek tartottam. Ám az ember egyéniségét épp az ilyen belső ellentmondások határozzák meg. Amikor hamis iratokat bocsátottam áruba, egyfajta belső ellenállást kellett leküzdenem, hiszen alapjában erkölcsös ember lévén berzenkedtem az ilyesfajta pénzszerzéstől. De azt is tudtam, hogy nem lehet elvont eszmék szerint élni, s néha elkerülhetetlen a megalkuvás. Az élet voltaképpen a megalkuvás tudománya: más szóval, érzéseinket és ösztöneinket hozzuk összhangba a külvilág követelményeivel és körülményeinkkel. Tehetséges ember elképzelhetetlen e kiegyensúlyozó képesség nélkül.

A legtöbb ember nem ér el képességeihez mérhető eredményt. A sikerhez a körülmények szerencsés összejárása is kell. A szeren-

csés embert mégis okosnak szokás tartani, mintha az okosság mérése a siker volna. Az még hagyján, hogy az emberek túlbecsülik a sikeres középszert; a baj az, ha valaki azért tartja magát okosnak, mert sikeres ember.

Pár napig maradtam Avaséknál, ennél a sikeres házaspárnál. Pali egy méter kilencven magas, nyugodt, méltóságteljes, kifogástalan megjelenésű ember volt. Ruháit a legjobb szabóknál csináltatta. Amikor az első világháborúban a trónörökös a frontra látogatott, tartalékos tiszt és zsidó létére Avas Palit nevezték ki szárnysegédjéül. Fényképek százai mutatták együtt a trónörökössel.

Ha valakire, akkor a szép szemű, csodálatos arcború, ragyogó fehér fogsorú, hibátlan arcú Avasnéra ráillett a „Hebron rózsája” jelző. Nem láttam még nőt, aki nála bájosabban pirult volna el. Lehet, hogy ez csak valami vérkeringési sajátosság volt, de attól még elbűvölő maradt. Mivel kedveltem a jó megjelenésű embereket – férfiakat, nőket egyaránt –, gyakran mentem velük társaságba. Bárhol jelentek meg Avasék, minden szem rájuk szegeződött. Ha a Ritzbe mentünk vacsorázni, biztosra vehettük, hogy Avasné nyeri a tombolát, hiszen a Ritz igazgatójának is tetszett a szépasszony. Megismerkedésünk idején Avasék a Rumbach utcában laktak: mondhatnám, a gettó szívében, ha a gettó már akkor meglett volna.⁸⁷ Barátságunk lassan átforgalmazta Avasék életmódját: elkezdtek úszni és evezni, megtanultak síelni, közös külföldi útjainkon még bridzselni is.

Avas akkortájt költözött Budapestre, amikor megnyitottam ügyvédi irodámat. Ő volt az első jó ügyfelem. De kölcsönösen segítettünk egymásnak. Ha vesztett a tőzsdén és pénzzavarba került, én adtam neki kölcsön, de én még gyakrabban vettem hasznát az ő kapcsolatainak. Avas tőzsdeügynök volt, de pénzügyi zseninek nem nevezném. Megesett, hogy egy ügylet megkötése után tőlem kérdezte meg, milyen kötelezettséget is vállalt magára. Kifogástalan modorától eltekintve Avas mindenben középszerű volt. Ezért megdöbbentett, mennyire bíznak benne az emberek, milyen sokan kérik ki és fogadják meg a tanácsát. Áradt valami a lényéből, ami mindenben bizalmat ébresztett. Ha valaki a dolgairól mesélt neki, Avas figyelmesen végighallgatta, majd csak ennyit mondott: „Igen”, „Ez valóban meggondolandó”, vagy „Lehetséges”. A tanácsalanként úgy érezték, jobb tanácsot nem is kaphattak volna. Sok ügyfelet köszönhettem Palinak, többek között a legjobban fizetőt is.

Az „okányi Schwartz” névnek Magyarországon olyasfajta a csengetése, mind a Rothschild névnek szerte Európában. Néhányszor

mégis tanúja voltam, hogy ügyfelem berzenkedett az Okányi név miatt, mert szerinte előnévként jobban cseng a Fegyverneki – nem csoda, hiszen ebben az időben a család fegyverneki ága gazdagabb volt, mint az okányi ág.

Mivel Schwartz ügyvédjét behívták, helyettest kellett kerítenie. Avas barátom véleményét is kikérte, hogy kit fogadjon föl. Ő engem ajánlott. Schwartz nem szokta elszietni a döntéseit. Az ajánlott ügyvédek névsorát megmutatta a híres Szala B.-nek, ellenfele ügyvédjének is.

– Maga kit választana?

– Ha csak rajtam múlna, feltétlenül Tivadart, mert vele nagyon kellemesen lehet tárgyalni.

Így lettem hát Schwartz ügyvédje. Jóformán ebből az egy megbízásból is meg lehetett élni.

Avas impozáns alakja olyan vonzerővel bírt, hogy nemcsak vidéki zsidó szatócsok, de dunántúli nagybirtokosok, arisztokraták is fordultak hozzá ügyes-bajos dolgaikkal. A zsidótörvények idején ez utóbbiak egyike, egy Felsőbati Kiss nevű nemes – Horthy kormányzó rokona – a nevét adta, hogy Avas zavartalanul folytathassa tevékenységét. Azt is megígérte Avaséknak, hogy ha el kellene menniük Budapestről, ő vendégül látja őket vidéki kastélyában. Avas neve és személye még a legsötétebb náci időkben is olyan nimbuszal bírt, hogy sok zsidó órá bízta megőrzésre aranyát és ékszereit.

Avasnak volt még egy sajátos tulajdonsága: soha senki nem látta idegesnek vagy nyugtalannak. Tőzsdén, kártyán egyaránt higgadtan, szenvtelenül tudott veszíteni. Úgy tűnt, ez a nyugodtság része a lelkiállatának. Viselkedésében nem volt semmi mesterkélt vagy természetellenes. Akkor sem nyugtalanodott, amikor kiderült, hogy a főnemes – a felesége és a fia ellenzése miatt – mégsem fogadja be őket a kastélyába. Engem kért meg, hogy intézzem el a dolgot.

Erre egy minapi ismerősöm, Alus úr jutott eszembe. A borbélyom mutatta be, amikor Gyuri fiamnak kerestem búvóhelyet egy „keresztény házban”. Nem tudtunk megegyezni Alussal, mert megdöbbentően szigorú feltételeket szabott. Úgy alkudott, mintha nem is egy kedves, aranyos fiúról beszélénk, hanem valami árucikkről. Kikötötte, hogy akkor is igényt tart fizetségre, ha a fiam nem maradna életben.

Alusnak, e hórihorgas, parancsoláshoz szokott embernek az arcáról nem lehetett leolvasni a korát. Felesége ápolt, ezüstös hajú, idős hölgy volt. A Felvidéken volt nagy erdőbirtokuk és fűrészüzle-

mük. Pár nap izgalmas tárgyalás után bonyolult szerződés született. Biztosítékként pénzt és értékpapírokat adtam át. Rögzítettük, hogy mennyi a foglaló, és mennyi illeti a szerződőt teljes, illetve részleges siker esetén. A szerződés azt is kikötötte, hogy Avaséknak segíteniük kell a fakitermelésben, s hogy Alusék is kiköltözznek velük a városból.

A nagyobb biztonság kedvéért Avasék egy budai külvárosban is béreltek egy modern, háromszobás lakást, az új nevükön. A tökéletes berendezéshez egy pompás gramofon és egy jó rádió is tartozott. Más, szabott bérű lakásokhoz képest itt a csillagos ég volt a lakbér határa: ilyen drágán csak hadiszállítók, könnyűvérű nők és bujkáló zsidók béreltek lakást. De Avas kicsire nem adott, a zsidó ügyekkel megbízott tisztviselők pedig hajlandók voltak félrenézni. A lakás átmenetileg az én rendelkezésemre állt, és azt a célt szolgálta, hogy Avaséknak Budapesten is legyen szállásuk, ha a hadi helyzet visszakényszerítené őket a fővárosba.

Örültem, hogy ilyen jól sikerült a dolog. Ám még Sugár barátomnak tett ígéreteket is be kellett tartanom. Mivel már ki akartam szállni a papírugyletekből, fölfedtem neki a „gyártási titkot”, és elkísértem a házkapuiig a Berliini téren. Lent vártam rá az utcán, mert megígértem, hogy ha a hamisító nem állna kötélnek, akkor még egyszer, utoljára bevetem személyes vonzerőmet. Nem volt rám szükség, minden simán, az utasításaim szerint ment. Másnap reggel hétkor ugyanott találkoztunk. Barátom egyedül ment föl a megrendelt papírokkért. Pár perc múlva izgatottan, fújtatva állt előttem.

– Mi történt? – kérdeztem. Nem válaszolt egyből, nem talált szavakat.

– Az öregasszony nyitott ajtót.
– És mit mondott?
– Nem értettem jól. Mintha azt mondta volna: rendőrség.
– Várj meg itt, megnézem, hogy mi újság – azzal máris felrohantam.

Csöngettem a liftért. A házmesternő markába nyomtam a szokásos egypengőst (a használati díj háromszorosát), és már nyomtam volna a liftgombot, de az asszony is beszállt mellém a felvonóba.

– Én fogom kezelni a liftet.

Ha rendesen működik az agyam, már ebből rá kellett volna jönnöm, hogy valami rendkívüli történt, mert máskor a bőkezű borraló fejében mindig egyedül liftezhettem. Mégsem fogtam gyanút.

– Hová megy?

– A fogtechnikushoz.

Kiszálltam. A lift lement a földszintre. A cselédlépcsőn leóvakodtam az ötödikről a negyedikre, ahol a hamisító lakott.

Miksa idősebb nővére nyitott ajtót. Földúltan mondta:

– Doktor úr, hát nem tudja, hogy a rendőrök elvitték Miksát?

Nem is válaszoltam, hármával vettem a lépcsőfokokat lefelé. Még a házmesternőt is láttam, akkor szállt ki az udvaron a liftből.

Rágondolni is rossz, mi történt volna, ha a rendőrség Miksa le tartóztatása után néhány nyomozót még a lakásán hagy, hogy a hamisító látogatóira is lecsapjanak. A korrump rendőrök a látogatók elfogása helyett nyilván azzal voltak elfoglalva, hogyan osszák el suba alatt a Miksánál talált nagy halom pénzt.

E fiasco után istenhozzádot mondtam barátomnak, villamosra pattantam, és pár perc múlva már új búvóhelyem előtt álltam.

Reggel nyolc órakor léptem be az Eskü téri kapun. Hűséges Péntekem és hitvese kedvesen fogadtak. A rejtékhely el volt látva minden szükségessel: hozattam téli-nyári ruhát, konzervet, kompótot és egyéb nem romlandó ételt. Böven volt kávé, tea, csokoládé, rizs. A család egyetlen tagja sem szenvedhetett semmiben szükségét.

Elérkezett az izgalmas pillanat, amikor leszedtem magamról a sárga csillagot. Ügyeltem, hogy a ruhámon ne maradjon semmi nyoma. Ekkor szakítottam formálisan is az akkori jogrenddel, hiszen ha egy zsidót azon kaptak, hogy nem visel csillagot, deportálták. Aki így járt, az még gyorsabban megismerte azt, amit el akart kerülni: a német koncentrációs tábor. Szerintem rendkívüli balszerencse kellett hozzá, hogy valakit azért tartóztassanak le, mert nem visel csillagot. Ha egy zsidót csillag nélkül láttak, furcsállva néztek rá, de nem rohantak hanyatt-homlok a rendőrségre. Csak azoknál dívott a följelentgetés, akik elteltek a náci „eszmékkal”, vagy akiket személyes ellenszenv, gyűlölet vezetett.

A rejtékhelyem címét senkinek nem árultam el. Lakcím helyett azt adtam meg, hogy hétfőn és pénteken reggel nyolctól kilencig a szomszédos Belvárosi plébániatemplomban leszek megtalálható, az Eskü téren.⁸⁸ Nem voltam templomjáró ember, s nem is akartam világi ügyleteimmel megcsúfolni e szent helyet. Egyszerűen ez volt a legközelebbi nyilvános hely, ahol továbbra is találkozhattam barátaimmal.

Kilenc órakor befutott Ozma barátom is. Közös ellenőriztük a műszaki berendezéseket. Kipróbáltuk a vészcsengőt: diszkréten reccgett-ropogott. Működött a mosdó és a házmester belső telefon-

vonala is. Az óvóhely kapuja könnyen nyílt, jól záródott. A polcokon sok kiyáló, évek óta elolvasásra váró könyv sorakozott.

Három érdekes, bőrkötésű német nyelvű könyvre a házkapu előtt találtam a járdán, így ákart szabadulni tőlük a tulajdonosuk. Zweigtől *A tegnapi világ*, Freudtól *A mindennapi élet pszichopatológiája* és Trockijtól *A orosz forradalom* volt ez a három kötet.⁸⁹ Ezeket is besoroltam az elolvasandók közé, és elhatároztam, hogy most aztán mindet sorra kerítem, ha már úgy hozta a sors, hogy időmilliomos lettem.

A ház káprázatos helyen állt, a Duna-part egy csendes pontján. Szerettem a Dunát, soha nem fáradtam bele a nézésébe. Mindig új víz folyt le rajta, de az ár töretlenül hömpölygött tova egyazon irányban. Bármivel hiteget is Strauss keringője, a Duna nem kék. A Dúnának ezer színe, ezer csillogása van.

Reggeli kalandom emléke még olyan elevenen élt bennem, hogy azonnal beszámoltam róla Ozmának, hiszen ő volt az, aki beajánlott a hamisítónál. Ozma szeme huncutul csillogott, míg a beszámolómat hallgatta. Amikor a végére értem, ezt kérdezte:

– És mit szívtál volna, ha a csöngetésre egy rendőr nyit ajtót?
– Úgy megrémülök, hogy egy szót se tudtam volna kinyögni – feleltem.

– No, hát velem épp ez történt. A rendőrség nyitott ajtót.
– Viccelsz! – hitetlenkedtem.
– Dehogyz, ez az igazság! A rendőrök rögtön a papírjaimat kérték.
– És mivel igazoltad magad?
– A hadnagyi igazolványommal, amelyik épp Miksánál készült.
– És azt nem kérdezték, hogy mit keresel nála?
– Dehogynem. Néhány hete, a konyhájukon átmenve megláttam az asztalon egy gyönyörű marhafelsált. Már régen nem kóstoltam, nem is láttam marhahúst. Nem állhattam ellen a kísértésnek. Megkérdeztem az öregasszonyt, nem kaphatnék-e kölcsönbe egy szelet húst, meg fogom adni. Adott húst. Ma pedig véletlenül megláttam, hogy valahol sorban állnak, s amikor kiderült, hogy marhahús kapható, én is beálltam a sorba. Amikor Miksához értem, a rendőrök már ott voltak. Könnyű volt elmondanom az igazságot: azért jöttem, hogy megadjam a kölcsönkapott húst. Csak meg kellett mutatnom a húst, és napnál világosabb lett, hogy igazat beszélek.

– A szerencsétlen Miksa sorsa megpecsételődött. De legalább nem kell tovább félnie – tette hozzá. Ez a két mondat volt a gyászbeszéd Miksa fölött.

Az Eskü téri rejtékhelyen mindenünk megvolt, és biztonságban is éreztem magam. Az érzés a fontos, nem a valóság. Megesik, hogy valaki életveszélyben van, de nem fél, mert nem ismeri fel a veszélyt, míg más ok nélkül retteg.

Új lakhelyünkön lassanként kialakultak mindennapos szokásaink. Minden reggel hétkor átmentünk az Erzsébet-hídon, és úsztunk egyet a Rudas fürdőben. A testgyakorlás kitűnő étvágyat csinált a reggelihez. Nappal azután olvastunk, ejtőztünk, vitatkoztunk, este pedig ismét kilopóztunk az utcára, és hosszasan sétáltunk a Duna-parton, az elsötétített városban.⁹⁰

Kis idő múlva azonban rá kellett ébrednünk, hogy a bűvőhelyünkön sem tökéletes a *splendid isolation*,⁹¹ mert van egy komoly gyöngéje: a szomszédos mellékhelyiség. Nem tudtam, hogy egy helyhatósági előírás értelmében mindenkinek bármely házban joga van elvégeznie természetes szükségletét, s ezért a nagyközönség számára minden épületben ki kell jelölni egy illemhelyet. E rendelkezés értelmében a szomszédunkban lévő vécét bízvást tekinthettük nyilvános illemhelynek. A házmaster ugyan hajlamos volt kitessekelni a bekéredzkedőket, de úgy gondoltam, hogy nem tanácsos ezt tennie. Ha kizavar valakit, az panaszt tehet a rendőrségen, márpedig a mi helyzetünkben jobb, ha nem akasztjuk össze a bajsunkat a rendőrséggel. Mit volt mit tenni, mindig csöndben, nyugodtan kivártuk, amíg a soros látogató elvégezte ügyes-bajos dolgát a szomszédban. Minden zaj, minden mozdulat áthallatszott, mindkét irányban. Akaratlanul azt is kifülestük, hogy az utcai posztos rendőr is bejár könnyíteni magán.

Nagyon jól emlékszem arra a napra, amikor először lopóztam ki rejtékhelyünkről, hogy a Rudasba menjek. Kisebbik fiammal az uszoda előtti villamosmegállóban beszélünk meg találkát. Persze én vártam órát. Már messziről láttam a közeledő villamos peronján. Leszáll, de mégsem jön oda hozzám, hanem lehajol, benéz a villamos alá, mintha keresne valamit. A villamos elmegy, a fiam fölvesz egy tárgyat a sínről, s csak azután jön oda hozzám.

– Mit kerestél a villamos alatt? – érdeklődtem.

– A karórát. Amikor leszálltam, lecsúszott a csuklómról, és beesett a villamos alá. Nézd csak! – és szinte diadalittasan mutatja, hogy svájci karórája vékony fémlapocskává préselődött.

Fiam mozgásából már kicsi kora óta hiányzott a harmónia, vagy egyszerűbben úgy is mondhatnám: rendetlen egy kölk volt. Ezért nem is hökkentett meg, hogy ilyen mérnöki pontossággal épp a vil-

lamossínre sikerült ejtenie a karóráját. Eszembe jutott néhány nevezetese történet Gyuri végtelen rendetlenségéről. Hatéves korában az orvos korrekciós szemüveget rendelt neki. Az iskolába még szemüvegben ment, de haza már anélkül jött. Háromszor csináltattam neki új szemüveget, és háromszor vesztette el. Negyedszerre már nem rendeltem újat. Bízunk a dolgot a természetre, gondoltam. S láss csodát, fiam még ma sem hord szemüveget.

Az iskolai ellenőrző könyvével is mindig baj volt. Ebbe a könyvecskébe írták a tanuló magatartásával kapcsolatos észrevételeket: ma nem ment iskolába, ma nem csinálta meg a leckéjét, ma figyelmeztetésben részesült, és így tovább. Gyuri már a kiosztás után két nappal elvesztette az ellenőrzőjét. Az osztályfőnöke újat kért számára az igazgatótól. De Gyurinak balszerencséje volt, mert ezt az újat is elvesztette. Az igazgató még adott neki egy újabb ellenőrzőt, de figyelmeztette, hogy ha ezt is elhányja, akkor már nem kap újat, és az iskolából is kicsapják. Hogy ne éljek vissza a türelmükkel, rögtön elárulom, hogy Gyuri – mint akin sötét átok ül – ezt az ellenőrzőjét is elvesztette. A tragikus eseményt rögtön jelentette az osztályfőnökének. Az megüzenete nekünk, szülőknak, hogy pár napon belül értesít az iskola döntéséről. A családi kupaktanács megállapította – eső után köpönyeg –, hogy fiunknak nem lett volna szabad magával hordoznia az ellenőrző könyvét, hanem föl kellett volna rajzszögeznie a padja belső oldalára, ahonnan aligha vész el. Diszkréten elkezdtek fölkészíteni a fiút a jövőjére. Úgy tűnt, hogy tudományos karrierje megrekedt, és jobban teszi, ha kicsapása után másutt keresi a boldogulást, például – ezt én ajánlottam – álljon be cipészinásnak. Ebben a helyzetben már csak csoda segíthetett. És megtörtént a csoda.

Másnap az osztályfőnök e szavakkal nyomott a kezébe egy új ellenőrző könyvet:

– Tegnap bementem az igazgatóhoz, és amikor láttam, hogy másvalaki van elfoglalva, elemeltem a szekrényéből egy ellenőrzőt. Tudod, mit jelent ez? Azt, hogy miattad megszegtam a tízparancsolatot! Rám többet ne számíts!

Ilyen gyerek volt az én Gyurka fiam. Ezért nem is tettem neki szemrehányást a karóra miatt. Intézze el a dolgot a saját lelkiismeretével.

Bementünk az uszodába. Ott semmi nem változott. A víz most is éppen úgy kéklött a padló kék csempéitől, mint tíz éve, amikor környékbeli lakosként gyakran jártam a Rudasba. A kabinos is a régi volt. Rögtön rám ismert.

– Ezer éve, hogy nem járt itt, pedig régen törzsvendégünk volt az ügyvéd úr. Mindig a fiacskájával jött. (Palira gondolt.) Az ügyvéd úr semmit nem változott. Hát a fiának hogy megy az iskola?

„Konstruktívan” kellett válaszolnom, hogy elkendőzzem a valószínűsítést.

– Kadétiskolába jár a gyerek. – Zsidó fiút ilyen iskolába nem vettek föl.

Az, hogy a kabinos ügyvédként ismert, később nagyon jó szolgálatot tett nekem. Ügye mindenkinek van, annak is, aki a társadalmi ranglétra egy alsóbb fokán áll – viszont nem mindenkinek van ingyen ügyvédje. Először csak néhányan jöttek tanácsért az uszodai személyzetből, de azután úgy elterjedt a hírem, mint a jó boré, és jogi tanácsaimat kikérte az étteremből a pincér, a szállodából a szobalány, végül még az igazgatóhelyettes is.

Ezt a barátságos hangulatot zavarta meg egy kis epizód, mint amikor kavics fodorozza a sima víztükröt. Az uszoda tetején napozó is volt, ahonnan kiváló kilátás nyílt a városra. Itt szoktam találkozni a fiaimmal. Titkolni akartam, hogy összetartozunk, ezért úgy utasítottam őket, hogy külön öltözzenek, és külön adjanak borravalót a kabinosnak. Egyszer még bent voltunk az uszodában, amikor Gyuri ezzel a jelentéssel jött:

– Képzeld, Tivi bácsi! (Atyai címemet már rég levetkőztem.) A kabinos így köszönte meg a borravalót: „A hitközség nevében köszönöm”.

A fiút mehökkentette a kabinos kiszólása. Már akkor volt benne valami a későbbi tudományos kutatóból, és érdekelte, mit is jelenthet a szokatlan szófűzés.

– Miféle hitközség nevében? – kérdezte tőlem.

– Az izraelita hitközség nevében.

Ennyi történt csupán. Jól ismertem a pesti humor különféle megnyilvánulásait, de azért meg akartam bizonyosodni róla, hogy a megjegyzést szimpla viccnek szánták-e vagy valami másnak. Idegrendszérünk ez idő tájt érzékenyebben reagált minden olyan jelenségre, amelyben fenyegetést sejtettünk. Minden lépésünkben feszültség vibrált. Most is utána akartam járni, rejlik-e valami a közjáték mögött. Bejártam az egész uszodát, hogy lássam, változott-e valamit a kabinosok és a többi alkalmazott viselkedése. Először azzal a kabinossal beszéltem, aki a megjegyzést tette. Nála nem észleltem változást. Másutt is barátságos arccal, tisztelettel köszöntöttek, mint törzsvendéget és ingyenes jogi tanácsadót.

Az uszoda előtt beszámoltam megfigyeléseimről a családi tanácsnak: szerintem a kabinos csak viccelni akart. Ennek Ozma sem mondott ellent, de arra a döntésre jutott, hogy többet be nem teszi a lábát a Rudas fürdőbe.* Pedig aki ekkor lemondott az uszodába járásról, az az életöröm egyik forrásáról mondott le.



11 | JÚLIA KALANDJAI

dőközben ismét felvettem a kapcsolatot családom hölgytagjaival.

Meglátogattam Alagon az anyósomat, akinek nem volt éppen inyére az ottani élet. Azzal nyugtattam meg, hogy már úgysem tarthat soká az egész hitleráj.

Feleségem a Városliget közelében lakott, ezért harmadnaponta a Ligetben találkoztunk. Már az első alkalommal rá kellett ébrednem, hogy az ő elhelyezését kissé elsiettem. Az egyszobás lakásban Zavicsné négyesben lakott két gyermekével (a tizenkét éves Annussal és a hét éves Imivel⁹²) és a nejemmel. Hitvesem ezzel kezdte a beszámolóját:

– Te el se tudod képzelni, micsoda mocskok van ott. Éjjel nem hagynak aludni a poloskák. Ha a földre rakom a matracot, akkor meg ujjnyi svábbogarak masíroznak át rajtam. Az ágynemű se tiszta. A véccéről ne is beszéljünk: már negyvennyolc órája lakom náluk, de még nem tudtam rászánni magam, hogy használjam.

Összeszorult a szívem a panaszai hallatán – mint mindig, ha úgy érzem, hogy nem tudok segíteni valakin. Hirtelen mégis eszembe ötlött, hogy a környéken sok az elegáns étterem és kávéház.

– Miért nem mész be egy jobb kávéházba? – kérdeztem.

– Mert félek – volt a felelet.

Hiába próbáltam meggyőzni, egyre csak azt ismételte:

– Félek.

Végül úgy döntöttünk, az lesz a legokosabb, ha megbeszéli a szálasadónőjével, hogy poloskátlanítják, kifestik és kitakarítják a lakást. Minden költséget vállaljon magára.

Megkezdődhetett a nagytakarítás. A munka oroszlánrészét feleségem végezte, mert a testi munka némi enyhülést hozott lelki le-

vertségében. Lelki nyugalmát azonban a munka sem adta vissza. Éreztem, hogy valami nyomja a szívét, de nem merte elmondani, hogy micsoda. Addig noszogattam, míg végül mégis kinyögte:

– Az az érzésem, hogy figyelnek.

Ez a közlés egy csöppet sem tetszett nekem. Attól tartottam, hogy képzelete termékeit véli valóságnak, ami az elmebetegség első jele.

– Miből gondolod?

– Épp az a borzasztó, hogy semmi konkrétat nem tudok mondani, csak azt, hogy az emberek olyan különösen néznek rám. Nem tudom, mit furcsállnak rajtam: a ruhámat, a viselkedésemet, vagy a búskomor képm?

Míg feleségem arról beszélt, hogy állandó félelemmel tölti el ez a bizonytalan érzés, én arra gondoltam, hogy drága nőm ezúttal sem fogadta meg a tanácsomat. Ahelyett, hogy áruházban szerzett volna be olcsó konfekcióruhát, inkább a saját „egyszerű ruháit” vitte magával. Új környezetében talán éppen ezzel az egyszerűséggel rítt ki a tarkábban öltözködő nők közül. Már-már úgy viselkedett, mint egy halálraítélt, akinek a kegyelmi kérvényét elutasították, s már a kivégzése időpontját is kitűzték. Nem vitt rá a lélek, hogy neki is elmondjam e gondolatokat, hisz embertelenség lett volna ezzel is gyötörni szegény, csüggedt feleségemet. Nem vettem semmit a szemére, csak ennyit mondtam:

– Nagyon alaposan figyelj meg mindent. Ha a sejtéseid beigazolódnak, azonnal értesíts. Akkor majd eldöntjük, mi a teendő.

Elköszöntünk egymástól. Magam sem tudtam, komolyan vegyem-e a gyanúját vagy sem.

Második vagy harmadik találkozásunkon jelentette, hogy a lakásban már minden ragyog a tisztaságtól, viszont bebizonyosodott, hogy csakugyan figyelik.

– Tegnap este megint légiriadó volt, és szokás szerint lementünk az óvóhelyre. Amikor lefűjták ariadót, és mindenki visszamehetett a lakásába, én jöttem föl utolsónak, mert nem akartam, hogy sokan lássanak. A kijáratnál két 13-15 éves suhanc ácsorgott, s amikor elmentem mellettük, az egyik odasúgta a másiknak: „Nézd csak, itt megy”. Ráismertem a suhancra: ez csapja a szelet a szállásadónőm lányának. Otthon tüstént beszámoltam Zavicsnének a megfigyelésemről. A szavaimtól még jobban megijedt, mint én magam. A másik fiútól már tudta, hogy emez a nyilasokkal rokonszenvezik. Szerinte az lenne a legjobb, ha rögtön elköltöznék. Azt ajánlotta, hogy menjek ki a hétéves fiával, Imivel együtt – hiszen kettesben jobban telik az

idő – Érdre, ahol van egy kis gyümölcsöskertje. A sógora, Imi keresztapja is ott lakik. Kész szerencse, hogy ez a sógor a helyi nyilas szervezet vezetője. Szükség esetén bármiben segítségre lesz.

– Nyugodtan kimehetsz Érdre, ez megoldhatja a gondodat. Ma szombat van. Ha netán föl is jelentettek, az irodisták szombat-vasárnap úgysem dolgoznak. Az is elég, ha hétfőn reggel utazol ki Érdre. De azt tanácsolom, a nyilas sógorral ne nagyon barátkozz.

Feleségem megnyugodva költözött ki falura, és a gyereket is levitte magával. A kerti sufni szimplább, de kellemesebb lakhely volt, mint a városi lakás. A kert tele volt málnabokrokkal és cseresznyefákkal. A gyümölcsök épp akkor értek be, mintha csak rájuk vártak volna. Gyümölcs még soha nem ízlett ennyire. Az egyszerű élethez egyszerű ruházat illet: feleségem falusi szokás szerint mezítláb járt, hol ruhát, hol fürdődresszt viselt. Arca szépen lebarnult a napon. Még a szeme kékje is világosabb lett. Szépen, egyformán teltek a napok. A kisfiúval együtt figyelte a hangyák szorgoskodását, a pillangók röptét.

Az ötödik napon, pénteken vége szakadt az eseménytelenségnek. Két biciklis csendőr állt meg a kert kapuja előtt.

– Bessenyei Júliát keressük – törölgette homlokát, arcát az idősebbik.

Feleségem már ennyiből is értett. Tudta, hogy eljöttek érte. De azt is látta, hogy ezeket a csendőröket messziről szalajtották, mert erősen verítékeznek, és a biciklijüket belepte az út pora. Nem helybéli csendőrök, nem a nyilas sógor küldte őket. Feleségem ettől a világos és logikus következtetéstől egyszeriben más emberré változott. Most, hogy bekövetkezett az, amitől félt, valami soha nem tapasztalt, hűvös nyugalom lett rajta úrrá. Ennél rosszabb már úgysem történhet. Úgy érezte, mintha kettévált volna: egyik énje valahonnan fentről, a jobb válla felől figyel, hogyan fog viselkedni a másik. Ez az énje pedig, aki érzi, hogy a másik figyel, nevetve, magabiztosan megy ki a csendőrök elé, és szívélyesen beinvitálja őket a kertbe.

Mindnyájan letelepedtek a sufni előtti fapadra. Holmi zsidós nyugtalanságnak a legapróbb jele sem látszott. Ekkor született meg Bessenyei Júlia, aki izgalom nélkül, nyugodtan, inkább csodálkozva, mint kíváncsian várta, mit mondanak majd a csendőrök.

– Először is a papírjait szeretném látni. Azután mesélje el, hogy mit csinál itt – szólta a rangidős.

Feleségem lassan, egyenként vette elő az igazolványait, mindegyiket csak külön felszólításra.

– Milyen munkát végzett Németországban?

Be kellett mutatni a német munkaviszonyt igazoló papírt is. Ez az irat láthatóan roppantul imponált a csendőröknek. Ám hiába nézték, egy kukkot sem értettek belőle, mert németül nem tudtak.

– Fordítsa le, hogy mi áll az igazolásban.

Amikor feleségem elért odáig, hogy gépirónőként dolgozott, a csendőr félbeszakította:

– Mutassa meg az írógépét!

– Itt nincsen írógépem.

Azzal tovább fordított:

– „Munkaviszonya betegsége miatt szűnt meg”.

A csendőr kötötte az ebet a karóhoz:

– No, elő azzal az írógéppel!

Nejem nevetve tiltakozott:

– Mondtam már, hogy nincs írógépem. Ha nem hiszik, tessék, menjenek be, kutassák át a fészert.

Fölforgatták a sufnit, de írógépet persze nem találtak, csak egy nagy doboz gyógyszert, s ez is azt látszott tanúsítani, hogy nejem tényleg gyógyulni jött vissza Budapestre. El kellett még mondania, milyen kapcsolatban áll a Zavics családdal, s hogy hogyan költözött ki a bombatámadások elől a gyerekekkel ebbe a kertbe. Ezzel véget is ért a kihallgatás.

A két csendőr összedugta a fejét: papírt szedtek elő, jegyzőkönyvet vettek föl. Megint kiverte a homlokukat a veríték, mert nem voltak papírmunkához szokva. Egy álló órán át körmölték a jegyzőkönyvet.

– Bessenyei Júlia – szólt ismét az őrmester –, ön ellen névtelen feljelentés érkezett. Ha kívánja, elolvashatja.

A feljelentés így szólt: „Zavicsék egy zsidó nőt rejtegetnek a lakásukon. A nő kommunista röplapokat gépel és terjeszt.”

Hát ezért keresték a csendőrök olyan megátalkodottan az írógépét! A feljelentő még a kommunistaság vádját is bevetette, mintha zsidónak lenni nem volna elég a deportáláshoz. Ám épp a többszörös vád tűnt olyan valószínűtlennek, hogy a csendőröket könnyű volt meggyőzni a vád koholtságáról.

Feleségem boldogan írta alá a jegyzőkönyvet, mely ezzel a mondatral végződött: „A vád alaptalannak bizonyult”.

Azt tanácsolták Juliának, hogy ne csak a városi lakáscímén, hanem a faluban is jelentkezzen be. Akkor senki sem fogja többet háborgatni. Azzal elbúcsúztak, fölkapaszkodtak a biciklijükre és elkerektek.

Feleségem ragyogóan kiállta a próbát. Azt hihetnénk, hogy ez visszaadta önbizalmát és biztonságérzetét. Ám nem így történt. A kétórás szellemi összpontosítás minden erejét kimerítette. Amikor egyedül maradt a gyerekekkel, egy percre sem örvendezett, sőt, teljesen kétségbe esett. Szemernyi sem maradt az önbizalmából. Ismét eluralkodott rajta a rettegés.

Hogy is ne félt volna éjjel, amikor a megnyúlt árnyak egybeérnek – de ő nappal is, a saját árnyékától is rettegett! Éjjel a sufni közelében surrogást, mocorgást hallott. Egyszer, kétszer, háromszor is. Szíve minden kis zajra újból rémült zakatolásba kezdett. Amikor pirkadatkor végre kimerészkedett a sufniából, rájött, mi okozta a zajt. Egy kóbor macska ugrott rá a tetőre, és puha kis lábai alatt éktelenül recsegett-ropogott az ócska kátránypapír. A szörnyűséges éjjel arra intette, hogy ne maradjon itt tovább.

„Ha visszajönnek, elveszett ember vagyok” – így érezte. Arca meg-rándult a kintől. El kell menni, ez az egyetlen megoldás. De mi legyen a gyerekekkel? Imivel együtt elszaladt a nyilas sógorhoz. Azt dádogta, hogy rosszul érzi magát, orvoshoz kell mennie. A vasútállomásra nem mert kimenni, ott csendőr állt őrt. Kis batyujával kiállt az országút mellé, ott várt kedvező alkalomra. Egy munkásnővel teli teherautó tartott egyenesen Budapest felé. Erre fölkéredzkedett. Egy perc múlva már a teherautó platóján szorítottak neki helyet. Immár nem volt egyedül: más nők vették körül. Minden közjáték nélkül érkezett meg az Eskü téri központi rejtékhelyre. A házmester megteázta, és közölte, hogy a család tagjai a reggeli órákat a Rudas fürdőben töltik.

Amikor a fiúkkal kijöttünk a fürdőből, nejem már ott várt: ismét együtt volt a család.

Apránként elmesélte, mi történt vele. Megdöbbenve hallgattuk, milyen kemény próbát kellett kiállnia. Képzeltetni, hogy örültünk szerencsés megmenekülésének.

Idegállapota miatt pihenésre volt szüksége. Erre a Rudas szállónál keresve sem találhattam volna alkalmasabb helyet. Ez a modern szálloda, akárcsak a fürdő maga, a főváros tulajdonában volt. A hotel előtti kis parkban virágok pompáztak. Nejem tüstént beköltözött egy nyugodt szobába. Mindennap találkozott velem és a fiaival. Élvezhette a fürdősoba kényelmét. Hallgathatta a madarak csivitelését, érezhette a virágok illatát. Világosan meg tudta különböztetni az ablaka alatt a petúnia és az ibolya illatát. Napközben órákon át

sétált a fiaival. Este cigányzenét hallgatott a szálló éttermében. Újra úrinőnek és édesanyának érezte magát.

Ezek a szállodai napok jelentették egész bujkálásunk legszebb időszakát. Úgy éltünk, mint egy gondtalanul vakációzó család. Feleségem életkedve egykettőre visszatért. Már tervezgetni is kezdett. Kislány korában több csodálatos nyarat töltött a Balatonnál. Most oda szeretett volna költözni. Tudta, hogy minden utas iratait ellenőrzik, de józanul azt föltételezte, hogy ha a két csendőrnél megúsza az igazoltatást, akkor ezúttal is megúszná. Júlia élni akart, a saját lábára állt. A Balaton-part falvai közül Almádit választotta, mert tudta, hogy ott lakik Pali barátnője, akit a tánctanárnője bújtat. Úgy gondolta, hogy ha akár csak egy-egy estét is együtt tölt a leánnyal, annyival is könnyebb lesz az élete. Feleségem szerette Jutkát, ezt a finom, halk szavú, harmonikus lényt. Úgy érezte, hogy vidéken, természetközeli jobban fogja érezni magát, és visszatér majd a biztonságérzete is.



12 | REJTEKHELYÜNK VÉGNAPJAI

A németek Magyarországon is náci módszerekkel akarták megoldani a zsidókérdést, de másképp jártak el vidéken és másképp a fővárosban. Vidéken gettókba zsúfolták a zsidókat, majd német területre, megsemmisítő táborokba szállították őket. El kell ismerni, hogy Endre és Baky belügyi államtitkár uraknak rendkívül gyorsan sikerült lebonyolítania a deportálást egy olyan időben, amikor a fasisztáknak gyakran már fontos és sürgős célokra sem maradt szállítóeszközük.⁹³ Vagonokban még a náci Németország is hiányt szenvedett.

Más taktikát követtek Budapesten, a fővárosban. Itt idegen újságírók, külföldi diplomaták is tevékenykedtek. A németek a zsidóirtást úgy akarták véghez vinni, hogy a világ előtt rejtve maradjon. E titkosság jegyében kerültek föl a látszatra munkatáboroként berendezett lágerek kapuja fölé az „Arbeit macht frei” feliratok. A gázkamrák előtti virágágyások azt igyekeztek elhitetni, hogy fertőtlenítő állomásokról van szó.⁹⁴ Hogy elkendőzzék a valóságot, Budapesten nem akartak gettót létesíteni. Ehelyett megparancsolták a Zsidó Tanácsnak, hogy öt héten belül állítson össze pontos statisztikát a zsidó lakásokról. A Zsidó Tanács nagy igyekezetében nem is öt, hanem már három hét alatt elkészült a feladattal, még külön munkaerőt is fölvettek. Ez a felmérés lett a zsidók átköltöztetésének alapja. A terv szerint gettó helyett „csillagos házakat” jelöltek ki a városban. Minden ilyen házhoz sárga csillagnak kellett jelölnie, hogy ott zsidók laknak.⁹⁵ A budapesti zsidók száma ekkor 150 ezer körül mozgott.⁹⁶ A zsidókat zsidó háztulajdonosokhoz költöztették be. Úgy számoltak, hogy hárman-négyen kaphatnak egy szobát. A vonatkozó rendelet június 22-én jelent meg, és öt napot engedélyezett az átköltözésre.⁹⁷

Egy dolog a terv, más a végrehajtás. Végül minden szobába egész családok költöztek, akkor is, ha nyolcan-tízen voltak. A keresztény lakóknak elvileg ki kellett költözniük a csillagos házakból, de jó részük helyben maradt. Vagy nem bíztak az új rendszerben, vagy szállítóeszközök hiányában nem tudtak elköltözni. A zsidók maguk kékcsikra pakolták a betyárbútort.

Az volt a baj, hogy a rendelet értelmében a mi bűvőhelyünk épülete is csillagos ház lett. A ház legnagyobb részét a Csepeli Szabadkikötő foglalta el. Ez a félig-meddig állami intézmény azonnal tiltakozott az intézkedés ellen, és nem tágitott.

Ez a fejlemény földülta az életünket. Ha a házba zsidókat fognak költöztetni, akkor nem tartható állapot, hogy itt legyen a bűvőhelyünk. Nem éreztem magamban elég erőt ahhoz, hogy más zsidóktól elszigetelve éljek a rejtekhelyen. Döntenünk kellett, csak pár nap volt hátra.

Tanácskozásunk közben egyszer csak ezzel állított be a házmester:
– Hazajött az öreg nagysága!

Deus ex machina: a sors határozott helyettünk. Anyósom faképnél hagyta Alagot, és visszaköltözött régi lakásába. Az újságban olvasta, hogy a házból, amely félig az ő tulajdonában volt, csillagos ház lett. Ezért döntött úgy, hogy visszajön.

– Mondja, mama, mi hozta vissza? Hát nem érti, hogy itt veszélyben van, a tűzzel játszik? Hiszen jó helye volt megbízható ismerősöknél! Miért nem maradt ott?

– Nem látok én semmi veszélyt. Beszélnek itt gettóról, deportálásról, pedig csak átköltöztetik a zsidókat, nagy dolog... Ha azok a sorstársaim, akiket hozzám osztanak be, kibírják, akkor én hogyan bírnám ki a saját lakásomban? Meg aztán unatkoztam is Alagon.

Ezt a magyarázatot adta. Az igazi, be nem vallott indok az lehetett, hogy nem akarta felügyelet nélkül hagyni a bútorait, ha idegenek költöznének be.

Nem láttunk más megoldást: el kell hagynunk a rejtekhelyet. Más lakásba kell mennünk, de most már nem titokban.

Ozma kevés beszédű ember volt, de a szükségben mindig kiderült, hogy van titkos tartaléka, vannak kapcsolatai. Ő vállalta magára, hogy új lakhelyet keres. Rögtön kapcsolatba lépett a Felvidékről menekült nagynénjével, akinek ő bérelt szobát. Huszonnégy órán belül megkaptuk új lakásunk címét: Vásár utca 2.

13 | VÁSÁR UTCA 2.

[Egy eldugott utcácskában, de a város szívében, a Rákóczi téri vásárcsarnok mellett találtunk lakást. Először a környéken néztem körül. Az utca sarkán egy kocsmá, a lakással szemben egy másik. A két sötét éjjel-nappal nyitva tartott, főleg csarnoki munkások jártak be.

Beléptem az egyikbe, egy pohár sört kértem. Csak pár perce üldögéltem ott, amikor mellém telepedett egy hordár.

– Nem vesz egy füzet élelmiszerjegyet?

Kiderült, hogy itt nagyban feketéznek élelmiszerjegyekkel, még hozzá igen jó áron kínálják őket. Felületes ember vagyok, de azért néha szeretek a dolgok mélyére nézni. Tisztába akartam jönni ezzel a fontos dologgal:

– De ha eladja a jegyeit, akkor hogyan szerez magának élelmiszert?

– Miattam ne aggódjon, kispám. Olyan még nem volt, és ebben a bűdös életben nem is lesz, hogy egy csarnoki hordár kaja nélkül maradjon.

Az új lakás a földszinten volt, és két nagy szobából, cseléd- és fürdőszobából, konyhából s még néhány kisebb helyiségből állott. Nekünk az egyik nagy szoba jutott, közvetlen kijárással a lakásajtóhoz; két ablaka az utcára nézett. Berendezését két ágy, egy heverő és a szokásos bútordarabok alkották. Nem volt se jobb, se rosszabb, mint egy átlagos albérlet, csak valamivel nagyobb.

Volt hamis bejelentőlapom, nem kellett volna bemennem a rendőrségre, de úgy döntöttem, hogy személyes bejelentkezéssel teszem próbára színjátszó képességemet. A bejelentőnél hosszú sor állt. A bombatámadások számos házat lakhatatlanná tettek, s a kibombázottak kénytelenek voltak máshová költözni. Sorállás közben ke-

serű megjegyzéseket hallottam háborúról és békéről. A keresztények élete sem volt fenéig tejfel. A rendőrök gépiesen nyomkodták a pecsétet a zúgolódók bejelentőire, se kedvük, se idejük nem volt vizsgálgatni, hogy kinek mennyire zsidós a fizimiskája.

Ozma és én így aztán már pecsétetes bejelentő birtokában érkezünk meg új lakcímünkre. A házínéni fogadott. A kerek arcú, elhízott asszony fiatalon nagyon bájos lehetett, de erre most, ötven körül csak időnként emlékeztetett szemének fiatalos csillogása. Bőröndjeink, ruhánk, megjelenésünk láthatóan jó benyomást tettek rá. A polokákról szerzett rossz családi tapasztalatok miatt rögtön megfjeltem a lakbért 20 százalékkal, hogy gyakran takarítson és cserélje az ágyneműt. Házínéninknek ez az úrias gesztus is tetszett.

Ozma az eredeti nevén, építészként mutatkozott be, de nekem vidékinek kellett kiadnom magam, mert minden iratomon tállyai pecsét volt. Tállya a híres tokaji borvidék egyik falva, így az egyszerűség kedvéért szőlőbirtokosnak mondtam magam. Házínénink arca tüstént fölragyogott:

– Akkor lesz borunk rogyásig – mondta.

– Borunk lesz, már csak a disznóság hiányzik – próbáltam közheyles szólás mögé rejtteni benső feszültségemet. Közben megjött a háziúr is, és mindnyájan bementünk hozzá.

Háziurunk nyugalmazott katonatiszt volt, kapitányként szerelt le, s utána betették ellenőrnek az élelmezésügyi minisztériumba. Egyenruhát már nem hordott, de a rangjára adott, és kapitány úrnak szólíttatta magát. Középkorú, szőke, szabályos arcvonású férfi volt, 55 év körül. Egyenrangú félnek ismert el, rögtön összetegeződünk. Nem volt bőbeszédű, de az hamar kiderült, hogy imponálnak neki a németek, ám a győzelmükben nem hisz. Azt is elárulta, hogy egy szót sem ért németül.

– *Aber die gnädige Frau spricht sicher deutsch?* (De a kedves felesége nyilván beszél németül?) – kérdeztem.

– Egy kukkot sem értek a szavaiból – felelte az asszony.

Ez a nemleges válasz volt megismerkedésünk legfontosabb eredménye. Másnap siettem egy világvevő rádiót vásárolni: éppen akkor dobták piacra a kis német Tefag készüléket. Előző lakhelyünkön addig nagyon hiányzott a rádió. Az utóbbi időben szenvedélyes rádióhallgató lettem, így örültem, hogy most újból „a világ pulzusán tarthatom a kezem”.

Angol, francia vagy orosz nyelvű adást veszélyes lett volna hallgatni, hiszen ezekkel az országokkal a magyar állam hadban állt.

A BBC német nyelvű adását viszont nyugodtan hallgathattam, csak arra kellett ügyelnem, hogy senkinek ne üsse meg a fülét az angol rádió jellegzetes szünetjele. Rádióhallgatásom indokaként bizalmasan elárultam, hogy német cégek megbízásából bort vásárolok fel a német hadseregnek. E „megbízásaimról” a levélpapírok és pecsét-nyomók is tanúskodtak az íróasztalomon. A pincehelyi birtokomról a budafoki állami pincészetbe fölszállítottatott tíz hordó boromat átírtam Szabó Elek névre, hiszen újabban így hívtak. Így valóban rendelkezésemre állt pár hordó bor. Ez később még nagyon jól jött, mert egyre nehezebb lett bort szerezni, jó bort pedig egyáltalán nem lehetett kapni. Ne feledjük, hogy Magyarországon a bor nemzeti ital, bár absztinensek a magyarok között is akadnak. Háziuramat tüstént meg is leptem húsz liter jó borral. Előzékenyebb már nem is lehettem volna, hiszen nemhogy a feketepiaci, de még a hivatalos árára sem tartottam igényt.

– Lexi, ezt nem teheted velem. Nem fogadhatom el ingyen a borodat – tiltakozott a kapitány.

Attól félt, hogy ha az első szállítmány bort ajándékba kapja, akkor utána, ha elfogy, többet már nem kérhet. Végül abban egyeztünk meg, hogy később majd a hivatalos áron kap tőlem bort. A kapitány hamarosan beajánlotta néhány barátját is, így nekik is ki kellett állítanom pár borutalványt. Borügyleteink nem maradhattak titokban a házmaster előtt sem (egy budapesti házmaster mindig mindenről tud), ezért neki is adtam utalványt. Az igaz, hogy így mindenki potom áron – a hivatalos ár egytizedéért – kapott jó bort, de a borért Budafokra kellett kiutazni, vagy ha a villamosok nem jártak, ki-gyalogolni. Ha egy légiriadó is közbejött, akkor fél napba is beletelhetett az út. Ám ha borszerzésről van szó, az igazi iszákos nem kímél se időt, se fáradságot. Mindent a szent ügyért! Mondhatom, a bor-nak köszönhetően én lettem a legnépszerűbb ember a házban: szinte vallásos csodálattal tekintettek rám, és az ismeretlenek is előre köszöntek.

Úgy tűnt, minden sínen van, sőt simábban megy, mint gondoltam. Egy esemény azonban fölforralta a véretem. Egy hete lakhattunk a Vásár utcában, amikor a házínéni ezzel rontott be a szobánkba:

– Most vizzik az újpesti zsidókat!

Újpest Budapest része, de közigazgatásilag önálló település volt.⁹⁸

Nem mozdultam, nem voltam kíváncsi a „látványosságra”. Mintha csak udvariasságból tenném, megkérdeztem:

– És mi lesz velük?

– Nyassz! – mondta, és úgy húzta végig az ujjait a torkán, ahogy egy csirke nyakát vágja el az ember. Szavai és mozdulata egy megmérgezett emberi lélekbe engedtek bepillantást. Még napokig kísértett ez a „nyassz”. *

Pár nap múlva akaratlanul tanúja lettem egy beszélgetésnek Ozma és a házinénink között. Ozma azt kérdezte, ki lakott a szobában mielőttünk.

– Két fiatalember, de nem soká. Azt gyanítottam, hogy zsidók. Amikor nem akartak kiköltözni, meg is mondtam nekik, hogy feljelentem őket, mint bujkáló zsidókat. Akkor rögtön összekapták magukat, és szedték a sátorfájukat.

Albérleti szobánk múltjában tehát talán egy sötét dráma rejlett.

A beszélgetés ekkor nem várt fordulatot vett. Az asszony így szólt Ozmához:

– Nézze csak meg jobban, Lajos, nekem úgy tűnik, hogy a mi Lexinkben is van valami zsidós!

– Az lesz a legjobb, ha ezt neki is megmondjuk – felelte Lajos.

Kinyitotta az ajtót, és mosolyogva elismételte az asszony szavait. Nem voltam felkészülve erre a kérdésre, de ösztönösen éreztem, hogy az a legjobb önvédelem, ha közömbösen, vidáman válaszolok. Jókedvet színelve így feleltem:

– Az könnyen meglehet. A latin mondás szerint *mater semper certa est*, az anya mindig biztos. Az apa viszont soha! Ki tudja, valamelyik kalandos kedvű ősanyám talán nem vette szigorúan a hitvesi hűséget.

A faggatózás nagy nevetésbe torkollt, és magyarázatom után többet nem hallottunk ilyen megjegyzést.

Ekkoriban sokat kószáltam a városban.

Reggel az uszodába mentem, találkoztam a fiaimmal. Úszás után még nem indultam haza, hiszen úgy kellett tennem, mintha elfoglalt üzletember volnék. Bombariadó idején kiváló hely volt a fürdő. Légitámadáskor óvóhely híján kint maradtunk a tetőn, a napozóban, mindenféle társalgásba merülve.

Ha később, a déli órákban ért a légiriadó, akkor valamelyik nyilvános óvóhelyre mentem le Budán. Elkezdtem kutatni a közvéleményt. Erre kiváló alkalmat nyújtott az általában két-három óráig tartó légiriadó. Igyekeztem a háborúra vagy a zsidókérdésre terelni a beszélgetést. Megállapíthattam, hogy az embereket se lelkesedés, se gyűlölet nem fűti, inkább csak fáradtak és nyugalomra vágynak.

„Az ördög vigye, igazán véget érhetne már ez az egész” – ilyen volt a közhangulat.

Hitler személysége és karrierje viszont még nagyon sok embernek imponált. Egy óvóhelyen egyszer elmeséltem a körülöttem állóknak, hogyan „találkoztam” Hitlerrel.

– 1936-ban Németországban, Garmisch-Partenkirchenben tartották a téli olimpiát. Hitler nyitotta meg. Szakadt a hó. Hitler egy emelvényen, esőköpenyben szónokolt. Talán 150 méterre állhattam tőle. A beszéd alatt elindultam Hitler felé, nem néztem se jobbra, se balra. Kíváncsi voltam, milyen közel juthatok hozzá. Az emelvény magas volt, ezért Hitler alakját tűztem ki célpontul. Pár perc múlva élő emberfalba ütköztem. Valaki rám dörrent: „Hová megy?” Kart karba öltve Hitler fekete ruhás, tagbaszakadt SS-testőrsége állt előttem. Megszeppenve válaszoltam: *Ich habe mich verirrt*, „eltévedtem”. Azzal visszafordultam. Nem vertek, nem is motoztak meg.

Ennyi volt az egész anekdota. Alig fejeztem be, egy negyedóra múlva nagy jövés-menés kezdődött az óvóhelyen. Kiderült, hogy engem keresnek. Néhány katonatiszt társaságában az óvóhely parancsnoka lépett elé. Összecapta a bokáját, és bemutatta nekem a tiszteket. Bemutatkoztam én is. Kiderült, hogy a lelkes légóparancsnok betelefonált a főparancsnokságra, hogy van itt valaki, aki látta Hitlert. Jelentése úgy felvillanyozta a főparancsnokságot, hogy tüstént kijöttek az óvóhelyre, nehogy elszalasszák az embert, aki saját szemével látta Hitlert. Ismét el kellett mondanom a jelentéktelen históriát.

Megköszönték és elmentek.

Közvélemény-kutatáson kívül arra is volt időm, hogy feltöltssem élelmiszer-, tüzelő- és dohánykészletemet. Én nem dohányoztam, így a szerzett cigarettát továbbadhattam a sárgacsillagosoknak. Ebben az időben a zsidók általában már csak napi pár órára hagyhatták el lakhelyüket,⁹⁹ a legszükségesebb dolgokért: ám ilyenkor sorba kellett állniuk, és azokat a kereskedőket, akik emberségesen szolgálták ki őket, az újságok kipellengérezték. A rövidre szabott ki-menő a legalapvetőbb élelmiszerek beszerzésére sem volt elég, dohányneműre gondolni sem lehetett. De ha jutott volna is idő a vásárlásra, a boltokban gyakran már hiányzott az áru, volt, amelyik csak kétszer-háromszor nyitott ki hetente.

Védenceim között volt egy órás, aki külön engedéllyel dolgozott naponta pár órát. Rajta keresztül rendszeresen küldtem szívni-

valót a sárgacsillagosoknak. Egyszer azért tértem be az óráshoz, mert megrepedt a karórám az üveg. Amikor visszakaptam a meg-reparált órát, megkérdeztem, mennyivel tartozom.

– Hogy képzeli, senennyivel!

Odasúgott a mellette dolgozó nőnek:

– Tudja, ez az a keresztény úr, aki dobozszám hordja nekünk a cigarettát.

No, legalább látták a zsidók, hogy nem minden keresztényből vett ki teljesen a humánus.

Ozma az ideje legnagyobb részét otthon töltötte. Boldog volt, ha elmentem hazulról, s nyugodtan dolgozhatott. Egy zürichi kiadó megrendelésére a *Moderne Baukunst*¹⁰⁰ című könyvét írta, s közben ápolta a barátságot a házinéninkkel. Ozma rendszerető, mondhatni pedáns ember volt. Velem ellentétben, aki mindent szertehagytam, ő mindig gondosan rendbe rakta és elzárta a dolgait. Ozma teljesen levette az asszonyt a lábáról a bőkezűségével. Rendszeresen megkínálta az elől heverő édességemből, csokoládémből, cigarettámból. Mint minden asszony, a mi házinénink is szeretett kíváncsiskodni, és kifaggatta Ozmat a körülményeiről. Ozma mindig beszámolt nekem beszélgetéseik lényegéről, hogy én is képben maradjak. Egyszer azzal traktálta a nőt, hogy éppen válófélben vagyok, ám szeretnék újból megnősülni. Biztosan van mit aprítanom a... borba, hisz Magyarország leghíresebb borvidékén vannak szőlők.

Több se kellett a diplomata hajlandóságú asszonynak, tüstént Budapestre hívta egy nőrokonát, hadd ismerkedjünk össze. Nekem jó előre mindennap ódákat zengett a várt látogató szépségéről. A harmincöt körüli nő csakugyan csinoska, szép fogú szőkének bizonyult, ám a beharangozott eszményi szépségtől sajnos messze elmaradt. Bájos hangon énekelt magyar népdalokat. Mivel közös beszédtemánk nem akadt, az estét társas nótázással töltöttük. Népdalkincsem rohamosan gyarapodott. Ozma esténként néha megérdeklődte:

– És mikor lesz az eljegyzésed?

A rokonhölgy látogatása a végéhez közeledett.

Mondanom sem kell, hogy nem csaptam neki a szelet. Az elutazása előtti estén még egyszer utoljára elénekelt egy dalt, amelyet nyilván énrám értett: ha én végigmegyek a főutcán, száz kis ablak nyílik ki énutánam, száz virágszál vágyakozik utánam. Megcsappant önbizalmamnak nagyon jót tett a nóta.

Vége lett a dalnak. Elli hangja a szokottnál is szebben csengett. Megpróbáltam finom és kedves lenni vele, nehogy a lelkébe gázoljak.

– Drága Elli, engedje meg, hogy megköszönjem a kedvességét. Igazán fájjalom, hogy a mi pacsirtánknak már haza kell repülnie.

– Maga nagyon kedves férfi, Lexi, de meg kell mondanom, hogy még mindig kész rejtély számomra. Maga nem az, akinek tartják. Szünetet tartott, talán a megfelelő szavakat kereste.

Nyugtalan lettem: finom női ösztöne rávezette volna valamire?

– Nem úgy viselkedik, mint várná az ember. Nem tudtam kiismerni, hogy mi rejlik a lelke mélyén. Talán nincs is felesége.

„No, nincs semmi baj” – könnyebbültem meg, és fennhangon így folytattam:

– Higgye el, úgy átláthat rajtam, akár az ablaküvegen. De épp azért vagyok zavarban, mert még folyamatban van a válóperem. Mihelyt véget ér a per, hallani fog még rólam.

S mivel sohasem hordtam magamnál noteszt, egy cetlire firkantottam föl a címét, és kézcsókkal pecsételtem meg a búcsút.



14 | VIDÉKI ÉLET

Feleségem eközben falun, Almádi-ban élt. Egy nyugdíjas iskolaigazgatónál bérelt lakást, akinek az volt a legfőbb becsvágya, hogy nyilas lapok közöljék a cikkeit. Megérkezése után nejem első dolga az volt, hogy fölkeresse Jutkát, akit tánctanárnője, Brandeisz Elza vett magához.

Brandeiszék német eredetűek voltak. A család télen a főváros környékén lakott, nyáron pedig egy almádi házikóban, a nyaralósor végén. Négyen zsúfolódtak az egyetlen szobába: a nyugdíjas öregúr, aki süket volt és vak; neje, a drága Zsuzsi néni, aki spiritisztaként könnyebben viselte az élet terheit, hiszen a szellemek is segítették; és két 40 körüli lányuk, a kertész Erna, akinek arany kezét a kertjükben termő mézédesszőlő is dicsérte, és Elza, a tánctanárnő. Négyen is alig fértek meg a szobában, de azért helyet szorítottak még a kis Jutkának is.

Jutka izgalmas utazás után érkezett meg Almádira. Még alig szereztük be a hamis papírjait, amikor beállított hozzánk egy 19 év körüli fiatalember: Elza küldte, hogy lekísérje hozzájuk Jutkát. Ez a köznépmesesi származású fiú még látásból sem ismerte Jutkát: merő hősiességből, önfeláldozó bátorsággal vetette bele magát a zsidómentésbe. Egy dologgal azonban nem számolt: a saját gyöngeségével. Miután fölszálltak a vonatra, felfehéren, remegő ajakkal gubbasztott a fölkében. Mihelyt feltűnt egy uniformis, kirázta a hideg. Ha a jegyeket kérték ellenőrzésre, reszketett, mint a kocsonya. Jutka is kezdte rosszul érezni magát az anyámasszony katonája mellett, aki elhaló hangon még szórakoztatni is próbálta. Jutka legszívesebben kiadta volna az útját, de ezzel éppen azt adta volna a fiú értésére, hogy észrevette a gyávaságát. Pedig a szegény ördög igazi hős volt, hiszen a saját gyávaságával kellett megbirkóznia. Mindketten föl-

lélegeztek, amikor végre megérkeztek Almádira, és Jutkát gondjaiba vették Brandeiszék. Feleségem is tiszteletét tette náluk.

– Magának már kész helye van minálunk – ölelte meg nejemet Zsuzsi néni már az első találkozáskor. Júlia nem értette, mire céloz, de amikor Jutkától megtudta, hogy a néni spiritiszta, arra gondolt, hogy valami túlvilági szellem járhatott közbe az érdekében.

– Hogy érti ezt, drága Zsuzsi néni?

Zsuzsi néni gyakorlatias válaszában nyoma sem volt spiritizmusnak:

– Annyi nálunk a dolog, lányom, hogy kapóra jön minden munkás kéz...

A két Brandeisz lány ugyanis épp fölutazott Budapestre, mert a téli lakásukat bombatalálat érte, és idős anyjuk nem bírta egyedül a nagy kerttel meg a háziállatokkal. Júlia hamar otthon érezte magát ezeknél az egyszerű, ám végtelenül kedves embereknél. Már korán reggel átjárt hozzájuk. Hamarosan a két lány is visszatért. Júlia velük is összebarátkozott, és nemsokára otthonosan mozgott Brandeiszék teljes ismeretségi körében. Apránként megismerkedett életükkel, ügyes-bajos dolgaikkal.

A háború egyre nehezebbé tette a család ellátását. Az élelem beszerzését mindinkább Júlia vállalta magára. A nyolc kilométerre eső szomszéd faluba, Felsőörsre járt át gyalog beszerzőkörútra. Ott nemcsak élelmet – tejet, vaját, tojást – tudott cserélni Zsuzsi néni számos ismerősénél, hanem vöröskeresztes nővér módjára sebet is kötözött, orvosságokat ajánlott, sőt hasznos jogi tanácsokkal is ellátta a pereskedő parasztokat. (Épp elég jogi ismeretre tett szert az ügyvéd férje mellett.) Felsőörsön mindig nagyon várták Júlia heti kétszeri megjelenését, és ellátták mindennel, ami csak egy falusi háznál akad.

Feleségem olyan meghitt és vonzó képet festett leveleiben a vidéki életről, az egyszerű falusiakról, hogy kisebbik fiamnak is kedve támadt leutazni. Gyuri addig a jóindulatú Baufluss védelme alatt állott. Elhatározásához az is nagyban hozzájárult, hogy megtudta, Baufluss első felesége is zsidó, és az első házasságából származó lánya is sárga csillagot hord. Szegény Bauflussnak tehát épp elég gondja volt azzal, hogy a saját családját mentse.

Júlia nemcsak a szomszéd falvak lakóival ismerkedett meg, hanem leköltözött fővárosiakkal is, vagyis épp olyan bujkáló zsidókkal, mint ő maga. Egyikük, Gergely, nem véletlenül volt könyvkereskedő, ő látta el kiváló olvasnivalóval az egész társaságot. Többször is ezt tanácsolta Júliának:

– Viselkedjen természetesen és egyszerűen! Ne legyen túl okos, mert a zsidót nem is mindig a külsejéről lehet megismerni, sokkal inkább arról, hogy folyton izog-mozog, stréber, mindent tud, és mindent jobban tud. Mindenről eszébe jut egy sztori, több nyelven beszél, és állandóan gesztikulál.

Amikor Laky báró (később kiderült, hogy az ő felesége is zsidó volt) megkérdezte Júliát, hogy tud-e bridzselni, mert negyedik játékost keresnek, Júliának nagy kedve lett volna elfogadni a meghívást, de eszébe jutott Gergely figyelmeztetése: „Nem kell mindent tudni!”, és szomorúan azt felelte, hogy nem tud bridzselni.

A tizennégy éves Gyurka érkezése nagy meglepetés volt Júliának. Ragaszkodtam hozzá, hogy a fiú ne övele lakjon. Bemutathatja Gyurkát a keresztfiaként, össze is járhatnak, de a régi elvemből nem engedtem: mindegyiküknek külön kell átvészelnie a nehéz időket. Kibéreltek hát egy kalyibát a szőlőhegyen, abba költözött be Jutka és Gyurka.

Azért történt-e, mert együtt lakott egy két évvel idősebb bakfissal, vagy azért, mert mindennap találkozott az édesanyjával, Gyuri hamarosan bátran faggatni kezdte anyját a nemi élet titkairól. Az ő felvilágosítása nyilván jobban sikerült, mint nyolc-tíz éve a bátyjáé. Még most is előttem van, milyen képet vágott akkor az édesanyjuk. Szinte elállt a lélegzete, amikor egy őszi sétán Pali fiam egyszer csak ezzel a kérdéssel fordult hozzá:

- Anya, mi a szerepe az apának a gyerek születésében?
- Erről inkább az apát kérdezd meg – kerülte ki a választ, rám testálva a felvilágosítás kényes feladatát. Én nem hátráltam meg.
- No fiam, tanultál-e hittanon az ósatyákról?
- Tanultam.
- Akkor már azt is tudod, hogy Ábrahám nemzé Izsákot, Izsák nemzé Ézsaut és Jákobot, Jákob nemzé Józsefet. No, ez a nemzés az apa dolga. Érted már?
- Értem – felelte.

Gyurka ennél alaposabb magyarázatban részesült. Édesanyja, miután végzett a kimerítő felvilágosítással, a következő találkozásokor nevetve figyelmeztette Jutkát:

- Vigyázz magadra, Jutka, mert Gyurka előtt már nincs titok.

Ez a változás egy csöppet sem zavarta további együttlakásukat. Igaz, a helyzetet még furcsábbá tette, hogy Gyurkát a hamis papírai két évvel öregítették, míg Jutka az iratai szerint éppen hogy fiatalabb volt. Jutkának azonban Pali volt a lovagja, így az öcskös számára

tabunak számított. A két fiatal a nyár végéig együtt maradt a szőlőhegyi kalyibában.

Ott ismerkedtek meg Mihálcsa bácsival, ezzel az érdekes, nyughatatlan, ösztövé emberrel, aki a szomszédos szőlőben dolgozott. Mihálcsa jó szocialistának tartotta magát, és a két fiatal is megpróbálta jó irányba terelgetni. Emberszeretetre, kölcsönös tiszteletre tanította őket. Feltételezte, hogy középosztálybeli család sarjaként tele vannak előítéletekkel, s ezért leginkább az ilyen gondolatokat, érzéseket igyekezett kigyomlálni belőlük. Mélyen elítélte az antiszemitizmust, és minden alkalmat megragadott, hogy ilyen témákról oktassa őket. A két fiatal lelkesen hallgatta a ritka értelmes szavakat, és nem múlt el nap, hogy Mihálcsa bácsi ne beszélgetett volna el velük.

– Az élet minden jelenségét józanul és objektívan kell megítélni. Minden józan logikának ellentmond, ha valakit azért gyűlölünk, mert ilyen vagy amolyan a vallása, vagy mert más színű a bőre, mint a miénk. Nem az ember vallása, faja vagy bőrszíne számít, hanem az ember maga. Már Démokritosz, a görög bölcs is megmondta: embertársunk tisztelete az erény legmagasabb foka. Mindenkinek egyetlen erkölcsi parancsolatot kellene szem előtt tartania: ne tedd azt mással, amiről nem szeretnéd, hogy veled megtegyék. Nem az én bölcsességem ez, hanem Konfuciuszé, a híres kínai bölcselőé. Ezzel a mércével bízvást lehet mérni az emberi viselkedést, ez soha nem avul el, mindig alkalmazható marad.

Mihálcsa bácsi ki nem fogyott a témákból. Épp olyan érdekesen beszélt a pénzsóvárságról és a hatalomvágyról, mint a kapzsiságról és a tékozlásról. Mihálcsa bácsi nézeteit azután Júliával is részletesen megbeszélték, amikor hármásban lementek a csendes Káptalan-füredre, vagy fenyők árnyékában heverésztek a hegyoldalban, ahol Elza is csatlakozott hozzájuk.

Gyurka talán túl sokat úszott a Balatonban, mert megfázott, begyulladt a mandulája, és éjjel magasra szökött a láza. Feleségem nem merte kihívni a falu orvosát, aki nagy nyilas hírében állott. Attól félt, hogy a vizsgálat nemcsak a betegségre derítene fényt, hanem a fiú zsidóságára is. No, Zsuzsi néni gyógyteái és házi főzetei vagy egyszerűen a fiatal szervezet életereje végül orvos nélkül is legyűrte a kórt.

Én magam dühbe gurultam, amikor egy hírnöktől megtudtam, hogy a súlyos beteg fiúhoz nem hívtak orvost.

Az Almádiban történekről rendszerint nem levelekből, hanem hírnök útján értesültem. A dunántúli hadmozdulatok miatt igen

esetlegessé vált a posta.¹⁰¹ Postai küldeményben amúgy sem mertem volna őszintén írni, hiszen mi történik, ha a levél illetéktelen kezekbe kerül, és valami fasiszta elolvassa?

Két küldönc is jött hozzám Almádiból. Érdekes ember volt mind a kettő.

Egy júliusi reggelen erős testalkatú, napbarnított szőke nő keregett föl. Erna volt az, Júliától hozott hírt. A nyáron még kétszer jött föl hozzám. A hírek főleg fiam betegségéről szóltak. Ekkortájt már rendkívüli vállalkozás volt feljutni Budapestre, és bent a fővárosban is rendszertelenül jártak a villamosok. El nem tudtam képzelni, mi készíteti Ernát ekkora fáradozásra. Amikor elkészönt tőlem, megkérdeztem, hová megy.

– Egy vak óráshoz, aki tagja a bibliai körünknek – felelte.

– Megengedi, hogy elkísérjem?

– Szívesen. Az ember mostanában, ha teheti, nem jár egyedül.

Közelebb próbáltam kerülni Erna személyiségéhez, de akadozott a beszélgetésünk. Megérdeklődtem, hogyan utazott, megjegyzést tettem az arcszínére, de mivel így sem sikerült kapcsolatot teremtenem, végül rákérdeztem:

– Erna, megmondaná, miért vállalja ezeket a kimerítő pesti utakat?

– Hát a zsidók miatt.

– Nem értem, mennyiben érinti magát a zsidók sorsa?

– A Mauthner¹⁰² cégnél dolgoztam. A főkertészünk zsidó volt. Ezt az embert én nagyon tiszteltem és tisztetem, és le akarom vinni Almádiba, hogy megmeneküljön. Eddig nem sikerült, mert nem akarja magára hagyni a beteg édesanyját.

– No de miért akarja megmenteni a főkertészt?

– Hát nem tudja, hogy a zsidók Isten választott népe?

Megnyugtattam, hogy tudom.

A másik almádi hírnök még nyugtalanítóbb alak volt. Karcsi egy magánjachtot matrózkodott, mely a Balatonon horgonyzott. Megismerkedett Jutkával, és elhívta a hajóra, angol rádiót hallgatni. Gardémként Júlia is Jutkával tartott, mert a lány nem akart egyedül menni. Az angol rádiót hallgatni akkoriban igazi csemegének számított.

Néhányszor Karcsi is feljött hozzám. Húszéves, szép arcú, napbarnított legény volt. Sánta Karcsinak nevezték, mert az egyik lábára sántított. Életemben nem láttam még ilyen zavaros fejű illetőt.

– Júlia javasolta, hogy jöjjenek el magához, mert tanácsot szeretnék kérni.

Habozott, hogy merje-e folytatni. Úgy kémlelt körbe, mint aki rejtett mikrofon után kutat.

– Nagyon bizalmas ügyről van szó.

– Bizalmasan fogom kezelni – nyugtattam meg.

– Szóval, egy bakonyi rejtékhelyen rengeteg fegyvert és lőszert dugtam el. Vannak jó ismerőseim is, akik tudnak bánni a géppisztollyal.

Rögeszmés örültem, álltam szemben, gondoltam. Rákérdeztem:

– De honnan szerezted a fegyvert és a lőszert?

– Az titok, nem árulhatom el – rejtélyeskedett –, de nézzen csak ide!

Kinyitotta a hátizsákját: dugig volt géppuska-alkatrésszel és lőszerekkel.

– A bátyám az angol Secret Service-nak dolgozik.¹⁰³

A Secret Service szavakat fonetikusán, sőt tájshozzásban ejtette ki: „secret service”. Először nem is értettem, miről beszél.

– Csak azt nem tudom még, hogy kihez álljak, az oroszokhoz vagy a németekhez. Mindkét fél kimerült már a harcban, és egy jól felszerelt szabadcsapat beavatkozása most döntő lehetne.

– Melyik hadviselő fél szimpatikusabb? – kérdeztem.

– Hát éppen ezt nem tudom eldönteni. Az, hogy a bátyám a Secret Service-nál van állásban, meg az, hogy az oroszok az angolok szövetségesei, az oroszok mellett szól. De mégsem bírom a ruszkikat választani, mert a kommunizmus, az mégiscsak kommunizmus. A németekről meg tudom, micsoda disznó alakok. Szóval ezért nem tudok dönteni.

– Ha tőlem kér tanácsot, és tényleg kíváncsi a véleményemre, én úgy érzem, hogy még nem jött el a beavatkozás ideje.

A *wait and see*¹⁰⁴ taktikáját ajánlottam tehát, és megígértem, hogy bármikor szívesen állok rendelkezésére. Miután kikísértem a sánta Karcsit, elgondolkoztam. Egyből ki kellett volna dobnom ezt az alakot – de nem akartam rontani Júlia és Jutka helyzetén. Vagy lehet, hogy tévedek? Lehet, hogy ha bátorítom ezt a kelekótyát, akkor ki-robban valami zavaros lázadás, mely azután megváltoztatja a világ menetét? Hiszen így történt Mohameddel és Dzsingisz kánnal is...

Mindkét hírnök, akik révén kapcsolatot tarthattam feleségemmel, megszállott volt. Egyikük, a szentfázék, egy bibliai szektában keregett üdvözlést; másikuk, a tökkelütött, romantikát a Secret service-nél, ahol a bátyja dolgozott. Már ha volt neki bátyja.

15 | MACSKA-EGÉR JÁTÉK

Frontokon apránként megváltozott a hadi helyzet. Lassan, de biztosan érvényesült a nyugati szövetségesek hatalmas túlereje. Ha csak órákra is, de pezsdülést és reményt hozott a július 20-i merénylet Hitler ellen; Hitler azonban életben maradt, míg az összeesküvésben részt vett kétszáz német tisztet kivégezték.¹⁰⁵ Ha a merénylet sikerrel jár; több százezer, sőt több millió zsidó megmenekül. Az összeesküvés azt jelezte, hogy már a német népnek is elege van a hitlerizmusból.

Mivel a háború, e valóban totális háború csak tartott tovább, s a németek mind nagyobb hiányt szenvedtek nyersanyagban és munkaerőben, egyre gyakrabban fölvetődött a magyar újságokban is, hogy a zsidókat „gazdaságilag hasznosítani kell”. Budapesten kb. 150-200 ezer zsidó élt a csillagos házakban¹⁰⁶, ahol semmi hasznos munkát nem végezhettek. Ezekben a házakban bizottságok kezdték összeírni a munkaképes férfiakat és nőket. Listákra vették a deportálandó és a belföldön internálandó „emberanyagot”. A pletykák szerint olyan javaslatok is születtek, hogy a nyugati hatalmak fogadják be, sőt pénzzel váltsák ki a maradék zsidóságot.¹⁰⁷

A zsidók kőből épült házakban éltek ekkor, de bizonytalanabb volt a sorsuk, mintha csónakban hánykódtak volna nyílt tengeren.

Eddigi tapasztalataink igazolták, hogy helyes utat választottunk: úgy tűnt, ez elvezet a megmenekülésig. De akár az életét féltő erdei vadnak, nekünk is minden percben résen kellett lennünk. Föl kellett készülnünk a fronthelyzet minden váratlan fordulatára. Zavics, Baufluss, az Eskü téri rejtékhely: a múlté volt már mindegyik.

Pali fiam is egyik helyről a másikra vetődött. Először egy töltőtollkészítő műhely egyetlen munkásaként dolgozott, de azt nyersanyaghiány miatt hamarosan be kellett zárni. Ekkor egy rádiógyárba

vették fel, de amikor alaposabban körülnézett, rájött, hogy ott jóformán mindenki bujkáló zsidó. Ezért inkább otthagya ezt a munkahelyet is, hiszen egy razziánál minden alkalmazott iratait megnézték volna. Azután, hogy hasznosan töltsen az időt, kijárt több műszaki tanfolyamot is: kitanulta a lánghegesztést, az autóvezetést, a háztartási gépek javítását.

A lakhelyétől nem estek messze a lágymányosi tenispályák. Órákig nézelődött ott, és amikor nem látott egy ismerőst sem, jelentkezett a klubnál. Megengedték, hogy gyakoroljon. Hol egyik, hol másik lányt szedte rá, hogy késő estig szinglizzen vele. Nagy szenvedéllyel játszott a kivilágítatlan pályán, egészen az éj leszálltaig. De többen még így is észrevették, hogy milyen jól teniszeznek, és a klub vezetősége rá akarta venni, hogy képezze rendkívüli tehetségét. Alig tudta elutasítani a megtiszteltetést, hogy versenyeken is elindítsák. Ott az a veszély fenyegette volna, hogy olyan játékosokkal is szembekeverül, akik még a valódi nevén ismerik jó teniszezőként. (Elsőrangú teniszjátékát természetesen nem valami égi csodának köszönhetette, hanem annak, hogy már kiskorától fogva csiszolhatta a tudását. Tízéves korától szinte egész nyáron le se jött a kertünk melletti pályáról, és hetenként többször edzővel is gyakorolt.)

Bujkálásunk eddig az állandó lakásváltogatás jegyében tellett. Vagy ezért, vagy azért egyikünk sem maradhatott az eredetileg kiszemelt helyén. Most Palira került sor.

Pali Buda leginkább „keresztény” részén, a Műszaki Egyetem környékén lakott egy cselédszobában. Nem is nagyon volt az szoba, hiszen ha kinyújtózott az ágyán, átlógott a lába a szomszédba. A házban a Nemzeti Bankban volt tisztviselő. Bálványozta egykori főnökét, a bankvezérből miniszterelnökké lett Imrédy Bélát, a hírhedt fasiszta politikust. (Amikor a nagyközönség tudomására jutott, hogy Imrédy nagyszülei között volt zsidó, le kellett mondania a miniszterelnökségről. Ám a magyar zsidók addigra már rendkívül sokat „köszönhettek” neki. Imrédy antiszemitizmusa nyilván a saját zsidó származásából is táplálkozott: hja kérem, ilyen a neofita buzgalom!)

Pali „hazafias érzelmű” szállasadónője nem értette, hogy a fiam, ez az erős, ügyes sportember miért nem áll be önként a Nemzeti Ellenállás Frontjába, vagy miért nem megy el legalább katonának. (Ez a Front egy különleges kommunistaellenes egység volt.)

Én azt gyanítottam, hogy a fasiszta némberek azért noszogatják állandóan Palt, hogy az ő kiköltözése után másnak már az aktuális áron, a Pali fizette bér ötszöröséért adhassa ki a szobát.

Palinak az idegeire ment, hogy röpködnek a behívók és mindenfelé önkénteseket toboroznak, de egy lépést sem tett, amíg meg nem jelent a minden 18 évest mozgósító rendelet. Ekkor már keresztény fiatalelként sem úszhatta meg a bevonulást. Egy papírmosodában minden személyi iratán átírtattuk a születési évét, s ettől kezdve tizenhét évesként szerepelt, ám a cselédszobából feltétlenül ki kellett költöznie. A házínéninek azt mondta, hogy várja a sereg. A hír olyan nagy hatással volt az asszonyra, hogy akkor sem emelte meg a lakbért, amikor Pali Jutka munkaszolgálatból szökött bátyját ajánlotta be neki. Úgy látszik, még ekkor is akadtak emberek, akik hittek bizonyos „eszmékben”. Csakhogy ezek az „eszmék” és „eszmények” embermilliók meggyilkolásához, kiirtásához, lemészárlásához vezettek – így mégsem dicsérhetem meg a „jólelkű” házínénit.

Fiam ezután nagy nehezen egy derék házaspárnál talált szállást. A férj kommunista volt, a feleség szatócs. Íme az élő bizonyág, hogy nincs áthidalhatatlan ellentét kapitalizmus és kommunizmus között. A férfi révén értesültem a földalatti kommunista mozgalomról, és olvashattam 2–4 oldalas hetilapjukat.¹⁰⁸

Mind világosabb lett előttem, hogy a háborús körülmények között a zsidóság tömeges megmentése lehetetlen. A vidéki zsidókat már július elseje előtt elhurcolták.¹⁰⁹ A budapesti zsidók három-négy százaléka látta el magát hamis papírokkal, a többiek tétlenül, gyászos előérzettel tekintettek a jövőbe. Széles körben ismertté vált az is, hogy milyen kegyetlenül bánnak a munkaszolgálatosokkal. Kíméletlen keretlegények és táborvezető tisztek kínoztak halálra műszosokat. Egyre többen szöktek meg, hiszen senki sem bízhatott benne, hogy a munkaszolgálatban megéri a háború végét.

Ezekben a hetekben terjedt el, hogy a kikeresztelkedettek kíméletesebb elbánásra számíthatnak. Egy rendelet előírta, hogy a frissen kitértek hordjanak fehér munkaszolgálatos karszalagot. Néha azt is lehetett olvasni az újságban, hogy az 1944. augusztus 1. előtti kitérések „államilag érvényesek”. Persze senki nem tudta, mit takarhat ez a kifejezés.¹¹⁰

Nagyobbik fiam barátai és kortársai mind beleestek a munkaszolgálatos kategóriába. Ha utamba kerültek ezek a legények, nem volt nehéz rábeszélnem őket a szökésre. Segítenünk kellett rajtuk! Fiammal együtt szép sorban minden szükségessel elláttam őket: fürdés, pár ruhadarab, papírmosás, azután bérelt lakás, ahol nincs havonta gond az albérletfizetéssel. Mivel lakhelyet egyre nehezebb volt találni, igyekeztem előre gondoskodni minél több szálláslehetőségről.

Avasék a visszatérésükig rendelkezésemre bocsátották a lakásukat. Ha valahol kiadó szobát láttam, rögtön jó előre kivettem „egy vidéki rokonomnak”. Gyuri fiam új ismerősét, egy Hászka nevű legitimistát kiküldtem a Lupa-szigeti nyaralónkba, és cserébe a nyárra megkaptam Hászka budai villáját. A Hászka- és az Avas-lakásban rádiókészülék is volt. Szükség esetén az Eskü téri rejtékhelyre is be lehetett kvártélyozni valakit.

A Vásár utcában megegyeztem a házínénivel, hogy az addigi szobánk mellé kiveszek egy másikat is. Azt hoztam fel, hogy a keleti front közeledése miatt bármikor betoppanhatnak menekülő ismerősök, a keresztfiam pedig időnként már úgymint nálunk időznek. Ezért volna hát szükségem a cselédszobára a konyha mellett. Egyelőre üresen hagynám, de a bérét a szerződés megkötésétől azonnal fizetem. A házínénivel madarat lehetett volna fogatni, s előnyös megállapodásunktól fogva minden kívánságomat leste. Barátságunk a házaspárral elmélyült. Elbűvölte őket nagylelkűségünk, pedig épp emiatt foghattak volna gyanút. De ha netán föl is támadt bennük a gyanú, akkor sem firtatták, miféle emberek ezek a bőkezű bérlők. Attól kezdve gyakrabban hívtak át magukhoz. Rendszerint a fronthelyzetről beszélgettünk, találgattuk, hogy meddig tart még a háború.

Egy ilyen csevegés után, amikor szokás szerint leginkább én vittem a szót, az asszony hirtelen így szólt a férjéhez:

– Peti, szerinted nem furcsa, hogy Lexi, aki sohasem volt katona, ilyen szakértően elemzi a hadihelyzetet?

– Te ezt nem értheted – intette le a férje. – Lexi igenis tapasztalt ember, de nem szabad felfednie nekünk, hogy ki is ő igazából. Nem érted? Nem hallottál még a Nemzetvédelmi Szolgálatról?

A magyar nagyközönség ezen a néven ismerte a kémiszolgálatot és kémelhárítást, ahová csak a legmegbízhatóbb tiszteket toborozták.

A drága jó kapitány szerint tehát a Nemzetvédelmi Szolgálatnak dolgozom, és ezt senkinek sem szabad elárulnom. Hurrá! Másnap már hangosabbra mertem venni a BBC adását.

Megesett, hogy késő éjjel otthonukból elűzött vagy munkaszolgálatból szökött emberek állítottak be, nálam akartak új életet kezdeni. Ilyenkor éjszakára beeresztettük őket a szobánkba. Egyszer Emmi – bájos ismerősöm a Kossuth Lajos téri házunk óvóhelyéről – öt emberrel jelent meg. Amikor meghallották, hogy álnyilas lakótársukat letartóztatták, megijedtek, hogy házkutatáskor őket is megtalálják. Ők is a szobánkban aludtak, a kemény padlón.

Tudtam és éreztem is, hogy a nálam igényesebb Ozmát próbára teszik ezek a betolakodók. Az okozott rosszat az okozott jóval össze-mérve mégis mindig a sorsüldözöttek javára döntöttem. Meg kell hagyni, hogy Ozma soha egy szóval sem panaszkodott: inkább csöndben szenvedett, mintsem arra kérjen, hogy tegyem elviselhetőbbé az életét. Képes volt feláldozni a kényelmét, és ezért még az undok garasosságát is megbocsátottam neki.

Egyszer Buda egy távoli szögletében szállásoltam el egy munkaszolgálatos hűgát. Ezt a vidékről menekült nőt olyasvalaki ajánlotta be, akit azelőtt még csak nem is láttam. A lakást három hónapra kifizettem és bőséges konzervkészlettel szereltem fel. A nőt vidéki rokonként mutattam be a bérbeadónak, és úgy véltem, hogy ezzel véget is ért a szerepem. Két hét múlva azonban a kapitány úr telefonjához hívtak. Ella volt az. Alig bírtam fölidézni, hogy ki is az az Ella.

Egy hét múlva újra telefonált: egy nagyon fontos ügyben személyesen szeretne velem találkozni, valami fontosat akar mondani nekem. Gondosan sminkelve, mesés frizurával, kacér ruhában jelent meg a találkán: akár egy égővörös rózsa, mely alig várja, hogy lesza-kítsák. Végül kiderült, hogy nincs más bánata, csak a borzasztóan unalmas, magányos budapesti élet, és szeretné valamiképp viszo-nozni, amit érte tettem. El sem tudta képzelni, hogy valaki ne várjon viszonzást a jótettéért.

Araszolva követték egymást az órák, a napok. Súlyos teherként nyomta vállunkat a lomha idő. De napjainkat mindenféle epizódok is tarkították, s ezek váratlanul éles fényt vetettek a halálos jelmez-bálra, a tomboló gyűlölet világára, amelyben éltünk.

Egyszer az egyik fiammal reggeliztem egy harmadrangú kiskörúti kávézóban. Az egyik sarokasztalnál két fiatalemberre lettem figyel-mes. Rongyos ruhájuk, sorsüldözött külsejük elárulta, hogy munka-szolgálatból szöktek. Egy százpengőst küldtem nekik a fiammal, és egy cetlin megüzentem, hogy üljenek át a mi asztalunkhoz. Az egyik, egy Schwartz Miklós nevű, át is telepedett hozzánk. Ő már régóta szökésben volt. Azon a napon jött el Nagyváradról, amikor felszá-molták az ottani gettót.¹¹¹ A felesége és a gyermeke is bekerült a transzportha. A felettése, egy tizedes így szólt hozzá akkor:

– Hallgass ide, Schwartz, mondok én neked valamit. Miért hagyod itt a németeknek? Hagyd inkább nekem, meghálálom.

– Micsodát, miről beszél? Mit hagyjak inkább magának?

– Hát a feleségedet – válaszolta.

– Tudja, úgyis reménytelen volt a helyzet, de ettől a gyalázatos ajánlattól fölforrt a vérem. Látja, nem vagyok egy bivaly ember, de akkor úgy behúztam a tizedesnek, hogy lebukfencezett a két méter magas töltésről. Azóta egyfolytában vándorlok. Később összeálltam egy barátommal, most együtt vándorlunk tovább.

Hamarosan nemcsak ez a munkaszolgálatos, hanem minden ma-gyar polgár hasonló szörnyű élményeken ment keresztül.



16 | FÖLÉBRED A VILÁG LELKIISMERETE

A milyen gyalázatosan bántak a németek a zsidókkal, az a legbarbárabb vadembernek is szégyenére vált volna. Hasonló állatiasságra nincs is példa a világtörténelemben. Ahogy egyre több részlet került napvilágra a német halálgyárak működéséről, a művelt világ lassan levetkőzte közömbösségét, és megszólalt a lelkiismerete.

A lehetőségekhez mérten szervezett segélyakciók indultak. Maga a pápa is fölemelte szavát a zsidóüldözés ellen. Szerzetesrendek és más egyházi intézmények siettek a zsidók, főként a gyermekek segítségére. A Vöröskereszt gyógyszerrel és élelemmel látta el a rászorulókat. De mindez csak csepp volt a tengerben.¹¹²

Habár későn, Horthy is megpróbált enyhíteni a helyzeten: kormányzói mentességet adományozott azoknak az érdemes zsidóknak, akik valamilyen jelentős szolgálatot tettek a felsőbb társadalmi rétegeknek. Aki ilyen mentesítést kapott, az elkerülhette a közös sorsot, és legalább névleg visszakapta társadalmi megbecsülését.¹¹³

Egy este hazatérve nagy levélírásban találtam Ozmát: a kormányzónak szánt kérvényét tisztázta le. Miután fölolvasta, ezt válaszoltam:

– Én ellene vagyok minden kivételezésnek. De ha mégis föl akarod terjesztetni ezt a kérvényt a kormányzónak, akkor ne könyörögj, hanem írd egyenesen és kimérten, hogy később se kelljen szégyellned magad, amiért megalázkodtál előttük.

Azt hiszem, Ozma nem küldte el a kérvényét. Annyi bizonyos, hogy ezután is velem maradt és nem változtatott az életmódján.

Budapesti nagykövetségén vagy konzulátusán keresztül több európai és dél-amerikai semleges ország is védőokmányokkal kezdte ellátni a zsidókat, és kibérelt házakba költöztették őket.¹¹⁴ Ezeket nevezték svájci, svéd, spanyol stb. „védett háznak”.¹¹⁵ Reggeltől

estig álltak sorba a zsidók a konzulátusok előtt, mit sem törődve azzal, hogy éppen a védelmet jelentő iratok megszerzése előtt kockáztatják az elfogatást és a deportálást. Nagyban ment a seftelés is: ha valaki megszorult, eladta a védlevelét, és másnap megint beállt a sorba új papírért. Kaptak az alkalmon az irathamisítók is, és virágzásnak indult nagy hasznót hajtó üzletük. Nemsokára olyan zavarossá vált a helyzet, hogy már a nagykövetségek sem tudták megmondani egy-egy iratról, hogy hiteles-e vagy hamis. A védlevelek iránti tülekedés csak akkor szűnt meg végleg, amikor a nyilasok egy-két védett ház összes lakóját elhurcolták, levitték a rakpartra, és belelőtték őket a Dunába. Halottakat sodort a Duna árja.¹¹⁶

Én továbbra is helytelenítettem az önmentésnek ezt a formáját: az ember először a mellére tűzött sárga csillaggal fölhívja a nyilasok figyelmét önnön védtelenségére, majd előkapja a zsebéből a védlevelét. Legésszerűbb megoldásnak csakis a teljes elkülönülést, illetve a feltűnés nélküli beolvadást tartottam. Sok állatnál is ilyen óvatosságot figyelhetünk meg: veszély esetén természetes ösztönrel kerülnek a feltűnést, sőt tökéletesen beleolvadnak, belevesznek az őket körülvevő közegbe. A természettudósok mimikrinek hívják ezt a jelenséget. Ha barát vagy ügyfél az én véleményemet kérte ki mentességszerzés ügyében, mindenkit igyekeztem lebeszélni, és azt tanácsoltam, inkább a beolvadással próbálkozzanak.

Néha a menekülés más sikeres módjairól is hallottunk. A Chorin és Weiss iparmagnás-családok – rokonaikkal és nyilván vagyonuk egy részével egyetemben – úgy menekültek meg, hogy ipartelepeikről formailag lemondva a Hermann Göring tulajdonában lévő vállalatbirodalomra ruházták át őket. Erre a Göring és Himmler közötti heves vetélkedés adott alkalmat. Göring a magyar üzemóriás megszerzésével Himmler ellenében akart szilárdítani a pozícióját, és ez sikerült is neki. Göring roppant előnyös alkut kötött, hiszen számára az egész ügylet nem került semmibe, csak 35-40 hivatalos úti okmányt kellett kiállíttatnia, hogy az „eladó fél” és családtagjai elhagyhassák Magyarországot.¹¹⁷

Másrészt egy 1600 ortodoxból és cionistából álló csoport is táborozott SS-„védőőrizetben” egy templom udvarán.¹¹⁸ Törhettük a fejünket, hogy mit is jelent ez a „védőőrizet”. Ebbe a csoportba tartozott a nagybátyám is. Csak annyit árult el nekem, hogy nagy őrszegbe, több százezer pengőjébe került az a „szerencse”, hogy családjával együtt ebbe a csoportba kerüljön. Később Emmi révén részleteket is megtudhattam az „ügyletről”.

Emmi nem mindennapi lány volt. Magabiztos fellépése, szókimondása, szellemes megjegyzései szilárd, de némiképp rejtélyes jellemre vallottak.

Egy nyári napon találkoztunk meg a Rudas fürdő melletti villamosmegállóban. Ám Emmi nem és nem jött. Igazság szerint már hozzászoktam ahhoz, hogy a nem dolgozó asszonyoknak nincs időérzékük, és képtelenek a pontosságra. Türelmesen, gondolataimba merülve vártam hát tovább egy padon, míg egy férfihang riasztott föl:

– Maga Szabó Elek?

Amikor fölnéztem, nagy meglepetésemre egy németes egyenruhába bújt, marcona tábori csendőrt láttam magam előtt, nyakában dögcédulával. Honnan tudja ez a nevemet? Ezekre a kopókra még ránézni se volt jó. Bólintottam, hogy csakugyan én vagyok Szabó Elek, és vártam, hogy most mi lesz.

– Ha az úr Szabó Elek, akkor az úrnak üzeni Emmi kisasszony, hogy csak fél tizenegyre ér ide.

Tisztelgett és lelépett. Hát ilyen nő volt Emmi. Ha postás kellett neki, nem adta alább csendőrnél, sőt a hídőrség egy tagjánál. Tudtam, hogy Emmi lelki egyensúlya meglehetősen ingatag. 22 éves nő létére egy negyvenes férfiba szeretett bele, akinek még folyamatban volt a válópere. Nagyon ritkán látták egymást, mert a férfit behívták munkaszolgálatra. Emmi az energiája jó részét arra fordította, hogy élelmiszercsomagokat juttasson el bizonyára éhező kedvesének.

Egyszer megpróbáltam elmagyarázni neki: az él helyesen, aki tudja, hogy érzéseinket ellenőriznünk és irányítanunk kell, és aki képes is erre.

– Emmi, maga okos nő. Nem látja, hogy nem jut semmire a Jóska iránti érzelmeivel? Nem talált szemrevalóbb, korban magához illő fiatalembert?

Szenvedélyes haraggal válaszolt:

– Hát ha tudni akarja, jól jegyezze meg: nekem az idősebb férfiak tetszenek. Ha maga nem volna házasság, és nem ismerném a feleségét, magába is beleszeretnék.

– Nagyon megtisztel a bókja.

– Na, azért ne bízsa el magát. Nyugodt lehet, hogy nem a szekszipilje vonz. Inkább az tetszik, hogy maga ilyen időmilliomos, és ha kérem, mindig szakít rám időt. De térjünk rá Jóska dolgára.

Sóhajtván folytatta:

– Maga nagyon téved, ha azt hiszi, hogy a szerelmet bármerre lehet forgatni, akár egy kormánykereket. Bátran bevallom magának,

hogy Jóska-hoz nem gyöngéd érzés, hanem tisztelet és megbecsülés fűz. Jóska-t sorscsapás érte, összetörte a munkaszolgálat, nincsen jogom súlyosbíttatni a lelki válságát. Nagy kegyetlenség volna, ha most szakítanék vele, mert azzal az utolsó reménysége is odaveszne, és egyszerűen összeomlana.

Erre a beszélgetésünkre gondoltam, amikor Emmi tíz óra harminckor befutott. Öröm volt nézni sugárzó arcát. Csak a nagyon finom arcbőr képes ilyen bájos sugárzásra. Csillogott a szeme, és vidáman csilingelt a hangja, amikor hozzám lépett. Üdvözölt, majd azonnal így szólt:

– Búcsúzni jöttem. Végleges döntést hoztam.

Meg sem lepődtem, hiszen már jól tudtam, hogy Emmi mindig véglegesen gondolja meg magát.

– No de mi történt?

Emmi elmesélte, hogy szerelmes lett belé Csillag Sándor, a Zsidó Tanács egyik tagjának a fia. Ő is kedveli a fiút, de ennél több nincsen közöttük. A fiú apja elintézte, hogy mindketten fölkerüljenek azoknak a zsidóknak a listájára, akiket az SS Svájcba fog szállítani. Ez a cionista és ortodox zsidókból verbuválódott csoport dr. Kasztnernek és Brandnak Eichmann-nal, a zsidók kiirtására fölállított náci különítmény vezetőjével folytatott tárgyalásai eredményeképpen állhatott össze.¹¹⁹

Eichmann igen fura alak volt: egy apacs, aki azzal kérkedett, hogy zsidók millióit irtotta már ki a Szovjetuniótól elfoglalt területeken és más országokban. Hogy jártasabb legyen a zsidó ügyekben, még héberül és jiddisül is megtanult. Eichmann eddig irtotta a zsidókat, és német alaposággal csupán szappant gyártatott belőlük, de most, amikor a németek vereséget vereségre halmoztak, egymás után adták fel a frontokat, és Európa felszabadítása már csak idő kérdése volt, árucikként kezdte kezelni a zsidókat, hogy addig adjon túl rajtuk a lehető legtöbb haszonnal, amíg még életben vannak.¹²⁰

– Emmi, gondolja meg, mennyire lehet megbízni az SS szavában!

– Persze, semennyire; de ha nem állok be ebbe a csoportba, akkor mi a garancia, hogy életben maradok? Magának megsúgom, hogy a Zsidó Tanácsnak sikerült kapcsolatba lépnie egy német zsidóval az SS-nél, és ez személyesen nyugtatta meg a Zsidó Tanácsot, hogy Eichmann és bandája komolyan beszél, tényleg ki akarják árusítani dollárért a zsidókat.

Válasza után nem maradt kétség, hogy csakugyan megmásíthatatlan a döntése: oda megy, ahol támaszra lel.

Elbúcsúztunk egymástól. Emmi csak tíz-tizenöt lépésre lehetett, amikor hirtelen megfordult és visszaszaladt. Lábujjhegyre állt, arcon csókolt, és elfutott. Soha nem láttam többé.

Hogy mi történt Emmiék csoportjával? A bergen-belseni koncentrációs táborba szállították őket, és hónapokig ott is maradtak.¹²¹ Csak a háború után tudtam meg, mi lebegett az Eichmann-banda szeme előtt, amikor a csoport vezetőivel tárgyaltak: azt akarták megmutatni a külföldi zsidóknak, akikkel a deportálandó zsidók sorsáról alkudoztak, hogy ezeknek az élete csakugyan az ő kezükben van, s ezért irányítottak Auschwitz helyett Ausztriába két szerelvényen 3000 zsidót.¹²² Ezek a zsidók megélték a náciizmus bukását. Rajtuk kívül csupán a Bergen-Belsenbe küldött 1600 embernek sikerült eljutnia Svájcba, miután hosszas tárgyalások végeztével a svájci zsidók nagylelkűen megfizették az értük követelt összeget. Ennek jó részét az Eichmann-banda egyébként már akkor megkapta ékszerek és más értéktárgyak formájában a „svájci transzport” tagjaitól, amikor azok még el sem hagyták Budapestet.

Ha mérleget vonnánk, könnyen arra jutnánk, hogy az SS-szel folytatott tárgyalásoknak hála legalább 4500 zsidó menekült meg a haláltáborokban rá váró biztos pusztulástól. De a mérleg másik serpenyőjébe az kerül, hogy ugyanekkor zsidók százezreit deportálták Németországba, amit a Zsidó Tanács önkéntes együttműködése és a zsidók tájékozatlansága tett lehetővé és könnyített meg. Erre nem került volna sor a Zsidó Tanács önkéntes együttműködése nélkül.¹²³

Emminek valóban sikerült eljutnia Svájcba. Egy szemesztert járt egyetemre, majd nem sokkal 23. születésnapja előtt öngyilkos lett. Úgy látszik, nem tudta elviselni a Jóska-hoz és Sándorhoz fűződő el-lentmondásos érzelmeit.

Később egy másik, igen furcsa és meggondolatlan szökési kísérletről is tudomást szereztem. Egy pilóta azzal állított be egy volt bank-vezérigazgatóhoz, hogy abszolút megbízható kapcsolatai révén megvesztegetéssel repülőgéphez tud jutni. Két magas állású személy szavatolja, hogy a kikötött összeg fejében a gép a rendelkezésére fog állni. Azt tervezi, hogy Kairóba repül, és elvisz tíz embert, ha azok összeadják a kért összeget. Nagy titokban megkezdődött a tervezés, az előkészületek. Minden utasnak 200 000 pengőt kellett letennie, de pénz helyett műtárgyak, ékszer és más értéktárgyak is szóba jö-hettek. Gyorsan összeállt a Kairóba tartó tízfős társaság. Egy éjjel nagy, lefüggönyözött gépkocsi jött értük, hogy kivigye őket a repü-lőtérre. Vezetőjük mindenkinek kiosztotta útvonaluk térképét, majd

így szólt: „Figyelmeztetnem kell önöket: a repülőgépen olyan erős a mágnesesség, hogy védelem nélkül a finomabb kidolgozású órák bi-zonyosan tönkremennek. Ezért mágnesesség elleni tokot is hoztunk magunkkal, és azt ajánljuk, hogy ebben helyezték el az óráikat.”

Mindenki megfogadta a jó tanácsot. A gondos előkészületek után félórás kanyargás következett, míg kiérték a „repülőtérré”. A lefüggönyözött autóból kilépve rá kellett döbbernünk, hogy szörnyű csa-lás áldozatai lettek: repülőter helyett a sváb-hegyi detektívközpont¹²⁴ előtt álltak. Hogy erről egy szemernyi kételyük se maradjon, tüstént véresre is verték őket. Ebben a központban készítették elő a német-orosz megsemmisítő táborokba irányuló transzportokat.

A csoportot ezután teherautón a Röck Szilárd utcai gyűjtő-helyre¹²⁵ szállították. Szerencsájukra a József körút sarkán baleset érte őket: az autó felborult, és utasai mind a járdára zuhantak. Pech-sorozatukban csodás véletlen volt ez a legjobbkor jött baleset, töb-ben is el tudtak menekülni a hóhérok karmaiból. A híres és népszerű filmrendező, Hős Elza is rögtön fölismerte, hogy itt az alkalom a szökésre – különösen, hogy egy percre lakott a baleset színhelyétől, és úgy ismerte a városrészt, mint a tenyerét. Kábult, idős édesany-jával együtt sikerült betámolyognia egy közeli kávéházba.

Amikor Hős Elza elmesélte nekem ezt a különös, ám voltaképpen nagyon is tipikus epizódot, nem tudtam elfojtani a kíváncsiságomat:

– Elza, én okos asszonynak ismertem magát, nagyon csodálkozom a naivságán. Hogyan eshetett bele ebbe a primitív kelepcebé?

– Hát úgy, hogy ezt a tervet nagyon-nagyon alaposan kidolgozták és gondosan előkészítették.

– Bármelyik kisiskolás megmondja magácskának, hogy Magyar-országban nincs olyan repülő, amelyik megállás nélkül képes volna megtenni a Budapest–Kairó távolságot. Már ebből is rá lehetett volna jönni a csaló szándékra.

– Biztosan igaza van – látta be kis gondolkodás után –, de én olyan erősen vágytam elrepülni innen, hogy minden kockázatra, a legesz-telenebb kalandra is kész voltam.

Vágyak irányítják az ember minden tettét, mondja a költő, és igaza van. A vágyak csökkentik az agy ítéletképességét, eltompítják a logikát, s a legtisztánlátóbb szemet is elhomályosítják. Erről saját tapasztala-tomból is gyakran meggyőződhettem: életem sok fontos pillanatában becsültem meg derülátón az esélyeket, ahelyett, hogy mindent józa-nul elemeztem és pesszimista szempontból is megvizsgáltam volna.

17 | CSALÓKA HAJNAL

Augusztusra végre úgy alakult a hadi helyzet, ahogy türelmetlen vágyaim szerint már régóta kellett volna. A németek vereségei kezdtek politikai irányváltásra készíteni eddigi fegyvertársaikat. A szövetségesek mélyen behatoltak Franciaország németek által megszállt részeire, szőnyegbombázásaik pedig már német területen robbantak le fontos haditámaszpontokat. Keleten a szovjetek előrenyomulása tűzszüneti tárgyalásokra készítette Romániát.

Augusztus 18-án a román király elfogadta a tűzszüneti feltételeket,¹²⁶ beleértve azt is, hogy Románia azonnal átengedi Szovjet-Oroszországnak az addig román fennhatóság alatt álló Besszarábiát és Bukovinát. Kárpótlásul Románia megkapta Erdélyt,¹²⁷ amely korábban Magyarország délkeleti része volt. Az is a feltételek között szerepelt, hogy a román sereg álljon át az oroszok oldalára. Oroszország ezzel a tűzszüneti megállapodással megtette az első lépést leendő gyarmatbirodalma kiépítése felé. Magyarország belföldi és nemzetközi helyzete ezzel komolyan megingott.

Az orosz–román tűzszünet miatt a magyar kormány, ha akarta, ha nem, alapos átalakításra kényszerült. Sztójay miniszterelnök már augusztus elején menesztette kormányának három tagját: Imrédyt, Jarost és Kundert, akik még Sztójaynál is lelkesebb náci barátok voltak.¹²⁸

Augusztus 18-án a rendőrség szétzavart egy németbarát tüntetést. A németek igyekeztek megállítani vagy legalább fékezni „a történelem kerekét”, és tüstént Németországba rendelték Horthy kormányzót. Augusztus 23-án Horthy találkozott a náci külügyminiszterével, Ribbentroppal, aki megígérte, hogy a németek ezentúl kevésbé fognak beavatkozni a magyar belügyekbe. Horthynak viszont ki kellett

jelentenie, hogy a magyar hadsereg a németek oldalán folytatja a háborút. Augusztus végén Horthy lemondatta miniszterelnökét, Sztójajt, és Lakatos Géza vezérezredest nevezte ki a helyére.¹²⁹

Ezek a történelmi események az utca embere számára is nyilvánvalóvá tették, hogy nagy változások vannak készülőben magyar földön. Szeptember első napjaiban a legvadabb híresztelések keringtek a városban, főleg arról, hogy Magyarország szakít a tengelyhatalmakkal. Úgy hírlett, hogy ez a szenzációs újság magától Horthy feleségétől és fiától ered. Mivel Horthyné állítólag zsidó volt, fiának pedig voltak zsidó barátnői, az emberek hajlottak rá, hogy hitelt adjanak a pletykának. Egy másik híresztelés szerint Hitler újból „meghívta” Horthyt Németországba, de Horthy nem ment el. Izgatottan hallgattuk és vitattuk meg egyik hírt a másik után, és türelmetlenül vártuk, hogy a sok jó hír valamelyike valóra is váljon.

Ám a magyarországi zsidóság sorsa addigra már végzetes fordulatot vett: a budapesti zsidók kivételével mindenkit elhurcoltak, vidékről és az elővárosokból (Kispestről és Újpestről¹³⁰) egyaránt. Az események kedvező alakulása esetén azonban legalább a Budapesten maradt zsidók – száz-százhuszezren – még megmenekülhettek.¹³¹

Az őszi derekán enyhe idő, napfényes vénasszonyok nyara köszöntött ránk; ezernyi röpke reménységgel telt meg a levegő. A tekintetekbe visszatért a remény, az ajkakra a mosoly. Lassan az én vidéki csapatom is visszaszállingózott a fővárosba.

Jutka volt az első fecske: az idilli élet ellenére sem volt maradása a Balatonnál, mert munkaszolgálatból szökött édesapja és bátyja már visszatért Budapestre. Hamispapír-készletemből el tudtam látni őket is, és mindnyájuknak jutott ruha és egyéb szükséges holmi. Jutkát a santa Karcsi kísérte föl Pestre: Júlia nyugodt lélekkel bírta a lányt e gyakori és tapasztalt utazóra. Avasék budai luxuslakásába szállásoltam be Jutkát.

Avas pár hónapos terhes sógornője, aki néhány napja jött föl a városba, nagyon megörült a rokonszenves lakótársnőnek. A santa Karcsi visszautazott Almádiba, de két nap múlva már ismét föltűnt két újabb utassal. Júlia ezúttal Gyurkát küldte föl vele, akit már untatott az eseménytelen és egyhangú falusi élet. Budapesten tüstént beköltözhetett Bauflussnál megismert új barátaihoz, Hászkaékhoz, akik már régebben fölajánlották, hogy befogadják a családjukba, két gyerekük mellé. Hatéves fiukat, Ottót, az utolsó Habsburg trónörökös nevére keresztelték, és volt egy hat hónapos lányuk is. Hászkaék buzgó katolikusok voltak, ráadásul legitimisták.¹³² Gyurkával csak

ugyan harmadik gyermekükként bántak, s bőven kijutott neki az annyira hiányzó anyai szeretetből. Hászkaékat éjjel-nappal lefoglalta a gyermekgondozás és a kertészkedés. Arra nem maradt idejük, hogy csecsemőtápszert hajtsanak föl, pedig a kisbabának nagy szüksége lett volna rá.

– Hászkaék nagyon önfeláldozó emberek – mondta néhány nap múlva a fiam. – Én is szeretnék valahogy a hasznukra lenni. Nézzünk be pár drogériába, próbáljunk csecsemőtápszert szerezni nekik.

Az egész várost bejártuk, minden drogériába benéztünk. A külvárosokba már egyedül mentem ki. Az ottani drogériákban sokkal könnyebben lehetett ilyesmit találni, hiszen itt szegényebb emberek laktak, és ha valaki be is tért a drogériába, csecsemőtápra már nem jutott pénze. Kirándulásomból olyan bőséges készlettel tértem meg, hogy azon felnőttkoráig is ellehetett Hászkaék kislánya. A szülők elátották a szájukat a tápszerhalom láttán, de a baba kiköpte a szokatlan táplálékot.

Október 13-án megérkezett Júlia is, és vele jött bizalmas új barát-nője, Brandeisz Elza is. Elza az üresen álló tánciskolájába költözött be. Égett benne a munkavágy, remélte, hogy hamarosan újra adhat táncórákat. Júlia napbarnítottan és elegánsan jelent meg, nyugodt volt és kiegyensúlyozott. Máshová nem is akart költözni, csakis egyből a Kossuth Lajos téri lakásunkba.

– Szívecském, én optimista vagyok, de higgyed el, hogy annak még nem jött el az ideje. Várjunk még egy kicsit.

Átmenetileg Avasék Tardy utcai lakásába költöztettem be, Jutka és a sógornő mellé. Alig léptünk be a lépcsőházba, máris ínycsiklandó illatok csapták meg az orrunkat. A második emeleten, lakása konyhájában Avasné libát sütött. Ők is a minap jöttek föl Budapestre, és rengeteg „kincset” hoztak faluról: kacsát, libát, tojást és disznóhúst. Még az erdőbe, a fakitermelőkhöz is eljutottak a reményt keltő hírek; Avasék ezért jöttek föl bizakodva Budapestre. Késő éjjelig náluk időztem, és feleségemmel abban maradtunk, hogy másnap az egész napot Palival tölti, hétfőn pedig bejönnek a városba, és mindnyájan a Miénk kávéházban¹³³ találkozunk.

Október 15.

Korán reggel elterjedt a híre, hogy a németek lelőtték Horthy fiát.¹³⁴ Néhány órával később a rádió bementa, hogy Horthy rövidesen fontos bejelentést tesz. A kiáltványt délelőtt többször is beolvasták. Szó szerint így hangzott:

Amióta a nemzet akarata az ország élére állított, a magyar külpolitika legfontosabb célkitűzése volt a trianoni békeszerződés igazságtalanságainak legalább részbeni megszüntetése a békés úton elérni kívánt revízió által. A Népszövetség működéséhez fűzött remények ezen a téren nem valósultak meg. Az újabb világkrízis beálltakor sem idegen területek megszerzésének vágya vezette Magyarországot. A Csehszlovák Köztársasággal szemben sem voltak támadó szándékai, és nem háború útján kívánta a tőle előzőleg elvett területek egy részét visszaszerezni. A bácskai területre is csak az akkori jugoszláv kormányzat bekövetkezett összeomlása után vonultunk be saját véreink védelmére. A Románia részéről tőlünk 1918-ban elvett területekre nézve is az általa a tengelyhatalmaktól kért békés döntést fogadtuk el. Magyarország a szövetséges államok elleni háborúba a geográfiai helyzetünk következtében reánk nehezedő német nyomás folytán sodródott bele, de ennek keretében sem voltak hatalmi céljaink, és senkitől sem akartunk elvenni egy négyzetméternyi területet sem.

Ma már minden józanul gondolkodó előtt kétségtelen, hogy a Német Birodalom ezt a háborút elvesztette. A hazájuk sorsáért felelős kormányzatok le kell hogy vonják ennek következményeit, mert amint azt a nagy német államférfi, Bismarck mondotta: egy nép sem áldozhatja fel magát a szövetségi hűség oltárán. Történelmi felelősségem tudatában meg kell hogy tegyek minden lépést abban az irányban, hogy a további felesleges vérontást elkerüljük.

Olyan nép, amely egy már elveszett háborúban szolgálkúséggal idegen érdekek védelmében utóvédharcok színterévé engedi tenni apáitól örökölt földjét, elvesztené a világ közvéleménye előtt megbecsülését.

Szomorúan kell megállapítanom, hogy a Német Birodalom a szövetségi hűséget a maga részéről velünk szemben már régen megszegte. Már hosszabb idő óta a magyar haderőnek egyre újabb és újabb részeit kívánságom és akaratom ellenére az ország határain túl vetette harcba. Ez év március havában pedig a Német Birodalom vezére, éppen a magyar haderő visszahozatalára irányuló sürgetéseim folytán, tárgyalásra hívott meg Klessheimbe, és ott közölte velem, hogy Magyarországot német csapatok szállják meg, és tiltakozásom dacára ezt foganatosította azalatt, míg engem odakint visszatartottak. Egyidejűleg az országba benyomult a német politikai rendőrség is, és letartóztatott számos magyar állampolgárt, közöttük a törvényhozó testület több tagját, valamint akkori kormányom belügyminiszterét, és a miniszterelnök is csupán úgy tudta a letartóztatást elkerülni, hogy egy semleges követségre menekült.¹³⁵

A Német Birodalom vezérétől kapott arra a határozott ígéretre, hogy ha olyan kormányt nevezek ki, amely a németek bizalmát bírja, megszünteti a magyar szuverenitást ért sérelmeket és korlátozásokat, kineveztem a Sztójay-kormányt. A németek azonban nem tartották meg ígéretüket. A német megszállás védelme alatt a Gestapo az általa e téren másutt is követett módszerek alkalmazásával kezébe vette a zsidókérdésnek az emberiesség követelményeivel ellenkező, ismert módon való intézését. Amidőn a háború az ország határához közeledett, sőt azt át is lépte, ismételten megfelelő segítséget ígértek a németek, de ezt az ígéretüket sem tartották meg az ígért módon és mértékben. Az ország területét visszavonulásaik alkalmával fosztogatások és rombolások színterévé tették.

A szövetségi hűséggel ellenkező mindezen cselekményeiket azzal a nyílt kihívással tetézték, hogy a budapesti hadtestparancsnokot, Bakay Szilárd altábornagyot a belső rend fenntartása érdekében tett intézkedései közben a német Gestapo ügynökei egy ködös októberi reggelen, a rossz látási viszonyok felhasználásával, lakása előtt autójából kiszállásakor orvul megtámadva, elhurcolták.¹³⁶ Ezt követően német repülőgépekről a mai kormányzat ellen lázító röpcédulákat dobáltak. Megbízható értesüléseket kaptam arra nézve, hogy német politikai színezetű csapatok erőszakos felfordulás útján az általam időközben kinevezett törvényes magyar kormány megbuktatásával saját embe-
rüket szándékoztak uralomra segíteni, miközben az ország területét a Német Birodalom utóvédharcainak színterévé kívánták tenni.

Elhatároztam, hogy a magyar nemzet becsületét megőrzöm a volt szövetségessel szemben is, midőn az a kilátásba helyezett megfelelő katonai segítség helyett a magyar nemzetet legnagyobb kincsétől, szabadságától, függetlenségétől akarja végleg megfosztani. Ezért közöltem a Német Birodalom itteni képviselőjével, hogy eddigi ellenfeleinkkel előzetes fegyverszünetet kötünk, s velük szemben minden ellenségeskedést beszüntetek. Bízva igazságérzetükben, velük egyetértésben kívánom a nemzet jövő életének folytonosságát és békés céljainak megvalósítását biztosítani.

A honvédség előljáróit megfelelően utasítottam, ezért a csapatok esküjükhöz híven, egyidejűleg kibocsátott hadparancsom értelmében az általam kinevezett parancsnokoknak kötelesek engedelmeskedni.

Minden becsületesen gondolkodó magyar embert pedig felhívok, hogy kövessen a magyarság megmentésének áldozatos útján.

HORTHY¹³⁷

A kiáltvány elhangzása után egymást érték a kritikák:

- Elkésett már vele.
- Eső után köpönyeg.
- Erdély már elveszett.¹³⁸

A legtöbben azért úgy gondolták, hogy jobb későn, mint soha. Nagy volt az örvendezés, az emberek az utcákra özönlöttek. Már hetek óta nem figyeltem az időjárásra. Az volt csak fontos, hogy múljon az idő, s hogy minden nappal közelebb jussunk a felszabaduláshoz. De most én is észrevettem, milyen szép ez az őszi nap: a fák a zöld, a sárga és a vörös szín összes árnyalatában pompáztak. Aznap nemcsak az álkeresztények, de még a zsidók is ki mertek lépni az utcára, és sokan a sárga csillagot is letépték a ruhájukról.

Legelőbb oda siettem, ahol hónapokkal ezelőtt új életet kezdtem: az Eskü téri házba. Balázs né nagy örömmel fogadott. Lementem a pincébe, és a fal repedéséből előbányásztam az odarejtett papírpénzt és tíz aranyérmét. A huszonnegyedik órában érkeztem, mert a felszívott nedvességtől a papír már kis híján szétmállott a kezemben.

Balázs fölvezetett az emeletre: tőle tudtam meg, hogy az éjjel itt, a lépcsőházban lőtték meg Horthy fiát. Három lépcsőfokon még látszottak a vérfoltok. Horthy Miklós Bornemisszával, a Szabadkikötő igazgatójával akart találkozni annak hivatalában.¹³⁹ A németek tudomást szereztek a tervezett találkozóról, és már az előző este tíz civil ruhás, bőrkabátos német rejtőzött el a házban. Balázst azzal fenyegették meg, hogy ha bárkinek egy szót is szól, lelövik. Baláznak persze sejtelve sem volt, hogy mi készül, de nem tetszett neki a dolog. Izgalmában le se hunyta a szemét egész éjjel. Reggel megérkezett a Horthy fiú, nyomában két testőrrel. Balázst a németek a pincébe zárták, de a lövéseket hallotta. Nem tudta, milyen súlyosan sebesült meg a Horthy fiú, és azt sem, hogy hová vitték.

Mondhatjuk, hogy a sors furcsa véletlene folytán az Eskü téri házban is folyt vér a német iga alóli felszabadulásért.

Az Eskü térről egy ügyfelemhez, Schwartzhoz mentem. A Wekerle utcai¹⁴⁰ hatalmas lakás dugig volt vendégekkel, mind Horthy kiáltványa után gyűltek ide. Sok családtag már eleve itt lakott, mert csilagos ház volt ez is.

Napközben függönyöket húztak a fekhelyek elé, így alig látszott, hogy milyen nagy a zsúfoltság valójában. Az élet a régi, patriarchális kerékvágásban zajlott, még a tacsókknak is jutott a Gerbeaud-ból¹⁴¹ hozatott bonbonból, mint régen.

A két csitri szokás szerint most is a saját külsejét fitymálta. A nagyobbik ezúttal is sűrűn emlegette Pali fiamat, akiről tizennégy éves bakfislelkének minden vágyával álmodozott. Csak kedvetlenül társalgott Danyi Jancsival, fiam bokszozó barátjával, aki Pali meghatalmazott küldötteként már hónapok óta bejáratos volt a családhoz, és most is éppen itt sertepergelt.

Egészen elképesztett, hogy a konyhából még most is elsőrangú termékek érkeztek. Tiszteletemre még krémes palacsinta is készült. Ebben a finomságban sehol másutt nem volt részem. Meglett a hatása az itálnak is. Ebéd után nem sokat beszélünk a múlttól, de még kevesebbet a jövőről, amely mindenképp derűsnek ígérkezett.

Négyen voltak a családban: Gyuri, a férj; a felesége, és a két lány. Gyuri első felesége keresztény volt, de elváltak: ebből az első házasságból maradt egy fia meg egy lánya. A lány az anyjához került, a fiú pedig az apai nagyszülőkhöz. Az első és a második házasságból származó gyerekek, illetve a nagymama között nem volt jó a viszony.

Természetesen nekik is azt tanácsoltam, hogy ne maradjanak a csillagos házban. Ám amikor Schwartzné meghallotta, hogy szerintem okosabb, ha a veszélyes időkben mindenki külön él, megütközve szakított félbe:

– Hová gondol, ügyvéd úr? Én egy pillanatra sem tudnék elszakadni a családtagjaimtól.

Itt hiába volt minden rábeszélés.

Rengeteg ékszerük volt, erről is kikérték a véleményemet.

– És az ékszereinkkel maga szerint mit tegyünk, ügyvéd úr?

– Akármit is tesznek, az a legokosabb, ha senkinek egy szót sem szólnak a dologról, különösen a házmesternek nem. Az ember saját kezűleg ásson gödröt a pincében, oda rejtse az ékszereket, és hallgasson róla, mint a sír. Még én se tudjak semmiről – tettem hozzá nyomatékkal, hogy megérttessem, milyen lényeges a titoktartás.

A kiváló ebéd után kellemes hangulatban ültünk le kártyázni. Öt vagy hat óra lehetett, amikor kihívott Gyuri, a házigazda:

– Csak azt akarom mondani, ügyvéd úr, hogy most olvasták be a rádióban a nyilasok kiáltványát, Szálasi nevében.

Én, aki máskülönben szenvedélyes rádióhallgató voltam, rálegyintettem:

– Emiatt ne aggódjon! Biztos valami titkos, illegális nyilas adót hallott.

De Gyuri még kétszer-háromszor bejött, és mindig újabb rémhírt hozott:

– Szálasi átvette a hatalmat...

– A nyilasok kormányt alakítottak...

– A németek Szálasi támogatják...

De hiába erősködött, nem tudott kimozdítani víg közönyömből. Nem akartam semmit, csak enni, inni és kártyázni. Még a rádiót sem kapcsoltam be, mert a Horthy-kiáltvány után sutba vágtam óvatos józanságomat. Este hétre járt, amikor Danyival otthagytuk a lakomát és a kártyázókat. Az utcán síri csönd fogadott. Egy lelket sem láttunk, csak valami távoli dübörgés hallatszott. Az Andrássy útra kiérve kiderült, hogy átvonuló német ágyúk és tankok dübörögnek. Bensőm megremegett, hátamon végigfutott a hideg: rossz előérzetel mentünk végig az Andrássy úton. Az Oktogonon végre láttunk embereket.

– Szálasi nyilatkozata! A nyilasok átvették a hatalmat! – kiabálták a rikancsok.

Megvettem az egy lapos különkiadást, s mint aki még most sem ezen a földön jár, a szalagcímre bökkve odaszóltam egy mellettem álló újságolvasónak:

– Most mondja, honnan veszik ezt az örütséget?

Az illető szótlanul, tetőtől talpig végigmért. Megrémültem: most döbbsentem végre rá, hogy Horthy puccsa elvetélt, a kormányzót le tartóztatták, a németbérenc Szálasi-hívek vették át a hatalmat, és engem az iménti mondatomért akár le is lőhetnek. Amikor az Oktogon és a Nagykörút sarkára befutott egy zsúfolt villamos, már láthattam is, hogyan bánnak az ártatlan utasokkal a 13-14 éves, civil ruhás suhancok, akik bőröyükön tölténytárat hordtak, és alig bírták el ormótlan, ócska mordályukat. Rendteremtés ürügyén ütötték-verték a leszállókat.

– Lexi bácsi, nincs kedvem hazamenni – mondta Danyi leverten.

– Akkor gyere el hozzám, nálam is megalhatsz.

Danyi csak legyintett, és fölkapaszkodott egy befutó villamosra. Talán Karády¹⁴² divatos sanzonja jutott eszébe:

Hiába menekülsz, hiába futsz,

A sorsod elől elfutni úgyse tudsz.

Hazasétáltam. Úgy éreztem magam, mint akit agyonvertek. Csendben lopóztam be a szobámba, mert semmi kedvem nem volt most a háziakkal társalogni.

Hajnaltól fegyverropogásra ébredtem. Izgatottan hallgatóztam, majd lázasan magamra kaptam a ruháimat, és kimentem körülnézni. Az utcán csípős hideg fogadott. A Nagykörúton már sok korán kelő

járt. Érdeklődni próbáltam. Akárkit kérdeztem, mindenki a vállát vonogatta. Végre valaki tudott valamit:

– A Népszínház utcában egy zsidóház erkélyéről rálóttek a lent álló nyilasokra. Ezért most „kivakarják” őket onnan.

Puskalövéseket, gépfegyverropogást, sőt szórványos ágyútűzet is lehetett hallani. Elindultam a Népszínház utca felé. A csillagos ház előtt nagy tömeg verődött össze. Az aszfalton üvegszilánkok, kőtörmelék. Megpróbáltam minden erőmmel az agyamba vésni a házból kilépő nyilasok arcvonásait – az egyik egy husángot szorongatott, a másiknak örült düh áradt a tekintetéből –, hogy amikor majd felelniük kell a tetteikért (mert nemcsak a regényekben jön el az igazság órája), akkor határozottan mondhassam: „Igen, ez az ember ott volt!”

Nem tudtam eldönteni, hogyan viselkedjem. Félek-e, hiszen zsidó vagyok, vagy keresztény létemre szégyelljem el magam, hogy ilyesmi megtörténhet. A Miénk kávéház felé indultam, mert nem volt sok hátra a nejemmel és fiammal megbeszélt találkáig. Meg is jöttek. Feleségem igyekezett titkolni, mennyire lesújtotta a balszerencsés fordulat, de hosszan elnyújtott mondataiból én már kiéreztem, mennyire nyugtalan és izgatott. Befutott Elza is, kezében kis bőrönddel. Közölte, hogy azonnal visszautazik Almádiba. Júliához fordult:

– Te nem tartasz velem?

Júlia kérdőn pillantott rám.

A Népszínház utcából nagy csoport zsidó kanyarodik ki, nyilasok hajtják őket. A kezüket föltartják, akár a hadifoglyok. Egy fiatalasszony jobb kézzel szorítja keblére kisdédét, a bal a magasba emeli.¹⁴³

Júlia arcán könnyek gördülnek végig.

– Utazz el, drágám, Elzával. Induljatok máris, amíg még járnak a vonatok.

Tudtam, hogy elgyöngülnek, ha a feleségem most velem maradna.

Márpedig ha túl akarjuk élni a szörnyűségeket, akkor minden erőmet össze kell szednem.

Pali is lelkesen támogatta, hogy anyja visszautazzon vidékre.

– Mi, férfiak, könnyebben kihúzzuk itt fönt a városban. Gyurkának kiváló helye van Hászkaéknál.

Az aznapi események engem is megráztak, de iparkodtam, hogy ne lássék rajtam a megrendülésem.

A két asszony már indult is a pályaudvarra. Júlia még a Tardy utcában hagyott bőröndjéért se ment vissza. Ha hidegebbre fordul az idő, Elza majd ellátja ruhával.

18 | SZÁLASI NAPJAI

Budapesten megkezdődtek a Szálasi-rezsim mindennapjai. Házigazdám némi döllyel mesélte, hogy Szálasi megjelent a minisztériumban, és mindenkit, aki hajlandó volt esküt tenni a nyilas rendszerre, fölesketett, majd saját kezűleg tette föl rájuk a nyilaskeresztes karszalagot. Neki magának is része volt e megtiszteltetésben.

Két nap múlva viszont már azt suttogta, hogy reggel, irodába menet, egy kollégájával hatvan holttestet számoltak meg a Ritz és a Lánchíd közötti rakparton: fiatal zsidó nők voltak.¹⁴⁴

– És képzelje, ott heverték ezek a szegény legyilkolt lányok! – mondta mély értelműen, de hangjában beletörődés bujkált, mintha úgy gondolná, hogy ez ellen úgyszincs mit tenni.

A szörnyű látványt mesélő, nyilas karszalagos kapitány e pillanatban sokkal rokonszenvesebb és emberibb volt, mint pár hónapja a felesége, amikor – „nyassz” – végighúzta az ujjait a torkán, hogy érzékeltesse, milyen sors vár az utcán terelt zsidókra.

A nyilas rendszer láthatóan nem örvendett nagy népszerűségnek – nemcsak azért nem, mert még kegyetlenebbül bánt a zsidókkal, mint a Sztójay-kormány, hanem azért sem, mert éppen akkor kötötte az ország szekerét a németekéhez, amikor a legtöbben már kiábrándultak a Harmadik Birodalomból. Ám szinte senki nem mert szót emelni a rendszer ellen. Vagy ha akadt is ilyen vakmerő, az sem hallathatta a hangját, mert a közvéleménynek nem volt fóruma. Kivételképpen egyetlen újság bátorkodott bírálni Szálasi: a *Pesti Posta* nevű heti vicclap. Ez már a puccs utáni első héten a címlapon hozta Szálasi egész oldalas képét, ám annyiban eltért a valóságtól, hogy Szálasi fejét fordítva helyezte a nyakára. A kép alatt a szöveg: „Szálasi úgy jön, mint aki megy!”

Egy héttel később a *Pesti Posta* címlapján egy kanyargó országúton száguldó motorkerékpárt lehetett látni. A motoros mögött nő ült, haját borzolta a szél („benzintyúknak” hívták az ilyet). Az aláírás: „Fogózz, Malvin, jön a kanyar!”¹⁴⁵

Mindkét mondat joggal vált országos szállóigévé. A vicclap nem jelent meg többet. Hogy mi lett a szerkesztőjével, arról fogalmam sincs. A sajtó különben egyre gyérbb lett a papírhány miatt, bár arra mindig találtak papírt, hogy több folytatásban, oldalak során tegyék közzé a külügyminiszter¹⁴⁶ gyermekes világpolitikai elmélkedéseit vagy Szálasi kiáltványait és a helyesbítéseiket.

Szálasi örültséget örültségre halmozott. Már első közleményében is volt egy olyan mondat, amely talán még a nyilasokat is felháborította. Ebben hatalma forrásaként a magyarországi német követet, Veessenmayert nevezte meg. A kis nemzetek általában sovíniszták. Magyarország is büszke volt a függetlenségére, s erre a nyilasok vezére kijelentette, hogy a német követtől kapta a hatalmát. Hiába jelentek meg újabb közlemények, aztán a korábbi közleményeket értelmező közlemények, a csorbát már nem lehetett kiköszörölni. Szálasit minden épeszű ember a németek bábjának tartotta. A nyilaspárt tagságából új rendőröket toboroztak, mert a régiók vonakodtak fellépni a zsidók ellen. Sőt, sok zsidó életét mentették meg azzal, hogy a nyilasok kezéből kivéve bekísérték őket a rendőrszere, s ott aztán elengedték őket.

Minden budapesti kerületben volt egy-két nyilasház. Ezek a zsidók kínzását és „kinyírását” tekintették kizárólagos feladatuknak. Ide vittek be minden zsidógyanús személyt, hogy tisztázzák a zsidóságát. A férfiaknál könnyen eldőlt a kérdés. Papír nem számított: le kellett vetközniük, és akiről kiderült, hogy körül van metélve, az legtöbbször nem hagyta el élve a nyilasházat. A nők előnyösebb helyzetben voltak, mert náluk nem lehetett ilyen ismérvek alapján dönteni.

Egyszer találkoztam két nővel – Emmi révén ismertem őket –, akik a győri gettóból szöktek föl Pestre. (Emmiékkel a nyilas időkben is próbáltam tartani a kapcsolatot.) Mindkettőjüknek annyi retikül volt, hogy alig bírták cipelni.

- Hol vették ezeket a szép retikulókat? – kérdeztem.
- Nem vettük, kaptuk, itt a szomszéd nyilasházban.
- A nyilasházban? – képedtem el, pedig már rég le kellett volna szoknom a csodálkozásról.
- Igen, az egész ház tele van rablott holmival. Minket is bevittek oda, ütöttek-verték, valljuk be, hogy zsidók vagyunk. Csak akkor

hagyták abba a verést, amikor a katekizmusból vizsgáztattak. De nekünk csak a Miatyánk meg a Hiszekegy ment, azok is csak félig-meddig. Azt mondtuk, hogy mi már a nevünket sem tudjuk, hogy mindent kivertek a fejünkéből. Két napig tartott a kínzás meg a vizsgáztatás. Végül úgy döntöttek, hogy nem vagyunk zsidók, és a sok szenvedésért kárpótlásul kaptunk egy-egy karórát.

Egyikük elem tartotta a csuklóját.

– Nézze, milyen szép!

– A nyilasok azzal köszöntek el – tette hozzá a másik asszony –, hogy jöjjünk csak vissza hetente, minden csütörtökön választhatunk magunknak ajándékot. Ma már harmadszor mentünk vissza. Legközelebb jöjjön velünk maga is, biztos kap valamit.

Már az ajánlat is sértette az emberi méltóságomat – ha ugyan zsidók esetében is lehet beszélni ilyesmiről.

Nem esett nehezemre, hogy később egy még kedvezőbb nyilas ajánlatot is visszautasítsak. Az Akácfa utcai házam felügyelője, aki most kerületi pártvezető lett, üzent Balázsékkal, hogy szívesen segít nekem, ha kell.

Két bérháznak voltam a kezelője, ez az ember pedig az egyiknek a házfelügyelője. Minden hónap elsején akkurátusan megjelent az irodámban a számlákkal. Így történt április 1-jén is, amikor a németek már bent voltak az országban. Miután átadta a bevételt és a számlákat, még marasztaltam egy kicsit.

– Üljön csak le, Tóth, beszélni szeretnék magával. Most, amikor már nyakunkon a németek, kikívánczik belőlem valami. Ne higgye, hogy eddig nem tudtam, hogy maga nyilas. A lakók még azt is elpletykálták, hogy már ült is államellenes szervezkedésért. A törvény szerint haladéktalanul el is bocsáthattam volna, de nem tettem. És mit gondol, miért nem? Hát azért, mert ki legyen zsidó tulajdonú házban nyilas, ha nem a házmaster? – Lehet, hogy ez a szónoklatom volt rá hatással, és ezért üzent többször is, hogy számíthatok rá, ha segítségére van szükségem.

Az volt a elvem, hogy a nyilasokkal és az SS-szel kár tárgyalni, és nem érdemes egyezkedni. Ezeket *ab ovo* megbízhatatlannak tekintettem. Ha egy ilyen ember netán őszinte jóindulattal viseltetne irántam, akkor sem zárhatnám ki, hogy ideológiai befolyás vagy kényszer hatására később megmászja a szavát. Ügyvédtársaim közül is jó páran álltak antiszemita vagy nyilas hírében. Az egyik ilyenről azt suttogták, hogy anyai ágon zsidó származású. A nyilas hatalomátvétel után egyszer összefutottam vele az utcán. Láthatóan roppantul megörült:

– Képzeld, Tivikém, vezető pozícióba kerültem. Én vagyok a nyilaspárt gazdasági vezetője. Annyi a munkám, hogy majd beleőrülök. Nem jössz el hozzánk, a helyettesemnek? Hiszen tudod, hogy gazdasági ügyekben mégiscsak „mi” vagyunk a szakértők.

Még csak az hiányzott, hogy fölcsapjak nyilas tisztségviselőnek. Udvariasan, de határozottan elhárítottam az ajánlatát.

– Nézd, megadom a telefonszámomat, hogyha mégis meggondolnád magad. Ezen a posztton a legnagyobb biztonságban volnál.

Valóban voltak olyanok is, akik a nyilaspártban keresték a megváltást. Egyszer a győri gettóból menekült embereknel jártam. Heten laktak egy szobában, fiúk-lányok vegyesen. Az egyik legény épp akkor szerelkezett föl karszalaggal és a többi nyilas kellekkel, amikor a szobába léptem.

– Megy szolgálatba – jegyezték meg a társai.

Nem ez volt az egyetlen ilyen eset. A Prónay-különítmény jelentette, hogy kivégezték a soraikba férkőzött öt zsidót.¹⁴⁷ A hír az újságokban is megjelent. Nem egy zsidó az ilyen ál-nyilasoknak köszönhetette csodálatos megmenekülését. Hallottam SS-egyenruhában szolgáló zsidókról is, és most magam is láthattam egyet nyilas karszalaggal.¹⁴⁸

Mint már írtam, saját álkeresztény életmódom a mimikri néven ismert természeti jelenségre emlékeztetett. Az állat alkalmazkodik a környezetéhez, rejtő színt ölt, és láthatatlanná válik üldözői számára. Ezeket az álnyilasokat viszont azokhoz a lepkékhez hasonlíthatnám, amelyeknek ugyanolyan méltóságteljes a röptük, mint bűzt kibocsátó rokonaiké. Emezek csakugyan orrfacsaró bűzt árasztanak, azzal ijesztik el az ellenségeiket. Az előbbieket viszont csak a bűzös fajta röptét utánozzák, és a szárnyuk mintázata is hasonló, de bűz kibocsátó szervük nincsen. A hasonlóság miatt a madarak mégis békén hagyják ezeket is. A nyilaskeresztes kormány nem csinált titkot abból, hogy radikálisan akarja elintézni a zsidókérdést. A tömeggyilkosság hazai módszereit kutatták. Október végén behívták a munkaképes fiatal nőket. Azután a csillagos házakból elhurcoltak bárkit, akit értek: öreget és fiatalt, férfit és nőt.¹⁴⁹ Az Újlaki téglagyárba terelték őket, majd ezrével hajtották őket gyalog az osztrák határ felé. Akik már nem tudtak járni vagy lemaradtak, azokat a keretlegények lemészárolták.¹⁵⁰ Egy alacsony termetű ismerősöm mesélte később, hogy soha életében nem örült még annyira a kis növéseinek, mint amikor a téglagyárból Bécs felé gyalogolt. Néhány nyilas keretlegény azzal szórakozott, hogy melyikük talál el kevesebb lö-

véssel több nagytermetű menetelőt. A magasak egymás után dőltek ki a sorból. Halottak szegélyezték a bécsi országutat.

A határon, Mosonmagyaróvárnál akarták bevagonírozni az odáig terelt embereket. Ám a vasúti közlekedés már Németországban is szétesőben volt, így rájuk nem jutott vagon. Háromnapos várakozás után mindenkit elengedtek. Az egyedül vagy kis csoportokban hazafelé tartók közül a nyilasok többeket újból elfogtak és bevitték a nyilasházakba: a szerencsésebbeket újból elverték, másokat a Dunába lőttek.

Ekkortájt történt, hogy jelzést kaptam az „angol” csoporttól. Este szóltak, hogy aznap éjjel legyenek készenlétben. Egy teherautóra osztottak be, a sofőr mellé. Kétszer jártuk meg a bécsi országutat, hazafelé tartókat vettünk föl. Csak a járásképtelenek és gyermekek jöhettek velünk. Szó nélkül segítettük föl a szerencsétleneket a platóra, és bevittük őket a pesti, Bethlen téri zsidókórházba. Ez a munka és a magunkkal vitt vajás kenyér kiosztása annyira lekötött, hogy félni alig maradt időm. Fűtött az izgalom, mégis dideregtem a hideg éjszakában.¹⁵¹

Novemberben Budapestén is fölállították a gettót. A hetedik kerület egy fertályá, a Dob, Rumbach és Síp utcák környéke lett a gettó, olyan városrész, ahol már addig is sok zsidó lakott. Ide zsúfolták be a szerencsétlen, megfélemlített embereket. Egy szobába általában egy család jutott, de akadt olyan is, ahová húsz embert parancsoltak be. A gettóban sokkal jobbak voltak a körülmények, mint a téglagyárban: itt mégiscsak emberi módon, kőházban lehetett lakni, nem kellett a szabad ég alatt éjszakázni. A Vöröskereszt jóvoltából néha-néha valamicske ételmet is osztottak.¹⁵²

A gettó létrejötte nekem új gondot jelentett, tudniillik bevitték a Budapestre visszatért anyósomat is. Egy reggel Balázs révén tudtam meg a történeteket és anyósom új lakcímét. Mivel nagyon sötét előérzeteim voltak a gettó sorsát illetően, kötelességemnek éreztem, hogy minél hamarabb kihozzam az anyósomat. A gettó csak zsidóknak volt kötelező, a területén lakó keresztények áttelepítését már tervezték. Csakhogy a tervet szállítóeszköz és kiutalható cserelakások híján nem lehetett végrehajtani. Így aztán a gettóban maradt keresztényeknek meg kellett engedni a szabad ki- és belépést. Keresztények tehát szabadon járhattak ki a gettóból. Legelőször is tudatnom kellett anyósommal, hogy megkaptam az üzenetét, és gondját fogom viselni. Ekkortájt egy tizenhat éves keresztény fiú, Imre volt a kifutófiúnk. Eleinte a kisebbik fiamnak adtam az apró-cseprő

megbízásokat, de később, hogy csökkentsem a kockázatot, inkább Imrét tettem meg futárnak. Imre megbízható, jó memóriájú, kalandvágyó, mozgékony fiú volt, akinek jól jött a pénz. Idős édesanyjával élt, kettejükre kellett keresnie.

Legelőször is előkerítettem egy keresztény ismerősöm címét, aki a gettó területén lakott: ha Imrét igazoltatnák, mondhasa azt, hogy erre a címre megy. Imre első feladata az volt, hogy keresse meg anyósomat és adja át neki az üzenetet, hogy másnap délelőtt kilenc és tíz között egy nyilvános telefonfülkéből hívjon föl a Miénk kávéházban.

Másnap túlvilági hang jelentkezett:

- Mama...?
- Igen, én vagyok.
- Hogy tetszik lenni?
- Hát hogy lehetnék, ha egyszer bedugtak ide?
- Tessék most jól rám figyelni. Ki szeretném hozni mamát a gettóból, és Bessenyei Rozália néven valami jobb helyre vinni. Imre megy el mamáért, az a fiú, aki tegnap a hírt hozta.
- És hova fog vinni az a fiú?
- A fiú átadja mamát Palinak, Pali pedig elviszi az új lakásba.
- Hol lesz az az új lakás?
- Az még nem egészen biztos, de ne tessék aggódni, nagyon rendes hely lesz.
- Én csak olyan helyre megyek, ahol a házbeliék tudják, hogy ki vagyok, és nem kell folyton titkolóznom előttük.
- Drága mama, ne legyen olyan háklis. Nem jól tetszik gondolkodni. Ha valaki tudja, hogy zsidó lakik nála, akkor veszély esetén ez befolyásolja a viselkedését. Ha nem tudja, hogy a lakója zsidó, akkor bárki kérdezi, sokkal természetesebben feleli, hogy nem bűjtat zsidót.

De anyósomat hiába győzködtem. Ragaszkodott hozzá, hogy annak, aki befogadja, tudnia kell, hogy ő hamis néven bujkáló zsidó.

Két álló napig mást sem tettem, csak lakás után kószáltam, pedig akkor már elég veszélyes volt az utcán járni-kelni. Ám nem jött el a pillanat, amikor be kellett volna vallanom, hogy rejtőzködő zsidó asszonynak keresek szállást – mert semmiféle lakást nem találtam.

Sok hasztalan próbálkozás után végül mentőötletem támadt. Eszembe jutott, hogy pár hónapja jártam egy családnál, egy tágas, feltűnően ritkásan bútorozott lakásban. Ismét fölkerestem őket, és előadtam, mi járatban vagyok. Hárman laktak három szobában, és beleegyeztek, hogy egy szobát átadnak, de csak azzal a feltétellel,

hogy nem pénzben fizetek érte, hanem természetben. Így az anyósomnak nemcsak a lakása, hanem az ellátása is biztosítva lesz. Ekortájt már jó pár élelmiszer eltűnt a piacról, és nem volt pénzért kapható. Nekem az utóbbi hónapokban sikerült sok mindent – részben boltokban, részben a feketepiacon – beszereznem, ezért nem kellett alkudoznom, csak azt kötöttem ki, hogy a fuvarozásról gondoskodjanak ők, mert nekem nincs szállítóeszközöm. Ők megszabták, hogy mennyi tüzelővel, zsírral, szalonnával, rizzsel, kávéval, teával, csokoládéval kell ellátnom őket. Hogy kicsodák is Molnárék, és mivel foglalkoznak, azt nem tudtam, csak azt sejtettem, hogy legalább egyikük álkeresztény, vagy esetleg mindnyájan azok. Örültem, hogy végre-valahára kihozhatom az anyósomat a gettóból.

Minden terv szerint zajlott le. Imre azzal az ürüggyel sétált ki az anyósommal a gettóból, hogy az édesanyját kíséri. A megbeszélte helyen átadta őt Pali fiamnak, aki tizenöt dollár értékű papírpénzben rögtön kifizette Imrét. Pali elvezette nagyanyját az új lakásba, és lekére kötötte, hogy mikor, milyen telefonszámon veheti föl a kapcsolatot Lexivel, vagyis velem.

Föllélegeztem. Egy gonddal kevesebb!

Nem tartott soká az örömöm.

Nyolc-tíz nap telhetett el, amikor fölhívott az anyósom.

- Mi újság, mama?

- Nagy baj van. Tegnap bejött hozzám egy fiatalember, úgy mutatkozott be, hogy ő a háziúr megbízottja. A háziúr megtudta, hogy zsidó lakik a lakásban, és huszonnégy órát ad a kiköltözésre, különben értesíti a rendőrséget.

- És maga mit válaszolt, mama?

- Mit válaszolhattam volna? Azt mondta, hogy zsidó vagyok, és úgy is van.

- De mama, hát nem tudja, hogy maga magyar úrinő, aki még Bessenyei báróékkal is rokonságban van? Hát miért nem dobta ki azt az embert, aki le merte zsidózni Bessenyei Rozáliát? Arcul kell köpni az ilyen rágalmazót.

- Úrinő nem köpköd. – jegyezte meg halkan az anyósom.

- Ez igaz, de az úrinő fölháborodik, ha olyan sértés éri, mint amilyen tegnap érte mamát. Tanulja meg, mama, hogy máskor hogyan kell viselkedni hasonló esetben: méltósággal, de határozottan. Ha bírja, rúgja fenékebe azt, aki ilyet állít, vagy próbálja meg kikaparni a szemét. Ha mást nem, legalább mondja azt, hogy értesíti a bátyját, a huszár ezredest, s az majd kardélre hányja a pofátlant.

- Te mindig csak viccelődsz. Ezt nem gondolod komolyan!
- De igen, nagyon is komolyan gondolom. Szerintem mama nem is igazi Bessenyei. Egy Bessenyei ivadék nő léte sem tűrhet el ilyen sértést! És milyen viszonyban van a mama Molnárékkal?
- Hát, nem is tudom, olyan furcsák.
- És miben nyilvánul meg a furcsaságuk?
- Valamiben mesterkednek, de ha benézek hozzájuk, mindig ab-bahagyják. Ha kérdezek valamit, csak foghegyről válaszolnak. Küldjél értem valakit, és azonnal vitessél el máshová.
- Mama, nyugodjon meg, tegnap az az ember csak rossz tréfát űzött, nincsen semmi veszély. Tessék csak ott maradni, ahol van, én vállalom a felelősséget. A telefonszámomat tetszik tudni; ha történik valami, tessék fölhívni.

Elbúcsúztunk. Lelki szemeimmel láttam, mi történhetett. Molnárék nyilván irathamisítással foglalkoztak, vagy papírmosodát tartot-tak fön. Anyósom unalmában kifigyelt néhány dolgot, kíváncsisko-dott, hogy mire jó emez, mire használják amazt, és így tovább. Mivel a háziak nem akarták fölfedni előtte a titkukat, csak tessék-lássék válaszolgattak. Kezdték már megbánni a megállapodásunkat, szíve-sen szabadultak volna vállalt terhüktől. Ezért megbízták egy barát-jukat, hogy ijesszen rá az öreglányra, s az majd hanyatt-homlok el-rohan a lakásból.

Egy hét múlva anyósom újból fölhívott.

- Hidd el, hogy egy percig sincs maradásom. A háziak nagyon tü-relmetlenek, és már szóba sem állnak velem.

Már a hangjából is érződött, milyen rosszul érzi magát. Megesett rajta a szívem: megígértem, hogy hamarosan új helyre költözik, majd telefonon értesítem. Mivel a közelmúlt tapasztalata szerint lakást keresni reménytelen lett volna, inkább szállodákban néztem körül. Szerencsém volt, nem is kellett soká keresgélmem, mert már a Carl-tonban, ebben a színvonalas hotelban találtam neki szobát.¹⁵³ Még meglepőbb volt, hogy anyósom rögtön elfogadta a javaslatot: a Carl-ton nem a színvonala miatt nyerte meg a tetszését, hanem azért, mert egy percnyi járásra esett az Eskü téri lakásától. A fiam vitte el a szállodába, ahol már Bessenyei Rozália névre töltötte ki a bejelen-tőt. Fiam nagy malíciával mesélte el, hogy amikor anyósom kezébe vette a bejelentőlapot, ijedten kiáltott föl:

- *Sema Jisráél*,¹⁵⁴ nem tudom kitölteni, mert nem jut eszembe az új nevem!

Mégis az a legvalószínűbb, hogy ez a jelenet csak fiam képzele-tének terméke volt, afféle unokai csipkelődés, mert anyósom nem szokott héber szavakat szőni a beszédébe. Átmenetileg ismét na-gyon boldog voltam, hogy ilyen jó helyre sikerült beszereznem anyó-somat.

19 | ÚJABB BORZALMAK

N zsidó tömegek helyzete és ellátása a Szálasi-kormány idején napról napra romlott. A gettóban élők egyre súlyosabb nélkülözést szenvedtek. Az olyan szavak, mint *borzalom* és *szörnyűség*, lassan jelentésüket veszítették, mert az emberi nyelvnek nincsenek szavai a koncentrációs táborokban és a gettóban átélt kínok leírására. Nemcsak a zsúfoltság és az éhség kínozza őket, hanem a reménytelenség és a kilátástalanság is. Időnként feltűntek a nyilasok, és halomra lőttek egy-egy ház összes lakóját. Már azzal sem fáradtak, hogy lekísérjék őket a Duna-partra. Senki sem tudta, hogy mikor kerül sor újabb házra, ezért mindenki állandó rettegésben élt. Egyre több híresztelés szólt a német megsemmisítő és hamvasztó táborokról, s már a leginkább derűlátóak is úgy érezték, hogy nincs többé kiút, nincs menekvés. Az emberek letargiába süllyedtek, hitüket és reményüket veszítették. Még az étvágyuk is odalett, azt a keveset sem ették meg, amit szerezni lehetett. Eltűnt az élni akarás. Hullottak az emberek, mint ősszel a legyek.

Az egészségtelen életkörülmények és az alultápláltság persze meglegálya volt mindenféle nyavalyának. Eljött az az idő, amikor a halál már nem okozott megrázkódtatást, hiszen megszokott részévé vált a mindennapi életnek. Terjedt valami fertőzés, amely szüntelen hasmenést okozott. Ez a hasmenés ráadásul minden egyes betegnél ugyanazzal a mellékjellel is járt: a beteg állandóan piszkosnak érzi magát, szüntelenül könyörög, hogy mossák meg, adjanak neki tiszta fehérneműt. Az ilyen beteget nem lehet ágyba parancsolni, mert halálos betegen is elvonszolja magát a vízcsaphoz mosakodni. A halál is legtöbbször akkor érte őket, amikor éppen a csap felé vándoroltak.

A nyilasok azokat is bezavarták a gettóba, akik eddig gazdasági okból mentesítve voltak, de akadtak olyanok is, akiket megtiszteltetésképpen a saját otthonukban tettek el láb alól. Az egész város ismerte Knapp Mukit, az ügyes üzletembert, akinek a szolgálatait még a németek is igénybe vették. Sem ő, sem a felesége nem hordott sárga csillagot. Knapp a németek megbízásából többször is járt Portugáliában, hogy fontos iparcikkeket vásároljon. A Kossuth téren lakott, a régi lakásában. Egy napon két fegyveres nyilas fölment Knappékhoz, és agyonlőtték a házaspárt.

Azokat, akik külföldi követségek védelme alatt álltak, nem zárták a gettóba; ők a külföldiek rendelkezésére bocsátott „védett házakban” laktak.¹⁵⁵ Többször is megtörtént, hogy nyilasok razziát tartottak egy-egy védett házban, lakóikat a Duna-partra hurcolták, és legtöbbször agyonlőtték.¹⁵⁶ Vöröskeresztes vagy követségi megbízottak rendszeresen bejártak a gettóba, de nem sokat tudtak segíteni. Elterjedt a híre, hogy a nyilasok egy éjjel fölrobbantják az egész gettót. Valóban voltak ilyen tervek, de megvalósításukra nem került sor, nyilván azért nem, mert a keresztényeket nem sikerült időben kiköltöztetni.¹⁵⁷

A nyilas kormány újabb rendelete szerint most már az „árja-párjainak” is be kellett vonulniuk a gettóba. Magyarországon erős volt az asszimiláció, és az idők során egyre gyakoribb lett a vegyes házasság, amelyben az egyik házaspár keresztény, a másik pedig vallását gyakorló vagy éppen kitért zsidó volt. Ilyen vegyes házasságból született Horthy felesége is, vagy Imrédy, a hírhedt antiszemita politikus.¹⁵⁸ „Árja-párjának” tehát a vegyes házaspárok zsidó tagját nevezték. Az ilyenek eddig mentesültek a zsidóellenes intézkedések hatálya alól, de ennek most vége szakadt. Az új rendelet újabb tragédiákat szült. Megesett, hogy keresztény férj vagy feleség szolidaritásból beköltözött párjával a gettóba, de sok öngyilkosság is történt.

Később alkalmam volt megismerkedni egy rendkívül bátor arisztokrata hölggyel, akit zsidómentésért zártak a gettóba. Orczy bárónő a gettóban sem hagyta magát megfélemlíteni, sőt onnan hívta föl a belügyminisztert¹⁵⁹ – ismerte a titkos számát –, fenyegetőzött, és a sárga földig lehordta. Terroristák ellen legjobb módszer a terror.

A rendelet közzététele után egy nyilas újságíró, aki bejáratos volt a belügyminisztériumba, elkövette azt a kópéságot, hogy engedély nélkül fölhívta onnan a Távirati Irodát, és közölte, hogy a rendelet tévesen jelent meg, s azonnali helyesbítést kért a *Hivatalos Lapban*.¹⁶⁰ A Távirati Iroda a telefonhívás alapján közzé is tette a helyesbítést,

többek között azt, hogy vegyes házaspárok zsidó tagjaira továbbra is érvényes a mentesítés.

Orczy bárónő ezt a zűrzavart használta ki, és telefonon fenyegetőzve elérte, hogy néhány „árja-párját” kiengedtek a gettóból. Mint már korábban is sokszor, a keskeny arcú, kék szemű, nyughatatlan asszonyt ezúttal is bevitték a nyilasházba, ahol korábban már kiverték egy fogát. A nyilas detektív hol pusztá kézzel, hol korbáccsal ütötte. Majd, mint akinek új ötlete támadt, abbahagyta a verést, és cigarettával kínálta a bárónőt.

– Nem gyújt rá?

– Dehogynem

A nyilas tüzet adott.

– Már többször is helybenhagytuk magát. Úgy látszik, nem lehet veréssel megtörni. Olyan szemtelenül válaszolgat, mintha nem is lenne a hatalmunkban. Mondja csak, nem akar beállni hozzánk propagandistának? Jól fizetünk. Épp egy ilyen nyakas, slágfertig asszonyra van szükségünk. Mi a válasza?

– A válaszom? Az, hogy maga örült.

– Miért lennék örült?

– Hát azért, maga szerencsétlen, mert nem fogja föl, hogy két héten belül az összes kartársával együtt lógni fog!

A nyilas ismét az arcába sújtott a korbáccsal.

Anyósom kihozatala után megszűnt a személyes kapcsolatom a gettóval. Néha-néha még sikerült Imrével élelmet vagy cigarettát beküldetnem, de aztán az ellátás romlása és az állandósuló bombázás miatt Imre okosabbnak látta, hogy édesanyjával együtt leköltözzék egy Duna-parti faluba, rokonokhoz.

Ozma barátommal együtt maradtunk ezekben az időkben is. Mi mást tehettünk volna? Kettőnk természete nem is különbözhetett volna jobban: de talán épp azért szorultunk rá egymásra, mert kiégésztettük egymást. Kisebb viták azért akadtak közöttünk. Lajos egyszer hamis anyakönyvi kivonatot kért tőlem a felesége barátnője, egy Kerényi nevű színésznő számára. Hamarosan meg is hoztam a kért iratot. Lajos megkérdezte, mibe kerül.

– Kétszáz pengőbe – mondtam.

Kesernyés mosollyal adta át a két százast:

– Nem értelek, Lexi. Te, aki gyakran vadidegeneknek is ingyen adsz papírokat, nekem miért számítasz föl kétszáz pengőt?

– Lajcsi, te olyan smucig vagy, hogy úgysem költenéd másra azt a két százast. Ismered a történetet Luegerről, a bécsi polgármester-

ről? Ha nem, akkor elmondom. A polgármester nagy antiszemita volt, de egyszer mégis kart karba öltve látták a Kärtnerstrassén egy zsidóval. Egy barátja megkérdezte, hogy mutatkozhat ő, a közismert antiszemita, egy zsidó társaságában. *Wer Jude ist, bestimme ich*¹⁶¹ – felelte Lueger. Én is így vagyok a papírok árával: hogy kinek kell fizetnie, azt én mondom meg.

Az ilyen jó kis vitáknak köszönhattük, hogy soha nem untuk meg egymás társaságát.

Ősz elején, amikor elkezdődött a színházi szezon, négy bérletet váltottam a Nemzeti Színházba és az Operába. Legtöbbször munkaszolgálatból szökött fiúkra tukmáltam a bérleteket, és lelkükre kötöttem, hogy a szünetben feltétlenül egyenek a büfében a Gerbeaud nyálcsordító finomságaiból. Így akartam őket ismét egy kis emberi méltósághoz segíteni – mondhatni, harmadik frontot nyitottam.

Miután feleségem visszament vidékre, ellátogattam Avasékhoz. Sógornőjüket kórházba kellett vinni, mert Szálasi kiáltványát hallva a félelemtől túl korán szülte meg a gyermekét. Jutka ájtott Pestre, mert Avaséknál már alig lehetett elférni, amióta a sógornő családja is oda-költözött. Nekem aggályosnak tűnt, hogy ennyien laknak egy lakásban, különösen, mert a többi lakó is rejtőzködő zsidónak tűnt. Ottlétemkor légiriadó volt, és le kellett mennünk a pincébe. Lent az óvóhelyen megerősödött az a benyomásom, hogy mind egy szálig zsidók.

Avas Pali egyik szokásos tömondatával nyugtatott meg:

– Nem lesz semmi baj.

Avasék már négy-öt hete laktak ismét Budán, amikor egy este négy suhanc jelent meg a lakásuknál. Megverték az ajtót: igazoltatás. A lakásban ekkor négyen voltak: az Avas házaspár és a sógornő az édesanyjával. Avas nyugodtan fölállt, hogy igazolja magát, és lassú mozdulattal előhúzza a levéltárcáját. De mielőtt még elővehette volna a papírjait, a tagbaszakadt ember hirtelen a padlóra rogyott. A asszonyok a segítségére siettek. A gutaütéses férfi rugdalózása és a nők sikoltozása úgy megdöbbenetette a suhancokat, hogy dolguk végezetlenül egymás után lopóztak ki nemcsak a lakásból, hanem a házból is. Avast mindig is a nyugalom és a hidegvér szobraként csodáltam. De úgy látszik, az ilyen nyugodt embereknek is vannak érzelmeik: elég egy kis igazoltatás, és összeomlanak. Végül mégis ennek a gutaütésnek köszönhatték a megmenekülésüket, mert valahonnan sikerült mentőkocsit keríteni, az kivitte őket a budakeszi szanatóriumba, és ott vészték át az egész nyilas időszakot: Avas betegként, a felesége pedig ápolónőként.

Pár nappal később valódi tragédiáról értesültem: legjobb ügyfelem, Schwartz családjára sújtott le a sors. Schwartzéknak volt egy újonnan épült bérházuk az Ipoly utcában. A gondnok azt javasolta nekik, hogy költözzenek be a ház egyetlen kiadatlanul maradt lakásába. Telefonon kikérték a tanácsomat, és bár hangsúlyoztam, hogy elővigyázatlanság együtt maradniuk, mégis úgy döntöttek, hogy az egész család átköltözik az Ipoly utcába. Ettől fogva minden délben cselédlány vitte át ételhordóban a jó meleg ebédet a régi lakásból az újba. A szemrevaló cselédlányra hamar fölfigyelt az utcasarkon posztoló rendőr, és elkezdte csapni neki a szelet. Ismeretségből barátság lett, s a cselédlány nemsokára elárulta barátjának, hogy zsidó gazdáinak hordja a meleg ebédet. A rendőr, aki tagja volt a nyilas pártnak, tüstént jelentette a dolgot. Egy este a nyilasok a közeli Duna-partra kísérték a Schwartz házaspárt, két lányukat és a ház gondnokát, s mindnyájukat agyonlőtték.

Ezekben a napokban ölték meg egy másik ügyfeletem, Pauer ecetgyárost is. Decemberben egyszer a Rákóczi úton sétáltam, és csodálkozva láttam, hogy még mindig működik a gyára. Bementem, és a titkárnőhöz fordultam:

– Hol van a főnök?

– Az irodájában.

Pauer aggregény volt, nagy vagyon birtokosa. Többször kaptam tőle olyan ügyvédi megbízást, hogy járjak utána külföldi követsegeken, lehet-e pénzért vöröskeresztes kitüntetést, máltai lovagkeresztet és hasonlókat kapni. Beléptem az irodába. Pauer roppant barátságosan üdvözölt. Nem tudtam leplezni csodálkozásomat, hogy a saját házában, a saját irodájában találom. Reméltem, hogy megszívleli a jó tanácsomat. Próbáltam a lelkére hatni:

– Nézze, ezzel az életmóddal kihívja maga ellen a sorsot. A nyilasuralom már nem tart soká, egy-két hónapon belül vége. Magának olyan jó svábos képe van: ha most eltűnik és álkeresztényként vészeli át azt a kis időt, biztosan nem esik semmi baja.

Pauer azok közé tartozott, akiktől borsos árat kértem volna, ha rászorul a szolgálataimra.

– Drága ügyvéd úr, jól megvagyok én így is.

– Miért, magára nem vonatkoznak a zsidótörvények?

– Dehogynem, de olyan embereket tartok a kezemben, hogy nem szükséges eltűnnöm. Magának elárulhatom, hogy a budapesti rendőrfőkapitány rendszeresen tájékoztat a napi helyzetről.

Ott előttem felhívta a főkapitányt, hogy bemutassa, milyen emberekkel áll jó kapcsolatban. A rendőrfőnök megnyugtatta, hogy a helyzet változatlan.

Három nappal később a gyára udvarán lőtték le Pauert és édesanyját. Ez az ember többre becsülte a kapcsolatait, mint az életét.

Bármilyen edzettnek tartottam magam, közeli ismerőseim tragédiája nagyon megrázott. Már korábban is foglalkoztatott a gondolat, hogyan viselkednék, ha nyilasok kezébe kerülve el kellene búcsúznom az életemtől. Mindig úgy képzeltem, hogy nem várnám tétlenül a kivégzésemet, hanem bármi módon szökni próbálnék. Mégiscsak jobb, ha az őreim élet-halál harc közben lőnek le, mint ha kényükre-kedvükre bánnak el velem.

Kérdés volt azonban, hogy a valóságban is elég erősnek bizonyulnék-e. Ez a kínzó gondolat rémálmokkal gyötört. Álmomban ajtó nyílt, hatalmas, négy és feles revolver csöve meredt rám egy nyilas kezéből... Ágyam szélére ül valaki, megpróbálja összekötözni a kezemet. Kiáltani akarok, de nem jön ki hang a torkomon... Többször álmodtam, hogy kivégzőosztag kezében vagyok. Arra ébredtem, hogy elhangzik a tűzparancs... Mondhatom, minden ilyen ébredéskor nagyon megkönnyebbültem, de nemcsak azért, mert véget ért a lidércnyomás. Álmomban soha nem lett úrrá rajtam a félelem, nem adtam meg magam, nem könyörögtem kegyelemért. Arra is odafigyeltem, nem ver-e gyorsabban a szívem a megszokottnál.

A pszichológusok közül Adler¹⁶² Freuddal ellenkező véleményen van: Adler szerint az álmok nem annyira a felszínre törő tudatalattit fejezik ki, inkább az álmodó vágyait tükrözik. Az álmaim nem szavatolhatták, hogy valóságos helyzetben is helyt tudnék állni. Az sem foglalkoztatott soha álmomban, hogy feleségemnek, fiaimnak is bajuk eshet. Önkritikusan el is határoztam, hogy ezentúl óvatosabb és körültekintőbb leszek. Szemrehányást tettem magamnak, amiért nemrég – értelmetlen kivagyiságból vagy „csakazértis” – kilenc munkaszolgálatos zsidót a Gundelba vittem vacsorázni, akkor, amikor az ellátási nehézségek miatt már ebben az előkelő étteremben is csak negyven személyre főztek – és mondhatom, elég zajosan és szabadosan viselkedtünk.

December 9-én járt nálam utoljára a santa Karcsi, feleségem megbízásából. Már novemberben is meglátogatott, akkor Zsuzsi néni és Júlia hatalmas kosár elemózsiát – frissen szedett gombát, tejfölt és egy hatalmas tömött libát – küldött vele. Júliától hosszú levelet is hozott. A posta már nem járt, és csak az ilyen zavaros fejű, kalandos

ifjanc vállalkozott szívesen a vesződéses útra. Júlia pontosan beszámolt almádi életéről. Amikor visszatért Pestről, megint ugyanazt a lakást bérelte ki a nyugdíjas iskolaigazgatónál. Ám az nem tűnt föl neki, hogy nincs kályha a szobájában, s még csak kémény sincs a házon. Pár nap múlva, amikor megjöttek az őszi esők, úgy megfázott, hogy nem tudott mást tenni, átköltözött Brandeiszékhoz, akik egyetlen közös szobát laktak. „De nem is fogod elhinni”, írta...

Csoda történt velem. Az igazgatóékhoz menet minden este koromsötétben gyalogoltam keresztül az egész falun. Ez legalább félórás gyalogút. Ilyenkor már lélek se jár az utcán. Képzeld: életemben először nem féltem. Csak a lépteim vertek visszhangot a sötétben, néha megugattak vagy egy darabon el is kísértek a kutyák, aztán fölszabadult lélekkel, félelem nélkül mentem tovább az utamon. Amikor a doktor megállapította, hogy homloküreg-gyulladásom van, s ezért melegben kell tartózkodnom, Elza úgy hívott át magukhoz, mintha ez volna a legkézenfekvőbb megoldás. Egyszer a szomszédnő, akinek háromszobás villája van, csodálkozva kérdezte Zsuzsi nénitől: „Hogyhogy még Júlia is maguknál lakik?” „Nálunk elfér, mert mi úgyis egy szobában lakunk” – felelte Zsuzsi néni. Elza megosztotta velem a fekhelyét: lábtól-fejtől feküdtünk a széles kanapén, külön-külön dunyha alatt. Nem hiszem, hogy régebben bárkivel is meg tudtam volna osztani az ágyam. Nem tudom, érzed-e, mennyire más világban élünk most. Zsuzsi néni minden este felolvass a Bibliából, néha zsoltárokat is énekel. A káptalani hegyoldalban van egy sűrű fenyves. Most, hogy több szomszédasszonnyal már jó viszonyban vagyok, följárunk oda gombászni. Eső után pár órával, amikor nyirkos még minden, a gombák kidugják a kalapjukat a vizes avar alól. Milyen pompásan illatoznak! Akkor meg kell találni a „csapást”: ahol egyfajta gomba előfordul, ott sokkal többet is találni a közelben, mert a gombák szinte csapást vágna maguknak a rothadó avar alatt. És milyen furcsa színeik vannak! Van köztük rózsaszín, világoskék, sárga. És mindegyik biztosan ehető. Már teljes biztonsággal fölismerem az ehető fajtákat, meg tudom különböztetni őket a számtalan mérges gombától. Járok Felsőörsre is, a parasztokhoz, és barátkozom Mihálcsa bácsival...

Karcsi decemberi útja már tele volt akadályokkal. A német-orosz frontvonal már tőlünk délre húzódott, így Karcsinak észak felé, Győrnek kellett kerülnie, s az egyetlen járható úton, hol ilyen, hol olyan hadi járművekkel sikerült bejutnia Budapestre. Hátizsákjából mégis szép darab oldalast húzott elő. Júlia arról számolt be a levelében, hogy Veszprémben járt, ahol egy szerelő rendbe tette a kis világvevő

rádiókészülékét, így éjjelente megint hallgathatta a BBC német nyelvű adását. A veszprémi út nagyon kalandosan telt: vonat már nem járt, az út egy részét szekéren tette meg, de leginkább csak gyalogolt, hátizsákjában a rádiókészülékkel. Mindenkiről szeretne híreket kapni: mi van az édesanyjával, a gyerekekkel, Jutkával? És ha netán tudom, miért ismételtetik a francia nyelvű adásban, hogy *Le bâton du maréchal est en bakélite*¹⁶³, akkor azt is áruljam el neki.

Küldtem Karcsival Júliának egy aranyláncot, egy brosstűt és sok cigarettát, hogy neki is legyen csereárúja, ha Zsuzsi néni fonalkészlete netán kimerülne.

Kalandvagyó futárunknak az utolsó pillanatban még sikerült visszafelé is átcsúsznia a Budapest körül bezáruló ostromgyűrűn és a front mögötti vonalakon, s így a levelem és a küldeményem is eljutott Júliához. Ám ezt csak sokkal később tudtam meg tőle, mert egyelőre hosszú hónapokra elvágott minket egymástól a háború. A németek előbb visszavonultak, majd újból elfoglalták a Velencei-tó környékét, amely a Balatonhoz vezető út mentén fekszik.



20 | RAZZIA

Mindennap átjártam a lakásomhoz közel eső Miénk kávéházba. Megszoktam a kávéház hangulatát, és még akkor is törzsvendég maradtam, amikor a romló ellátás miatt alig szolgáltak ki, és csak egy csésze forró tea volt kapható, vagy még az se.

Az utóbbi időben meglepett, hogy a Miénkben egyre gyakrabban lehetett francia szót hallani. Akkoriban jól beszéltem a nyelvet, így könnyen összebarátkoztam egy franciával, s utána ő apránként megismertetett az egész kolóniával. Furcsa egy társaság volt.

A Németországból szökött francia katonák és munkaszolgálatosok tulajdonképpen hozzánk hasonló helyzetben voltak. Ők is ügyeltek, hogy ne jussanak a hatóságok kezére. Közelebbi ismeretségünk teljesen megcáfolta a dekadens franciákról szóló közhelyet. Az igaz, hogy a háborút és a felesleges kockázatot nem kedvelték, de ezt végül is meg lehet érteni.

Ezek a sovány, mozgékony, ördögien ügyes fiúk sose fogytak ki az ötletekből. Magyarul nem beszéltek, sőt nem is értettek, de valahogy mégis átvészelték a nehéz időket. Sőt, nem is éltek rosszul. A franciában a *se débrouiller* igével illetik azokat, akik a túlélés művészeiként a legnehezebb körülmények között is feltalálják magukat. A békebeli *savoir-vivre* helyére a háborúban és utána a *débrouillardise*¹⁶⁴ lépett. Ezek a franciák magas fokon művelték e tudományt.

Magyarországon azok beszéltek franciául, akik a háború előtt Franciaországban dolgoztak – meg a műveltebb és jómódúbb rétegek, hiszen franciául tudni sikk volt. A franciák így könnyen tettek szert ismerősökre, s ezek között aztán segítőkre is leltek.

Nos, ezek a francia fiúk, akik lerongyosodva, lesoványodva küzdötték át magukat Magyarországra valamelyik német hadifogoly-

vagy munkatáborból, pár nap múlva már jó ruhában, sőt néha ki-mondottan elegánsan jelentek meg, s még egy leheletnyi parfümillat is körülengte őket. Még csodálatosabb volt, hogy milyen gyorsan szereztek maguknak barátnőt vagy feleséget.

Ekkoriban a polgári körökben általános félelem és borúlátás uralkodott a magyar jövőt illetően. A nőknél a fő cél mindig az, hogy párt találjanak maguknak. Egyszeriben keresett fajta lett a francia, vagyis a győztes oldalon álló férfi. Ez magyarázza, hogy a franciák pár nap múlva már nem egyedül jelentek meg a kávéházi asztaloknál. A velük lévő nőket így mutatták be: *ma femme, mon amie, ma fiancée*¹⁶⁵. Dicséretükre legyen mondva, sohasem lehetett csúnya nőkkel látni őket, ezen a téren nagyon igényesek voltak. Nyilván ahhoz az elvhez tartották magukat: ha már nő, legyen szép. Hiszen akár szép egy nő, akár csúnya, ugyanannyi energiát kell fektetni a meghódításába. Amikor a háborús körülmények miatt már nehezen jött össze egy-egy bridzsparti, a franciák között mindig akadt, aki az ostromra fittyet hányva egy „*Pourquoi pas?* (Miért ne?)” fölkiáltással átült az önfeledten kártyázók közé. Hogy miből élnek meg, azt nem tudtam, de azt igen, hogy bármit rendelek tőlük, azt a föld alól is előkerítik, akár gyógyszerrel, akár élelemről, akár valami másról van szó – mintha csak ők volnának a feketepiac császárai. Legyen elég erről egy történet.

Egyszer egy bujkáló zsidó nő jelent meg nálam, Emmire hivatkozott. Hatezer pengőért egy arany karkötőt kínált eladásra. Nem értek az ékszerekhez, de ezért a pompás karperecért szó nélkül megadtam volna a kért összeget, csak hogy ekkor éppen kevés készpénzem volt, s ha mindet kiadom az ékszerre, csak sok utánajárással tudtam volna újból pénzt szerezni. Ezért csak annyit ígértem, hogy megpróbálom eladni a karkötőt. A franciákra gondoltam, és nem is kellett csalódnom, mert csakugyan hajlottak rá, hogy közvetítsenek. Gyuri fiamat bíztam meg, hogy járjon el helyettem. Nyelvtudása szegényes volt ugyan, de úgysem kellett mást tennie, mint a franciákat kíséretgynie.

Telt-múlt az idő, de a fiam nem jött vissza. Türelmetlen lettem. Az emberi türelem épp ellenkezőleg működik, mint a józan ész alapján várnánk. Ezt a megállapításomat mindenki saját tapasztalatából is megerősítheti. Vegyünk például valakit, aki villamosra vár. A villamos nem jön. Emberünk percről percre türelmetlenebb, pedig a logika azt diktálja, hogy a villamos befutásának valószínűsége percről percre nő. E logika szerint tehát, minél tovább nem jön vissza a fiam,

annál inkább meg kell nyugodnom, hiszen egyre közeledik az a pillanat, amikor mégis meg fog érkezni.

Csak az a baj, hogy az aggódáson nem fog a logika. Volt időm töprengeni, és elgondolkoztam rajta, milyen irreális viszonyban állnak az események és az idő. Nézzük az öregedés problémáját. Ahogy múlik az idő, úgy öregszünk, arcunk ráncos lesz, fejünk kopasz, pedig éppen öregkorunkban volna a legnagyobb szükségünk rá, hogy külsőnk vonzó és változatlan legyen.

Már délután lett, amikor valaki motozott az ajtónál. Gyuri lépett be lelkesen, izgatottan, és az asztalra csapott egy marék pénz.

– Hol a csudában voltál ilyen soká? – foglaltam szavakba iménti nyugtalanságomat.

– Jaj, nagyon érdekes volt. Sohasem hittem volna, hogy még mindig ilyen sok kávéház van Pesten. És mennyi épen maradt tükör! Csak az nyugtalanított, hogy a karkötőt mindig magukkal vitték, és amíg vissza nem jöttek, addig nekem az ékszer nélkül kellett várnom a kávéházban.

– És hogyan értetted meg őket?

– Elég jól, mert nagyon értelmesen használják a kezüket. *Je prends le bijou*: a francia a zsebére csap. *Mon ami* – a barátja felé int – *reste ici*¹⁶⁶ – és többször a kávéház padlójára mutat. Biztosítéku tudniillik otthagytak nekem egy franciát, ami ugyan nem nyugtatott meg teljesen, de több volt a semminél. Mindig *apéritifet* rendeltek, de én nem ismerem ezt a szót, úgyhogy óvatosságból mindig málnaszörpöt kértem. Ma többet fejlődött a francia tudásom, mint Lili néninél két teljes hét alatt.

Számszakilag az ügylet így zajlott le a maga teljes erkölcs-telenségében: a franciák nyilván 20 000 pengőért adták el az ékszert, mert Gyuri szerint többször is előfordult a *vingt mille* kifejezés. Gyuri 12 ezer pengőt kapott. A karkötő gazdájának hétezeret adtam, mert erkölcsi érzékem azt diktálta, hogy a kért hétezeret a saját káromra megfejelem még egy ezressel. Egy kereskedő ezt biztosan erkölcs-telennek találná, hiszen hogyan lehet hétezeret adni valamiért, ami hatezerért is megkapható?

Már igen jó barátságba kerültünk a franciákkal, amikor olyasmi történt, ami néhányuk sorsát illetően igen nyugtalanná tett.

Egy decemberi estén tábori csendőrök vették körbe a Miénk kávéházat. Szinte minden asztalnál vendégek ültek, többen franciák. Én egyedül voltam. Az élet megállt egy pillanatra. Senki nem szólt semmit, de a levegőben mintha ott zizegett volna a „razzia” szó

hosszan kitartott zé-je. Tagbaszakadt csendőrtisztek lépkedtek izadságszagú uniformisban, döngő csizmával egyik asztaltól a másikig. Akire a vezetőjük rámutatott, annak rögtön föl kellett állnia, már vártak rá az ajtóban a csendőrök. Vagyis csak a szelektálás történt a kávéházban, a tényleges igazoltatás színhelye már a hírhedt Hadik kaszánya volt,¹⁶⁷ ahol a kémelhárítás is székel. Minderről még ott az asztalom mellett szereztem tudomást: kihallottam a vendégek és a pincérek sugdolózásából, vagy leolvastam a szájukról. Időközben a csendőrök minden percben közelebb értek az asztalomhoz. Több franciát már félreállítottak. Tőlem két asztalra egy kifogástalan főhadnagyi egyenruhát viselő, értelmiségi külsejű, finom arcélű férfit állítottak föl. Hogy milyen durvák ezek a csendőrök, az akkor derült ki, amikor pokróc módon ráordítottak egy-egy tétován fölemelkedőre:

– Mozogjon, mert úgy lerúgom a tökét, hogy visszaszédül az anyja p...jába!

Életemben nem hallottam még ilyen mocskos szájú tisztet. A franciák közül többen nőtársaságban voltak, és ezek a sikkes nők rémülten hallgatták az egetverő káromkodásokat. A csendőrök most értek oda az asztalomhoz. Nyugodtan ültem, de annál feszültebben figyeltem.

– Mennyi idős?

– Ötvenkét éves vagyok – mondtam az igazolványomhoz híven, bár igazából csak ötven múltam.

Már léptek is tovább. Nyilván hadiszökevényeket kerestek, és engem azért hagytak nyugton, mert éppen ötvenkét év volt mindenfajta hadkötelesség legfelső korhatára. Föllélegeztem.

Észre sem vettem, hogyan került az asztalom mellé egy csinos barna nő, aki most könnyörögve szólt hozzám:

– Engedje meg, uram, hogy az asztalához üljek. Láttam, hogy egyedül van. Most vitték el a főhadnagyot, akivel jöttem. Nagyon félek.

Nem is tudom, miért (talán saját bizonytalan helyzetem miatt), de elutasítottam.

– Kénytelen vagyok megtagadni a kérését. Ne kérdezze, miért, van rá okom – feleltem sűgva, de ridegen.

Véletlen pillantást vettem az órára: 7.30. Nyolckor lesz itt találkozó Pali fiammal. Ha netán még a razzia alatt lép be, akkor a biztos halálba rohan. Azonnal föl kell hívnom!

Nem fog szemet szűrni ezeknek a vadállatoknak, ha most kimegyek telefonálni? Nem hívom ki magam ellen a sorsot? Hiába min-

den érv, cselekedni kell. Döntöttem. A saját életemet kockáztathatom, de a fiamét nem tehetem ki veszélynek. Kimentem a telefonhoz. Beszéltem Palival: most ne jöjjön. Minden úgy ment, mint a karikacsapás. Visszaültem az asztalomhoz. Micsoda mázlista vagyok!

A razzia végeztével a kávéházban rögtön kisebb-nagyobb csoportok alakultak. Az embereket közelebb hozta egymáshoz az iménti közös élmény. Újra szóba került minden egyes részlet. Hét franciát vittek el, mindnyájan katonaköteles korban voltak.

Fél tíz körül kezdett kiürülni a kávéház. Nem mentem egyből haza, hanem hirtelen elhatározással odaléptem az imént elutasított nő asztalához, és felajánlottam neki, hogy ha kívánja, szívesen hazakísérem. Kint, a sötét utcán így szóltam hozzá:

– Most már elmondhatom, miért nem engedtem az asztalomhoz ülni.

– Kíváncsi vagyok rá, bár meg kell mondanom, hogy a rendőrtisztek rögtön odafogadtak az asztalukhoz.

– Egyszerű a dolog: zsidó vagyok.

– Zsidó, és mégis kávéházba jár? – Meglepetten csengett a hangja.

Beszélgetésünk során megtudtam, hogy kétszobás lakása van a József körúton. A derék asszonynak úgy megesett rajtam a szíve, hogy föl akart hívni a lakására. Az invitálást elhárítottam, de arra megkértem, hogy végszükség esetén én vagy barátaim közül valaki használhassa a címét és a lakását.

Másnap első dolgom volt, hogy érdeklődjem a kávéházban a franciák sorsa iránt. Legnagyobb örömömre megtudtam, hogy négyüket már a kaszárnyába sem sikerült bevinni, mert az éjszaka leple alatt egyből megléptek. A razzιάból azt a tanulságot vontam le, hogy jobb lesz beszüntetnem az esti kávéházba járást. Az otthonomat is egyre ritkábban hagytam el, megint csak reggelente jártam ki. De ismerősökkel egyre ritkábban futottam össze. Egy reggel valaki mégis lihegve rohant utánam:

– Ügyvéd úr! Ügyvéd úr!

A sovány, elkínzott arcú ember ismerősnek tűnt, de nem tudtam hová tenni. A férfi észrevehette a habozásomat, mert maga adott magyarázatot:

– Ügyvéd úr volt a védőm két éve, amikor perbe fogtak „fajgyalázásért”.

Akkor már törvény tiltotta a keresztény és zsidó közötti nemi kapcsolatot.¹⁶⁸ Nem vittem sok ilyen ügyet, úgyhogy rögtön eszembe jutott az illető.

– No, mi újság magával? – érdeklődtem. – Ha jól emlékszem, Újpesten lakott.

– Oda nem mertem visszamenni, mert mindenki ismer – sóhajtott. – El se tudja képzelni, mi mindenben mentem keresztül.

Mivel nem hagy közömbösen az emberek sorsa, kértem, mesélje csak el: hátha segítségére lehetek valamiben.

– Még dutyiban voltam, de az orosz offenzíva miatt legnagyobb örömünkre december 8-án ki kellett üríteni a börtönt. Mindenki mehetett, amerre látott. A cellatársaimtól gyakran hallottam, hogy akinek nincs lakása, az menjen a Szív utcába, ott az Űdvhadseregnek bárki ingyen megalhat. Elindultam a Szív utca felé. Szép, nyugodt, hideg idő volt. Gondoltam, hogy másfél év börtön után igazán végigmehetnék egy szép úton, kifordultam hát az Andrassy útra. Mentem a hólepte járdán, beszívtam a friss levegőt. Hirtelen egy ház kapujában valami fegyveres őrféle szólított meg: „Nem vagy te zsidó, hékás? – Dehogynem” – mondom. Csak odabent a házban tudtam meg, én tökkeltűttem, hogy az a ház éppen az Andrassy út 60. volt.¹⁶⁹

– De hát nem hallott róla, hogy mit művelnek a zsidókkal? – csodálkoztam.

– Úgy képzelje, hogy a börtönben töltött másfél év alatt se arról nem hallottam, hogy bejöttek a németek, se arról, hogy a zsidókra sárga csillagot tesznek, gettóba zárják és öldösis őket. Mi ott a hűvösön semmiről sem tudtunk. Nem érdekelt senkit, milyen nációjú, milyen vallású a másik. Soha nem hallottam, hogy bárkit lezsidóztak volna. Mindenkin ugyanaz a zsákruha volt, és csak az érdekelt bennünket, hogy mit kapunk enni, meg hogy ki mikor szabadul. Higgye el nekem, igazi demokrácia csak a börtönben létezik.

– És a nyilasházban mit műveltek magával?

– Kaptam pár pofont, de azon túl nem bántottak az örök, inkább csak viccelődtek. Tegeztek: „Ne szomorkodj, zsidó, ma este már magas helyen vacsorálsz! – Milyen helyen? – kérdeztem halkan. – Hát a túlvilágon!” – röhögcséltek. Nem értettem, mi ebben a vicces. Éjfél körül mindenkit folsorakoztattak. Meztőláb, alsóneműben kellett kettős sorba állnunk. A párok kezét dróttal kötözték egymáshoz. Ötvenen-hetvenen lehettünk, férfiak, nők, gyerekek vegyesen. Éjfél körül gyalog elindítottak az Andrassy úton a Duna felé. Az aszfaltot még szép hó borította, s bár meztőláb voltunk, én mégsem fáztam. Útközben odasúgtam a szomszédomnak, egy magához hasonló korú, 45-50 körüli könyvelőfélenek: „Kolléga úr, lazítsunk egy kicsit a dróton, hogy legalább a kezünket kihúzhassuk. – Minek az most

már? – mondta eltompultan. – Ártani nem árthat!” – feleltem. Hagytam, hogy lazítsak a dróton. Lassan vonszoltuk magunkat, mégis, mondhatom, nagyon hamar leértünk a Dunához. A rakpart lépcsőire is párosával állítottak föl. Az örök a vízbe lőtték a két legalul állót, és ha valaki megsérült, de nem zuhant el egyből, azt puskatussal lökték a Dunába.¹⁷⁰ Azután újabb páros állt a legalsó lépcsőfokra. Még jajkiáltások se hangzottak, vagy csak én nem hallottam. Fogytak az emberek, azon vettem észre magam, hogy már csak három fok választ el a víztől. Ekkor hirtelen zavar támadt. Egy 10-12 éves lányra került volna sor, de egy ór a védelmébe vette: „Ezt a lányt hagyjuk! Eresszük el!” A zajra közelebb jött a többi ór. Gyorsan kihúztam a kezem a drótból, és nyakamba szedtem a lábam. Akár egy kísértet, fehér alsóban, fehér hóban rohantam a Kálvin tér felé. Nem is lőttek utánam. Csak akkor lassítottam, amikor hasogatni kezdett az oldalam.

– Hirtelen ütemes lépéseket hallottam. Csak német katonák menetelnek így. Megint futásnak eredtem, úgy rohantam, mint az üldözött vad – vagy még annál is gyorsabban. Már hajnali három óra lehetett. Végre az egyik ház kapuját nyitva láttam. Berohantam és körülnéztem. Az udvar egy lovas fuvarozócége lehetett, a lábam előtt trágyadomb gőzölgött. Beszívtam a gőzét, hátha felmelegít. Kezdték már csontig fagyni. Hiába dörzsöltem össze a pucér lábamat, nem akart átmelegedni.

– Nem tudom, mennyi idő telhetett el, én úgy éreztem, hogy egy örökkévalóság, mert borzasztóan fáztam – s akkor végre az egyik lakásban kigyúlt a villany. Odalopóztam. Kitapogattam a névtábla domborműves betűit: „házmester”. Megint elbújtam, és türelmetlenül vártam, hogy mikor jön ki a lakásból az odabent mozgó árnyalak. Még sötét volt, amikor a házmester kilépett a ház kapuján. Végre! Berohantam a szobába. Még körül se tudtam nézni, amikor egy asszony fölsikított: „Segítség! Segítség!” Próbáltam csitítani: „Ne féljen, nem bántom!”, de a nő tovább kiabált. Nem mertem erőszakhoz folyamodni. Ott kellett hagynom a fűtött szobát, visszahagytam a hidegbe.

– A kapuban két nemzetőrbe ütköztem, most jöttek meg az éjjeli szolgálatból. Meztelen lábam, hiányos ruházatom láttán feltartóztattak. Kifaggattak, hogy mi történt velem. De már az első pár szó után felhívtak magukhoz az első emeleti lakásukba, és ott, a meleg szobában kellett tovább mesélnem történetemet. A nemzetőrök testvérek voltak, az idősebbik házasember. A felesége már terített

asztallal várta a hazatérőket. A két férfi alig nyúlt az ételhez, csak engem tömtek vele. A késői-korai vacsora után csak akkor hagytak elmenni, amikor már tetőtől talpig fölruháztak. Nézze csak ezt a kabátot itt rajtam, tőlük kaptam ezt is.

Még ebben a szívszorító történetben is volt valami lélekemelő: nem hűlt még ki teljesen az emberi szív. Saját együttérzésem jeleként pár száz pengőt adtam kölcsön emberemnek.



21 | AZ IDŐ ELTÖLTÉSÉNEK MŰVÉSZETE

gyre gyakoribbá váltak a bombatámadások. Most már orosz gépek támadtak, tatóngó sebeket ejtettek a város tégláépületein. A gyakori bombázás kárt tett a villanyvezetékekben is, s ezért nemcsak a villamosközlekedés vált rendszertelenné, hanem sűrűn kialudtak a lámpák is. Ilyenkor abba kellett hagyni a könyvolvasást, és a rádió is elnémult. A mi házuk egy tartalék villanytelepről kapta az áramot, ezért nekünk akkor is volt áramunk egy-egy órácskára, amikor a város másutt sötétbe borult. Sok házban nem működött már a vízvezeték sem. Legfeljebb a földszinten csöpögött valami kis víz a csapból, ennyire futotta a víznyomásból. A vendéglők gyakran ki se nyitottak, vagy ha rövid időre mégis, akkor sem szolgáltak ki, mert nem volt mivel. Úgy gondoltam, eljött az ideje, hogy a fiaim is hozzám költözzenek, mert az utcákon egyre veszélyesebb lett a járás. Elhatározásomban erősen közrejátszott a Margit híd fölrobbantása.¹⁷¹ A híd alá volt aknázva; a németek nyilván azt tervezték, hogy visszavonulóban majd fölrobbantják maguk mögött az összes Duna-hídat.¹⁷² Ám a robbanás a szándékoltnál sokkal korábban történt, nyilván véletlenül, máig sem tisztázott okból. A híd teli volt gyalogosokkal, és éppen akkor haladt át rajta egy kétkocsis, zsúfolt villamos is. Minden utasa a folyóba veszett.

Kisebbik fiam nagy kerülőt téve, egy másik hídon át jutott el a lakásomig. Többet már nem engedtem vissza Hászkaékhoz.

Fiaim korábban is be-benéztek a Vásár utcába, így a házbeliek már ismerték őket – mint keresztfiaimat. Szóltam is előre, hogy a két fiú be fog költözni hozzám.

Bár a szállásadónnkkal a „nyassz”-jelenet óta igyekeztem minél kevesebbet érintkezni, most mégis kénytelen voltam bevetni minden

„vonzerőmet”, hogy az új helyzetre új megoldást leljünk. Arra kértem, hogy mostantól fogva mindennap főzzön mindnyájunknak egy-egy tál meleg ételt. A nő pénzéhes volt, s bár először nem nagyon hajlott a dologra, végül mégis beadta a derekát, amikor közöltem, hogy nemcsak jól megfizetem, hanem el is látom minden szükségességgel, úgyszólván ezentúl nem kell gondot viselnie a beszerzésre. Az ebédfőzés kapcsán aztán kiderült, hogy a kis konyha melletti cselédszobában lakik két menekült – éppen abban a helyiségben, amelyet pár hónapja kibéreltem tartaléknak.

Háziaszszonyunk elmesélte, hogy nagyon megesett a szíve a két menekültön, azért adott helyet nekik a konyhában és a cselédszobában. Tévedtem volna, és még sincs kőből a szíve? Vagy nem szívjóságból fogadta be őket, hanem duplán fizettette meg a szobácska bérét?

– Ha már úgyis ilyen nagy élet lesz a konyhában, talán illenék őket is meghívni az asztalhoz – tette hozzá.

Ezt nem lehetett elutasítani, s így már az első közös ebédnél összeismerkedtünk a két emberrel. Elég volt egy pillantást vetni rájuk, hogy lássam, egy csónakban evezünk. A negyven körüli, rokonszenves nő bájosan mosolygott. Háborús menekültként volt bejelentve, és mindig a régi szép életéről mesélt, amikor még luxurvillában élt és nagy háztartást vitt népes személyzettel: úgy élt, akár egy grófnő. El is neveztük „grófnőnek”. Barátja, ez a hatvan körüli, magas termetű, értelmes arcú férfi gyakrabban is borotválkozhatott volna, és viselkedése valami belső nyugtalanságról árulkodott. Ez a nyugtalanság kínzó feszültségbe csapott át, amikor az asztalnál valaki megkérdezte tőle:

– Hová valósi?

– Nógrádverőcére – mondta egy kis szünet után.

Ozmában fölébredt a lokálpatrióta.

– No és kit ismer Verőcén? Nekem nyaralóm van ott, azért kérdem.

A férfi annyira zavarba esett, hogy attól már én is kényelmetlenül éreztem magam. Úgy éreztem, közbe kell lépnem.

– Fényes úr ötven évvel ezelőtt, gyerekkorában élt Verőcén, te meg csak két éve vettél ott házat. Úgyszólván nem hallott még rólad, Verőce büszkeségéről.

Miután így letorkoltam Ozmát, nyilván ő is megértette, hogy miről van szó, mert elhallgatott. A beszélgetés ismét a grófnő gazdagságára terelődött.

Ebéd után félrevontam a férfit:

– Nem kell félnie, legalábbis tőlünk nem.

Kis híján elájult, amikor megtudta, hogy mi is zsidók vagyunk.

Életünk már jobbadán a lakásban zajlott. Egy éjjel váratlan lakótársakat fedeztem föl. A villanyt fölkapcsolva a falon véletlenül megláttam egy lassan, méltóságteljesen odébb vonuló poloskát. Az orosz fogságban és a csóti internálótáborban¹⁷³ megtanultam, hogyan kell elbánni ezzel a bestiával úgy, hogy egy ujjal se nyúlunk hozzá. Csak egy papírcsík és egy gyufa kell, s már alá is pörkölhettünk a vérszópónak. Általában ez a poloskairtas legegyszerűbb módszere, csak az égésnyomok maradnak ott a falon.

Háziasszonyunkkal nem tudattam e fölfedezésemet, mert féltem, hogy a poloskák megjelenését különböző bejelentetlen hálóvendégeimmel hozná összefüggésbe, és kitiltaná őket. Mivel a városi rovarirtó szolgálat ekkor már nem működött, külső segítségre nem számíthattunk. Mást nem tehettem, ezentúl minden éjjel, amíg a többiek aludtak, rendszeresen föl-fölkapcsoltam a villanyt, és a már bevált módszerrel irtottam a falon sétafikáló rovarokat. Napról napra szaporodtak a falon az égésnyomok. Végre-valahára az egyik vadászatom felemelő pillanattal zárult: amikor újból villanyt gyújtottam, egy száz poloskát sem láttam sehol. Sőt, boldogságunk tartósan ígérkezett: négy-öt nap múlva sem tűntek fel újabb poloskák! Visszavonulásuk után csak az égésnyomok emlékeztettek az elmúlt nagy csatákra. Eszembe jutott, hogy Magyarország és Európa – már mint a pár hónapja vásárolt két falitérkép – alkalmas lesz az ominózus falrész eltakarására. Ötletem kivitelezésével a fiamat bíztam meg, mert mindig nagy híve voltam a munkamegosztásnak.

A két tarka térkép szokatlan frissességet kölcsönzött a szobának. Olyan volt, mintha szürrealista festmények függnének a falon. Később azonban már nemcsak kellemes színfoltot jelentettek, hanem egy izgalmas, sőt szenvedélyes játék alapjául szolgáltak.

Most, hogy az ostrom miatt alig hagyhattuk el a házat, azzal kezdtük mulatni az időt, hogy a térkép alapján kérdéseket tettünk fel egymásnak:

– Hány falu van Franciaországban?

– Hány folyó van Olaszországban?

– Milyen messze van München Budapeستől?

Az lett a győztes, akinek a becslése a legközelebb esett a térkép alapján ellenőrizhető adatokhoz. Később, mint minden játékban, ebben is kialakultak a pontos szabályok, és a győztes a dicsőségen

kívül jutalomra is számíthatott. Volt tartalékban három doboz zserbószeletünk. (A háború előtt a Gerbeaud készítette a legfinomabb édességeket.) Mindenki magához vett egyet a három dobozból, és ettől kezdve a győztest zserbóval is jutalmaztuk. Az új passzió teljesen háttérbe szorította a sakkot, amelyben a nagyobbik fiam az utóbbi időben annyira tarolt, hogy másnak nem is maradt esélye a nyeresre. Új játékunknak voltak válságos pillanatai. A szerencse általában én-mellém szegődött. Egy nap a nagyobbik fiam meg is jegyezte:

– Ne haragudjon, Lexi bácsi, hogy megkérdezem: nem preparálja ki véletlenül a kérdéseit?

– Hogy érted, hogy kipreparálom?

– Hát úgy, hogy mielőtt föl tetszik tenni egy kérdést, például hogy milyen messze van Párizs Londontól, már előre utánanéző a dolognak, így aztán könnyen rávágja a választ.

– Szóval szerinted én csalok?

– Általában nem, de más a játék, és más az élet.

Úgy éreztem, méltóságomon aluli volna a védekezés, ezért csak ennyit jegyeztem meg:

– Az ezredemben én voltam a legjobb távbecslő. Ezt nem most találtam ki, már régebben is hallottátok tőlem. Valami mást javaslok: mindhárman felváltva tegyük föl a kérdéseket. Így mindenki egyforma eséllyel fog játszani.

Ezzel az új módszerrel néhány napig csendben, rendben folyt a játék. Legtöbbször megint én lettem a szerencsés nyertes. Egy reggel, mielőtt a játékba kezdtünk volna, idősebb fiam felszólamlással élt:

– Nemcsak a saját nevemben beszélek, Gyurit is képviselem. Keresztapa, a játékban nem tetszik kifogástalanul viselkedni!

– Nem értem, már megint mi a panaszotok?

– Amióta csak játszunk, mindig keresztapa nyer. Ez még nem volna baj. A baj az, hogy az elnyert zserbót meg is tetszik enni.

Ez a megjegyzés teljesen megdöbbenett.

– Tudtommal nem tilos megenni a nyereményt, és jól tudjátok, milyen édesszájú vagyok.

– Az igaz, hogy a zserbó megevése nem tilos, hiszen mindenre nem lehet előre gondolni. Viszont igazságtalan, mert csökkenti a visszanyerés esélyét.

Most Gyuri vette át a szót:

– Számunkra ez inkább morális, mint anyagi kérdés.

Megjegyzése jelezte, hogy nem hajlandó sutba vágni szilárd erkölcsi elveit. Hiába próbáltam megértetni velük, hogy ha nem eszem

meg a süteményt, akkor sem biztos, hogy vissza tudják nyerni. S ha az összes süteményt elveszítik, akkor hogyan játszanak tovább? Hitelben? Kötelezvényre? Mely pillanatban leszek végre jogosult elfogyasztani a nyereményemet? Hevesen vitáztunk, de nem tudtunk megegyezni. Abba is maradt a játék. Hogy helyreálljon a béke, nagylelkűen följáhlottam: sakkozhatunk is zserbóban. Nyugodtan tehettem, volt elég süteményem. El is kezdtünk sakkozni. De kiderült, hogy fiaim hiába jobb sakkjátékosok nálam: most, hogy legutolsó süteményeiket kockáztatják, izgatottabban játszanak a megszokottnál, és többször veszítenek, mint nyernek. Végül kénytelenek voltunk abbahagyni a tétre menő játékot, és attól kezdve megint csak a szép hírért, névért küzdöttünk.

Palinak visszatért a sakktudása, és még kegyetlenebbül elpáholta, mint azelőtt. Pista, a házigazdánk, búskomorságba esett, mert hetek óta egy játszmat sem bírt nyerni Pali ellen. Végül már ki sem mert állni ellene. Nekem kellett vigaszzpartikat játszanom Pistával, hogy visszatérjen a jókedve.

Egy decemberi napon nagy öröm ért bennünket.

Danyi állított be mosdatlanul, borostásan, viszont nagy, degesz hátizsákkal.

– Hát te hogy vagy, Jancsi?

– Nem túl jól. Tessék elképzelni, most jövök gyalog Soroksárról. Az oroszok már odáig értek. Az egész árokásó kompánia megfutamodott. Mihelyt elterjedt, hogy bejöttek az oroszok, mindenki olajra lépett. Nekem eszembe jutott, hogy nyilván a faluházán sem maradt egy lélek se, viszont biztosan ott maradtak a falu pecsétjei. Visszaszaladtam értük, mert arra gondoltam, hogy Lexi bácsi biztos hasznukat látja. El is hoztam mindet az utolsó darabig.

Diadalmasan pakolt ki az asztalra harminchét különböző nagyságú pecsétnyomót.

– Nagyon köszönöm, hogy gondoltál rám.

Valójában inkább púp volt a hátamon az a garmada pecsét. Mihez kezdjek velük éppen most, amikor az események vége felé járunk?

– Menj mosakodni, és egyél valamit, nyerd vissza a lelki egyensúlyodat!

Háziasszonyunk szent borzadállyal figyelte, hogy Danyi szórakozottan mindent magába lapátol, amit elébe tesznek. Én élvezettel figyeltem, milyen jóízűen falatozik. Majd kilónyi kolbászt gyúrt magába, csak úgy kenyér nélkül.

Karácsonyi ajándékként egy január 1-től érvényes élelmiszerjegyfüzetet nyújtottam át Danyinak. A környékünkön továbbra is lehetett feketén jegyet szerezni.

Karácsony előnapján az oroszok Buda szívéig, a Széna térig nyomultak előre.¹⁷⁴ Szálasi kormányának tagjai és más nyilas főkolompók már több napja összehapokoltak mindent, ami a kezük ügyébe esett, s rekvirált teherautókon és taxikon megindultak nyugatnak. A városban nem maradt semmilyen bérautó.

December 24-én a rádióbemondó egy szinte példátlanul kegyetlen és durva rendeletet olvasott be:

Minden 16. életévét betöltött személy köteles jelentkezni katonai szolgálatra.

Aki az általános mozgósítást megtagadja, fölkoncolandó.

Aki zsidókat bűjtat, fölkoncolandó.

Aki árut drágít vagy halmoz föl, fölkoncolandó.¹⁷⁵

A rendelet megtagadóit tehát még rögtönítélő bíróság elé sem állítják, csak helyben agyonlövik. A rendelet szövege elárulta, hogy a nyilas kormány már elveszítette a játszmat, s ha már kizárólag a terrorba veti reményét, akkor bizony önuralmának utolsó szilánkjait is. A szöveg ádáz hangvétele is táplálta reményeinket. Ozma megjegyezte:

– Ez már nem a kezdet vége, hanem a vég kezdete.

Ebben a bizakodó hangulatban úgy éreztük, hogy keresztény szárlásadóinkkal együtt nekünk is meg kell ünnepelnünk a karácsonyt.

Volt egy rejtélyes tartalmú konzervdobozunk, amelyről az idők folyamán levált a papírcímke, s így nem tudhattuk, hogy mit tartalmaz. A csillogó, ám jeltelen doboz állandóan izgatta a fantáziánkat. Minduntalan azt találgattuk: vajon paprikás gulyás van benne, vagy inkább hasé?

Elhatároztuk, hogy most, az ünnepre felbontjuk ezt a konzervet. Nyitónk nem volt hozzá, ezért kalapáccsal és vésővel vájtuk körbe a doboz fedelét, majd nagy izgalmak közepette fölnyitottuk. Legnagyobb meglepetésünkre az egykilós dobozban ananász-szeletek rejtlettek. Az ananász még békeidőben is rendkívüli finomságnak számított: évek óta nemhogy nem ettünk, de nem is láttunk ananászt. Úgy döntöttünk, hogy naponta és fejenként megeszünk egy szeletet, s mivel öten voltunk, az ananász négy teljes napig tehetett szebbé az életünket.

Egész életemben mindig rosszul jártam, ha spórolni próbáltam. Most is az történt, hogy a finom ananászkonzerv harmadnapra ránk romlott, és az utolsó napra szánt szeleteket ki kellett dobnunk.

A karácsonyi vacsorára áthívtak magukhoz a házigazdáék. Nem voltak ünnepi hangulatban, inkább gyászos képet vágtak. Azt hittem, az nyugtalanítja őket, hogy az asszony mostohalányának nyilas létere menekülnie kellett nyugatra. De kiderült, hogy más aggasztja őket. Házigazdánk még vacsora közben elhívott az asztaltól. Borzasztó zavarban volt, azt sem tudta, hogyan kezdjen mondókájába.

– Mit gondol, Lexi, nem lesz bajom belőle, hogy zsidóktól elvett bútorokat kaptam?

- Miért lenne belőle baja? Hát nem a kormánytól kapta?
- Dehogynem, de mi lesz, ha a nyilasok megbuknak? – súgta.
- Nem buknak meg – próbáltam lelket önteni belé.
- De ha mégis megbuknak? – ismételte gondterhelten, várva, hogy még jobban megnyugtassam.
- Van róla nyugtája, hogy fizetett a bútorokért? – tettettem magam szakértőnek. A kapitány a feje búbját vakargatta:
- Fizetnék én, de máig se kérték az árát.
- Próbáljon valahogy nyugtát szerezni – tanácsoltam.
- Félek, hogy azzal már elkéstem – mondta csüggedten.
- Ugyan, biztos tud szerezni, hisz olyan jó kapcsolatai vannak – nyugtatgattam.

Lebiggyesztette az ajkát, lemondóan legyintett. Visszaültünk a vacsoraasztalhoz.

Káprázatos, hogy milyen könnyen elmegy a józan esze annak, akin úrrá lesz a kapzsiság. Házigazdám polgári fogalmak szerint kényelmesen berendezett lakásban lakott, és semmi szüksége nem volt a használt, ütött-kopott bútorra. A bútordarabok átszállítása is óriási erőfeszítést igényelt, mert más alkalmatosság híján a kapitány egy kis kordén vonszolt haza mindent. A lakásban alig tudtak helyet szorítani új szerzeményeiknek, teljesen elbarikádozták vele a szobájukat. Egy pocakosabb ember már be se fért volna hozzájuk az előszobából. Még szerencse, hogy már úgysem tartózkodtak sokat a lakásban, idejük javát az óvóhelyen töltötték. Az arcukra volt írva a félelem, hogy kárát fogják látni a várható rendszerváltozásnak.

Az oroszok hadi sikerei és csapataik közeledése nagy reménységgel és titkos örömmel töltött el minket, de az új helyzetben a mi ünnepi hangulatunk se tartott soká, mert a kormány a szükséghelyzetben új rendeletet bocsátott ki.

Az általános mozgósítás értelmében minden 16 és 50 közötti férfinak jelentkeznie kellett katonai szolgálatra. Ez a rendelet már Pali fiamra is vonatkozott, aki valójában 18 éves volt, de hamis papírjain 17-re írtuk át a korát. A magas, jó kötésű fiú inkább tűnt 19 évesnek, mint 17-nek. Arra már gondolni sem lehetett, hogy az iratain 16 évesre vagy még fiatalabbra javítsuk a korát. Gondosan áttanulmányoztam a rendeletet. Több pontban kivételeket is felsoroltak, de Palira egyik sem volt alkalmazható. Mást nem tehattünk, elrendeltem, hogy Pali egyelőre ne hagyja el a lakást. Légiriadókor már jó ideje úgysem jártunk le a pincében berendezett óvóhelyre, mert lakásunk jóformán egy szinten volt vele, és bizonyos szempontból még előnyösebb is volt amannál: bombatalálat után a földszintről könnyebb kiásni a sérülteket, mint a pincéből.

Mivel tehát az óvóhelyre nem jártunk, szinte lehetetlen volt, hogy Pali életkora szemet szűrjön valakinek. Ekkortól viszont kisebbik fiamra hárult a feladat, hogy a lakásunkba a szomszédos vásárcsarnok pincéjéből vödörben vizet hordjon, mivel a házunkban a vízvezeték már fölmondta a szolgálatot. A két fiú eddig felváltva hordott vizet, illetve mindig az került sorra, aki éppen „adós” volt munkával. Tudniillik ismét fölébredt bennük a hazardjátékos: mivel esténként hét és tíz óra között valamikor mindig kialudt a villany, mindennap fogadást kötöttek, hogy mely időpontban áll be az áramszünet. Az nyert, aki pontosabban eltalálta az órát és a percet. Aki tétként már nem tudott csokoládét vagy zserbót fölvonultatni, az fölajánlhatott egyórányi munkát is: ezt tekintettük egy zserbó ellenértékének. Néha napokra, sőt hetekre is előre el voltunk látva munkaerővel, minden eshetőségre készen.

Amikor leszállt az est, a sötétben mindig jobban korgott a gyomrunk. Egyszer, amikor körbeültük a cserépkályhát, valakinek eszébe jutott, hogy krumplit is süthetnénk a parázsban. A kísérlet olyan jól sikerült, hogy attól kezdve minden este süttünk krumplit. Meghívtuk a házigazdákat is, és a következő napok fénypontja lett az esti krumplisütés. A sült krumpli szaga rendkívül ínycsiklandó. Nem kutattuk, hogy a szagra gyűltek-e oda, vagy házigazdáink dicsekedtek-e el a dologgal, de tény, hogy a házban villámgyorsan elterjedt a híre: Szabó Lexiék esténként krumplit sütnék. Akkortól valamilyen ürüggyel minden este benézett hozzánk egy-két szomszéd, és nekik is jutott a krumpliból.

Mint minden rossz dolognak, a fölkoncolással fenyegető rendeletnek is megvolt a jó oldala. A kávésok és a vendéglősök úgy meg-

ijedtek a halálos fenyegetéstől, hogy megint ki-kinyitottak. A redőnyt ugyan nem húzták föl, de egy ajtót mindig nyitva tartottak, s ha mást nem, egy bögre forró, gyakran cukortalan teát mindenütt lehetett kapni.

Megijedtek a kereskedők is, és ami kevés árujuk még volt, azt ki-árusították.

Közelünkben is agyonlőttek egy boltost, mert a hivatalos árnál drágábban adta a babot. Az utcák vigasztalan képet nyújtottak. A József körút lámpaoszlopain két akasztott ember lógott. Az egyiknek a nyakában ez a fölírás: *Így jár a bujkáló zsidó*. A másikon is papír: *Így jár a keresztény, ha zsidót bűjtat*.

A szél egyforma közönnyel lebegtette mindkét papirost.

Az emberek elfordított fejjel, látszólag szenvtelenül siettek el az akasztottak mellett, de néhányan azért csoportba verődtek, megjegyzéseket tettek. Én is megálltam, és megkockáztattam:

– Talán mégis jobb lenne bíróság elé állítani azokat, akiket bűnösnek gondolnak.

Egy vörös képű ürge olyan dühös pillantást vetett rám, hogy jobbnak láttam elhallgatni.



22 | OSTROM

O városban napról napra nehezebb lett az élet.

Már hetek óta nem láttunk német repülőket. Aki volt már katona, az tudja, milyen előnyös helyzetben harcol az, akinek nem kell tartania ellenséges légierőtől. A németeknek nemhogy repülőik nem voltak – vagy legalábbis nem mutatkoztak –, de még a légelhárító ágyúik sem működtek. Az orosz pilóták géppuskái néha meglepően alacsonyról sorozták meg az utcákat.¹⁷⁶

Egyszer átkísértem Gyurit a vásárcsarnok pincéjébe, ahonnan a vizet hordta. A visszaúton egyszer csak odaszólt a fiam:

– Nézd csak, apa, milyen furán, alacsonyan röpül az a gép, és milyen vörösen villózik!

Fölnéztem, majd villámgyorsan berántottam a fiamat a házunk kapujába. A boltíves lépcsőház falához tapadtunk. Az orosz gép eldörgött a ház mellett, s közben „pikk-pikk-pikk” hangot hallatott. Amikor csönd lett, kikémleltünk: két halott hevert a járdán.

Az utcákon egyre több volt a hulla és döglött ló. A lótetemeget hasznosítani lehetett: időnként gondos háziasszonyok szaladtak az utcára konyhakéssel, kikanyarítottak egy szeletet a ló oldalából, s máris értékes zsákmánnyal tértek haza éhező családjukhoz.

Mindenfajta közszolgáltatás gyakorlatilag összeomlott. Már csak egy dolog működött zökkenőmentesen: a mi kenyérellátásunk. Pista, a házigazdánk volt ugyanis a környék közellátási ellenőre. Akármilyen keveset süttött a pék, Pistának azért mindig jutott, s ezzel biztosítva volt a mi mindennapi kenyérünk is. Nem éhezünk, és ez volt a lényeg.

Ekkortájt költözött be hozzánk Jutka, nagyobbik fiam ideálja. Jutka apja egy alföldi városkában ragadt: éppen ennivalóért járt ott, amikor bejöttek az oroszok.

Egyszer véletlenül Jutka kezéhez értem: szokatlanul meleg volt. Elő a hőmérőt! Megmértük a lázát: 39,4 fok! Rögtön indultunk orvosért. Kiderült, hogy a szomszéd házban lakik egy doktor. Átjött és alaposan megvizsgálta Jutkát. Diagnózisa lesújtó volt:

– Előrehaladott mellhártyagyulladás. Ha nagyon jól táplálják a kislányt, talán még megmenthető.

Jutka rendkívüli teremtség volt. Finom, halk hangja, okossága, örökös mosolya egész környezetére harmóniát sugárzott. Senki nem tudott ellenállni a személyiségének.

– Kislányom, tudod, mit mondott az orvos?

Jutka gyönyörű szeme rám szegeződött. Az orvos gyászos figyelemzése zakatolt az agyamban, ezért szándékos nyersséggel folytattam:

– Azt, hogy ha nem eszel rendesen, meghalsz.

– Csak ijesztgetni tetszik – szölt Jutka kissé sértődötten.

– Eszemben sincs. Tudod, hogy komoly dolgokkal nem szoktam viccelni.

Úgy döntöttünk, hogy nem mehet vissza az eddigi szállására. Megkapta az én ágyamat, én pedig a fiúk mellé költöztem a padlóra. Jutka kedvéért előszedtük utolsó rejtett tartalékainkat. A lány, ha nálunk járt, mindig is feltűnően keveset evett, de ezt csak szokott szerénységének tudtam be. Nem akarja, hogy miatta fogyjon gyorsabban a készletünk – gondoltam.

De Jutka most már láthatóan komolyan igyekezett, nem kérte magát. Nyers figyelmeztetésemnek, úgy látszik, meglett a hatása.

Jutka betegsége árnyékot vetett az egész családra, hiszen nagyon szerettük mindnyájan. Már napok óta feküdt nálunk betegen, amikor egy beszélgetés kapcsán kiderült, hogy egyáltalán miként betegedhetett meg ilyen súlyosan.

Avaséktól Jutka Pestre, egy barátnőjéhez költözött, aki valamelyik szülője miatt szintén zsidónak minősült. Azt hittem, hogy Jutka kiváló helyen van ott. Ám barátnője szüleit megrémítette a fölkoncolással fenyegető rendelet: nem akarták, hogy Jutka tovább maradjon náluk. Saját „tisztátalan” eredetük miatt ők már úgyis eleget kockáztattak. Egy bérház legfelső emeletén laktak. A szomszéd lakást súlyos bombatalálat érte, a lakóit kiköltöztették. Ebbe a romos lakásba tettek most ki egy matracot, és Jutka oda lopózott be minden este aludni. A puszta falak közé besüvített a szél, a plafon lyukain becsorgott az eső. Itt aludt hát Jutka az utóbbi hetekben. Ő ezt soha egy szóval sem említette, mert nem akarta súlyosbítani a mi gondjainkat.

Még most, hogy betegen feküdt a szobánkban, sem hallottunk tőle egyetlen zokszót sem. Még Lajos is gyöngéden és megértően viselkedett vele, pedig nagyon megviselte, hogy már öten lakunk a szobában. Pali is mind nehezebben tűrte a szobafogságot. Egyre sürűbben hánymta a szememre, hogy nem „intézem el” az ügyét. Azt javasoltam, hogy ha ilyen türelmetlen, akkor fogja magát, és a rendelet értelmében jelentkezzen szolgálatra, Balázs József álnéven; ez esetben föl fogják írni, lesz hivatalos papírja, azután pedig majd időt nyerünk és kitaláljuk, hogy mihez kezdjünk a tényleges bevonulás előtt. Palinak ehhez nem volt kedve. Végül azt a megoldást találtuk, hogy Soroksár falu igazolja Pali: mint soroksári pék, mentesül a hadkötelezettség alól. A roppant hivatalos kinézetű papír egyetlen szépséghibája az volt, hogy Soroksár már régen orosz kézre került, amikor Budapesten érvénybe lépett a fölkoncolást emlegető rendelet.

Jutka orvosa mindennap lelkiismeretesen átjött. A penicillin, azt hiszem, ekkor még ismeretlen volt, vagy ha külföldön netán létezett is, az ostrom keserves napjaiban úgysem tudtunk beszerezni semmiféle gyógyszert. Orvosunk, Katona doktor, gyógyszerkészletének utolsó cseppjeit adagolta be kis betegünknek. A kopaszodó, jókedvű orvos többször is megvetően emlegette a nyilas rendszert.

Nem ismertem régebbről Katona doktort, így nem tudhattam, hogy már régóta vall-e ilyen nézeteket, vagy ez is csak az utóbbi idők tünete. Hiszen minél biztosabbnak és közelibbnak tűnt a németek bukása, annál többen tagadtak meg minden közösséget a náciizmus magyar változatával, a nyilaskeresztes ideológiával.

Ez a jelenség mélyen gyökerezik az emberi természetben. A legtöbb ember elhitte a nyilas újságok propagandaszövegeit a zsidó-bolsevik-plutokrata összeesküvésről. Ez a kifejezés többé-kevésbé azt jelentette, hogy a világon a zsidók kezében van a főhatalom. Ördögi ügyességük és kiterjedt kapcsolataik révén ugyanúgy a kezükben tartják a nyugati kapitalista országokat, mint az orosz bolsevizmust. Következésképp bárki éri el előbb Budapestet, akár a nyugati kapitalisták, akár az orosz kommunisták, az első dolga az lesz, hogy aszerint osszon büntetést és jutalmat, hogy ki mint bánt a zsidókkal, amikor szorult helyzetben voltak. Olyan irányzat (sőt, mondhatnám, titkos mozgalom) bontakozott ki, hogy mindenki be akarta biztosítani az alibijét, mindenki előre bocsánatot akart nyerni. Az emberek tanúkat és nexusokat gyűjtöttek, hogy alkalomadtán majd bizonyíthassák, hogyan ásták alá a rendszert, s hogyan mentettek zsidókat

– illetve főleg a zsidók vagyonát. Állítólag olyanok is voltak, akik ekkor kezdtek bejárni a gettóba, és ezt vagy azt a szomszédjukat keresték. A pesti flaszteren gúnyosan *alibi-babának* nevezték az illetet. Arra az emberi képességre és hajlamra utaltak ezzel, hogy mindig az éppen uralmon lévőknek szokás udvarolni. Épp a legnagyobb opportunisták kezdték mondogatni, hogy feljövőben a zsidóság napja.

Lehetséges, hogy Katona doktor is alibit keresett, mert amikor nyilasellenes szavai hallatán bizalmasan elárultam neki, hogy tagja vagyok annak a titkos társaságnak, amely a bujkáló zsidók megsegítését tűzte ki céljául, rögtön följánlotta a szolgálatait. Csak annyit ígértem neki, hogy továbbítom az ajánlkozását. Pár nappal később közöltem vele, hogy a társaságnak szüksége volna tíz darab fitymaműtétről szóló kórházi zárójelentésre. Áadtam neki a mintául szánt szöveget. Negyvennyolc óra múlva már a kezemben is volt a tíz lap, csak a nevek hiányoztak róluk.

Hogy mi szükség volt fitymaműtétről szóló papírokra?

Ennek megértéséhez először is azt kell tudni, hogy Magyarországon a zsidók vallásos szertartás szerint körülmetéltették a fiaikat. Ezért férfiak igazoltatásakor a nyilasok leginkább azt nézték, hogy körül van-e valaki metélve vagy sem. Létezik a fitymának egy műtéttel gyógyítható szűkülete, latinul *phimosis*. Aki ilyenben szenved, azon felnőttkorban körülmetélést végeznek, és a kórház papírt ad a műtétről. Az ilyen papír igen kétes értékkel bírt. Hallottam olyan kereszténynek született férfiről, akit a nyilasok agyonlőttek, pedig valódi zárójelentése volt, de olyanról is, aki hamis kórházi papírral szabadult ki a nyilasházból. Az irat valódi értékét valahogy így lehetett meghatározni: lehetséges, hogy hajítófát sem fog érni, ha valóban szükség lesz rá, ám egyáltalán nem haszontalan, ha van az embernek.

Szétoztottam a zárójelentéseket. Kapott egyet-egyet Danyi, Ozma, meg persze a fiaim is. A fitymaprobléma, mely eddig lefitymálhatatlan fenyegetést jelentett átkeresztény életünkben, végre nyugvópontra jutott. Pali fiam mégis rosszallóan ingatta a fejét, miután gondosan átolvasta az iratot:

– Keresztapa, nem volna kissé feltűnő, hogyha mi, öt őskeresztény, igazoltatáskor mind előkapnánk a zsebünkéből egy-egy fitymaműtétről szóló papírt? Nem volna az kicsit sok?

Nem válaszoltam; ha megteszem, akkor alighanem azt mondtam volna a fiamnak, hogy az életben nagyon kevés gondra létezik tökéletes megoldás.

A fölkoncolásos rendelet drákói szigora a szándékolttal épp ellentétes hatást ért el, és csak gyorsította a széthullást. Mindenki hanyatt-homlok menekült a süllyedő hajóról. Még aki engedelmesen jelentkezett szolgálatra, és kiment a város szélére árkot ásni, pár nap múlva megszökött az is. Légitámadás idején bármelyik óvóhelyen minden második férfi katonaszökevény volt. Barátságba kerültem egy közelben lakó őrmesterrel. Egyszer beinvitáltam egy kupica szíverősítőre. Nyakában géppisztollyal tette tiszteletét. Rámutattam a fegyverre:

– Hát ez meg mire kell?

– Nézd, testvér, mindig hasznos, ha akad valami az embernél, ami igazolja, hogy szolgálatban van.

Máskor is be-benézett. Kedveltem mulatságos szavajárását, ízes, gunyoros humorát. Egyszer épp elbúcsúztunk egymástól, s már elmenőben volt, amikor észrevettem, hogy a géppisztolya a szobában maradt. Utánaszaladtam:

– Testvér, a fegyvered!

– Hagyd, majd később benézek érte – mondta nemtörődöm hangon.

– Nem hagyhatom, hogy üres kézzel menj el; ki tudja, mi bajod esne fegyvertelenül az utcán.

Homlokát vakargatva, kelleetlenül jött vissza. De hát mégsem hagyhattam, hogy ilyen könnyen szabaduljon kedves „gitárjától”.

Már az utcán is sokfelé heverték elszórt fegyverek, még páncélöklök is, csak épp senkinek nem akarózott fölvenni őket.

Eltűntek a nyilas jelvények is, és senki nem hordott már karaszalagot.

Anyósomat, a matrónánkat, újabb kellemetlenség érte. A szálloda, ahol lakott, tele volt hontalan és talajt vesztett emberekkel. Volt, aki Jugoszláviába akart utazni, de félbeszakadt az útja; voltak arisztokraták, akik nem tudtak elutazni vidéki kastélyukba; s voltak persze zsidók, akik átkeresztényként próbálták átvészelni a hotelban a nehéz időket. Olyan kevert népség lakta a szállodát, hogy nem is csodálkozhattunk az éjszakai razzsián, amikor a zsidónak vélt vendégeket összeterelték, hogy a Dunába lőjék őket. Anyósomat is közéjük állították. Nem fogadta meg az intésem, és nem gorombította le alaposan a nyilasokat, de legalább határozottan kijelentette:

– Én nem vagyok zsidó.

Ezt többször is elismételte, és kitartásának meg is lett az eredménye. Az összeterelteteket elvitték, csak anyósomat hagyták futni.

Mindezt akkor tudtam meg, amikor anyósom fölkeresett a Vásár utcai lakásban – akkor, amikor szinte már senki nem merészkedett az utcára.

– De hát hogyan talált rám, mama? – csodálkoztam.

– Balázs adta meg a címet – oldotta meg a rejtélyt.

Balásznak szigorúan megtiltottam, hogy bárkivel is közölje a címemet. El tudtam képzelni, hogyan gyötörhette anyósom a szegény embert, ha végül mégis megszegte az utasításomat.

– Tessék leülni, mama, de csak halkan beszéljünk. – Jutka éppen aludt. – Tessék elmesélni, mi újság!

– Baj van – mondta alig hallhatóan. – A portás közölte velem, hogy a németek parancsára ki kell üríteni a szállodát. Nekem is új lakóhely után kell nézmem.

– A portás beszélhet, amit akar. Egy dolog biztos, mama: a szállodát nem szabad elhagyni. Hozzánk nem tetszik beférni, mert már öten lakunk egy szobában: Jutka és Lajos a két ágyban, mi többiek a padlón. Most nem olyan idők járnak, hogy lakást lehetne keresni.

– De hát ez a németek parancsa! – vágott közbe.

– A németek szokjanak le a parancsolgatásról. – Budapest félig már orosz kézen volt. – Az ostromnak pár napon belül vége. Egy tanácsot adhatok, mama: mondja azt a parancsnoknak, hogy vöröskeresztes nővér, sebesülteket kötöz, de a szállodából el ne menjen.

– Azt nem mondhatom, mert nem is értek a sebkötözéshez.

– De a krumplipucoláshoz tetszik érteni, ugye? Tessék a konyhára menni és ott krumplit pucolni. Nincs katonaság a világon, amelynek ne volna szüksége krumplihámozókra.

Anyósom arcáról leolvashattam, hogy nincs elragadtatva az ötlettől.

– Vagy ha a krumplipucolás nem jó, akkor tessék takarítani. Csak az a lényeg, hogy a hotelban kell maradni. Pali most vissza fogja kísérni mamát, és beszél a portással.

Anyósom nem ellenkezett. Pali fiam később elmesélte, mi történt. A portás zavarba jött, amikor a fiam megkérdezte, hol találja a szállodában a német parancsnokságot: beszélni szeretne velük, hogy ne ürítsék ki a szállót. Kiderült, hogy anyósomon kívül egy vendéget sem akarnak kitenni a szobájából. Az egész kiürítést a portás eszelte ki, ezzel a trükkel akart valakinek jó pénzért szobát szerezni.

Csodálatos, hogy az emberek mindig a gyöngét, a védtelent, a tudatlant próbálják kihasználni. Ezekről hajtanak be uzsorakamatot, ezeknek árulnak mindent gyógyító csodaszert, ezeknek adnak el

rézgyűrűt aranyként. A portás jó emberismerőként úgy ítélte meg, hogy anyósom is olyasvalaki, akit egy képzelt német parancs emlegetésével ki lehet tenni a szállodából. Utána bőséges borralalóért kiadhatja másnak a szobát.

Amikor anyósom feltűnt nálunk, a nyilasuralom már a végéhez közeledett. Az oroszok mindennap újabb háztömböket és utcákat foglaltak el, amiről a londoni rádió adásaiból értesültünk. Nem haladtak ugyan olyan gyorsan, ahogy a vágyaim diktálták, de azért napról napra előbbre jutottak. Kétségtelen volt, hogy Budapest hamarosan a kezükre kerül. A város szívében fekvő Margit-szigetet már elfoglalták.¹⁷⁷ A szigeten lévőekkel együtt összesen ötven német katonát adta meg magát az oroszoknak.

A nyilas kivégzőosztagok napról napra véresebb mészárlásokat hajtottak végre. Érezték, hogy sürgeti őket az idő. Már nemcsak éjjel, hanem fényes nappal, mindenki szeme láttára is kegyetlenkedtek.

Csodálatos módon mindig akadt valaki, akinek sikerült elmenekülnie és hírt adnia a történetekről. December végén Budán lemeszárolták a Városmajor és a Maros utcai zsidó kórházak összes betegét; többüket a gyilkosság előtt még külön megkínozták. E rémtettek élén egy kiugrott szerzetes, a perverz Kun páter állt. Halálos rettegésben éltek a Bethlen téri zsidó kórház betegek és szimulánsai is. Ennek a kórháznak az egyik részlegén ápolták azokat, akik Dunába lövésük után még ki tudtak úszni a partra. Amikor a németek betörték a kórházba, a betegek jobb híján a padlásra menekültek. A nyilasok ebből a kórházból is elhurcoltak néhány beteget, de a többiekhez nem nyúltak.¹⁷⁸

Kun páterrel ellentétben a szerzetesrendek élén jártak a zsidó gyermekek mentésében. A Vörösmarty utcai apácázárdában¹⁷⁹ néhány keresztény és ötven zsidó gyermek lakott. Az apácáknál nagy volt a szigorúság. Sok elkényeztetett csemetének nem tetszett a nagy fegyelem, a rendszeres oktatás, a tekintélyvel alapuló nevelés. Egy tízéves gyerek meg is szökött. Ám az ostromlott városban egész más világot talált, mint amilyenre számított, és egy lépést sem mert tenni. Végül megvárta, míg valaki bekopogott a zárdába, és azzal együtt visszaoldalgott.

Nem tudni, hogyan neszelték meg a nyilasok, hogy az apácák zsidó gyerekeket bújtatnak. Január elején négy fegyveres nyilas lehajtotta a kicsiket a Duna-partra, és ott a bejáratott módszerrel legyilkolta őket. Ketten itt is megmenekültek, két fiú. Egyikük egy dunai szigetről származott, már kiskorától remekül úszott. Nem

várta meg a lövést, hanem egyből a Dunába vetette magát. A Duna vize januárban jéghideg, így természetesen tüdőgyulladást kapott, de megmenekült. A másik fiút csak a karján lőtték meg, ő is kiűszott.¹⁸⁰

Öldösní kezdtek a külföldi védelem alatt álló házak lakóit is. December 30-án a Katona József utca 15. alatti „svéd” ház legtöbb lakóját legyilkolták.¹⁸¹ 1945. január 3-án a „külföldi” zsidókat átparancsolták a gettóba, azzal, hogy ott nagyobb biztonságban lesznek.¹⁸²

A nyilas hatóságok tevékenysége a zsidóirtáson kívül abban merült ki, hogy plakátokkal próbálták buzdítani a csüggedt lakosságot. Az egyik plakátra máig is emlékszem, olyan különös volt rajta a kép és a szöveg. A falragasz nagyjából úgy festett, mint egy anatómia-tankönyv illusztrációja: megnyűzott, ezer sebből vérző embert ábrázolt. Hogy a kép még természetesebb legyen, fekete szőrszálak is meredeztek a testéből. Öklömnyi betűkkel állt a kép alatt: AZ ÓRÁMAT AKARTÁK! Ezeknek a plakátoknak az volt a céljuk, hogy oroszellenes hangulatot keltsenek.¹⁸³

Már az volt az egyetlen beszédtema, hogy mi lesz, ha az oroszok elfoglalják a házunkat. Ismerős és ismeretlen lakók kérték ki a véleményemet. Igyekeztem megnyugtatni őket, már amennyire rettegő emberek hallgatnak a nyugtató szóra. Elmondtam, hogy éveket töltöttem náluk hadifogságban, és máig jól beszélek oroszul. Az oroszok általában derék legények, nincs miért félni tőlük: rendes emberek, habár közöttük is van, aki hirtelen haragú.

Egyvalamit nem mondhattam hangosan: én már alig várom, hogy ideérjenek!

Az óvóhelyen gyorsan elterjedt a híre, hogy jól tudok oroszul; nemsokára megjelent nálam a légóparancsnok és két bizalmasa.

– Azt akarjuk megbeszélni, hogyan fogadjuk az oroszokat, amikor ideérnek.

Tanáccsal nem tudtam szolgálni, de azt megígértem, hogy mihelyt megjönnek az oroszok, csak szóljanak, tüstént a rendelkezésükre fogok állni, és mindent megteszek, hogy ne essék bajuk.

Most már levegőzni sem jártunk ki az utcára, legföljebb a négyszög alakú udvarra. A lakásban csak mi maradtunk, a többiek mind leköltöztek az óvóhelyre.

A gépfegyverek egyre közelebb, egyre hangosabban kepeltek. Szobánk ablakain egymás után törtek be az üvegtáblák. Vastag papírral fedtük el a réseket. Szerencsére akadt elég papír és rajzszög a szobában.

Légnyomás vagy golyó most már nem törhette be az ablakot, csak a papírt szakíthatta be. Kisebbik fiam nagyon igyekezett minden szakadás után beragasztani a nyílást, hogy ne hűljön ki a lakás. Különböző méretű papírcsíkokat helyezett készenlétbe, hogy egy percet se késlekedjen a reparálással.

– Gyuri, azonnal hagyd abba rajzszögelést!

Mint tartalékos katonatiszt, már régen fölmértem, hogy a szoba jó részén teljes biztonságban vagyunk, de azt, aki az ablaknál áll, eltalálhatja egy srégen besüvítő golyó. Gyuri annyira elmerült a munkájában, hogy vagy nem hallotta, vagy nem akarta meghallani a parancsomat. Ráordítottam:

– Azonnal hagyd abba az ablakjavítást!

Ezt az üvöltést már nem lehetett nem meghallani.

– Miért nem fejezhetem be, Lexi bácsi?

Könnyen felelhettem volna két szóval is:

– Mert féltelek.

De valamilyen szemérem vagy nevelési skrupulus megakadályozott ebben. Egyszerűen rászóltam hát:

– Nincs semmi miért. Azért, mert ezt parancsolom. Azonnal hagyd abba!

A gyerek rosszkedvűen eljött az ablakból, talán ezt gondolta:

– Most már apám meg én sem értjük meg egymást.



23 | JANUÁR 12.

Már harmadik napja nem hagytuk el a házat, és időnk legjavát – az udvari levegőzéstől eltekintve – a szobában töltöttük. Melegebben öltöztünk a szokottnál, mintha síelni készülnénk, mert az ablakon erősen behúzott a hideg. Az utca felől gyakran hallatszott be heves géppuskaropogás. Olvasni nem volt kedvünk, töprengésre viszont bőven jutott időnk. A hadiállapot, amelyben a német megszállás kezdete óta éltünk, kihatott lelkivilágomra. Az, hogy üldözöttként éltem, erősítette együttérzésemet sorstársaimmal: a sajátomnak éreztem minden üldözött ügyét. Én is szégyenkeztem a japán kormány embertelen tettei miatt, engem is sértett a dél-afrikai négerek elnyomása: mintha felelősséggel tartoznék az egész világért. Ez az érzés tör föl bennem még ma is, amikor a zsúfolt *subway*-n¹⁸⁴ átadom a helyem a megfáradt fekete öregasszonynak, s ha olyan történetet hallok, amelyben spontán emberi jószág nyilvánul meg, rögtön könnybe lábad a szemem.

Soha nem uralkodott el rajtam a gyűlölet. Bár a hitlerizmus áldozata lett sok kedves barátom és két testvérem, mégsem azonosítom Hitlert és rendszerét a német néppel. Fiaimat is ebben a szellemben próbáltam nevelni.

Aznap – mintha csak a sors akarná próbára tenni hozzáállásomat – egyszer csak nagy robajlást hallottunk a fürdőszobából. Mi történt? Egyik fiam benézett, majd izgatottan jelentette:

– Egy német katona van a fürdőszobában.

Mind betódultunk. Szőke, kékszemű német fiú állt ott, teljes harci felszerelésben. Még legénytoll se pelyhedzett az állán.

A fürdőszoba tejüveg ablaka, melyet soha nem nyitottunk ki, most tárva-nyitva állt.

A véletlen úgy hozta, hogy ez a német kiskatona, a német nagyhatalom képviselője, most itt állt négy zsidó előtt, akik ugyanolyan barbár és értelmetlen gonosszággal bánhattak volna el vele, ahogy a németek bántak el zsidók millióival.

Kék szemével, szőke hajával a fiú szinte megtestesítette azt az árja eszményt, amelynek nevében népeket akartak rabszolgává tenni és „fajokat” kiirtani. Bánjunk vele a talió¹⁸⁵ elve szerint? Tekintsük őt is bűnösnek? Szabad őt olyan tettekért büntetni, amelyeket nem követett el, s talán egyet sem ért velük? Másrészt: mikor szoktak az „árják” ilyen skrupulózusan mérlegelni?

No, végül nem bántottuk a legényt.

– *Wie alt sind Sie?* – kérdeztem először. Mennyi idős?

– A tizenhetedik évemben járok – felelte szolgálatkészen.

– Dohányzik?

– Igen.

Kapott egy cigarettát, rágyújtott, mohón szívta. Utána elmondta, hogy a házuk előtt egy orosz tank áll. (Annak a gépfegyverropogása hallatszott be hozzánk.) Ő az oroszok elől a házuk pincéjébe menekült, majd onnan kifelé igyekezve kimászott a világítóudvarba. A lichthófra nyíló külső ablakunkat betörte, a belsőt betaszította, és így zuhant be nagy recsegés-ropogással a fürdőszobánkba.

Negyedóráig tartott a kihallgatása, azután el kellett döntenünk, mihez kezdünk vele.

Úgy láttam, mintha kisebbik, tizennégy éves fiam szemében könnycsepp csillogna. Az árja fiú kezébe nyomtam pár szál cigarettát, és a következő utasítást adtam neki:

– Amerről jött, ugyanazon az úton most hagyja is el a fürdőszobát.

A fiúk még fölsegítették az ablakpárkányra, majd a német birodalom fegyveres képviselője elhagyta a zsidó fennhatóság alatt álló területet.

Talán mi is részvétlenül viselkedtünk, amikor így sorsára hagytuk: nem láttuk el se jó tanáccsal, se néhány civil ruhadarabbal, hogy könnyebben elmenekülhessen az oroszok elől.

Mint afféle álkeresztények, mi nem tudtunk olyan keresztény magaslatoakra vergődni, hogy aki megdöb kővel, azt kenyérrel dobjuk vissza.

Elbeszélgettünk a németiség sorsáról. Milyen meredek lejtő vezetett Goethe, Schiller és Beethoven Németországától a hitleri birodalmat szolgáló kiskatonáig! A hitlerizmus kezdetén senki nem látta előre ezt a kataklizmát, még maga Hitler sem.

1933-ban, egy nappal Hitler kancellári kinevezése előtt Goebbels, aki akkor belügy-, később pedig propagandaminiszter volt, egymás után magához hívatta zsidó ügyvéd ismerőseit, és tudatta velük, hogy másnap a nácik átveszik a hatalmat. Azt tanácsolta, hogy mielőbb hagyják el az országot. Ezt egy ottani ügyvéd barátom mesélte nekem.¹⁸⁶

Tehát még ebben a sötét lélekben is lakozott valami kis emberi érzés, vagy ahhoz hasonló.

A Hitler-rendszer kezdetén a németek még támogatták a zsidók kivándorlását Palesztinába, sőt a *Reichsfluchtsteuer*, a menekültadó lerovása után a zsidók a vagyontárgyaikat is kivihették. Hasonlóképpen Magyarországon a nyilasok programja nem tekintette zsidónak azt, akit az első világháborúban ezüst vitézségi érdeméremmel tüntettek ki. Ám micsoda *inversio in peiusnak*¹⁸⁷ lettünk tanúi röpké tíz év alatt! Később már a zsidók minden eszközzel történő kiirtása lett a „végső megoldás”. De célul tűzték ki más népcsoportok kiirtását is.

Egy lexikonban olvastam, hogy a németek a második világháborúban tizenöt millió orosz, kétmillió lengyelt, egymillió görögöt, egymillió jugoszlávot öltek meg. Fajelméletükhöz híven kiirtottak ötmillió zsidót,¹⁸⁸ kétmillió cigányt és másokat is.¹⁸⁹

Vajon megerősödött már annyira az emberiség szolidaritása, hogy a jövőben gátat vessen egy ilyen tömeggyilkosságnak? Nem tudom. Bízunk benne.

Ha nagyon régóta várunk valamire, akkor már alig tudunk igazán örülni, amikor végre bekövetkezik. Annyi energiánkat fölemészti a várakozás maga, hogy a maradékból már csak szimpla megkönnyebülésre futja.

Így történt akkor is, amikor egymás után rohantak be hozzám az emberek:

– Itt vannak az oroszok!

1945. január 12. délután kettőt mutatott az óra.¹⁹⁰

Túléltek hát életünk legveszélyesebb kalandját!¹⁹¹

Kirohantam. Ajtónk előtt három orosz állt. Rongyos uniformisuk ellenére látszott, hogy tiszték. Oroszul szóltam hozzájuk:

– *Pozsalujszta, prihogyitye, csaj pity!*

Ez a szíves invitálás szó szerint annyit tesz: „Kérem, fáradjanak be egy teára.” De mögöttes jelentése annyi: „Érezzék magukat otthon”.

Hát, otthon is érezték magukat.

Orosz nyelvtudásomnak hála, tüstént betelepedett hozzánk a zászlóaljparancsnok. Vele jött három-négy tisztje is, akik alá négyszáz ember tartozott. Az első órák emlékei:

A parancsnokok elhasznált, zöldes színű, vattabélésű uniformist hordtak. Kimerültek voltak, de jókedvűek. Jó házigazdaként igyekeztem mindenben a kedvükre lenni. A rádiómon megpróbáltam befogni Moszkvát, ami kisvártatva sikerült is. A tea mellé bort és Gerbeaud-süteményt is tettem az asztalra. Egyikük rögtön nagyot markolt a süteményből. Egy másik ráförmedt:

– Hát ilyen szegénytelen pokolfajzat vagy te, hogy elennéd ezeknek az ennivalóját? És ha az utolsó falat elemózsiájukat tették ki elibénk?

A torkos orosz csöndben visszatette a süteményt.

Most egy természetes, sálat hordó katona hívott ki az udvarra. Nyitva hagytam a konyhaszekrényt – az órák a rádió mellett hevert – és követtem. Kint az orosz hevesen mutogatott valamire, és azt kérte, vezessem el oda, ahol le lehet jutni az arrafelé vezető alagútba. Elmagyaráztam neki, hogy csak egy háztömbön belül, egyik óvóhelytől a másikig vezetnek föld alatti járatok. Az utca túloldalára csak a felszínen, a megszokott módon lehet átjutni. Az orosz szemrehányóan tekintett rám:

– Barátunknak mutatod magad, és mégsem akarsz segíteni.

– Sajnos, csak az igazat mondom. Ha egyszer nincs alagút, akkor nem mondhatom pusztá segítőkézségből, hogy van.

Eszembe jutott, hogy a házunkhoz rendkívül közel, talán két háztömbnyire van a leghírhedtebb nyilasház, a Rökk Szilárd utcai. Szívesen megnézném, hogyan üdvözlük a nyilasok a bevonuló oroszokat.

– Tudja mit? Elkísérem a környék legfontosabb épületéhez, de csak az utcán át – javasoltam.

Ötletem hallatán megenyhült, de nyilván kissé csalódott is bennem – így aznap már nem volt mit tenni. Elköszönt tőlem, én pedig visszamentem a szobámba. Pár perc múlva két orosz katona behozott egy magas, negyven körüli magyar férfit. Egy műhelyben fogták le, ahol sok páncéltörőt találtak. Nekem kellett kikérdeznem. A férfi könyörögve, reszketve magyarázta:

– Az istenért, testvér, segíts rajtam. Igaz, testvér, hogy voltak nálam páncéltörők, de esküszöm, testvér, hogy a németek ellen akartam használni őket. Kommunistaféle ember vagyok én, börtönben is voltam már ezért. Becsszóra, testvér.

Hagytam, hadd beszéljen. Minden tizedik szava a nyilas megszólitás volt: „testvér” így, „testvér” úgy. Eszerint aligha volt a kommunisták barátja, sokkal inkább a nyilasoké. Mitévő legyek? Ha közlöm az oroszokkal a megfigyelésem a szóhasználatáról, semmi kétség:

lelővik. Ügyvédi gondolkodásmódom nem engedte meg, hogy így tegyek. Nem lehet egy ember életét elvenni azért, mert ilyen vagy olyan stílusban beszél. Később vettem a fáradságot és utánanéztem, kicsoda ez az ember, mit lehet tudni róla. Az derült ki, hogy színigazat beszélt.

Négy óra körül, a korai szürkületben a parancsnokok eltávoztak tőlünk. Az órához senki sem nyúlt, és nem vittek el semmi mást sem. Még segítségüket is felajánlották, de nem fogadtam el. Nekem személy szerint később sem volt soha bajom az oroszokkal.¹⁹²

Az első órák eseményei után én lettem a ház „tolmácsa”.

A lakók már aznap este kértek, hogy jöjjelek le azonnal az óvóhelyre. Ott egy fiatal, szőke orosz katona fogadott. Nem lehetett több 19-20 évesnél. Beszéd közben állandóan az orrom előtt forgatta a revolverét, mintha westernfilmben játszana. Alig értettem, hogy mit akar:

– ...minden férfi sorakozzon, kicsi munkára...

Feldühített a revolverforgatás, de uralkodtam magamon. Nyugalmat erőltettem magamra:

– Fiam, ha akarsz tőlem valamit, akkor először is tedd el a revolveredet. Ideges ember vagyok, nem szeretek így társalogni.

Nem tudom, hogy a határozottságot érezte-e ki a hangomból, de tény, hogy lassan leengedte a pisztolyát.

A nagy nehezen felsorakoztatott férfiakat elvitte munkára. Hatnyolc kilométeres keserves gyaloglás várt rájuk. Egy külvárosi állomáson megálltak, vártak – de hiába. Még az orosz őreik is eltűntek. Hajnaltájt úgy döntöttek, hazajönnek. Nem minden kirándulás végződött ilyen szerencsésen. Pár nap múlva megtudtam, hogy a *málenkij robotra* összetereit embereket „hadifogolyként” Szovjet-Oroszországba vitték.

Az orosz katonák – katonaszokás szerint – a nőkkel is erőszakoskodtak. Mindennapossá vált a nemi erőszak, az elhurcolások.¹⁹³

A hitlerizmus letűnt, az élet ment tovább – de már nem a régi kerékvágásban. Az orosz megszállás új veszélyekkel fenyegetett. Az orosz módra megregulázott, osztályharcos ideológiával nyakon öntött világban csak új manőverekkel, újfajta alakoskodással lehetett elviselhetővé tenni a mindennapi életet.

A hitleri Grand Guignol¹⁹⁴ véget ért, de az új előadás is bővelkedett izgalmakban.

Ám az már egy másik történet.



AZ ANGOL NYELVŰ KIADÁS SZERKESZTŐJÉNEK UTÓSZAVA

ÍRTA: HUMPHREY TONKIN

H mikor New Yorkban, egy eszperantista fogadáson egy-két évvel a halála előtt megismerkedtem Teodoro Švarccal, a neve hallatán rögtön tudtam, hogy a *Maskerado ĉirkaŭ la morto* („Álarcban”) című könyv szerzője áll előttem. A könyvet már 1965-ös megjelenésekor megvettem és nagy érdeklődéssel olvastam. Tudtam arról is, hogy Švarc az 1920-es évek elején a *Literatura Mondo* című irodalmi folyóirat születésénél bábáskodott, s ezzel – Kalocsay Kálmán és Baghy Gyula, az eszperantó kultúra általam már személyesen ismert nagy alakjainak pályatársaként – rányomta bélyegét az eszperantó irodalom fejlődésére. Még nem tudtam azonban korai művéről, a *Modernej Robinzonoj*ról („Mai Robinsonok”), sem arról, hogy milyen rendkívüli élet áll mögötte. Azt természetesen még csak nem is sejthettem, hogy egyik fia, George Soros, milyen hírnévre jut majd a tőzsdék világában és bőkezű emberbarátként.

Pár szót váltottunk Teodoro Švarccal néhány apróságról, s máris továbbléptem egy másik vendéghez. Mindannyiunk életében vannak ilyen beszélgetések, amikor nem tesszük, nem tehetjük fel a fontos, halaszthatatlan, nagy kérdéseket – hiszen még nem tudjuk mindazt, amit csak később fogunk megtudni. Azt sem képzeltem, hogy egyszer én fogom szerkeszteni a *Maskerado* második kiadását. Arról is csak most, néhány éve szereztem tudomást, hogy Teodoro Švarcnak, az eszperantistának, egyáltalán köze van George Soroshoz, a pénzügyemberhez – hogy apáról és fiáról van szó. Teodoro csak az eszperantó világban őrizte meg az egyébként már 1936-ban hivatalosan Sorosra változtatott Schwartz („Švarc”) nevet. A zsidó családok a korszak antiszemita közegében nem ritkán próbáltak idegen hangzású nevük magyarosításával is jobban belesimulni a magyar társa-

dalomba. Megkockáztathatjuk, hogy az utóbbi időben minden nyugati tőkés és emberbarát közül George Soros gyakorolta a legtartósabb hatást a közép- és kelet-európai országok fejlődésére. Az a – koronként bírált – döntése, hogy nyereségének jó részével a Nyílt Társadalom Alapítványon keresztül a nyugatias demokrácia és a piacgazdaság felé segíti ezeket az országokat, arról tanúskodik, hogy egy széles látókörű, elkötelezett társadalmi reformerrel állunk szemben. Talán kevésbé látványosan tevékenykedik testvére, Paul, e rendkívül sikeres mérnök, aki kölcsönprogramjaival afrikai kisvállalkozókat, ösztöndíjai révén pedig amerikai bevándorlókat támogat.

E kivételes életpályák mögött olyan apa áll, aki rendkívüli hatással volt mindkét fiára. George nyilvánosan is sokszor utalt erre, Paul pedig a családjának szánt emlékezésében és e könyvhöz írt előszavában is szól erről. Aki tisztán akarja látni e hatást, s kíváncsi rá, hogy milyen erkölcsi táptalajon szökkent szárba a Soros fivérek karrierje, az olvassa el az *Álarcban*, apa és fiai bizalmas viszonyának tükrét.¹⁹⁵ Soros Tivadar megnyerő, alkalmanként zavarba ejtő ember volt, aki mindig feltalálta magát. Háborús kalandjai és kényelmes, művelt polgárhoz méltó békebeli életstílusa csak felkészülésnek bizonyultak a halálos kihívásra, amikor 1944-ben német csizmák dübörögtek jól ismert és meghitt városa, Budapest utcáin. „Apám ekkor volt leginkább elemében, mert ura volt a cselekedeteinek” – írta egyszer George. (Ebben a könyvben is megismétli ezt a gondolatot.) „Megértette a helyzetet, és átlátta, hogy érvényét veszítette minden szabály. Csodáltam az apámat, mert ura volt a helyzetnek, tudta, mi a teendő, és segített másokon” (Soros G., 1995, 28). Egy szóval a könnyelmű és gondtalan optimizmus álarcját viselő, ám az övét éberén és találékonyan oltalmazó Soros Tivadar volt az az eszményi apa, akiről bármely veszélyben lévő fiú álmodhat. A tizenégy éves Gyuri, akiből a felnőtt George lett, e vészterhes időszakot a nagy kalandok koraként élte meg. S ez éppen az apja szándéka szerint történt, mert Tivadar tudta, hogy csak a leleményesség és az intuíció nyújthat esélyt a túlélésre. Sok év múltán édesanyjuk, Erzsébet úgy emlékezett vissza fiai gyermekkorára, hogy édesapjuk rendkívüli szeretettel bánt velük, és soha nem kezelte le, sokkal inkább ösztönözte és bátorította őket. Emlékei szerint Tivadar így fogalmazta meg érzéseit: „Azt akartam, hogy mindig egy szinten legyenek velük... hogy mindent úgy értsenek meg, ahogy a valóságban van.” Tivadar sokat tanult az életből, és a tanulságokat lelkiismeretesen megosztotta családjával.

Erzsébetet a New York-i Fordham Egyetem éppen a legidősebb diákjaként ünnepelte, amikor 1980 után, nyolcvanas éveiben járva magnószalagra mondta az emlékeit. Visszaemlékezése két világot idéz meg: egyfelől a két háború közötti, polgári Közép-Európa letűnt, régi világát, másfelől a háború utáni, sok kilátással kecsegtető Amerikáét. Erzsébet két fia átkelt a két világ közötti hídon, és rátalált a sikerre. Az *Álarcban* rámutat az ő sikerük rugóira is, de ennél fontosabb, hogy lebilincselő képet fest egy céltudatos emberről, s leírja, milyen akadályokat kellett leküzdenie az útján.

E könyv szerkesztőjeként nem álhatom magam azzal, hogy teljesen megérteném Soros Tivadart, az embert – azt viszont tanúsítom, hogy műve feltárja azon jellemvonásait és gondolatait, amelyeket meg akarhatott osztani utókorával. Ám könyve nemcsak egy rendkívüli emberről, hanem egy rendkívüli korszakról is tanúskodik, s emberünk rendkívüli optimizmusa éppen e korszak iszonyú rendkívülségére adott válasz. Tivadar világos és egyszerű értékekben hitt, de alkura és kompromisszumra is mindig kész volt. Nem fecserelte az idejét megnyerhetetlen csatákra és erkölcsi vitákra, amikor életek forogtak kockán. Ebben a történetben nincsenek hosszadalmas moralizálások és hősünk tétozás nélkül megy előre választott útján. Optimizmusa a kéretlenül rárótt feladat teljesítéséből fakad, amelyet mégis szinte vidáman és eltökélten vállal. Tivadar szerette a versengést, s mindig a győzelemért játszott. S mint Paul Soros utal rá előszavában, a kártyajáték és a háború igazából csak a tét természetében különbözik.

Az *Álarcban* a magyar történelemnek egy évnél is rövidebb időszakát öleli fel, de ez az év több százezer magyar zsidónak és sok más magyarnak is a halálos ítéletét jelentette. Az 1944 márciusa (Magyarország német megszállása) és 1945 februárja (Budapest orosz felszabadítása) között eltelt 11 hónapos időszak három világosan elváló szakaszra oszlik. A zsidók Magyarországon már régóta a jogi és társadalmi megkülönböztetés sokféle formáját szenvedték el – ez, valljuk meg, korántsem volt szokatlan az akkori Közép-Európában. A magyar zsidók idővel megtanulták, hogyan viseljék el a korlátozásokat, s kialakult egyfajta hallgatólagos, szinte kényelmes közmegegyezés arról, hogy bár e korlátok nem fognak eltűnni, egyfajta egyensúly azért fennmarad. A magyar gazdaságban, különösen a pénzügyben és az iparban, már régóta fontos szerepet játszottak a zsidók. Ám az 1930-as évek végén, ahogy Magyarország fokozatosan a hivatalosan is egyre antiszemitább Németország érdekkörébe

sodródott, ez az egyensúly mind ingatagabb lett, s az úgynevezett zsidótörvények politikailag és gazdaságilag is mindinkább margóra szorították a zsidókat. Magyarország névleges függetlensége oltalmában egy ideig elkerülte a Németországban, Lengyelországban és a megszállt területeken mindennapos antiszemita borzalmakat – egészen 1944 márciusáig, amikor a németek balkáni térvészése nyomán a magyarok átállásától való félelem (és az Endlösung levezenylőinek a magyar zsidóság megkaparintása iránti, addig féken tartott vágya) arra késztette Hitlert, hogy Magyarországra is rátegye a kezét. Elkezdődött a megszállás első szakasza. Adolf Eichmann már az egyik legelső vonattal megérkezett Németországból Budapestre – és vele jött az Endlösung. Eichmann gyorsan dolgozott: a deportálások április végén kezdődtek, és július elejére már mérszárszékre hajtottak majdnem félmillió zsidót, többé-kevésbé a teljes vidéki zsidóságot.

Miután több tanúvallomás kijutott nyugatra, erőteljes – vagy legalábbis az eddigieknél határozottabb – tiltakozások érkeztek szövetséges és semleges vezetőktől. Júniusban ugyan a deportálást előkészítve Budapesten is úgynevezett csillagos házakba gyűjtötték a zsidókat, de a magyar kormányzó, Horthy altengernagy elég erősnek érezte magát, hogy szembeszegüljön Eichmann-nal és bandájával, és egyelőre sikerült leállítania a legtöbb tervezett deportálást.¹⁹⁶ A németeknek kellett a magyar támogatás a szétmorzsolódó keleti fronton, ezért nem bíralták fölül Horthy utasításait. Így ért véget a 11 hónapos időszak első szakasza.

Július derekától október közepéig tartott a második szakasz, amikor Horthy kissé visszafogta kormányát és enyhített a fővárosi zsidók sorsán. Augusztus végén Románia átállt a szövetségesekhez, Horthy menesztette miniszterelnökét és némileg mérsékeltebb kormányt állított föl, Eichmann pedig elutazott Budapestről.

Október közepén azonban beköszöntött a harmadik periódus, a borzalom és zűrzavar időszaka. Horthy rosszul időzített, előkészítetlen bejelentést tett: Magyarország megvonja támogatását a németektől. A németek órákon belül letartóztatták, és az ország élére vérengző fasiszta kormányt ültettek. Az oroszok már a Nagyalföldön nyomultak előre, de ezek még tömeggyilkos orgiákban tobzódtak. Eichmann visszatért és erőltetett menetben indította a zsidókat Ausztria felé, fasiszta bandák randalíroztak az utcákon, a város anarchiába süllyedt. Az oroszok feltartóztathatlan előrenyomulása csak januárban érte el azt a lakást, ahol Tivadar, Pali és Gyuri megbújt: mint zsidókat fölszabadították, mint magyarokat meghódították

őket. A város romokban hevert. A könyv itt, az oroszok bejövetelel ér véget.

A Soros család egyetlen dologra összpontosított: a túlélésre. Sok zsidó valahogy egyezkedni próbált a hatóságokkal, hogy enyhítsen megpróbáltatásain és elkerülje a deportálást. Tivadar más utat választott. Odaadó családfő és szerető atya létére úgy ítélte meg, hogy ebben a helyzetben a család nem a túlélés záloga, hanem könnyű célpont az ellenségnek: ő amellet kardoskodott, hogy a család váljon láthatatlanná, csöndben oszljon szét. Az alkuknak ez a mestere, ez a látszólag nemtörődöm ember, aki bárkivel könnyen barátkozott, családja minden tagjának hamis papírokat szerzett, s a városon belül és kívül mindenkit más helyre szállásolt el. Ugyanezt tette sok barátjával és rokonával is; a szükséges anyagiakat nagystílusú hamispapírügyletekből teremtette elő. Önmagának már a náci megszállás első hónapjaiban rejtékhelyet építtetett az egyik bérházában, s megtervezésével Kozma Lajos barátját, a híres építész bízta meg, aki ugyanott azután a lakótársa is lett. Jellemző viszont, hogy ezután sem élt remeteéletet: „árja” papírjai birtokában viszonylag szabadon eljárt a közeli uszodába, kávéházakba és vendéglőkbe, sőt a színházi bemutatókat sem hagyta ki.

És a család – Erzsébet, Pali, Gyuri, valamint Erzsébet édesanyja – életben maradt, habár sok távolabbi rokonuk elpusztult,¹⁹⁷ Erzsébettel és Palival pedig nem bántak kesztyűs kézzel a bejövő oroszok. George Soros szerint Tivadar ekkor volt leginkább az elemében.

Ez hát a könyv általános történelmi háttére, de azt se feledjük el, hogy Soros Tivadart egész addigi élete is fölkészítette erre a helyzetre. Ahogy George Soros is rámutat előszavában, Tivadarnak távolról sem ez volt az első nagy kalandja.

Schwartz Tivadar (vagy Tódor) 1894-ben született Nyíregyházán, tízgyerekes szülők második gyermekeként. Nem túl vallásos, viszonylag jómódú szülei nagykereskedésből éltek és vegyesboltot tartottak fenn. Tivadar a sárospataki kollégiumba járt, majd jogra iratkozott be, s egy ideig alighanem Heidelbergben is hallgatott jogot. Amikor kitört a háború, önként jelentkezett az osztrák–magyar hadseregbe. E könyv első fejezete szerint főként a kalandvágy sarkallta: „Húsz éves voltam... Még diákként, tanulmányaimat félbeszakítva fölcaptam önkéntesnek, és siettem a frontra – nem hazafias lelkesedésből, hanem azért, mert féltem, hogy a háború túl hamar véget ér. A világért sem akartam lemaradni az egyedülálló eseményről, az első és utolsó világháborúról.”

Emberünk könnyen viselte a frontéletet. Sok mindenre jutott ideje, Erzsébet szerint újságcikkeket is írt, és megtanult eszperantóul. Fenyvesi Ervin szerint – aki 1966-ban a budapesti rádióban interjúvolta meg Sorost, régi ismerősét – egy ezredtársától, Balkányi Páltól (1894–1977) tanulta meg a nyelvet, aki élete nagy részében a magyar eszperantó mozgalom aktív vezetői közé tartozott.¹⁹⁸ Tivadar nemcsak kalandvágó ifjú volt, hanem idealista is, és nyilván vonzotta Lazar Ludvik Zamenhof lengyelországi zsidó doktor harminc évvel korábban alkotott, semleges, könnyen megtanulható segédnyelve, mely a nemzetek közötti érintkezést volt hivatott megkönnyíteni. Tivadar idealizmusát hamar próbára tették az események. Az oroszok bekerítették és fogságba ejtették az egységét.¹⁹⁹ A hadifoglyok Oroszországban egyik helyről a másikra vetődtek. Tivadar végül az orosz Távol-Keleten, Habarovszkban találta magát, s fájdalom, sokáig ott is rekedt.²⁰⁰ A szövetséges hatalmak közben Vlagyivosztoknál partra tettek egy expedíciós haderőt, amely nem annyira az eredeti hadicélok előmozdítására érkezett, hanem sokkal inkább Kolcsak admirálist, a forradalmi vörösök ellen harcoló fehér seregek vezérét akarta megtámogatni.²⁰¹ A szövetségesek rá se hederítettek az osztrák–magyar hadifoglyokra. Közben vérengzón antiszemita kozák csapatok söpörtek végig a Távol-Keleten. A cseh brigádok kiadták Kolcsakot a vörösöknek, s azok tovább nyomulhattak kelet felé – de idegen seregek maradékaival nekik sem akarózott foglalkozni. Attól fogva, hogy 1918 végén a németek és szövetségeseik kapituláltak, Soros és társai csak egy megszűnt birodalom feloszlóban lévő hadseregét képviselték. Hazájuktól kilométerek ezrei választották el őket, a végtelen síkon polgárháború dúlt; repatriálási tervek nem léteztek, és amúgy sem törődött velük senki.²⁰² Maga Soros ráadásul zsidó volt egy nem éppen zsidóbarátságáról híres földön, és társainak élén állt akkor, amikor a fogolytáborokba érkező vörösök rendszeresen kivégezték a táborvezetőket. Nem csoda, hogy Tivadar néhány társával együtt megszökött, a befagyott Amur folyón át eljutott Habarovszkba, és irányt vett hazafelé. Így kezdődött odisszeájuk a háború tépte Oroszország zúrzavarában. Az első két hétben kisebb-nagyobb zökkenőkkel még a transzsibériai vasútvonalon utaztak, s eljutottak annak legvadabb szakaszáig, az Amurtól északra elterülő hegyvidékig, ahol akkoriban nem volt emberi település. Itt a hadi cselekmények miatt elakadtak, majd Tivadar egy kisebb csoporttal gyalog vágott neki a hegyeknek. Végül vízi úton jutottak át a hegységen, egy észak felé vezető folyón tutajoztak le egy

kis bányászfaluig. Később Tivadar azzal tréfált, hogy rossz felé, az Északi-sark környékén keresett lakott vidéket, de mint legtöbb dolgában, ezúttal is pontosan tudta, hogy mit miért tesz.

Nem tudjuk, hogyan jutott el Tivadar Irkutszkba, de annyi bizonyos, hogy az országos eszperantó szövetség 1920-as megalakulásáról hírt adó eszperantó lapokban szerepel egy bizonyos „Švarc Irkutszkból”, aki, alighanem egyetlen külföldiként, bekerült a szövetség vezetőségébe is.²⁰³ Ekkor már Moszkvában volt, majd onnan még tovább jutott nyugatra, miután – erről az *Álarcban* is beszámol – linzi származású osztrák tisztként jelentkezett a repatriálási bizottságnál. (Mint olvashattuk, bevágott egy Linzről szóló bedekkert, így tudott válaszolni a bizottság kérdéseire.)

Hazaérkezése után minden jel szerint egy időre Csótra internálták,²⁰⁴ de még az év vége előtt visszatérhetett a polgári életbe. Bár sok más is érdekelte, legaktívabban mégis az eszperantó mellett kötelezte el magát, pedig Kun Béla rendszerének bukása után a baloldalinak vélt eszperantó gyanús elfoglaltságnak számított, különösen vidéken, ahol a helyi eszperantó köröknek gyakran meggyűlt a bajuk a hatóságokkal.²⁰⁵

Soros huszonnyolc éves volt, amikor Kalocsay Kálmánnal és Baghy Gyulával 1922 októberében elindította a *Literatura Mondo* című folyóiratot. A lap hamarosan folytatásokban közölte Tivadar szibériai élményeit, *Modernaj Robinzonoj* címen. (Ez 1924-ben, majd 1999-ben könyv alakban is megjelent. Kéziratot angol fordításban a *Crusoes in Siberia*, „Szibériai Robinzonok” címet kapta.) Korábban is jelentek meg eszperantó irodalmi lapok, de a *Literatura Mondónál* nagyobb hatása talán egynek sem volt az eszperantóra. A két társalapító, Kalocsay Kálmán orvos (1891–1976) és Baghy Gyula színész (1891–1967) az írók és más irodalmárok úgynevezett budapesti iskolájának élén állt, s az eszperantó nagyrészt nekik köszönhetően bontakozott ki az elkövetkező években irodalmi nyelvként is. Kalocsay sok írójelöltet gyámolított, s maga is termékeny szerző volt: számos versét, versfordítását, stílustani és nyelvészeti munkáját máig is olvassák. Baghy Soroshoz hasonlóan csak nemrég tért haza Szibériából: 1915 szeptemberétől kezdve sok szibériai és mandzsúriai fogolytábort megjárt, mire 1920. december 23-án végre visszaérkezhetett Budapestre (Boulton 1983, 121). Ő is sokoldalú szerző volt: verselt, színdarabot írt, s elbeszélő prózájában többször is feldolgozta szibériai fogolyélményeit, például a *Viktimoj* („Áldozatok”, 1925) és *Sur sangha tero* („Véres föld-

dön", 1933) című regényeiben. Az előbbi folytatásokban a *Literatura Mondo* is közölte.

Ebben az időben széles körű optimizmus övezte az eszperantót. Az első világméretű kormányközi szervezet, a Népszövetség megalakulásakor sokan úgy vélték, hogy szükség lesz egy világnyelvre is, és az Eszperantó Világszövetség küldöttei Edmond Privat (1889–1962) vezetésével bejáratosak voltak a Népszövetség genfi üléstermeibe. Mások azt remélték, hogy Zamenhof nyelve az Európában terjedő új szocializmus hordozója lesz. Megint mások a tudomány és a kereskedelem lehetséges nyelvét látták az eszperantóban. Soros Tivadar egyik leendő amerikai barátja, Mark Starr szakszervezeti vezető a szakszervezeti világmozgalom figyelmébe ajánlotta az eszperantót.

A Soros–Kalocsay–Baghy triász még ebben a kedvező légkörben is kivételes jelenség volt. E három megrögzött és tehetséges optimista másokra is át tudta vinni lelkesedését. Néhány társukkal együtt például kabarét is alapítottak, ahol Privat szerint (1927, 185) „saját színdarabjaikat, paródiáikat, szonzonjaikat” mutatták be. Az 1923-as nürnbergi világkongresszuson tartott előadásuk ízelítőt adott „jó ízlésből és nyelvi csillogásból” (Privat). A *Literatura Mondo* 1923. augusztusi száma egy csipet öngúnnal számolt be az elnyert babérok-ról: „Igaz, vállalkozásunk többféle ok miatt nem járhatott olyan pénzügyi sikerrel, hogy revünk anyagi alapjait megszilárdíthatnánk, az erkölcsi sikert azonban senki nem vitatta el.” A cikket illusztráló fénykép nyolcfős társulatot mutat, Soros az ülő Baghy mögött áll.²⁰⁶

Kalocsayval és Baghyval ellentétben, akik egész életükben sokat és könnyen írtak, Soros már a *Modernaj Robinzonoj* első oldalain kimondottan elhárít magától minden szépirodalmi igényt, s elbeszélői stílusa csakugyan szerény és eszköztelen. Művében alig utal a politikai és háborús helyzetre, s a történet politikailag légüres térben lebeg. Soros talán arra törekedett, hogy egyetlen olyan országban se bántódjanak meg, ahol az újdonsült folyóiratnak előfizetői voltak. Az oroszországi új rendet is csak ritkán illeti bírálattal; annyi azért érződik, hogy kevésbé szimpatizál a bolsevik világnézettel, bár internacionalistaként és humanistaként a másik oldalt sem szemlélhette rokonszenvvel.

Kétéves munkatársi viszonya alatt Soros a Robinzonokon kívül nem közölt jelentősebb írásművet a *Literatura Mondóban*.²⁰⁷ Míg Baghy és Kalocsay a tartalommal törődtek, Soros főképp az anyagi háttérrel gondoskodott. Kiadóként és tulajdonosként ő indította el és tartotta életben a papíron veszteséges, ám okos befektetésnek

bizonyuló vállalkozást. A dühöngő hiperinfláció idején igen jól jött neki az előfizetésekből befolyó külföldi valuta, amelyet ingatlanba fektetve spekulálhatott a magyar gazdaság várható megerősödésére. 1924 szeptemberében mégis bejelentette, hogy nem támogatja tovább a lapot, amelyet ezután a Magyar Eszperantó Intézet vett át. Teodoro Švarc 1924 végéig még szerepelt az állandó munkatársak névsorában, majd onnan is eltűnt.²⁰⁸

Tivadar ekkortájt vette feleségül tíz évvel fiatalabb másod-unokatestvérét, Erzsébetet.²⁰⁹ A nagyvilágra kíváncsi pár sokat utazott külföldre: Erzsébet különösen jól emlékezett egy 1924-es eszperantista útjukra, amikor Padovában először hallottak rádióadást. A rádió hamarosan Tivadar állandó társa lett. Miután Tivadar kapcsolata megszűnt a *Literatura Mondóval*, és érdeklődése más irányba terelődött, már alig fordult meg eszperantó körökben. 1926-ben megszületett Pali, majd 1930-ben Gyurival szaporodott a család. Tivadar élete a megszokott mederben folydogált Budapesten: ügyvédi gyakorlata mellett saját ingatlanügyeit intézte, meg-megírt egy újságcikket, és egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy utazzék, különösen ha legkedvesebb sportjáról, a síelésről volt szó.²¹⁰ A család a nyarat a Lupa-szigeti házában töltötte,²¹¹ az év többi részében pedig egy kényelmes, Kossuth Lajos téri, Budára néző lakásban lakott, a Parlamenttel átellenben. A második világháború kitörése nem sokat változtatott a család életrendjén, pedig a foglalkozási korlátokat szabó zsidótörvények²¹² elfogadása után a magyar zsidóság egyre nagyobb nyomásnak volt kitéve, és mindinkább fölhangosodtak a háttérben mindig is kísértő antiszemita szölamok.

Erzsébet szerint Tivadar más emberként tért meg az első világháborúból. A frontra még egy becsvágyó, szeles fiatal tiszt ment ki, de Szibériából már egy olyan ember tért meg, akit kevésbé érdekelt az anyagi siker, önmagáért is élvezte az életet, és jobban odafigyelt a körülötte lévőkre. Az eszperantó – vagy legalábbis a *Literatura Mondo* – iránti ifjonti lelkesedése alkalmat adott rá, hogy vállalkozói képességeit edzve is egy távolabbi célnak szentelje magát. A magasztos eszményeket aztán, mondhatni, felváltották a család gondjai, üzleti tehetségét viszont tovább is kamatoztatta, és nem hanyagolta el a sportot, a szabad levegő és a város örömeit sem. Ilyen ember volt hát az a Soros Tivadar, aki fölvette a küzdelmet a náciizmus borzalmaival, és életben maradt...

A háború után nehéz lett az élet Magyarországon, és minden ki-zökkent a régi kerékvágásból. Tivadar szokása szerint fölhalálta

magát, és orosz nyelvtudásának köszönhetően igen hamar el tudott helyezkedni: jogtanácsos lett a Svájci Követség Idegen Érdekek Védelme Amerikai Osztályán. Amikor 1947-ben Bernben rendezték meg a 32. Eszperantó Világkongresszust, Tivadar kapva kapott az egyszeri alkalmon: a magyar küldöttségbe saját magán kívül Gyurit is sikerült bejuttatnia. Gyuri Svájcban továbbutazott Angliába, hogy Ipswichben részt vegyen az (Eszperantó) Ifjúsági Világszövetség (TJO) kongresszusán is.²¹³ Kint maradt, és beiratkozott a Londoni Egyetem Közgazdasági Karára (London School of Economics). Egy évre rá Palinak is sikerült kijutnia: a magyar sícsapat tagjaként kiutazhatott Svájcba, a Sankt Moritz-i téli olimpiára. (Ehhez még csapattársai elől is el kellett titkolnia súlyos lábsérülését.) Útközben azonban már Ausztriában lelépett a vonatról. Egy évig az osztrákoknál maradt, majd amerikai diákvízummal 1948 decemberében érkezett meg New Yorkba – végleg. Tivadar és Erzsébet ezalatt Budapesten maradt. A kommunista hatalomátvétel után, amikor az ügyvédi magánygyakorlat megszűnt, Tivadar a jogi pályát elhagyva orosz nyelvre kezdett oktatni magyarokat és magyar nyelvre oroszokat a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságnál²¹⁴ – Erzsébet szerint nem kis sikerrel.

Tivadar valószínűleg akkor kezdte írni második, igényesebb visszaemlékezését, az *Álarcbant (Maskerado)*, amikor nyolc évvel fia után maga is kivándorolt Amerikába. Az 1956-os magyar forradalom bukása után Erzsébettel együtt második próbálkozásra jutottak át az osztrák határon. Fontolgatták, hogy Bécsben telepedjenek-e le – ahol Tivadarnak a húszas évek óta volt két bérháza –, vagy osszák-e meg idejüket Bécs és New York között. Végül mégis a tengerentúl mellett döntöttek, s ettől kezdve Tivadar 1968-as, illetve Erzsébet húsz évvel későbbi haláláig kisebb megszakításokkal Amerikában éltek. Paul már 1948 óta amerikai lakos volt, George pedig nem sokkal szülei kivándorlása előtt költözött át Londonból New Yorkba.

Habár Kalocsaytól, akit diákkoromban, 1963 nyarán Budapesten meginterjúvoltam, már akkor hallottam, hogy Soros az emlékezései kiadására készül, e szándék első írásos nyomára Sorosnál csak egy 1963. október 23-i keltezésű levélben bukkantam, amelyet Juan Régulo Péreznek, leendő kiadójának írt. A „T. Schwartz” szignójú levél a Langeasse 11. alatt, Tivadar egyik bécsi házában kelt, ahol akkor három hónapig laktak Amerikába való visszatérésük előtt. Soros és Régulo már 1964 márciusára megegyezett a könyv kiadásáról, és a *Maskerado* végül 1965-ben jelent meg, 1000 példányban. A megegye-

zés értelmében Soros maga vásárolt meg 300 példányt: erre a célra előbb 250, majd később még 100 dollárt utalt át.²¹⁵

Paul Soros szerint a *Maskerado* első változata feltehetőleg magyarul íródott, de ez mára már nem bizonyítható. Tivadar talán azért döntött végül is úgy, hogy eszperantóul írja meg a művét, mert a *Modernaj Robinzonoj* révén már volt írói gyakorlata, másrészt számíthatott a New York-i Eszperantó Társaságban szerzett (részben magyar) barátai segítségére is. A politika elzárta előle a magyar könyvpiacot, nyitva állt viszont előtte a nem is olyan szűk eszperantó piac, ahol az olvasók a világ minden részén élő többszázazres közösségből verbuválódnak. Később egy Sophie Bogyó nevű amerikai magyar nő, a család barátja vállalkozott rá, hogy angolra fordítja a szöveget. Egy Régulóhoz írt levél tanúsága szerint fordítása 1966-ra el is készült. Bogyó szövege fennmaradt, és föl is használtam saját angol fordításom elkészítéséhez, ám mivel Sophie Bogyó nem tudott anyanyelvi szinten angolul, szövegének minősége egyenetlen. Nem sokkal Tivadar halála után Erzsébetet fölhívta egy kiadó, aki kíváncsi volt a kéziratára, de az özvegy nem kívánt élni az alkalommal. A könyv ezért gyakorlatilag ismeretlen maradt mindazok számára, akik nem olvasnak eszperantóul, és mostani kiadása sokakat meglepetésként érhet.

A *Maskerado ĉirkaŭ la morto: Nazimondo en Hungarujo* („Maszkarád a halál körül: Nácivilág Magyarországon”) címet²¹⁶ viselő könyv még épp időben jelent meg a Tokióban 1965 nyarán megrendezett 50. Eszperantó Világkongresszusra, ahová Tivadar maga is elutazott (neve „T. S. Schwartz”-ként szerepel a résztvevők listáján), s ezzel sokéves háttérbe húzódás után visszatért az eszperantó mozgalom nemzetközi porondjára. Tivadar egy évvel később részt vett a budapesti világkongresszuson is (ezúttal „T. Soros”-ként): tíz év múltán viszont láthatta városát. Tokióban az utolsók, Budapesten az elsők között iratkozott fel a kongresszusra. Természetesen jól érezte magát Budapesten: fölkereste régi barátait, és interjúkat adott a budapesti rádió eszperantó adásának.

Régulo kiadói gyakorlatában, aki addig kb. ötven kötetet, főleg szépirodalmat jelentett meg, Soros könyve némiképp új irányt jelentett, és elég kapósnak is bizonyult. A *Maskerado* talán épp azzal nyerte meg Régulo tetszését, hogy kendőzetlenül és nyersen szólt olyasmiről, amivel Európában és másutt sokaknak még nem akarózott szembenézni (Régulo az igazság megalkuvást nem ismerő szerelmese volt), s ráadásul meghazudtolta azokat is, akik életidegen dolognak tartják az eszperantót.

Fontos hangsúlyozni, hogy a *Maskerado* nemcsak az eszperantó világban, hanem általában véve is nővumot, igazi kulturális áttörést jelentett. Mára már bővelkedünk személyes holokauszt-beszámolókban, s a történelmi eseménnyé távolodott második világháború egy egész kulturális iparág alapanyagául is szolgál. Mindez azonban csak az utóbbi húsz év fejleménye. Az 1960-es évekről egy újabb kori regény, Bernhard Schlink *A felolvasója* hőséneke szavaival elmondhatjuk: „Ha visszagondolok ezekre az évekre, feltűnik, milyen ritka volt a [holokausztról szóló] közvetlen tapasztalat. Megismertük néhány egykori fogoly beszámolóját, de sok ilyen beszámoló közvetlenül a háború után, majd ismét csak a nyolcvanas években jelent meg, közben azonban nem szerepeltek a kiadói programokban.” Hasonló volt a helyzet a nem táborlakó túlélők történeteivel is: ezek közül a *Maskerado* az egyik legelső, amely szélesebb közönséghez jutott el.²¹⁷

Persze, Anne Frank naplója már 1947-ben megjelent hollandul, s 1952-től fordításban is olvasható lett. Az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején több országban láttak napvilágot szemtanúk beszámolói. Ám a háborút követő években az emberek többsége a jövőre és az újjáépítésre összpontosított, az emlékezés friss sebeket tépett volna föl. A nürnbergi perek már rögtön a háború után föltárták a közvélemény előtt, hogy miféle fenevad tombolt a 1930-as és az 1940-es években Európában, ám csak Karl Adolf Eichmann 1960–1962-es elfogása, pere és kivégzése tudatosította igazán a világgal a zsidóüldözés teljes iszonyatát. A világ közvéleménye vélhetőleg ekkorra került olyan tudatállapotba, hogy egyáltalán képes lett meghallani a történelem szavát. Az izraeli Eichmann-per követte, már Németországban, a frankfurti SS-per (1963–1965), amelyben 22 auschwitzi őrneke kellett felelnie tetteiért, és 17-et el is ítélték. Ezután már tér nyílhatott az elbeszéléseknek is, és ebbe a térbe az elsők között lépett be a *Maskerado*. Csak a nyelv véletlene és a könyv viszonylag csekély példányszáma okozta, hogy kevesen ismerhették fel a mű jelentőségét.

Állíthatjuk tehát, hogy a *Maskerado*t 1965-ben még kissé tanács-talan és tájékozatlan olvasóközönség vette kézbe. Régulo, akit Franco (az ekkor még javában uralmon lévő Franco) alatt meg is kínoztak, talán bajtársat látott Sorosban – de mindenképp olyan embert, akinek érdemes odafigyelni a történetére. Régulonak az 1965-ös kiadáshoz írott előszava (és a nyilván szintén általa írt fülszöveg) olyan kérdéseket vet fel, amelyekről ma már senki nem nyitna vitát, ám 1965-ben, az akkori közegben sok olvasót biztosan újdonságként

érték a kiadó erőteljes szavai. Akárcsak korábbi visszaemlékezésében, Soros ezúttal is szerényen viszonyul témájához. Idemácsolhatunk két mondatot a „Robinsonok”-ból:

Az események tömör leírását adom, nem törekszem halhatatlan művet írni; nem lévén a tollnak mestere, csak saját élményeim és érzéseimet fogom híven tolmácsolni. Kis művem csupán emlékeztetni kíván: arra, hogy milyen szenvedést, milyen fájdalmakat éltek meg emberek „a humanizmus korának” is nevezett huszadik században.

Soros felfogásában az első könyve a legyőzhetetlen emberi szellemről, az értelmes, leleményes emberről szólt – s ugyanezt feltétlenül elmondhatjuk az *Álarchban*ról is. Soros volna az utolsó, aki irodalmi remekműnek állítaná be az *Álarchb*ant, de azzal nyilván egyetértene, hogy ez a könyv is „emlékeztetni kíván: arra, hogy milyen szenvedést, milyen fájdalmakat éltek meg emberek a huszadik században”. S bár a humanizmus százada már 1924-ben sem tűnt túl humánusnak, harminc évvel később, amikor Tivadar nekiült, hogy beszámoljon az újabb kori keserűségekről, e humanizmusból már vajmi kevés maradt.

A *Maskerado*ról az eszperantó sajtóban megjelent írások annyifélék voltak, ahányféleképp maga a kor is reagált a vész-korszak lassan ismertté váló tényeire. Különösen az hatott az olvasókra, hogy milyen ellentét feszül a család körül viharzó történelmi események és a mindennapi élet krónikájában való lecsapódásuk között. Az egyik recensens, J. Gifford Fowler (*Heroldo de Esperanto*, 1965. szeptember 16.) úgy érzi, mintha kandallótűznél hallgatná a szerző komótosan előadott történetét. A könyvben Fowler szerint a történetek fontosabbak az érzéseknél, a cselekvés a gondolatnál. Alec Venture azt jegyzi meg recenziójában (*The British Esperantist*, 1965 november), hogy a tettvágy kevésbé serkent önvizsgálatra, viszont nevelő hatású:

Mi, angolok, akik nem éltünk át ilyen szörnyű üldöztetést és nem kellett bujkálnunk, csodálkozva olvassuk, hogy Švarc a kockázatot semmibe véve járt uszodába, színházba, kávéházba és más nyilvános helyekre. Vidámsága, szellemessége nyilván a keserves körülmények között is könnyített rokonai és barátai életén. Kiviláglik, hogy Švarc életében fontos elem a testgyakorlás és a lélek edzése, s hogy önnön példájával nevelte fiait is ezek fontosságára.

A decemberi *Germana Esperanto-Revuó*-ban a fiatal történész, Ulrich Lins arra hívja fel a figyelmet, mennyire kedveli szerzőnk a részleteket, s hogy „számos anekdotával” milyen „élénken érzékelteti a borzalmak légkörét a háború végső hónapjaiban”:

Néha már-már megfeledkezünk róla, hogy milyen körülmények között élnek „álarcosaink”, mert szerzőnk oly könnyedén meséli, hogyan próbálja kellemesebbé tenni az életüket... Tíz hordó kitűnő bort hozat, mikor mások a betevő falat után futkosnak; hagyja, hogy átragadjon rá néhány életművész francia vidám nemtörődömsége... [de] éjszaka üldözi, sőt ki is irtja szobájában az összes poloskát, s aprólékos recepttel is szolgál a poloskátlanításra.

Szilágyi Ferenc, Soros svéd állampolgárrá lett honfitársa különösen találó elemzéssel szolgál az eszperantó nyelvű skandináv irodalmi szemle, a *Norda Prismo* hasábjain (1965/4–6):

A budapesti zsidók üldözése és a világpolitika háború végi fordulatai tálcán kínálják magukat egy szenvedélyes, kemény szavú és indulatos történet megírásához, de szerzőnk jól és helyesen látja, hogy bármiképp részleteznék és bármilyen indulatos szavakkal ítélnék el a történelem legnagyobb emberirtását, elbeszélése banalitásba fulladna. Švarc az általános örület idején megértette, hogy a túlzásba vitt segítőkészség veszélyesebb, mint az, ha minden helyzetben újra és újra elemez minden lehetőséget, önállóan cselekszik, megkeresi a kerülőutakat, kifürkészi a legapróbb bűvőhelyeket, egy mondatból megítéli mások segítőkészségét, s mindezt óvatosan, szinte szenvtelenül teszi, folyvást mérlegelve, hogy milyen haszonnal és milyen kárral járhat a következő lépése.

Szilágyi szerint a könyv fő erőssége éppen a dramatizálás teljes hiánya. Fowler összehasonlítja Švarc és Baghy háborús történeteit: Baghy szerinte színészként, Švarc pedig ügyvédként mesél. Más szóval a könyv erőssége éppen a hétköznapisága, az, hogy idegen tőle minden színpadiasság. Az ilyen egyszerűség – vegyük észre – maga is művészet. Tivadar ugyanabban erős íróként is, mint az életben: látszólag könnyedén cselekszik, ám valójában minden lépését meg-

tervezi, fontosságot tulajdonít minden találkozásnak. Mintha csak ezt a fajta stílust vették volna mintául hasonló események későbbi elmesélői is, az eszperantó világán kívül.

A magam részéről hadd tegyem hozzá, hogy rám a békés jelene-tek és szörnyűségek kontrasztja volt a legnagyobb hatással. Júlia Balatonról küldött levele idilli gombászásokról, falusi kiruccanásokról tudósít, ám egy oldallal odébb már arról olvasunk, hogyan fülelték le, hurcolták el és gyilkolták meg az okányi Schwartz családot, miután az ebédet hordó cselédjük pletykálódása nyomra vezette a rendőrséget. Lins mondata a poloskákról eszünkbe juttathatja, hogy Tivadar úgy irtja a rovarokat, ahogy a nácik az embereket irtják – és eljön a nap, amikor a poloskáknak írmagjuk sem marad, bár az égésnyomok még látszanak a falon, és új helyre kell akasztani a falitérképeket, hogy a háziasszony ne vegye észre a nyomokat...

S eljön az a pillanat is, amikor a közeledő oroszok bombázása közepette a fürdőszoba ablakán keresztül egy tizenhét éves német katoná szinte Tivadar és fiai ölébe pottyan. Könnyű lenne ezt a sihedert okolni a nácik minden zsidóüldözéséért, könnyű lenne ott helyben agyonütni. De enyhítené-e a bosszú a fájdalmat? Kiegyenlítené-e a számlát? Helyreállítaná-e az emberség érzését? A szerző nem mondja ki ezeket a kérdéseket, és feleletet sem ad, de mindez ott lebeg az epizód fölött, és mi, olvasók fogalmazhatunk meg minden kérdést és választ. Bár ellenségek állnak egymással szemben, mégsem hangzanak el vádak, nincsen dráma és élethalál-harc, csak beszélgetés van és cigarettakínálás:

Negyedóráig tartott a kihallgatása, azután el kellett döntenünk, mihez kezdünk vele.

Úgy láttam, mintha kisebbik, tizennégy éves fiam szemében egy könnyecsepp csillogna. Az árja fiú kezébe nyomtam pár szál cigarettát, és a következő utasítást adtam neki:

– Amerről jött, ugyanazon az úton most hagyja is el a fürdőszobát.

A fiúk még fölsegítették az ablakpárkányra, majd a német birodalom fegyveres képviselője elhagyta a zsidó fennhatóság alatt álló területet.

Szerzőnk végül minden ironia nélkül kommentálja az epizódot – hiszen ironiával az olvasónak kell ellátnia ezt a keresztény nemzetek közötti háborúban játszódó történetet:

Talán mi is részvétlenül viselkedtünk, amikor így sorsára hagytuk: nem láttuk el se jó tanáccsal, se néhány civil ruhadarabbal, hogy könnyebben elmenekülhessen az oroszok elől.

Mint afféle álkeresztények, mi nem tudtunk olyan keresztény magaslatoakra vergődni, hogy aki megdob kővel, azt kenyérrel dobjuk vissza.

Az 1960-as években a holokauszt történetek elbeszélői még csak ke-resték a követendő utat. Soros Tivadar műve már fontos lépést jelentett ezen az úton, amely mára elvezetett a történetek teljesebb megértéséig. Amikor a *Maskerado* angol fordításán dolgoztam, a helyi mozik éppen *Az élet szép* című filmet játszották, amelyben burleszk elemek ütköznek a haláltáborok tragédiájával; az utca túlsó végén, a Borders könyvesboltban pedig a Soros Tivadaréhoz egészen hasonló történetet lehetett olvasni Victor Klemperer naplójában: „Nem a nagy dolgok számítanak, hanem az, ami könnyen feledésbe merül, a mindennapi élet a zsarnokság idején. Ezer szűnyogcsípés rosszabb, mint egy fejbe verés. Én azt figyelem és jegyzetelem, hogyan csípnék a szűnyogok.”

Nem tudom, hogy közelebb kerültünk-e azóta a Soros által leírt borzalmak megelőzéséhez, de azt tudom, hogy sokat tanultunk a túlélés okos módjairól és az emberi értékek időtálló voltáról. „Szép az élet – írja Soros az első mondatában –, de nem árt, ha szerencséje is van az embernek.” Az ügyességnek és a vakszerencsének párban kell járnia. Csakhogy mi „nem erre az üzenetre vágyunk” – írja Inge Clendinnen (1999) a holokausztról írott műveket vizsgálva. Lawrence Langert idézi, aki szerint „a kulturált agy egyik legmegrögzöt-tebb hajlama” az, hogy „az emberi tapasztalatba mindig oksági viszonyokat akar belelátni”. Ezt az oksági viszonyt találjuk meg Paul-nál és George-nál: életben maradtak, mert az apjuk lehetővé tette a túlélést. Igen ám, felel nekik apjuk, akitől éppen ezt a Langer-féle oksági viszonyt kapták ajándékba, „de nem árt, ha szerencséje is van az embernek...”.

JEGYZETEK

1. RÖVID TÖRTÉNELEM- ÉS FÖLDRAJZLECKE

1. Magyarország pénzneme 1927-től 1946-ig a pengő volt, váltópénze a fillér (1946-ban vezették be a forintot.) 1941 márciusában, az utolsó hivatalos árfolyam szerint, 100 pengő 19,77 dollárt ért (Kádár-Vági 2001, 26). 1944 elején egy gyári munkás heti keresete kb. 20-25 pengőre rúgott, míg a legolcsóbb mozijegy 20 fillérbe került. 2. Erről a mondatról a kiadó, Régulo így írt a kézirat szerkesztése közben, 1964. július 25-én Sorosnak: „Vesszek meg, ha ezt értem!” Soros augusztus 4-e válasza szerint „ironikus megjegyzésről van szó: maga azért ad *ennyit*, mert nem tudja, hogy később úgyis mindent elveszít”.

3. *Lebensraum-elv, élettér-elmélet*: az első világháború előtt kidolgozott gondolatkör, amely akkor az Európán kívüli német gyarmatosító terjeszkedést igyekezett megokolni. A háború után a kifejezés az antanthatalmak elhódította gyarmatok vissza-szerzésére utalt, majd Hitler az európai terjeszkedésének – különösen az ukrainai síkságok meghódításának – igazolására kezdte használni. Részletesebben lásd Pritz 1999, 41–60, és különösen 54–60.

4. „Szószegők lettünk – gyávaságból” – írta Teleki Horthynak a holtteste mellett talált levélben. „Hullarablók leszünk! a legpocsékabb nemzet. Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok.” Churchill állítólag azt mondta a halálhír hallatán, hogy a majdani béketárgyaláson Teleki tiszteletére üresen hagynak egy széket (Lázár 1989, 179–182). A leghíresebb hasonló „politikai” öngyilkosságot éppen Teleki Pál dédapja, Teleki László gróf (1810–1861), Kossuth Lajos eszmetársa követte el, mert nem akart „engedni a negyvennyolcból”.

5. A Jugoszláviával kötött örökbarátsági szerződés az 1940. december 12-i aláírás után bő három hónapig maradt érvényben. Igaz, hogy a szerződés szorosabban Németország érdekkörébe vonta Jugoszláviát, Teleki Pál viszont úgy ítélte meg, hogy ezzel is csökkenti Magyarország függőségét a németektől. 1941. március 27-én a szerb hadsereg megbuktatta a jugoszláv kormányt. Teleki ragaszkodott hozzá, hogy a szerződés az új rezsimre is érvényes. de április elején a németek lerohanták Jugoszláviát. Ebben a magyar hadsereg is közreműködött – Teleki jóváhagyása nélkül, aki öngyilkos lett (Ignotus 1972, 187; Mikes 1957, 24–25).

6. Az első úgynevezett zsidótörvények valójában kissé korábban születtek meg – a zsidók ellen irányuló, hírhedt *numerus clausus* kihirdetése pedig a független Magyarország első intézkedései közé tartozott, sőt ez volt a két világháború közötti

Európában az első zsidóellenes rendelkezés (más országok hamarosan követték a példát), amely Horthy antiszemita hírébe is hozta (Sakmyster 2001, 83). A parlament által 1920. szept. 22-án elfogadott *numerus clausus* szerint Magyarországon az egyes „népfajhoz vagy nemzetiséghez” tartozó diákok számaránya a felsőoktatásban nem múlhatta felül a lakosságon belüli általános arányukat. Mivel az első világháború előtt a diákok kb. 25%-a volt zsidó, míg az ország lakosságának csupán 6%-a, a *numerus clausus* akkor is nagy hatást gyakorolt, ha nem mindig tartották be szigorúan. A voltaképpeni zsidótörvények közül az első 1938. május 29-én kelt, ez a *numerus clausus* a foglalkozási ágakra is kiterjesztve 20 százalékból maximálizálta a zsidók arányát a gazdasági és kulturális szabadfoglalkozású pályákon (Gilbert 1985, 56; Braham 1988, I. 104–107; Pelle 2001, 29–30). A törvény indoklása szerint „a zsidóság egyfelől aránytalanul helyezkedett el a kereseti életpályákon, másfelől különösen az ország fővárosában aránytalanul nagy részben helyezkedett el s ennek folytán a főváros szellemi, erkölcsi és gazdasági súlyának az egész országra kiható jelentőségénél fogva nem kívánatos mértékben rányomta a maga bélyegét az egész országnak szellemi, erkölcsi és gazdasági életnyilvánulására [sic!]

(Pelle 2001, 29). A szerző itt a második zsidótörvényre utal, amelyet 1938 karácsonyának előestéjén terjesztettek az Országgyűlés elé. E törvény kapcsán mondta ki Imrédy Béla miniszterelnök a később a bukásához vezető szavakat: „egyetlen csepp zsidó vér” is foltot ejt a jellemre és a hazafiasságon. Amikor politikai ellenfelei az Imrédy-családfán ráakadtak egy esetleg (de nem minden kétséget kizáróan) zsidó dédmamára, ez jó alkalmat adott Horthy kormányzónak, hogy megszabaduljon miniszterelnökétől (Ignótyus 1972, 185–186). A második zsidótörvényt 1939. május 4-én fogadták el (Gilbert 1985, 79; Braham 1988, I. 125–132). Horthy nem akarta aláírni, de módosított formában végül sikerült elfogadtatni vele. 1941 augusztusában következett a harmadik, majd 1942-ben a negyedik zsidótörvény (Braham 1988, I. 164–165, aki Lévai 1946-ot idézi; ez Lévai 1948-hoz hasonlóan fontos forrás a magyar zsidóság háborús történetét illetően).

7. Hasonló törvény Romániában már 1938-ban született (Gilbert 1985, 56).

8. Valójában 1941 júliusában indult meg az idegen állampolgárnak nyilvánított magyar zsidók összegyűjtése.

9. Ma Kamenyec-Podolszkij; Ukrajnában, Moldávia határától kissé északra, a Dnyeszter folyó mentén található. A 11 000 vagy annál is több kényszermunkás Gilbert (1985, 186) szerint „magyar zsidó volt, legnagyobbbrészt a Csehszlovákiától 1938-ban és 1939-ben visszacsatolt területekről”. 1941. augusztus 25-én Vinnicában a német katonai és civil hatóságok vezetői értekezletet tartottak, melynek jegyzőkönyve szerint – miután nem sikerült elérni, hogy Magyarország visszafogadja a deportáltakat – felszólították Friedrich Jeckeln SS-Obergruppenführert, hogy szeptember 1-ig „végezzen a zsidók likvidálásával” (Karsai 2001, 231–232). Három napig tartott, míg az áldozatokat belegéppuskázták a város határában lévő bombatölcserekbe (tehát nem a folyóba, mint szerzőnk írja). Gilbert idéz egy megdöbbentő tanúvallomást. Lásd Mermelstein Gábor beszámolóját is (Braham 1995, 6–8). Mermelstein elmondja, hogy a tömeggyilkosságot terv szerint végrehajtó SS-eken kívül volt a közelben, „az épület túloldalán, egy német ezred is. Később megtudtuk, hogy ők sok zsidónak védelmet nyújtottak. Az ember így tanulja meg, hogy az életben soha ne ítélkezzen kategorikusan, és ne ítéljen el egyoldalúan egyetlen nemzetet, uniformist vagy népet sem.” Az eseménynek és történeti háttérének részletes leírását

adja Braham (1988, I. 169–174), aki azt a kérdést is vizsgálja, hogy tudtak-e a magyar hatóságok a tömegmészárlásról. Gilbert (1993, 69) a maga részéről 14 000-re teszi a tömeggyilkosság áldozatainak számát; Karsai (2001, 232) a német bevetési osztag jelentése alapján 23 600 agyonlőtt zsidóról tud. George Soros (G. Soros, 1995) beszámol róla, hogy az „Ukrajnába deportált” magyar zsidók sorsáról már tizenhárom évesen hallott a boksztanáráról, aki a ritka megmenekültek egyike volt.

10. Kállay Miklós (1887–1967) földbirtokos családból származott, amely a XI. századra vezette vissza eredetét. Kállay jogi doktor, Horthy személyes jó barátja, alapjában véve régi vágású hazafi volt. Igyekezett megőrizni a magyar uralkodó rétegek életmódját, s kissé naiv manőverezéssel próbálta kivédeni egyfelől a náciizmus, másfelől a szovjet kommunizmus fenyegetését. 1942. március 9-étől 1944. március 22-éig töltötte be a miniszterelnöki hivatalt. A német megszállás első óráiban a török követségre menekült, de Horthy bukása után a Gestapo letartóztatta és Mauthausenbe hurcolta. Túlélte a háborút, 1945-től 1952-ig Olaszországban élt, majd Amerikába emigrált, és ott is halt meg. Konfliktuskerülő ember léte 1942 őszén határozottan elutasította azt a német kérést, hogy Magyarország kezdje meg a zsidók elkülönítését és deportálását. A német követet, Jagowot egyenesen arról tájékoztatta, hogy Magyarországon „a parasztok nem antiszemiták és ha a zsidóságot felszámolják, akkor a kormány meg kell gyorsítsa a Volksdeutschok, azaz a német etnikum beolvasztását” (Pelle 2001, 36). Szinai (1998, 116) szerint, ha Kállay ekkor enged, az nemcsak Magyarország, hanem az egész Balkán zsidóságának módszeres és teljes deportálásához vezetett volna.

11. E rövid bekezdés helyén az első eszperantó kiadásban ez a mondat áll: „Tagadhatatlan tény, hogy a magyar katonaság nem állt ellen kellő eréllyel a német megszállóknak.”

12. Nagybányai Horthy Miklós (1868–1957) 1920-tól 1944-ig Magyarország kormányzója volt. Altengernagy, 1918-ban az osztrák–magyar hadiflotta utolsó főparancsnokává nevezték ki. Amikor az első világháború után a monarchia szétesett, Horthy 1919 májusától augusztusáig hadügyminiszter volt az Aradon, majd Szege-den székelő szélsőjobboldali, „fehér” kormányban, amely Kun Béla kommunista Tanácsköztársaságával szemben alakult. Rokonszenvezett Hitlerrel és a tengelyhatalmakkal. 1944 októberében lemondásra kényszerült, miután a náciellenes ellenesze-gülve megkísérelte fölmondani a német–magyar szövetséget, és fegyverszünetet próbált kötni a nyugati hatalmakkal (lásd a 17. fejezetet). A bajorországi Weillheim kastélyában tartották fogva, ahol 1945-ben szabadították föl az amerikaiak. Élete hátralévő részét portugál száműzetésben töltötte.

13. Horthynak a Salzburg melletti Klessheimben tett látogatását vígjátékba illőnek is nevezhetnénk, ha nem járt volna oly tragikus következményekkel. Hitler magából kikelve azzal vádolta a tengernagyot, hogy az olaszokhoz hasonló árulásra készül. Horthy ezt határozottan cáfolta. Amikor Horthy elrendelte, hogy különvonatát készítsék föl a hazatérésre, Ribbentrop egy színlelt légítamadással késleltette az indulást. A vonat végül mégis elindult, de titokban rákapcsoltak egy kocsit, amelyben Hitler új magyarországi képviselője, Edmund Veessenmayer SS-Brigadeführer utazott az embereivel. Veessenmayert teljhatalmú magyarországi megbízottá nevezték ki, de a valóságban sokkal több volt annál; ő szervezte az október 15-ei hatalomátvételt is. Horthy Klessheimben lényegében engedett Hitler akaratának, hogy álljon föl új magyar kormány, de elkészett az engedménnyel: addigra már elkezdődött a Marga-

réta hadművelet, Magyarország lerochanása. lásd Macartney 1957, 221–229; Yahil 1990, 504–505; Braham 1988, I. 300–301.

14. A németek a sima és gyors hatalomátvétel érdekében mindent gondosan előre megterveztek. Horthy vonatát szándékosan megállították és késleltették, hogy csak vasárnap késő délelőtt érjen haza. Időközben német katonák négy irányból átlépték az országhatárt, míg a repülőtereket és más kulcsfontosságú pontokat ejtőernyősök szállták meg. A vasárnap délelőtt – mint szerzőnk is írja – sok tekintetben teljesen normálisan telt. „Budapesten szokás szerint kinyitottak az éttermek és a kávéházak, rendszeren jártak a villamosok, a buszok és a HÉV, és nem fújtak le a vasárnap szokásos szórakoztató rendezvényeket. A lakosság többsége csak akkor tudta meg, hogy az ország megszállás alatt áll, amikor a vasárnap reggeli lustálkodás és a kiadós reggeli kényelmes elfogyasztása után lementek egy kicsit levegőzni” (Macartney 1957, 245).

15. „Ekkor, délelőtt a németek még szinte közelébe se mentek a várbéli minisztériumoknak” (Macartney 1957, 245).

16. Kalandos szökését szerzőnk a *Modernaj Robinzonaj* (1924, 1999) című könyvében írta meg, Teodoro Schwartz néven, lásd 4. fejezet, 39. jegyzet.

17. Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) politikus és újságíró volt az egyetlen magyar vezető, aki fegyverrel fogadta a németeket (Romsics 1999, 260). Ignóus (1972, 189) úgy írja le, mint „az utolsó és a leghitelesebb romantikus hazafit”. Több hónapra börtönbe került, de októberben végül kiengedték. Novemberben a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának élére állt; november 22-én a bizottság többi tagjával együtt letartóztatták. 1944. december 23-án kivégezték. Pályáját megörögzött jobboldaliként és antiszemitaént kezdte, s a Nemzeti Radikális Párt képviselőjeként került be a parlamentbe, de 1943. júl. 31-én már Kállay miniszterelnöknek küldött memorandumban sürgette a zsidótörvények visszavonását (Pelle 2001, 37).

18. „A megszállásig (vasárnap volt) a rádió hírek helyett gyászzenét adott (Chopin gyászindulóját). A megszálláskor minden mikrofonhoz őrszemet állítottak a németek. Ezután, rövid leállást követően, német és magyar indulók hangzottak el, de a hírekben csak az MTI külföldi híreit adta a rádió.” (Sugár, 1985) Hamarosan, „április 2-án a Sztójay-kormány betiltotta minden külföldi rádióállomás hallgatását, a zenei műsorokat is beleértve, kivéve a Német Birodalom és szövetségesei, valamint az általuk megszállt területek állomásait. A rendeletet megszegőkre hat hónap börtön és internálás várt.” (Médiatörténet 2002) A *Voice of America* adásai kizárólag külföldi hallgatóságnak készülnek, az Amerika Hangja az Egyesült Államokban egy kongresszusi döntés értelmében nem is sugározhat. Az amerikai sajtó így rendszerint nem is említi, és szerzőnk nyilván ezért nem talált róla semmit a *New York Times*-ban. Rooseveltnél március 24-én nyilatkozatban ítélte el a náci bűnöket (idézi Braham 1988, I. 416): „Száz és százezer, eddig is üldözött, de Magyarországon és a Balkánon a halál elől mégis menedéket talált zsidó került a megsemmisülés veszélyébe az utóbbi napok eseményei folytán, a hitleri erők bevonulásával.” A Háborús Menekültügyi Bizottság (*War Refugee Board*) segítségével, amelyet Rooseveltné januárban állított fel, magyar nyelvű rádiósorozat is készült erről a témáról.

2. ISMERKEDÜNK A MEGSZÁLLÁSSAL

19. Sztójay Döme miniszterelnöksége kompromisszum volt, a németek szívesebben látták volna kormányfőként Imrédy Bélát. Horthy megpróbálta megvívótzni a számára elfogadhatatlan jelöléseket, de a kormány végül mégis csupa szélsőjobboldali németbarátból állt össze, Csatai Lajos tábornok kivételével, akit Horthynak sikerült megtartania a hadügyminiszteri poszton (Sakmyster 2001, 312).

20. Állítólag még a németeket is meglepte, hogy már rögtön a bevonulásuk utáni napokban kb. 35 000 feljelentés érkezett hozzájuk (Yahil 1990, 509). Karsai (2002) azonban óvatosságra int: „a feljelentő leveleknek eddig még nem sikerült egyetlen magyarországi levéltárban sem nyomára bukkanni”; a 35 000-es szám először Stern Samunak, a Budapesti Zsidó Tanács elnökének visszaemlékezéseiben szerepel, Stern maga pedig az Eichmann-különítmény tagjaitól, tehát nem éppen objektív forrásból kapta ezt a tájékoztatást. Másrészt, írja Karsai, a feljelentések számát akár pozitívan is lehet értékelni, mert nemcsak zsidókat jelentettek fel, hanem zsidómentőket is – tehát zsidómentők is szép számban akadtak. A lelkes feljelentőkről lásd még Langlet 1988, 141–147.

3. A ZSIDÓ TANÁCS

21. Gilbert (1985, 89) a lengyel zsidók jövőjéről döntő (illetve őket halálra ítéelő) hírhedt berlini találkozóra (1939. szeptember 21.) vezeti vissza a zsidótanácsok (*Judenrat*) eredetét. Lásd Gilbert *passim* arról, hogyan használták föl a németek a továbbiakban e tanácsokat. Hatékonyaságukról lásd Yahil 1990, 238–239.

22. A budapesti zsidó hitközség székhelye már 1891 óta a Síp utca 12.-ben van (Frojimovics 1995, 350–353).

23. Az 1877-ben épült Országos Rabbiképző Intézet, mely ma is rabbiképzőként működik, a József körút, Bérkocsis utca, Gutenberg tér és Röck Szilárd utca közötti háztömböt foglalja el. Történetéről lásd Frojimovics 1995, 302–311. 1944. március 21-étől kezdve az épület kisegítő toloncházként szolgált: a németek kb. kétszáz prominens zsidót tartottak itt fogva túszként. A fogolyállomány összetétele havonta-kéthavonta változott, mert a feleslegessé vált túszoikat mindig Auschwitzba deportálták (Frojimovics 1995, 529).

24. A behívókat újságíróknak, ügyvédeknek és más hivatások művelőinek küldték ki: „sokuk számára ez volt az első megálló Auschwitz felé” (Braham 1988, I. 330).

25. Ez a történet csak a Bogyó-féle fordításban szerepel, az első eszperantó kiadásban nem. George Soros (1995, 27) kissé eltérően számol be a történetekről.

26. Az ellenállás hiányát Yahil (1990, 508) így kommentálja: „A körülmények forradalmi változása ellenére a [budapesti] zsidók továbbra is úgy viselkedtek, mintha az évtizedek óta megszokott kétértelmű magyar hozzáállásra kellene számítaniuk. Valahogy nem fogták fel, hogy a németek egyik pillanatról a másikba sutba vágta minden konvenciót, és magyar bűntársaikkal együtt egészen más elvek alapján járnak el”.

27. Szerzőnk az 1928-as amerikai turistaútja során tett látogatást a Swift és Armour-nál, ennél az Amerika-szerte már az 1870-as évek óta ismert húsipari cégnél. Soros a New York-i, Riverside Drive-i Kossuth-szobor március 15-ei fölvatása alkalmából szervezett „nemzeti Kossuth-zarándoklaton” vett részt. A zarándokok Cherbourg-ból, illetve Triesztből hajóztak át New Yorkba, ahová 1928. március 13-án és 14-én

érkeztek meg. Különös véletlen, hogy a 488 zárandok egyike, Soros utastársa volt Endre László akkori gödöllői főszolgabíró, 1944-ben Eichmann egyik fő bűnsejéde is (lásd róla 12. fejezet, 93. jegyzet). A zárandokok Washington–Pittsburgh–Cleveland–Buffalo–Niagara–Boston körút után (szerzőnk eközben tehetett chicagói kitért) március 30-án szálltak újból hajóra New Yorkban (Vasváry, 1978). Az ilyesfajta gyárlátogatások korabeli népszerűségéről lásd Harris 1999, 94. A zárandokok csoportosan is tettek gyárlátogatást: a Pittsburgh melletti, homesteadi Carnegie-acélgépgyárban és a buffalói autógépgyárban (Kozma, 1928). Soros Tivadar 1939-ben járt újra az Egyesült Államokban, azzal a szándékkal, hogy bécsi és berlini ingatlanait eladva javítson családja anyagi helyzetén és kilátásain. Visszatérve Svájcban találkozott családtagjaival, és komolyan megtárgyalták, hogy kivándoroljanak-e Amerikába. A nemleges döntés fő oka az volt, hogy nem tudtak megállapodásra jutni a berlini ingatlanok eladásáról: Tivadar anyósa kevesellte a legjobb ajánlatot, amely a békebeli értéknek csupán a fele körül mozgott.

28. Plutarkhosz által Gnaeus Pompeius Magnus római államférfinak (i. e. 106–48) tulajdonított mondás: „Hajózni szükséges, élni nem szükséges.” Eredeti szövegösszefüggése: Pompeius e szavakkal bátorította tengerészeit, hogy a heves viharok fittyet hányva fussanak ki a kikötőből.

29. Friedrich Schiller: *Tell Vilmos*, 2.2. Vas István fordítása.

30. Az ókori görög felfogás szerint a koros (túlzott gazdagság és siker) hajlamossá tesz a hübriszre (istenkísértő elbizakodottság), ami végül atéhez (elvakultságból, meggondolatlan tettekből következő végromlás) vezet.

31. Így gondolja Lukacs is (1998, 168–169), aki Masert (1971, 254) idézi: „Hitler már 1941 novemberében – vagyis mielőtt a német hadsereg megtorpan Moszkvánál és még Pearl Harbor előtt – tudta, hogy már nem nyerheti meg a háborút; pontosabban az ő háborúját, azt, amelyre kezdettől fogva készült és amelyet meg akart nyerni. [...] A fanatizmustól elvakult Hitler portréja, aki a végsőkéig hiszi, hogy nem fogja, mert nem tudja elveszíteni a háborút, leegyszerűsített és nagyjából hamis.” De az, hogy Hitler szinte monomániásan fölemlegette saját kapitulációját, éppen arra is utalt, hogy a végsőkéig akart harcolni: „Hitler már hatalomra jutásától fogva mindújra kijelentette, hogy soha nem fogja megadni magát, és 1945 elején erről biztosította Luftwaffe-adjutánsát, Nicolaus von Beelow-t: »Lehet, hogy vereséget szenvedünk. De akkor egy egész világot ragadunk magunkkal.«” (Fest 2002, előszó) A szerzőnk által idézett mondat – ebben vagy hasonló formában – Sztálingráddal kapcsolatban hangzott el 1942. november 8-án a müncheni Bürgerbräu-pincében, az 1923-as müncheni „sörpuccs” évfordulóin hagyományosan megtartott Hitler-beszédek egyikében.

32. Kurt von Schleicher (1882–1934), befolyásos tábornok, hadügyminiszter Franz von Papen alatt; ennek utódja, illetve Hitler elődje a kancellári székben. Ernst Röhm (1887–1934) Hitler legelső híveinek egyike volt, aki rohamcsapatok szervezésével járult hozzá az 1933-as hatalomátvételhez szükséges hangulat megteremtéséhez. 1934-ben Hitler-ellenes összeesküvés vádjával végezték ki. A náci vezetők véres tisztogatásra használták föl az alkalmat: vélt vagy valóságos ellenzékietek tettek el láb alól, köztük von Schleichert is.

33. Stanley Baldwin (1867–1947) brit miniszterelnök volt 1923–1931, majd 1935–1937 között. Sokat bírálták azzal, hogy alábecsüli a náci fenyegetést.

4. NAGYSZABÁSÚ TERVEK

34. A mondást az i. sz. I. században élt római rétorinak, Quintilianusnak tulajdonítják.

35. A *Berlin bukása* Jurij Raizman 1945-ös dokumentumfilmje. 1950-ben Sosztakovics zenét is írt hozzá.

36. A zsidó atléták kiemelkedő szerepéről a magyar sportéletben lásd Handler, 1985. Szerzőnk itt talán a híres kardvívó bajnokra, Petschauer Attilára (1904–1943) gondol, aki két olimpián (Amszterdam, 1928; Los Angeles, 1932) is a győztes magyar csapat tagja volt (Frojimovics 1995, 464). Handler elmondja, hogy sok zsidó élsportoló később éhen halt vagy belepusztult az ütlegekbe, majd így ír: „Többen földézték már a világhírű magyar vívó, Petschauer Attila sorsát. Ez a víg kedélyű, bohém, örök optimista még az ukrainai Davidovkában, a munkaszolgálat nélkülözései és brutalitása közepette is igyekezett megőrizni emberi méltóságát. Kis híján sikerült is neki. Ám amikor az elcsigázott, kiéhezett munkaszolgálatosok egy ízben magyar tisztek mellett haladtak el, Petschauer felismerte egyiküket, Cseh Kálmán alezredest, aki az 1928-as amszterdami olimpián lovasként szintén tagja volt a magyar küldöttségnek.” Petschauer hiába várt segítséget Csehtől, sőt az egyenesen megkínóztatta. Petschauer még megélte, hogy fölszabadították az oroszok, de pár nappal később, 1943. január 20-án meghalt. Lehetséges, hogy a zsidó siker egy olyan jellegzetesen arisztokrata sportágban, mint a vívás, túlságosan is kihívóan hatott (Zeke 1995, 93). Szabó István nemrég bemutatott filmje, *A napfény íze* (amelyben a Sonnenschein család éppen Sorsra magyarosítja a nevét), részben Petschauer történetén alapul (lásd Deák 2000).

37. Rózsahegy Kálmán (1873–1961) 35 éven át (1900–1935) volt a Nemzeti Színház tagja, 59 filmben játszott, és színésztanárként is nevet szerzett magának. Ízes, vidékies beszédét szinte az egész ország ismerte. Varsányi Irén (1878–1932) 1896-tól játszott a Vigszínházban; külön emlékezetesek maradtak Csehov- és Molnár-alkításai. Az ő beszédéről is úgy tartották, hogy „tanítani lehetne”.

38 Az eredeti eszperantó kiadásban a következő bekezdések (tehát az „emlékezetes kópéság” és az osztrák „szerepjáték” története) az ötödik fejezet végére kerültek. Mi ettől a Bogyó-féle fordítást követve eltérünk.

39. Szerzőnk 1920 tavaszán néhány társával együtt megszökött a habarovszki hadifogolytáborból, ahol az osztrák–magyar hadsereg katonái szinte magukra hagyatva tengődtek. A transzszibériai vasútvonal mentén nyugatnak indultak, majd gyalog keltek át az Amur folyótól északra elterülő hegyvidéken. Erről az 1920 augusztusáig tartó kalandról Soros a *Modernaj Robinzonoj* (1924) című kis könyvben számol be. Ennek új kiadásához (Schwartz 1999) írt előszavunkban beszámoltunk róla, hogyan jutott el azután Soros Irkutszkba, pár hónappal a „fehér” Kolcsak admirális ottani rezsimjének bukása után. (Kolcsak 1920. január 4-én mondott le, és február 7-én a bolsevikok kivégezték.) Soros Irkutszkból természetesen Moszkvába utazott tovább, ahol – fia, Paul Soros szerint – eszperantistákkal keresett kapcsolatot. Amikor 1921-ben Péterváron megalakult a Szovjet Eszperantó Egyesület (Sovetlanda Esperantista Unuiĝo), Központi Bizottságának tagjai között volt egy „T. Švarts” Irkutszkból. George Soros szerint Tivadar külön engedéllyel vett részt a pétervári alakuló ülésen. Az alapítóokmányt ő írta alá mint titkár, illetve Ernest Drezen mint elnök (lásd *Esperanta Informilo: Monata Organo de Petrograda Societo Esperantista*, 1921, 3. o., illetve *Agitanto: Rusa-Esperanta Revuo de Kronstadta*

Grupo de Sovjetlanda Esperantista Unuiĝo, 1921. július 15., mely utóbbi „Švarc Teodoro”-t adja meg a Központi Bizottság titkáráként, az Egyesület postacíme pedig „Bol'saja Dmitrovka 12, Moszkvo”). Az „orosz hadifogság” nyilván a Habarovszkban töltött évekre utal, és nem jelenti azt, hogy szerzőnk Irkutszkban vagy Moszkvában is hadifogoly lett volna.

5. KIS ZSIDÓ FILOZÓFIA

40. Yahil (1990, 506–507) megjegyzi, hogy a többféle hagyományt és társadalmi osztályt képviselő magyar zsidóság földrajzilag és társadalmilag egyaránt igen széttagolt volt. A németek minden módon ki is használták ezt a széttagoltságot. Arendt (2001, 222–224) a Magyarországról szóló fejezetben megemlíti, hogy Eichmann másképp viszonyult a Zsidó Tanácshoz, és megint másképp a cionista mozgalomhoz.

41. A „HEP” szokásos szitokszó volt a közép-európai pogromok és egyéb zsidóüldözések idején, feltehetőleg az 1819-es hamburgi zsidóellenes lázongások óta.

42. A vérvádakról lásd Handler 1980, Dundes 1991, Kende 1995. A tisztaeszlelő pert éppen Soros Tivadar szülőhelyén, Nyíregyházán rendezték meg.

43. Kende Tamás szíves közlése alapján.

44. Kun Béla (1886–1939) 1919-es Tanácsköztársasága a frissen alakult Szovjetunióból visszatért hadifoglyok jó részének támogatásával állt föl, akik számára a kommunisták jelentős végkielégítést követeltek (Romsics 1999, 120). A forradalmi hévvel fellépő kommunista rezsim gyors és erős reakciót váltott ki, s Kun Béla így már 133 nap után, 1919 augusztus elején Ausztriába kényszerült menekülni elvbárátaival (lásd az előző fejezetet). Az ezt követő ellenforradalmi hullámnak a magyar zsidók ezrei estek áldozatul (Braham 1988, I. 33–40). Kun Béla zsidó születésű volt, akárcsak a 45 népbiztos közül 32 (Braham 1988, I. 32–33, aki Rothschildot idézi).

45. A *numerus clausus*-ról lásd az 1. fejezet 6. jegyzetét.

46. *Keraban, a vasfejű* (magyarul már 1884-ben), illetve Réz Pál fordításában (1961), *A makacs Keraban: Kéran le Têtu*, Jules Verne regénye (1883). A *Kohlhaas Mihály* (Michael Kohlhaas, 1808) Heinrich von Kleist talán legismertebb elbeszélése. Nyehljudov herceg Tolsztoj 1899-es regényének, a *Feltámadásnak* a főszereplője.

47. Giovanni Papini (1881–1956) olasz kritikus, regényíró és költő 1921-ben jelentette meg *Storia di Cristo* című művét. Martin Buber (1878–1965) osztrák zsidó teológust és filozófust különösen érdekelték a haszidok. Több művet is jelentetett meg zsidó legendákról, de olyan nincs közöttük, amelynek a címe is pontosan ez volna. Soros Buber különböző könyveire gondolhat, a *Die Geschichten des Rabbi Nachman*-tól (Nachman rabbi történetei, 1906) kezdve. (Az eszperantó szövegben csupán „Martin” szerepel, „Martin Buber” csak a Bogyó-féle fordításban áll.)

48. A Bogyó-féle fejezetbeosztást követve itt eltérünk az első eszperantó kiadástól: az innen hiányzó részt az előző fejezetbe olvastottuk be.

6. AZ ELSŐ PRÓBÁLKOZÁSOK

49. Az úgynevezett energetikai imperativus Wilhelm Ostwald német kémikus etikai normája volt: ne pocsékoljunk semmilyen energiát! Ostwaldról lásd a 8. fejezet 72. jegyzetét.

50. Szerzőnk a *Literatura Mondo* című irodalmi folyóirat alapítója és 1922–1924 között a főszerkesztője volt. Hogy ki volt az itt említett eszperantista, azt ma már aligha lehet megállapítani.

51. Ebben a bekezdésben és a fejezet több más pontján olyan részletek is szerepelnek, amelyeket csak a Bogyó-féle szöveg tartalmaz.

52. A szovjet seregek 1944-es előrenyomulásuk során augusztusban teljesen elfoglalták Romániát, és szeptemberben Finnország is kapitulált. Sok megfigyelő már Magyarország 1944. márciusi megszállása előtt is elkerülhetetlennek tartotta Románia és Finnország elesét – kivéve, ha a németeknek a háború politikai kontextusában sikerült volna elérniük módosulást.

53. A szó elsődleges, jogtörténeti jelentése éppen ez: „törvényen kívüli, szabadon üldözhető”.

54. A sárga csillagot bevezető rendeletet március 31-én tették közzé, és április 5-én lépett életbe. Macartney (1957, 278) „a nürnbergi törvények meglehetősen szolgai utánzatainak” nevezi a különböző rendelkezéseket. A továbbiakban ezt írja: „Hatéves kortól kezdve mindenkinek sárga Dávid-csillagot kellett hordania a mellén. A zsidók nem viselhettek többé semmilyen városi vagy egyéb közhivatalt, és nem kaphattak iparüzési, például gyógyszerési engedélyt. Megtiltották, hogy tanári állást vállaljanak (a külön zsidó iskolák kivételével), hogy ügyvédként, színészként, kiadóként, újságíróként dolgozzanak, kivéve két tisztán zsidó lapot (a többi zsidó újságot már megszüntették). Mivel azonban orvosokban hiány volt, ők júniusig még folytathatták a praxisukat, s csak azután kellett a zsidó páciensekre szorítkozniuk. A zsidókat kizárták a tőzsdékről és a közlekedésből. Zsidók többé nem igazgathattak kereskedőcéget. Azt is bejelentették, hogy a zsidókat hamarosan kizárják a bankszektorból, a Magyar Munkáltatók Szövetségéből, és gyakorlatilag minden hasznot hozó tevékenység folytatásából.” Macartney hozzáteszi (279), hogy mindez „csak előjátéka volt valami sokkal rosszabbnak”, ti. a gettóba zárásnak és a deportálásnak.

55. Az eszperantó eredetiben a szerző két történetet gyúr egybe. Bogyó több részzel szolgál, ezeket beledolgoztuk a szövegbe.

56. Ignotus (1972, 155) szerint a vörös rezsim bukása után a Vitézi Rendet azzal a céllal hozták létre, hogy egyfajta „új kismessséget” teremtsenek. Célja volt, hogy megjutalmazza „azokat, akik különösen kitűntek a háborúban, az ellenforradalomban, vagy más hazafias tettek révén”. „A Vitézi Rend tagjai elidegeníthetetlen földbirtokot kaptak: a kisemberek akkorát, amekkorából egy parasztszalád megélhetett, a tisztek viszont négyszer-ötször annyit.” A birtokot a legidősebb fiú örökölhette. „Horthy büszkén emlegette, hogy ebbe a rendbe soha nem vettek föl zsidó származású magyart, bármilyen hazafias volt is egyébként, mert a Rendnek nemcsak a morális, hanem a faji tisztaságát is meg akarta őrizni.”

57. Bogyó leánygyermekét is említi.

58. Ez a történet több helyen eltér az eszperantó eredetiben, illetve a Bogyó-féle szövegben. Mi itt legtöbbször Bogyót követjük.

59. Walters (1988, 289) leírja, milyen körülmények között sínylődtek a zsidó munkaszolgálatosok a keleti fronton: „Igaz, hogy a frontvonalak mögött szolgáltak, de a hideg, a hiányos táplálkozás, a tüzéségi és légítámadások, sőt a partizánok betörései sok áldozatot szedtek közülük.” A munkaszolgálat maga nem volt újdonság: „Már a honvédelemről szóló 1939. II. tc. 230. §-a előírta, hogy a katonai szolgálatra

alkalmatlannak minősített férfiakat közérdekű munkaszolgálatra hívják be” (Karsai 2001, 219). Beletartoztak ebbe „a cigányok, a zsidók és az ellenséges államok polgárainak tekintett személyek is. Már 1941-re 260 munkásszázad állt fel, 52 000 zsidó taggal” (Yahil 1990, 348). A munkaszolgálatról és történetéről részletesen szól Braham (1988, I. 238–294) és Karsai (2001, 219–226).

60. Valójában a híres építészről, Kozma Lajosról (1884–1948) van szó, aki Sorosék nyaralószomszédja volt a Lupa-szigeten. Szerzőnk talán a Kozma család érzékenységet akarta kímélni az álnév használatával. Kozma Lajos közeli munkatársa volt az úttörő építésznek, Lajta Bélának (1873–1920), aki a szecessziót magyar motívumokkal gazdagítva igyekezett sajátosan magyar építészeti nyelvet teremteni. Kozmának az új budai ortodox zsinagógára készített terve (1928), bár végül nem valósult meg, nagy feltűnést keltett. 1935-ben ő tervezte a Weiss-féle üvegnyakkereskedés Vadász utcai székházát, az úgynevezett Üvegházat is, amelynek csillogó belső terei budapesti zsidók százainak nyújtottak menedéket, miután a cégvezető, Weiss Arthur 1944 nyarán felajánlotta az épületet a svájci konzulátusnak palesztinai kivándorlási iroda céljaira. Kozma 1941-ben Ludwig Kozma néven jelentette meg *Das Neue Haus* című könyvét Zürichben, a Girsberger kiadónál (lásd Frojimovics 1995, 396–397 és 489 a budai zsinagógáról, 558–563 az Üvegházról és 136, 640 a Lajtával való együttműködésről).

61. Mindkét szálloda elpusztult a háborúban.

62. Április 3-án.

63. „Addig a Dél-Olaszországban állomásozó brit és amerikai repülők nagyjából háborítatlanul átrepülhettek Magyarország fölött; viszonzásul nem bombázták az országot. Most ennek is vége szakadt. A brit és az amerikai repülőgépek április elején először dobtak bombákat Budapest külső, ipari övezetére.” (Lukacs 1999, 232).

64. A Bogyó-féle fordítás és az eszperantó szöveg itt másra helyezi a hangsúlyt. Mi az utóbbit vettük át, amelynél a Bogyó-féle változat keményebben fogalmaz: „Az emberek a légítámadásokért a zsidókat okolták: ez még ésszerű feltevésnek is tűnhetett, ha tekintetbe vesszük, hogy mi mindent hallottak a nemzetközi zsidó összekülvésről.” Talán voltak olyan keresztény budapestiek, akik elhitték, hogy a zsidóüldözés leállítását után a szövetségesek beszüntetnék a város bombázását, de a többség – ha ugyan volt többségi vélemény – valószínűleg csak annyit gondolt, hogy a zsidók valamiképp felelősek a légítámadásokért. Budapesti zsidó gyermekkoráról írt szép, szomorú emlékezésében Magda Denes is beszámol róla: nyilasok azzal vádolták a családját, hogy éjjel morzejeleket adnak le a repülőknél (Denes 1997, 55–57). Bierman (1995, 62) idézi a Zsidó Tanács augusztusban Romániába szökött három tagjának jelentéséből, akik szerint minden újabb bombázás után „neveléses pletykák kaptak szárnyra, mindig ugyanarról: hogy a zsidók jeleket adnak a bombázóknak vagy rádióon tájékoztatják az ellenséget”. Másrészt Stern Samu, a Budapesti Zsidó Tanács elnöke, emlékirataiban így ír: „A Tanács elterjeszti a hírt, hogy ha gettót csinálnak, a gettót nem fogják bombázni az angolszász gépek. Viszont minden egyéb városrészt annál súlyosabban, annál kiméletlenebbül fognak elpusztítani. Ez a feldobott és egyébként légből kapott és valószínűtlen hír tökéletesen hatott.” (Schmidt, 1990, 77–78. Idézi Karsai 1994, 85.) Elannyira, hogy Arendt (2001, 226) is összefüggést lát a bombázások és a zsidóüldözés között: „Július 2-án egy különösen kemény budapesti bombázás nyomatékossította a figyelmeztetést”, már-mint Rooseveltné ultimátumát, hogy Magyarország állítsa le a deportálásokat.

65. Braham (1998) fölhívja rá a figyelmet, hogy az 1944-es német megszállásig Magyarország volt az egyetlen ország a német hatalmi szférában, ahol a zsidóság gyakorlatilag háboríthatatlanul élhetett. Ezután viszont a németek népiptási terve gyorsabban és „hatékonyabban” valósult meg, mint bármely más megszállt országban.

7. HAMISÍTÓK KÖZÖTT

66. A helyszín a mai Nyugati tér, akkoriban Berliini (később Marx) tér. A hamis papírok gyártásáról és felhasználásáról lásd Yahil (1990, 644) érdekes leírását.

8. VIDÉKI GETTÓK

67. A Bogyó-féle fejezetbeosztást követjük. Az első kiadásban ez a hetedik fejezet része.

68. Április 28-án jelent meg a rendelet a „zsidók lakásainak igénybevételeiről és új lakóhelyek kijelöléséről” (Karsai 2001, 240). Az úgynevezett gettók közül sok nem volt egyéb, mint rögtönzött karámféle – kaszárnnyában, téglagyárban, fatelepen. A vidéki zsidók első jelentős transzportjai április végén indultak útnak, Auschwitzba pedig május 15-étől deportáltak rendszeresen (Yahil 1990, 510). A vidéki intézkedések nyomán összesen negyven gettó és három gyűjtőtábor állt föl, s ezekbe 427 400 zsidót tereltek össze. Lukacs (1999, 106) megjegyzi, hogy „Magyarországon a zsidók többsége szórványokban telepedett le, sokan beolvadtak a vidéki kisvárosok magyar lakosságába” – szöges ellentétben például Ausztriával, ahol a zsidók nagy többsége Bécsben lakott.

69. Braham (1988, I. 433–434) beszámol a nyíregyházi zsidók gettóba zárásáról és deportálásáról. A környékbéli falvakból április 14-étől fogva gyűjtötték össze a zsidókat, a városban lakóknak pedig április 24-én parancsolták meg, hogy költözzenek be a gettóba. Május 10-ére a gettó lakóinak száma 17 580-ra nőtt. Röviddel ezután, a deportálást előkészítendő, a gettó teljes népességét a városon kívülre, három gyűjtőhelyre terelték. Braham szerint ekkor rendkívüli kegyetlenséggel kutattak értéktárgyak után. A deportálás május 17-én kezdődött és június 6-án zárult le. Susan Rubin Suleiman, akinek az édesanyja nyíregyházi volt, leírja egy pár évvel ezelőtti látogatását a városba (1996, 175–181).

70. A gettósítást és deportálást vidéken a csendőrség, Budapesten a rendőrség hajtotta végre. A csendőrök egészen Kassáig kísérték a deportáló szerelvényeket. Számos visszaemlékezés szerint a magyar csendőrök brutálisabban bántak a deportáltakkal, mint az őket felváltó német örök (Komoróczy 2000, 32–33).

71. Április és július között kb. 437 000 embert deportáltak a magyar vidékről (Gilbert 1985, 701).

72. Wilhelm Ostwald (1853–1932), német fizikus, kémikus és polihisztor 1909-ben kapott fizikai Nobel-díjat. Ostwaldot leginkább az elektrokémia és az általa „energizmusnak” nevezett szakterület érdekelte. „Energetikai imperativusa” ezt mondja ki: „Cselekedjünk úgy, hogy a nyers energia a lehető legkisebb veszteséggel alakuljon át magasabb energiaformává.” Ostwald ezt nemcsak fizikai, hanem társadalmi vezérelvnek is tekintette. Ostwaldot a nyelvészet, különösen az interlingvisztika, az eszperantó és az Ido is érdekelte, és Nobel-díjának egy részét az Ido-mozgalomnak ajándékozta (Sikosek 1999, 129; Becker–Wollenberg 1998).

73. A nációk minden módon igyekeztek titkolni, hogy milyen körülmények között, milyen cél felé szállítják a deportáltakat. Magyarországról Birkenaubá április 29-én érkezett meg az első transzport. A budapesti zsidó vezetők úgy értesültek, hogy a Kistarcsáról indított csoport Németországba, a szép nevű Waldseebe („erdei tó”) érkezett meg. Amikor hangot adtak meglepetésüknek, hogy egyetlen deportált sem adott életjelt otthon maradt családtagjainak, Eichmann munkatársai igyekeztek kitérni a kérdés elől (Gilbert 1985, 671). Ettől kezdve az SS arra kényszerített egyes deportáltakat, hogy képeslapon ennyit írjanak haza: „jól vagyunk, dolgozunk, semmiben nem szenvedünk hiányt”. Gilbert (1985, 672) írja: „Még Birkenau vetkőzőhelyiségeiben is osztottak képeslapokat. Mindegyikre ugyanazt kellett írni: *Es geht mir gut, jól vagyok.*” Vagyis Waldsee nem volt más, mint Auschwitz-Birkenau. Úgy tűnik, hogy ezt a német hatóságok először 1943-ban, görög zsidók deportálásakor vetették be (Braham 1988, II. 61, 71).

74. Valószínűleg az úgynevezett Auschwitzi Jegyzőkönyvről van szó (magyarul: Bajtay 1994, 44–75), amely a Nyugatot elérve szerepet játszott abban, hogy Horthy leállította a deportálásokat (lásd 16. fejezet, 112. jegyzet). A jegyzőkönyv budapesti jelenlétéről lásd Braham (1988, II. 102–108) és Ertl jegyzeteit (N. Langlet 2001, 12). Gilbert (1985, 672) így ír: „Arnost Rosin és Czesław Mordowicz – egy cseh és egy lengyel zsidó –, akik az első tíz napon tanúi voltak a magyar transzportok érkezésének, május 27-én megszöktek Birkenauból, és sikerült átjutniuk Szlovákiába. Jelentésük kibővült két korábban, még a magyar transzportok előtt megszökött táborlakó jelentésével, és június vége felé eljutott nyugatra. A két korábbi szökevény egy fiatal és egy idősebb szlovák zsidó volt, Rudolf Vrba, illetve Alfred Wetzler. Az ő jelentésükben Vrba részletesen, statisztikákkal számolt be az auschwitz-birkenau deportálásokról 1942 nyarártól kezdve, amikor ő maga odakerült Szlovákiából.” Lásd még Yahil 1990, 638.

75. A győri gettóról lásd Braham 1988, II. 33–34.

76. A Zsidó Tanács reakcióiról és ekkori lépéseiről lásd Braham 1988, II. 37–42, 89–123. Nehéz kielégítő magyarázatot adni arra, hogy a zsidóüldözésről és a zsidók meggyilkolásáról szóló, ekkor már nagyszámú bizonyosság ellenére miért telt hónapokba (s éppen a vidéki zsidóság deportálásának hónapjaiba), amíg a keresztény magyarság ráébredt a szörnyűségekre és tenni is kezdett ellenük.

9. EXODUS

77 A Bogyó-féle fejezetbeosztást követjük. Az első eszperantó kiadásban a mi 9. és 8. fejezetünk a 7. fejezet részeként jelenik meg.

78. Báró Kornfeld Mór (1882–1967), katolizált zsidó, pénzember, felsőházi tag, a németek bevonulása után az első letartóztatottak között volt. Családja a Weiss-Chorin féle csoportba tartozott, amelynek májusban sikerült az SS-nél elérnie, hogy vagyonuk átadása ellenében Portugáliába menekülhessenek (Braham 1988, I. 408–414, lásd még 16. fejezet, 117. jegyzet). 1939-ben Kornfeld a katolikus hitre tért zsidók védelmére megalapította a Szent Kereszt Egyesületet. A Weiss (másképp Weisz) és a Kornfeld családot több házassági kötelék fűzte össze.

79. Az észak-budai Gugger-hegy hivatalos neve Látó-hegy. 1929-ben kilátótorony is épült rajta.

80. A Sonderkommandókba zsidó férfiakat osztottak be; ezek a különleges egységek a megsemmisítő táborokban dolgoztak. A sonderkommandósok szokásos szolgálati

ideje, úgy tűnik, valóban négy hónap volt, azután agyonlőtték őket (Snyder 1976, 324–325).

81. A szövegből nem derül ki egyértelműen, kicsoda ez a Zavics. Feltehetően a 6. fejezetben említett fiatalemberről van szó, aki iratokat hozott Nyíregyházáról.

82. Schlesinger Pál Sándor (1860–1936) valóban lelkes párbajozó hírében állt. 1901-től volt parlamenti képviselő: országgyűlési kartársai pártállásuktól függően biztatták, illetve gúnyolták az ominózus mondattal, amely azután a népszerű dalszerző, Harmath Imre 1924-es szerzeménye révén tett szert országos ismertségre.

83. Az angol „ellenállócsoport” talán a dél-afrikai Charles Telfer Howie ezredes kapcsolataira utal. Howie egy német hadifogolytáborból szökött meg, majd 1943 szeptemberében Magyarországon ismét elfogták. Horthy fiának közbenjárására szabadlábba maradhatott: illegálitásban vonult, majd több ízben közvetítőként lépett fel a Horthy-kormány és a szövetségesek között. 1944 szeptemberéig maradt Magyarországon, majd Olaszországba távozott, ahol sikertelenül tárgyalta a szövetségesek magyarországi beavatkozásáról. Lásd Macartney (*passim*), Szent-Miklós (1988, 52–53). A szerzőnk által említett „egyetlen alkalmat” illetően lásd a 18. fejezetnek a halálmenetekről szóló részét. Más amerikai és brit infiltrációs kísérletekről lásd Ungváry 1998, 252.

10. JÚNIUS 6., A PARTRASZÁLLÁS NAPJA

84. A szövetségesek normandiai partraszállása 1944. jún. 6-án (az úgynevezett D-Day) kezdődött.

85. Az egyházaknak az úgynevezett zsidókérdéshez való viszonyáról lásd Braham 1988, II. 356–381).

86. „Ismerd meg önmagad”. Valójában a delphoi Apollón-jósda intése.

87. A Rumbach utca, ahol ortodox zsinagóga is van, később részben a gettó délnyugati határát képezte.

88. Szerzőnk búvóhelye az Eskü tér (ma Március 15. tér) északi oldalán volt.

89. Stefan Zweig (1881–1942) posztumusz önéletrajzi munkája, *A tegnapi világ (Die Welt von Gestern)* 1943-ban jelent meg, Trockijtól Az orosz forradalom története 1932-ben, Freud *Pszichopatológiája* pedig 1904-ben.

90 Az eredeti eszperantó kiadásból hiányzik a „napirendnek” ez a leírása.

91 „Előkelő elszigetelődés”, a szomszédaitól elzárkózó állam magatartása. (Eredetileg a brit birodalom viszonya az európai kontinenshez a XIX. század végén.)

11. JÚLIA KALANDJAI

92. az eszperantó kiadás szerint hét-, Bogyó szerint öt éves.

12. REJTEKHELYÜNK VÉGNAPJAI

93. Endre László volt alispán (1895–1946) és Bakó László ny. csendőr őrnagy (1898–1946), a magyar szélsőjobb oszlopos tagjai, „szégyentelen antiszemiták”, 1944. április 8-ától, illetve március 24-étől államtitkárként „Ernst Kaltenbrunnernak, az RSHA [Reichssicherheitshauptamt, Birodalmi Biztonsági Főhivatal] vezetőjének ke-

gyéből a belügyminiszter, Jaross Andor fő segítői voltak minden zsidó vonatkozású ügyben" (Yahil, 1990, 505), és a deportálások fő irányítói. A belügyminisztériumban Baky felügyelete alá tartozott a VI. rendőrségi, illetve a VIII. rendőri büntető osztály is. A szállítóeszközök hiányáról lásd Yahil (1990, 511). Endréről és Bakyról, illetve a Sztójay-kormányról lásd Braham (1988, I. 325–338).

94. Sokan semmilyen hazugságtól nem riadtak vissza, hogy elkendőzzék a zsidóirtás és -üldözés valóságát. Endre például így tájékoztatta Jaross belügyminisztert május 2-án: „Valóságos szanatórium jellege van a vidéki gettóknak. A zsidók végre levegőhöz jutottak, addigi életmódjukat egészségessebbel cserélték fel.” Egy nyilas lapban pedig így írt: „a zsidóknak nincsen rossz dolguk. Egymás közt, saját fajuk és népük törvényei szerint élhetnek... Utasításba adtam, hogy személyes biztonságukra nagyon ügyeljenek” (idézi Yahil, 1990, 512).

95. Braham szerint (1988, II. 125) a kormány megbízottja, Szentmiklóssy József, „rendkívül tisztességes ember”, mindent megtett, hogy a Zsidó Tanácscsal együttműködve zátonyra futtassa a csillagos házak tervét. Ez utóbbiakról lásd Yahil (1990, 512, 517), Braham (1988, II. 124–132). Októberre már 2000 csillagos házat jelöltek ki Budapesten.

96. A 150 000-es szám talán alacsonyabb a ténylegesnél (a 15. fejezet elején szerzőnk is magasabb számot említ). Gilbertnél (1985, 701) 175 000-et, Yahilnál (1990, 506) 185 000-et találunk. Egy 1944. augusztus 2-ai kormányúléseken Jaross Andor belügyminiszter 170 000-re becsülte a csillagos házak lakóinak számát (valószínűleg Soros is ez utóbbiak számára gondol), és 280 000-re Budapest összes zsidó lakóját (Braham, 1988, II. 131). A háború végét kb. 130 000 magyar zsidó érte meg, szinte mind Budapesten. Suleiman (1996, 108) az 1949-es népszámlálás 133 862-es adatát idézi; ez volt az utolsó népszámlálás, amely a vallási hovatartozásra is rákérdezett.

97. A rendeletet valójában június 17-én hirdették ki (Braham 1988, II. 126); először három, majd hosszabbítva nyolc napot hagytak a végrehajtására. Braham is meg erősíti, hogy rendelet és végrehajtása között jelentős volt az eltérés. Az átköltözés végeztével, június 25-én újabb rendelet jelent meg, amely gyakorlatilag fölszámolta a zsidók mozgásszabadságát.

13. VÁSÁR UTCA 2.

98. Frojimovics (1995, 528) szerint az újpesti zsidóság deportálása július 8-án történt. Itt azonban valószínűleg még csak az Újpestről a budakalászi téglagyárba való terelésükről van szó; onnan indultak azután a transzportok a haláltáborokba.

99. De. 11-től du. 5 óráig.

100. „Modern építőművészet”. A kiadó az a Girsberger lehetett, aki 1941-ben Kozma *Das Neue Haus* című könyvét is kiadta. Ennek a második műnek nem sikerült nyomára bukkannunk; feltehető, hogy nem is látott napvilágot.

14. VIDÉKI ÉLET

101. Amíg az oroszok Romániában dél és nyugat felé nyomultak előre, Magyarországon egész nyáron tartottak a német csapatmozgások. A román átállás után az oroszok augusztus 25-én elérték Magyarország erdélyi határát, majd az ősz során a Dél-Alföldről északra hatolva dél és kelet felől félig körbezárták Budapestet.

102. Mauthnerék a sok házassági és üzleti szállal egybefonódott Weiss-Chorin-Kornfeld-Mauthner-„dinasztiába” tartoztak. Az SS-szel való tárgyalások után a négy család több mint negyven tagja Portugáliába, illetve Svájcba menekülhetett (Braham 1988, II. 283; Frojimovics 1995, 521; Kádár-Vági 2001, 155–168).

103. „Titkosszolgálat”, Nagy-Britannia négy hírszerző szolgálatának közkeletű összefoglaló neve.

104. Várakozó, halogató politika (a. m. „várni és meglátni”, „majd meglátjuk”).

15. MACSKA-EGÉR JÁTÉK

105. Lásd például Shiret, 1995.

106. Lásd 12. fejezet, 96. jegyzet.

107. Ezek a javaslatok Eichmanntól, illetve végső soron Himmlertől eredtek. A Zsidó Mentési Bizottság (Va'ada) nevében Kasztner Rezső (1906–1957) és Brand Jenő (1906–1964) már áprilistól tárgyaltak a Gestapóval arról, hogy pénz fejében a németek engedélyezzék magyarországi zsidók kivándorlását. Április végén Eichmann tette Brandnak a hírhedtté vált „Blut für Ware” („vért áruért”) ajánlatot: Brand vegye fel a kapcsolatot a „világzsidóság” képviselőivel és a szövetséges hatalmakkal; a németek tízezer teherautóért és különféle árukért cserébe hajlandók egymillió zsidót szabadon engedni. A nyilvánvalóan irreális tervből nem lett semmi. Brandék eredeti tárgyalásainak folyományaképpen viszont július elején az úgynevezett Kasztner-vonaton, fejenként ezer dollárért, 1945-ben elhagyhatták Magyarországot (Braham 1988, II. 417–424; Kádár-Vági 2001, 168–180).

108. Braham (1988, II. 326–329) szerint a kommunisták tevékenysége szűk körre korlátozódott és nem volt hatékony. Nem csoda, hiszen az illegális párt csak néhány ezer tagot számlált (Romsics 1999, 276).

109. Valójában július 8-ig.

110. „Július 11-én a budapesti polgármester felhívást bocsátott ki az 1941. augusztus 1. előtt keresztény hitre tért zsidók összeírására, és kilátásba helyezett számukra bizonyos kedvezményeket. [...] A nyári hónapokban Budapesten valóságos kikeresztekedési láz tört ki.” (Frojimovics 1995, 528–529). lásd még Braham 1988, II. 159–162.

111. Nagyvárad lakóinak 30%-a volt zsidó. A nagyváradi volt a legnagyobb az április-májusban föllállított vidéki gettók közül; lakóit május 27. és június 3. között deportálták (Braham 1988, II. 459–461).

16. FÖLÉBRED A VILÁG LELKIISMERETE

112. 1944. június 24-én szemtanúk állításaira (lásd 8. fejezet, 74. jegyzet) alapuló táviratjelentések érték el Svájcban Londont és Washingtonot a magyar zsidók deportálásának valóságos méreteiről. Erre nemcsak Anglia és az Egyesült Államok, hanem a svéd király, a pápa és a Nemzetközi Vöröskereszt is tiltakozással reagált. E tiltakozások hátteréről lásd Yahil (1990. 513–514. 640–641) és Braham (1988. II. 393). Július 7-én Horthy elrendelte, hogy a deportálásokat állítsák le, és azok másnap valóban abba is maradtak. Eichmann tervei szerint július második hetében kellett volna megkezdeni a budapesti zsidók deportálását. Horthy rendelkezése felkorbácsolta a dühét, és kétszer is sikerült kijátszania a kormányzó parancsot: július 19-én a magyar hatóságok háta mögött 1220 foglyot deportáltatott a kistarcsai inter-

nálótáborból Auschwitzba, majd július 24-én a sárvári táborból is indult egy deportáló szerelvény 1500 emberrel (Braham 1988, II. 77, 155–157). A Hitler elleni, július 20-i merénylet ismét visszavetette Eichmann terveit, s csak egy hónap múltán próbálkozott újra. Ezúttal maga Himmler állíttatta le a deportálást, Eichmann pedig elutazott Budapestről, s csak Horthy bukása, az októberi puccs után tért vissza (lásd Gilbert, 1985, 700–701; Yahil, 1990, 514–515). Walters (1988, 289) szerint a németek azért engedtek Horthynak, mert a keleti fronton szükségük volt a magyar haderőre, és nem akartak nyílt vitába keveredni Magyarországgal.

113. „Kormányzói mentességet azok kaptak, külön kérelem alapján, akik a zsidótörvények hatálya alá estek, de különös közéleti, tudományos, művészeti vagy gazdasági érdemeik indokolták tették számukra a kivételezettséget” (Frojimovics 1995, 551). Augusztus 22-én jelent meg az eljárást szabályozó miniszterelnöki rendelet, bár „ideiglenes” mentességeket már azelőtt is adományoztak. A ezzel foglalkozó iroda összesen kb. 3000 mentességet adott ki, maga a kormányzó és belügyminisztere pedig kb. 8000-et. Horthy bukása után a Szálasi-rezsim ezeknek mintegy 90%-át érvénytelenítette, majd a november 15-én kezdődő felülvizsgálat után 571 embernek adta meg maga is a mentesítést (Frojimovics 1995, 551–552; Braham, 1988, II. 162–166).

114. Míg a magyar szervek által kiadott mentesítések az illetők társadalmi rehabilitálását célozták, addig a semleges országok által kiállított védőokmányok ezen országok kormányainak védelme alá helyezték az okmányok tulajdonosait. A semleges országok zsidómentő törekvéseiről már sok beszámoló született, lásd például Bierman (1995). Ekkor tevékenykedett Budapesten Raoul Wallenberg svéd diplomata is: július 9-én érkezett Magyarországra egy 630 magyar zsidó nevét tartalmazó listával, akik már megkapták a svéd vízumot. Azt a gondolatot, hogy a zsidóknak hivatalos papírok révén nyújtsanak védelmet, bátoríthatták svéd diplomaták korábbi norvégiai tapasztalatai is – az oslói svéd főkonzulátus sok esetben komoly vizsgálat nélkül, emberieségi megfontolásból adta meg norvégiai zsidóknak a svéd állampolgárságot (Karsai 2001, 130–131) –, de az ötlet visszavezethető Carl Lutzra (lásd 115. jegyzet) és Valdemar Langletre (1872–1960) is: az utóbbi talán már 1944 májusában kezdett kiadni menleveleket üldözötteknek (Langlet N. 1988, 11–12; Rosenfeld 1995, 26). A Svéd Vöröskereszt magyarországi megbízottjaként Langlet számos, a szervezet pecsétjével ellátott menlevelet állított ki. (A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága zsidók ügyében nem támaszkodhatott a hitelét veszített Magyar Vöröskereszt Egyletre, mert azt már egy 1936-os törvény a katonai egészségügyi szolgálat kiegészítő részévé tette. Igaz, az egyesület elnöke 1944. június 20-án beadványban kérte a miniszterelnök közbenjárását, hogy a deportált zsidóknak humanitárius segítséget nyújthassanak. lásd Botos, 1994. A menlevelek jogilag semmiféle értékkel nem bírtak, viszont aprólékos kidolgozottságuk, útlevélszerű kiállításuk a hatóságokra legalábbis fékezően hathatott. Langlet már-már feledésbe merült hősiességéről lásd Joseph (1982, 105–109), Nina Langlet cikkét az *Esperanto* című lapban (1995), és magyarul mindenekelőtt Langlet N. (1988). Langlet-t jól ismerték az esperantó világban, mint a nemzetközi nyelv egyik legelső svédországi úttörőjét.

115. Svájc a svédekhez hasonlóan menleveleket adott ki a védelme alá helyezett személyeknek. Mivel a háború kezdete óta Svájc képviselte Magyarországon a brit érdekeket is, így hatáskörébe tartozott a zsidók Palesztinába, brit mandátumterületre való kivándorlása is. Előbb a Szabadság tér 12. alatt (a volt amerikai nagykö-

vetségen), majd július 24-étől az úgynevezett Üvegházban, a Weiss-féle üvegkereskedés éppen Kozma Lajos által, 1935-ben tervezett épületében működött a Svájci Követség Idegen Érdekek Képviselői Kivándorlási Osztálya (Frojimovics, 1995, 558–563). Az Üvegházban végül már 2000–3000 svájci védelem alatt álló zsidó talált menedéket, bár nyilas bandák többször is, például december 31-én rátámadtak a házra. A svájci követség élén Charles Lutz alkonzul állt (lásd Grossman, 1986). Horthy bukása után a svájciak fokozták embermentő erőfeszítéseiket (Gilbert, 1985, 752–753). Yahil szerint a különböző követségek a magyar kormány hallgatóságos beleegyezésével összesen 17 198 igazolványt adtak ki; Teleki (1974, idézi Ungváry, 1998, 236) szerint a nyilas kormány 34 800 különféle iratot ismert el; Ungváry (1998, 236) úgy véli, hogy összesen több mint 100 000 eredeti és hamis irat volt forgalomban. A svédek és svájciakon kívül a Vatikán, Portugália, Spanyolország és El Salvador is bocsátott ki iratokat. Mint ismeretes, Wallenberget végül elhurcolták az oroszok, és a fogságban nyoma veszett. Az oroszok hivatalosan csak 2000 végén ismerték el, hogy Wallenberg és vele együtt elfogott sofőrje nagy valószínűséggel szovjet börtönben haltak meg (Palmklint–Larsson, 2000). A rejtély azonban továbbra is megoldásra vár.

116. A védett házakban Horthy októberi eltávolítása után, Szálasi országlása idején razziaztak a nyilasok. A Wallenberg és mások által kiosztott svéd menlevelek azonban még ekkor is számos Budapestről gyalogmenetben deportált zsidó életét mentették meg.

117. Habár korábban Göring csakugyan sikeresen manőverezett Himmler ellenében, ezúttal valójában Himmleré lett a babér: Göring még semmiről sem szerzett tudomást, amikor Himmler megbízottai már megállapodást írtak alá a Weiss–Chorin–Mauthner–Kornfeld családokkal. Ennek értelmében az SS-nek lehetővé kellett tennie, hogy a Weiss Manfréd Művek fölötti ellenőrzést biztosító részvénytöbbség átadása fejében a négy család 45–47 tagja Portugáliába, Svájcba és Németországba távozhasson, és elutazásakor (saját vagyonából) 600 ezer dollárt és 250 ezer német márkát kézhez kapjon. Ribbentrop is, a magyar kormány is megpróbálták megakadályozni a megállapodás végrehajtását, de a csoport 42 tagja végül sikeresen megérkezett Lisszabonba (bár az ígért pénz jó részét, 400 ezer dollárt nem kapták meg), és később a többiek is megszabadultak. lásd Braham 1988, I. 408–414; Yahil 1990, 519–520; Ember 2000, 78–81; Kádár–Vági, 2001, 155–168. Braham megjegyzi: „Nemcsak a Himmler-csoporttal folyó tárgyalások alatt, hanem a megegyezés 1944. május 17-i aláírása után is tartották magukat a híresztelések, hogy a Weiss Manfréd Műveket egyesítik a Hermann Göring Művekkel” (Braham 1988, I. 416, 32. jegyzet). A Weiss és Chorin családokról lásd McCagg 1972, Chorin 1999. Az egész megegyezést az tette lehetővé, hogy a négy családnak voltak nem zsidó tagjai is, s a vagyont egyesítő holding, a Labor Bizalmi Rt., már 1923 óta 51%-ban árja tulajdonban volt. A Magyarországról kijutott családtagok sem voltak mind zsidók.

118. Ezt a csoportot nagyjából az Aréna út (a mai Dózsa György út) és a Szabolcs utca sarkán őrizték, a Zsidó kórház közelében. Gyűjtőhelyül szolgált az Aréna úti zsinagóga is (Frojimovics 1995, 527).

119. lásd 15. fejezet, 107. jegyzet; Braham 1988, II. 285–311; Yahil 1990, 632–634; Gilbert 1985, 682.

120. Eichmannról lásd természetesen mindenekelőtt Arendt klasszikus tanulmányát (Arendt 2001), különösen a Magyarországról és Szlovákiáról szóló fejezeteket. Eich-

mann számára Magyarország új kihívást jelentett: itt „sokéves tapasztalat birtokában [...] végre alkalmá nyílt, hogy hatékonyságát próbára tegye” (Braham 1988, I. 320). A német megszállás után Sonderkommandójával szinte azonnal Budapesten termelt, és tüstént munkához látott. Manapság úgy tartják, hogy az Eichmann héber- és jiddistudásáról szóló állítások eltúloztak (Arendt 2001, 41; Bierman 1995, 63). Azt is híresztelték, hogy Palesztinában született, s ez magyarázná a nyelvtudását, ám valójában a német Solingenben látta meg a napvilágot, majd az osztrák Linzben nevelkedett. Eichmann nem volt művelt ember: elképzelhető, hogy megjegyzett egy-két héber fordulatot vagy többé-kevésbé ismerte a héber ábécét, ám jiddistudása (még ha esetleg olvasott is héberül) nem volt több olyan passzív megértésfélénél, amely el is várható egy rokon nyelv beszélőjétől. Annyi bizonyos, hogy Eichmann az 1930-as években afféle antiszemita cionista volt: szenvedélyesen vallotta, hogy az európai zsidókat el kell küldeni „zsidó hazájukba”, és a cionista mozgalom titkos megfigyelőjeként meglehetősen járatos volt annak dolgaiban. A zsidóirtás szenvedélye csak később kerítette hatalmába. S mindeközben úgymond „idealista” maradt (Arendt 2001, 54).

121. Eichmann engedélyével végül 1966 ember hagyta el vonaton Budapestet június 29-én. Először Németország északnyugati részére, a bergen-belseni koncentrációs táborba szállították őket. Innen 1944. augusztus 22-én 318-an érkeztek közülük Bázélbe, majd december 7-én további 1368 ember érte el Svájcot (Gilbert 1985, 682, 884). A „Kasztner-vonatról” lásd még Frojimovics, 1995, 520–521.

122. Soros itt két különböző eseményt említ együtt. Kasztner tudniillik arról is megegyezésre jutott Eichmann-nal, hogy több ezer (Kasztner visszaemlékezése szerint 18 vagy 19 ezer) magyar zsidót nem megsemmisítő táborba, hanem Bécs környékére, kényszermunkára fognak szállítani. Egy forrás szerint 20 787-en érkeztek Strasshofba (Braham 1988, II. 58–60), és 1945-ben még kb. 15 ezren életben is voltak, bár a Mauthausenbe irányuló halálmenetek is szedtek közülük áldozatokat. lásd Yahil 1990, 63–635.

123. Bár szerzőnk mérlegének számadatai nem lehetnek egészen pontosak, érvelése alapján véve helyes. Később egyébként fény derült rá, hogy Eichmannat Kaltenbrunner már amúgy is utasította arra, hogy több transzport deportáltat Auschwitz helyett ausztriai kényszermunkára küldjön, Eichmann azonban úgy tett, mintha csupán alku tárgyát képező lehetőségről volna szó, s ezzel sikerült is személyenként 100 dollár fejpénzt behajtania.

124 A sváb-hegyi detektívközpont a rendőrség közvetlenül Baky államtitkár ellenőrzése alatt álló politikai osztályának főhadiszállása volt. Braham (1988, I. 329): „(Az osztály) nevét Állambiztonsági Rendészetre változtatták – vagyis a Gestapo magyar megfelelője lett –, és főhadiszállását a Sváb-hegyre költöztették, ahol a Gestapo és Eichmann Sonderkommandója is székelte.”

125. Lásd 3. fejezet, 23. jegyzet.

17. CSALÓKA HAJNAL

126. A román király augusztus 18-án rendelte el Antonescu marsall letartóztatását, s Románia ezzel áttért a szövetségesek oldalára. A király este tízkor jelentette be a fordulatot, s megparancsolta, hogy a román katonák szüntessenek be minden ellenséges tevékenységet az oroszokkal szemben (Georgescu, 1983).

127. Pontosabban a Székelyföldet és Erdély északi részét, amelyek 1940. augusztus 30-án, a II. bécsi döntés értelmében kerültek vissza Magyarországhoz.

128. A három miniszter augusztus 7-én mondott le. Hoensch (1996, 158) szerint „a kormányt jelentősen meggyöngítette, hogy Imrédy hívei megvonták tőle támogatásukat: ezzel tiltakoztak zsidó vállalatok SS-kézre kerülése ellen”. Imrédy Béla (1891–1946) 1938/39-ben volt miniszterelnök, míg Horthy le nem mondatta (lásd 1. fejezet, 6. jegyzet). Sztójay alatt tárca nélküli közgazdasági miniszter lett. Jaross Andor (1896–1946) belügyminiszter, Kunder Antal (1900–1964) kereskedelmi és közlekedési miniszter volt Sztójay kormányában. Imrédyt és Jarost 1946-ban háborús bűnösneként kivégezték.

129. A mérsékeltnek tekintett Lakatos Géza (1890–1967) sokat tett a zsidók helyzetének enyhítéséért. A politikai változást Románia átállása, illetve az ebbe időszerezte, hogy föl kellett készülni a németek várható vereségére. Lakatosnak sikerült eltávolítania kormányából a nációkkal leginkább rokonszenvező elemeket.

130. És Budapest közigazgatásilag független más elővárosaiból: Csepelről, Pestszenterzsébetéről stb. is.

131. Szerzőnk ismét alábecsüli a budapesti zsidók számát, lásd 12. fejezet, 96. jegyzet.

132. A legitimisták a Habsburg-monarchia visszaállításának hívei voltak.

133. A Miénk kávéház a Vásár utcától pár száz méterre, a József körút 29. szám alatt működött 1909 óta. Nevét az 1907-ben alapított Magyar Impresszionisták és Naturalisták Köréről (M. I. É. N. K.) kapta. (Zeke Gyula szíves közlése.)

134. Ez a hír valótlannak bizonyult; lásd 139. jegyzet.

135. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert (1881–1948), ezt a „becsületes, ízig-vérig hazafit” (Ignotus, 1972, 188) rögtön a német hatalomátvétel után letartóztatták. Kállay Miklós miniszterelnök a török követségre menekült (lásd 1. fejezet, 10. jegyzet).

136. Bakay tábornok a főváros védelmét biztosító budapesti I. hadtest parancsnoka volt. A Gestapo október 8-án a Duna Palota Szállóban lévő főhadiszállása elől rabolta el.

137. A Magyar Távirati Iroda 1944. október 15-én kiadott napi jelentésében megjelent szöveg.

138. Addigra az oroszok már egész Erdélyt elfoglalták.

139. A németek már régóta tervezték, hogy letartóztatják ifj. Horthy Miklóst, aki az úgynevezett Kiugrási Iroda fejeként széles körben folytatott tárgyalásokat – alighanem baloldaliakkal is – Magyarország kiugrásáról a német szövetségből. Az ifjabb Horthy ezúttal Tito marsall állítólagos küldötkeivel készült találkozni Bornemissza irodájában. Elrablását Otto Skorzeny SS-őrnagy, Mussolini kiszabadítója tervezte meg. Embereivel körülvette az egyébként a Soros család tulajdonában lévő házat. A rajtaütéskor kitört lövöldözésben Otto Klages, a német biztonsági szolgálat budapesti parancsnoka halálos sebet kapott (Szent-Miklössy 1988, 60); Horthy (1990) két halottat, egy németet és egy magyart említ. Ifj. Horthyt és Bornemisszát szőnyegbe csavarták és repülőgépen szállították el Budapestről. Horthy Mauthausenbe került, majd az amerikaiak végül Dachauban szabadították fel (Fenyő 1972, 230–231; Braham 1988, II. 198–202; Macartney 1957, 399–401).

140. Ma Herceprímás utca.

141. Az 1870-ben alapított Gerbeaud, Budapest leghíresebb cukrászdája, gyalog öt percre esik a Wekerle/Herceprímás utcától.

142. Karády Katalin (1912–1990) színésznőt a németek április közepén letartóztatták, majd később szabadon engedték.

143. Horthy júliusban sok nyilast letartóztattatott: a németek most ezeket szabadították ki és fegyverezték föl. Két börtönben töltött hónap után volt mit megboszszulniuk. Az elkövetkező időben hihetetlen szörnyűségeket követtek el Budapesten. Gilbert több, az itt leírthoz hasonló eseményről tudósít (1985, 751–752). Braham írja: „A sokéves antiszemita propagandától megrészesülve, vezetőik bujtogatására, nyilaskeresztes fiatalokból – köztük sok esetben 10–15 évesekből – álló szinte mámoros nyilas bandák kezdtek közvetlenül a puccs után garázdálkodni; gyilkoltak és fosztogattak. [...] géppisztolyokkal és kézigranátokkal több száz zsidót mészároltak le csillagos házakban és a munkaszolgálatos alakulatoknál az október 15-éről 16-ára virradó éjjel. Egyik ürügyük az volt, hogy néhány fegyverhez jutott munkaszolgálatos néhány órával korábban a Népszínház utca 31-ben és a Teleki tér 4-ben ellenállást tanúsított.” (Braham 1988, II. 202)

18. SZÁLASI NAPJAI

144. Az október 16. utáni napokban „nyilas bandák Óbudán sok zsidó kényszer-munkást lefogtak, a Margit- és a Lánchídra hajtottak [...] s a hídra érve belelőtték őket a Dunába” (Gilbert 1985, 752).

145. *Pesti Posta*, 1944. november 10. A mondat csakugyan szállóigévé vált (Békés, 1977, 365).

146. Kemény Gábor báró (1910–1946), újságíró. Háborús bűnösneként kivégezték.

147. A „halálfejes fekete légióként” is ismert Prónay-különítmény Prónay Pál ezredes vezetésével alakult meg a Tanácsköztársaságot követő fehérterror idején. Zsidókat lincseltek, nyilvános kivégzéseket rendeztek. Kovarcz Emil, Szálasi totális mozgósítási minisztere, a nyilaskeresztes erők főparancsnoka a háború utáni perében elmondta, hogy 1944 októberében a már hetvenéves Prónay fölkereste, hogy felszerelést kérjen újjáalakított különítményének. Kovarcz (maga is hírhedt antiszemita, a fehérterrorista Ostenburg-különítmény tisztje, az 1939. február 3-ai Dohány utcai kézigranátos merénylet szervezője) ebbe beleegyezett, de Prónay, akinek a másokkal való együttműködés nem volt erős oldala, „képtelen volt a toborzás és a rendszeres kiképzés megszervezésére” (Ungváry, 1998, 89), s úgy-ahogy fölállt alakulata nem képviselt jelentős harcerőt.

148. A magyarországi cionista ellenállásról szóló könyvében Lambert (1974) több ilyen esetről is beszámol; lásd még Braham 1988, II. 329–337; Révész, 1997, 18–21; a cionista ellenállásról általában Benedek-Vámos (1990) és Ronén (1998).

149. A nyilas puccs után három nappal, október 18-án Eichmann megegyezett az új belügyminiszterrel, Vajna Gáborral, hogy Magyarország „gyári munkára” átad 50 ezer zsidót a Harmadik Birodalomnak; az itthon maradók hazai létesítményeken fognak dolgozni. E megállapodással összhangban október 20-án hajnali ötkor megkezdtek a csillagos házak 16 és 60 év közötti férfi lakóinak összeszedését. Az útnak indítottak közt volt Szép Ernő költő is, aki emlékezetes könyvben írta meg az átél megpróbáltatásokat (Szép, 1945). Őt két hét múlva elengedték, de sorstársai közül sokakat gyakorlatban nyugatnak indítottak (lásd 150. jegyzet) (Braham 1988, II. 205–212).

150. Az Eichmann által kezdeményezett halálmenetek november 8-án kezdődtek és december derekáig tartottak. Több tízezer, esetleg 70 ezer embert, jórészt a fér-

fiaknál később „mozgósított” zsidó nőket tereltek gyalog a nyugati határ felé (Yahil 1990, 518; Braham 1988, II. 208–212). Mivel Auschwitz már nem működött, e szerencsétlen embereket rabszolgamunkára szánták: „Azt mondták nekik, hogy védőgyűrűt fognak kiépíteni Bécs körül, a Keleti falat” (Ostwall) (Gilbert 1985, 754; Frojimovics 1995, 534–540).

151. Raoul Wallenberg és kollégája, Per Anger ingajaratban közlekedtek Budapest és az országhatár között, hogy a menetelőket minden lehetséges módon segítsék és mentsék (Bierman 1995, 81–85). Így tettek a svájci követség képviselői, Ari (Leopold) Breszlauer és Ladislaus Kluger is: ők négy napos szemleútjukon (november 23–27.) svájci menleveleket osztottak (Gilbert 1985, 762). A négy semleges ország követségei összehangoltan cselekedtek: azt tervezték, hogy két-két delegátust küld mindegyikük, tehát a portugálok és a spanyolok is (Braham 1988, II. 210). Valdemar Langlet-nak a Svéd, illetve Asta Nilssonnak a Nemzetközi Vöröskeresztől is sikerült néhány teherautót szereznie, s így ők is részt vettek az életmentő akcióban (Rosenfeld 1995, 62; Derogy 1994, 159–177). Talán szerzőnket is ezen teherautók egyikére osztották be; Langlet esetleg már korábban ismerte mint eszperantistát.

152. A budapesti gettóról lásd Braham részletes leírását: 1988 II. 217–236.

153. Az Eskü tér és a Lánchíd közötti négy luxusszálló (Carlton, Bristol, Hungária és Ritz) egyike sem élte túl a háborút.

154. „Halljad, Izráel”: a legfontosabb zsidó ima kezdő szavai.

19. ÚJABB BORZALMAK

155. „November 15-én... a magyar hatóságok beleegyeztek, hogy a városban »nemzetközi gettó« létesüljön: hetvenkét svájci védelem alatt álló házba költözhetnek be zsidók” (Gilbert 1985, 761). Ez volt a „kis gettó” vagy „nemzetközi gettó”, amelynek legtöbb háza az Újlipótvárosban állt. Ugyanakkor a hatóságok Szálasi november 17-ei részletes rendelkezéseit követve fölállították saját, fakerítéssel körülvett „nagy” vagy „általános” gettójukat is, amelyet december 10-én lezártak. A gettó alaprajzát lásd Braham 1988, II. 219; működéséről 222–230. Az oroszok bevonulásukkor 25 ezer főt találtak a nemzetközi és 70 ezret a nagy gettóban (Yahil 1990, 645–646). A németek távozása után további 25 ezer zsidó jött elő rejtékhelyéről (Bierman, 1990, 115).

156. Áldozataikat rendszerint beledobták vagy -lőtték a Dunába. Még január 7-én is kihajtottak 130 személyt a Vadász utcai svéd házból a Duna-partra, és ott légép-puskázták őket (Ungváry 1998, 241). Az Üvegházat már december 31-én megtámadták (lásd 22. fejezet, 180. jegyzet).

157. A gettó likvidálásának terve vésszen közel került a megvalósuláshoz december 22-én, Eichmann elmenekülése előtt egy, az orosz ostromgyűrű teljes bezárulása előtt négy-öt nappal. Nem lehet kizárni, hogy a Zsidó Tanács tagjai és a gettó lakói csupán annak köszönhetik megmenekülésüket, hogy a Tanács portása nem értett jól egy német nyelvű telefonhívást. Januárban, amikor az előrenyomuló oroszok már csak pár száz méterre voltak a gettó határától, főként Wallenbergnek köszönhetően egy második próbálkozás is megghiúsult (Bierman 1995, 107–108, 114–116). Mint sejtethetjük is, a gettó megmentőjének címére utólag szép számban akad jelentkező. Másrészt a szakirodalom még abban sem ért egyet, hogy valóban léteztek-e tervek a gettó felrobbantására.

158. Lásd 1. fejezet, 6. jegyzet.

159. Vajna Gábort (1891–1956).

160. *Budapesti Közlöny: Hivatalos Lap*, a rendeletek megjelenési helye.

161. „Hogy ki a zsidó, azt én mondom meg” (német). Hermann Göringnek is tulajdonított mondás (Snyder 1976, 378). Dr. Karl Lueger (1844–1910), akinek a nevét ma is körút viseli Bécsben, heves antiszemita hírében állott. A Kärtnerstrasse központi fekvésű sétálóutca.

162. Alfred Adler (1870–1937) Bécsben, Freud hatása alatt kezdte pályafutását, de 1911-ben szakított vele, és kifejlesztette az „egyéni pszichológia” fogalmát.

163. „A marsallbot bakelitből van”, a Bogyó-féle szöveg szerint. Az eszperantó változatban „Le bateau du maréchal”, „a marsall hajója” áll, ami kevésbé valószínű. Nyilván a rádió által sugárzott rejtjeles üzenetről van szó.

20. RAZZIA

164. Feltalálja magát... jó modor, tapintat, bánni tudás az emberekkel... leleményesség (fr).

165. A feleségem, a barátnőm, a menyasszonyom (fr).

166. Elviszem az ékszer... A barátom itt marad (fr).

167. Budán, a Bartók Béla (akkor Horthy Miklós) út 24–26.-ban.

168. Az úgynevezett harmadik zsidótörvény: az 1941. évi, augusztus 2-án elfogadott XV. törvénycikk „a házassági jog módosításáról és védelméről”.

169. 1939 és 1945 között a Nyilaskeresztes Párt központja („a Hűség Háza”), a háború után az Államvédelmi Hatóságé.

170. Egy januári eseményről beszámolva Gilbert (1985, 767) így ír: „A Duna-partra levitt zsidók közül sokakat hármassával kötöztek egymáshoz. Ezután a középsőt lelőtték, majd mindhármat belökték a Dunába, hogy a halott súlya lehúzza magával a másik kettőt is.” Bierman (1995, 109) és Braham (1988, II. 233) is leírják ezt a kivégzési módszert. A hőhérok az idők folyamán láthatóan tökéletesítették e gyászos eljárást.

21. AZ IDŐ ELTÖLTÉSÉNEK MŰVÉSZETE

171. A Margit hídnak a Pestet a Margit-szigettel összekötő szakasza november 4-én robbant fel, „az utólagos vizsgálat szerint azért [...], mert az őrzést a magyartól aznap átvevő németek gyakorlatképpen élesre szerelték a tölteteket, és a gyújtószinór egy akkor áthaladó hajóból kipattanó szikra miatt begyulladt” (Ungváry 1998, 213). A korabeli vizsgálat szerint kb. 600-an estek áldozatul a robbanásnak.

172. Így is tettek: a Horthy (ma Petőfi) hidat jan. 15-én, a Ferenc József (ma Szabadság) hidat január 16-án, az Erzsébet és a Lánchidat pedig Pestről való visszavonulásuk napján, január 18-án reggel 7 órakor robbantották föl.

173. Csót Pápához közel, a Bakony északi lejtőin fekszik. Az első világháború idején hadifogolytábor volt itt, amelyben azután hazatérő magyar hadifoglyokat helyeztek el: egyrészt egészségügyi, másrészt politikai karanténban tartották őket, hiszen az orosz forradalmat követően sokuk a vörösök oldalán harcolt, márpedig a magyarok erősen tartottak „a bolsevik ügynökök” felforgató tevékenységétől. Valószínű, hogy hazatérése után szerzőnket is egy időre Csótra internálták. Felső Pál szerint (személyes közlés): „Nyilván arról van szó, hogy a külföldi fogságból megtért magyar

hadifoglyok egy ideig a járványveszély miatt nem érintkezhetek a lakossággal. Csak a kötelező karantén letöltése után mehettek haza a családjukhoz.” Soros orosz hadifogságáról lásd *Modernaj Robinzonoj* című művét.

174. Az oroszok ekkor valójában még néhány kilométerrel nyugatabbra jártak, de a Széna térről már december 24-én magyar aknás üteg lőtte a Hűvösvölgyet. Az ostrom annyira elhúzódott, hogy az oroszok furcsa módon végül csak január 30-án érték el a Széna teret (Ungváry 1998, 54, 139).

175. Ez már a nyilas hatóságok egyik utolsó, kétségbeesett intézkedése volt. Még ugyanezen a napon a legtöbb nyilas potentát (ahogyan Eichmann is) csakugyan elhagyta a december 24. és 27. között teljesen körülfűrt fővárost.

22. OSTROM

176. „A léghátrítás már nem működött; a háztetők fölött alacsonyan keringő orosz vadászbombázók ezerszámra leszórt kis bombáikkal több kárt okoztak, mint az orosz tüzéség. Az orosz gyalogság rendszerint kívárta, míg ezek a bombák feltehetően elpusztították és felégették a szűk kis utcákban felsorakozott német szállító járműveket és tankokat. Eközben persze a környező házak legtöbbje is kiégett és romba dőlt.” (Lukacs 1999, 234)

177. A Margit-szigeten valójában csak Pest teljes elfoglalása után, január 19-én kezdődtek a harcok; a német-magyar védők végül jan. 28-án üritették ki (Ungváry 1998, 143–144).

178. Az első ilyen támadás a Bethlen téri zsidó kórházra érte, december 28-án: innen 28 férfit hurcoltak el és gyilkoltak meg (Braham 1988, II. 233; Frojimovics 1995, 574). A Városmajorban két zsidó kórház is volt: a Maros utcait, amely a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt állt, január 12-én rohanták le, több védett ház elleni támadással egy időben. A 92 páciens, orvos és ápolónő közül egyetlen ember, egy ápolónő élte túl a vérengzést. Január 14-én a közeli Ortodox Kórház került sorra a Városmajor utca 64–65. alatt: itt 154-en lelték halálukat. Öt nappal később a szomszédos, Alma utca 2. alatti zsidó szeretetház 90 gondozottját mészárolták le (Gilbert 1985, 767–768; Braham 1988, II. 234; Frojimovics 1995, 486, 598–560). Kun András páter, minorita szerzetes a visszaemlékezések szerint rendjének kötéllal átfogott csuhájában, vállán töltényhevederrel járta a várost: személyesen 500 zsidó haláláért volt felelős. Mivel keresztényeket is gyilkolt, rendőröket is letartóztatott, még az ostrom alatt börtönbe került, és csak Szálasi kegyelme mentette meg a kivégzéstől. Szovjet katonák – nem tudván, kivel van dolguk – kiengedték a börtönből, de néhány hónap múlva egy volt pártszolgálatos lebuktatta, és még 1945-ben kivégezték (Bierman 1995, 109–110; Braham 1988, II. 469; Ungváry 2002).

179. Feltehetőleg inkább a Vörösmarty utca 49–51. alatti protestáns Skót Misszióról van szó. Itt volt a Keresztény Zsidók Szövetségének székhelye is (Frojimovics 1995, 530).

180. Mind a Vöröskereszt, mind (egyes vezetőik habozása ellenére) az egyházak igyekeztek menteni a zsidó gyermekeket (Szita 1994, 115–211). A Vöröskereszt már a nyilas terror előtt állított föl gyermekotthonokat, amelyek hamarosan már ezreknek nyújtottak menedéket. Valdemar Langlet is kitüntette magát ezekben az erőfeszítésekben. A terv szerint a gyermekek semleges országokba utaztak volna ki, de ebből Szálasi uralma idején nem lehetett semmi: ekkor már egyszerűen a túl-

élés volt a cél. Ebben az időszakban az egyházak főleg – de nem kizárólag – a kitért zsidókat próbálták védeni. A gyermekotthonok életéről lásd Denes visszaemlékezéseit (1997, 100–116), aki a Hasomér Hacair nevű cionista ellenálló szervezet révén került be egy spanyol védettséget élvező otthonba. A szerzőnk által leírt eset valójában a Munkácsy Mihály utcai, vöröskeresztes védelem alatt álló zsidó árvaház lakóival történt, akiket december 24-én hurcoltak el és vittek a gettó helyett (tévedésből a Szív utca helyett) két Szív utcai házba. Másnap, karácsony napján (!) a Duna-partra terelték őket, és legtöbbjüket a Margit-szigettel átellenben a vízbe lőtték (Frojimovics 1995, 573–574). A két fiú a Parlament közelében úszott partra.

181. Ezekről a támadásokról lásd Braham 1988, II. 233, 245, aki Lévaít idézi (*A pesti gettó*, é. n., 129–130), illetve Frojimovics 1995, 574–575. Másnap, december 31-én délután negyven-ötven nyilas pártszolgálatos kézigrántással kirobantotta a svájci követség kirendeltségének számító Üvegház kapuját (Vadász u. 29.), hat-nyolcszáz embert az utcára zavartak, hármukat megölték, ám közbelépő magyar katonák megakadályozták, hogy mindenkit a Duna-partra tereljenek (Frojimovics 1995, 562–563; Gilbert 1985, 762). Az Üvegház történetéről bővebben lásd Frojimovics 1995, 558–563.

182. Ez az átköltöztetés január elején több napon át zajlott (Braham 1988, II. 217). Kb. 10 000 embernek kellett átmennie a nagy gettóba, felerészt a svéd, felerészt a svájci, portugál, vatikáni és spanyol védett házakból. Útközben sokukat kirabolták, mindenüktől megfosztották.

183. Az igaz, hogy az oroszok csakugyan vadásztak a karórákra (Ungváry 1998, 277, 284–285; Langlet 2001, 115–116, 126–127: az órarablásokról szóló részeket az 1988-ban megjelent magyar fordításból még ki kellett hagyni).

184. A New York-i földalatti.

23. JANUÁR 12.

185. A „szemet szemért, fogat fogért” mőzesi, majd római jogi (*lex talionis*) elve.

186. Alighanem a „városi folklór” korabeli példája. A náci még a hatalomátvitel előtt egy nappal sem mehetett biztosra, mert még folytak tárgyalásaik az államelnökökkel és a többi párttal. Goebbelsnek vagy más náci vezetőknél ekkor aligha zsidóellenes intézkedések meghozása volt a legsürgősebb teendője, a veszélyben lévők figyelmeztetése pedig nyilván még kevésbé. Goebbels különben soha nem volt belügyminiszter; „a nép-felvilágosítás és propaganda birodalmi minisztere” 1933. március 13-án, Hitler január 30-ai kancellári kinevezése után hat héttel lett.

187. Tkp. *reformatio in peius* (latin). Jogi szakkifejezés: már meghozott ítéletnek az elítélre nézve kedvezőtlen megváltoztatása.

188. Szerzőnk nem ismerhette azokat a történeti dokumentumokat, amelyek alapján a szakirodalom többsége, például Friesel (1990, 107) ma hatmillió zsidó áldozattal számol, akik közül majd négymillióan a nagy megsemmisítő táborokban végezték életüket (egyedül Auschwitz-Birkenauban 1 800 000 ember).

189. Ha a második világháború összes halottját tekintjük, a szovjet áldozatok száma közelebb járt a huszonötmillióhoz, a lengyelországiaké (beleértve a holokauszttal áldozatait) a hatmillióhoz, a jugoszlávoké a másfél-kétmillióhoz (Weinberg 1994, 894). A cigány áldozatok száma vitatott: Hancock (1997) szerint a washingtoni holoka-

usztkutató intézet, a U.S. Holocaust Memorial Research Institute félmillió és másfél-millió közé teszi számukat.

190. Ám még ezután is hat napba került, amíg az oroszok teljesen hatalmukba kerítették Pestet. Buda elfoglalása újabb bő három hétig tartott, egész Magyarország pedig csak áprilusra került orosz kézbe. Még 1945. március 22–23-án is gyilkoltak németek magyar területen munkaszolgálatosokat.

191. A *kaland* szó meglepően gyakran fordul elő ebben a háborús visszaemlékezésben. Találkozunk vele Suleimannál is (1996, 77), aki így ír Vajda Miklós műfordító és kritikus 1993. februári nyilvános estjéről: „Vajda kamasz volt a háború idején, görögkeleti vallású anya és kikeresztelkedett zsidó apa fia. Elmondása szerint ő a háborút, még annak a legszörnyűbb utolsó évét is úgy élte meg, mint valami kalandot. A 2000 című folyóirat Vajdát interjúvoló szerkesztője megjegyezte, hogy az előző havi vendég, George Soros is éppen a *kaland* szót használta.” A háború idején még kisgyermek Suleiman korábban (36) maga is kalandot emleget: „a visszaemlékezések, újramesélések valami rendkívüli kalanddá tették a szememben a háborút.” Suleiman el is tűnődik e szóhasználat okán: „Arról lehet szó, hogy korábban olyan kiváltságos életet éltünk, családunk oly nagy szeretetétől, sőt csodálatától övezve, hogy legyőzhetetlennek gondoltuk magunkat. Vajda legalábbis ezt a magyarázatot adta. Szüleinek befolyásos barátai voltak, köztük egy híres filmszínész, Vajda keresztanyja. A magam szerényebb módján én is elkényeztetett gyerek voltam, és természetesen vettem, hogy körülrajongjanak. Talán ebben is külön szerencsénk volt.” Soros Tivadar jelen könyvének kezdőmondatában is együtt szerepel „kaland” és „szerencse”. Suleiman ezt is hozzáteszi (33), amikor a háború után eltöpreng nagyanyja rendkívüli megmenekülésén: „Azt hiszem, ekkor kezdtem a történelmet a szerencse egyik válfajának tekinteni.”

192. Ez az utolsó mondat csak a Bogyó-féle szövegben szerepel, az eszperantó változatból – talán nem véletlenül – hiányzik. Tivadar a maga orosztudásával csakugyan előnyös helyzetben volt, de Pali fia már nem járt ilyen szerencséivel: az első orosz katona rögtön elvette a svájci karóráját, utána kikérdezte a politikai rendőrség, majd egy razzia során ismét elkapták, és alig tudott megszökni (lásd 193. jegyzet). A beteg Jutkát Tivadarnak sikerült megvédenie az orosz katonáktól. Jutka ezután hazament az apjához és a bátyjához, de a gyógyszerek híján alig kezelt tüdőgyulladása hamarosan elvitte.

193. Az oroszok iszonyatosan bántak a civil lakossággal, tömegesen fordult elő nemi erőszak és rablás. Túlnyomórészt önkényes razziaikkban fogdostak össze és hurcoltak el „hadifogolyként” Magyarországról a Szovjetunióba legalább 94 788 embert: ennyinek az „elhurcolásáról vannak iratok, de a tényleges szám ennek többszöröse” (Ungváry 1998, 299). Erre már csak azért is szükség volt, mert Malinovszkij marsall előzetesen 110 000 hadifoglyot jelentett a szovjet főparancsnokságnak. A szakirodalom 50 000 budapesti elhurcoltról beszél; 20%-uk nő és gyermek volt (Ungváry 1998, 274, 299). Paul Soros maga úgy véli, hogy 280 ezer embert hajtottak el keletnek, s közülük csak 60 ezren tértek vissza. Őt magát is beosztották egy ilyen menetoszlopba, de Budapesttől keletre sikerült lelépnie és meghúzódnia egy elhagyott tanyán. Az önkényes erőszakoskodás a civilekkel még jóval az ostrom vége után is gyakori volt (Lukacs 1996, 235). A város romokban hevert, az épületeknek csupán 25%-át nem érte semmi kár: Sztálingrád után Budapest volt a második nagyváros (Berlin lett a harmadik), ahol az oroszok és a németek házról házra haladva

csatáztak. A Budapest eleste utáni zűrzavart jórészt az okozta, hogy az oroszok majdnem kétmillió embert vetettek be a harcokban, s ezek ekkor egyszeriben dologtalanul maradtak.

194. Rémdráma; eredetileg egy 4895-ben alapított párizsi színház neve, amely hátborzongató darabjairól vált híressé.

AZ ANGOL NYELVŰ KIADÁS SZERKESZTŐJÉNEK UTÓSZAVA

195. A Soros családról a következő források álltak rendelkezésemre: Paul Soros nem kiadásra szánt visszaemlékezései; a Fordham Egyetem megbízásából Soros Erzsébettel készült *oral history*-interjúk; Juan Régulo és Soros Tivadar kb. húsz darabból álló levelezése, amely Régulo La Laguna-i papírai közül került elő (az első levél 1963. október 23-án kelt, a legutolsó pedig Soros halála előtt pár nappal, 1968. február 17-én íródott: „Tartósan beteg vagyok, az ágyat nyomom”); Kalocsay Kálmánnal 1963-ban, Budapesten készült interjúim hangfelvétele; végül Fenyvesi Ervinnel váltott leveleim.

196. Lásd 16. fejezet 112. jegyzet.

197. Erzsébet elmondása szerint Tivadar három húga, Erzsébet nagyanyja és két nagynéni esett a holokauszt áldozatává.

198. Az interjú már aligha létezik hangszalagon, átírás pedig nem készült róla. Bernard Golden (1977) úgy véli, hogy Tivadar már a háború előtt is tanult eszperantóul, míg Soros Erzsébet szerint csak a habarovszki hadifogolytáborban sajátította el a nyelvet. Fenyvesi szerint egyébként Balkányi volt az első, aki a háború után fölvetette, hogy irodalmi folyóiratot kellene alapítani: ez lett a *Literatura Mondo*.

199. Fogságba esésének sem időpontját, sem körülményeit nem ismerjük. Lehet, hogy már 1915-ben fogságba került (Paul Soros szerint), de az is lehet, hogy csak 1918-ban (Soros Erzsébet szerint). A korábbi időpont a valószínűbb, bár nincs megbízható információnk arról, hogy Habarovszkba érkezése előtt hol és mi történt Tivaddal.

200. Mint Erzsébet elmondta, Tivadar Habarovszkban találkozott egy japán eszperantistával, a megszálló hadsereg tagjával. Szerinte Tivadar annyi kedvezést köszönhetett e találkozásnak, hogy barakkjában rohamosan megnőtt az eszperantó népszerűsége. Fenyvesi személyes közlése szerint „az eszperantó révén jó kapcsolatokat ápolt mind más nemzetiségű fogolytársakkal, mind helyi eszperantistákkal”.

201. A történelmi háttérrel lásd a *Modernaj Robinzonoj*-hoz (Schwartz, 1999) írt előszavamat.

202. Egy T. szignójú szerző (talán a mi Tivadarunk?) a *Hungara Esperantisto* 1921 (!) júniusi számában, „A világ lelkiismerete” című rövid cikkében így panaszkodik föl, hogy senki nem törődik a Szovjetunió-szerte sanyarú sorsot szenvedő, már-már elfeledett 60 ezer magyar hadifogollyal: „Habár az emberiség érzékenysége eltompult a világ-háborús tapasztalatoktól, a nemzeti kultúrák lelkiismerete viszont, hisszük, még nem lett süketnéma, s elhatol hozzá hatvanezer magyar család segélykérő jajsza.” A hadifogságba került osztrák-magyar zsidó katonatisztek helyzetéről lásd Deák 1990.

203. Lásd 4. fejezet, 39. jegyzet. George szerint Tivadar gyakran mesélt kalandos moszkva-pétervári útjáról. Az ekkor alakult szövetség, a SEU (előbb Sovjetlanda Esperantista Unuiĝo, később Sovetrespublikara Esperantista Unio) további történetéről lásd többek közt Lins 1988.

204. Lásd 21. fejezet, 173. jegyzet.

205. Lásd például Lins 1988, 81–82, és Barna-Fenyvesi általa idézett cikkét (1979). Valóban sok jel utalt az eszperantó erős szocialista kötődésére. Hogy mást ne mondjunk, egy nyilvános rendezvény céljára maga Kalocsay fordította le az Internacionálét.

206. A *Hungara Esperantisto* szerint (1923, augusztus–szeptember, 2. o.) a színtársulat a következőkből állt: „Baghy Gyula, Sárossy Mihály, Kalocsay Kálmán, Hevesi Endre, Dr. Schwartz T., bájos színtársnők, a Pechan nővérek, s a tehetséges színésznő, Irène Noiret.” A lap beszámolója szerint „a *Literatura Mondo* kabaréja a világkongresszus állandó műsorszámának ígérkezik” – ám ez a remény sajnos nem vált valóra.

207. E könyv első eszperantó kiadásának fülszövege szerint Soros „részben Teo Melas álnéven” írt a *Literatura Mondo*-ba. Ezen a néven azonban csak egyetlen rövid írást találtam, egy indiai mese átdolgozását a lap 1922-es beköszöntő számában. Nyolc rövid recenzió „las” szignóval jelent meg: Császár (1999, 19) szerint ez is Sorost rejti.

208. Fenyvesi Ervin szíves közlése szerint: „Úgy látszik, hogy ez idő tájt közel s távol nem akadt más tehetős eszmetárs, mint dr. Schwartz Tivadar. Szándék és szerencse, ötletesség és gyakorlati érzék találkozott össze a *Literatura Mondo* születésekor.” A lap első éveiben Soros „saját zsebből fizetett mindent”, beleértve Kalocsay és Baghy „szerény tiszteletdíját” is. Ám „két évvel később Tivadar már nem akarta magára vállalni a veszteséget”. A nemzetközi valutahelyzet sem kedvezett többé a lapnak: mint az 1924. júliusi szám belső borítóján olvassuk, Magyarországon „az árak elérték a világszínvonalat: már nem származik előnyünk az árfolyamok különbségeiből”. Ezért „néhány hónapja még csak hatszáz előfizetőre lett volna szükségünk, hogy ne legyünk veszteségesek, most azonban már ezerre”. (A magyar gazdasági helyzet akkori alakulásáról lásd Ignotus 1971, 153.) A lap anyagilag mind nehezebben állt meg a lábán, s végül 1926 áprilisában hirtelen be is szűntette a megjelenést. „Amikor aztán Bleier Vilmos 1931-ben újraindította a lapot, Tivadar ott bábáskodott az újjászületésnél is” – igaz, ezúttal nyilván csak a háttérből, mert ezekben az évfolyamokban nem bukkan föl a neve. A *Literatura Mondo* Kalocsay és Baghy szerkesztésében 1938-ig jelent meg, majd harmadik periódusa 1947-től csupán 1949-ig tartott, mert a kommunista hatalomátvétel után lehetetlenné vált szinte minden független irodalmi kezdeményezés, így az eszperantistáké is. Az 1961-ben indított *Hungara Vivo* ugyan több tekintetben továbbvitte a *Literatura Mondo* kulturális hagyományait, de 1990 óta ez a folyóirat sem jelenik meg.

209. „Részben édesanyám hozománya, részben egy eszperantó lap kiadásából származó haszon révén tettünk szert néhány ingatlanra” – írja George Soros (Soros G., 1995). Tivadar több házat örökölt Erzsébet 1935-ben elhalt édesapjától, majd Berlinben is szerzett egy, Bécsben pedig két házat. A Budapesten Tivadar kezelésében álló bérházzal együtt mindez többé-kevésbé állandó, bár szerény jövedelmet biztosított.

210. Erzsébet visszaemlékezései szerint többször is elutaztak Davosba és Garmisch-Partenkirchenbe síelni, a családi ingatlanok miatt gyakran megfordultak Berlinben, s eljutottak Párizsba és Londonba is. Mindig szerényen utaztak, „első osztályon vagy hálókocsiban soha”. Az 1925-ös genfi eszperantó világkongresszusra Erzsébet és Tivadar Zürichig vonaton mentek, de a hátralévő út nagy részét gyalog tették meg, tíz nap alatt. Ezekben az években Tivadar kétszer-kétszer Amerikában és Oroszországban is járt.

211. Mint Erzsébet elmondta, a Lupa-szigeten ekkor legfeljebb két tucat nyaraló állt egymással átellenben, a központi út két oldalán. Tivadar javaslatára a sziget

lakói két tenispályát is építettek. A Bauhaus-stílusú Soros-nyaraló 1935-ben készült el. Tervezőjével, Farkas Györggyel Soros még Berlinben ismerkedett meg, s az építéshallgató segítségére volt az ottani háza ügyeiben. Farkas később Erzsébet húgát, Klárát vette feleségül.

212. Lásd az 1. fejezet, 6. jegyzet.

213. A „Jelentés a TJO '47-8-20-i, ipswichi üléséről” (*La Juna Vivo*, 118. szám, 43–44) tanúsága szerint Gyuri – feltehetően az Ifjúsági Világszövetség magyar szekciójának képviselőjeként – igen tevékenyen vett részt a vitákban. Javaslatot tett arra, hogy a TJO szervezzen egy sor európai országra kiterjedő, kerékpáros eszperantó propagandakörutat. (Legrészletesebben a körút anyagi hátterének megteremtéséről beszélt.) A TJO elvileg magáévá tette az ötletet, de magát Gyurit bízta meg a megvalósításával. Gyuri még megjelentetett egy felhívást a *La Juna Vivo* következő számában, de azután csend lett a terv körül.

214. Az 1945-ben alakult társaságnak 1953-ban már 1 300 000 tagja volt, és széles körben szervezett orosz nyelvtanfolyamokat. E buborék 1956-ban természetesen kipukkant, s az újjászervezett Magyar-Szovjet Baráti Társaság már nem toborzott egyéni tagokat.

215. Lásd Sorosnak Régulóhoz írott 1964. március 2-i és 5-i, illetve Régulo Sorosnak küldött november 12-i levelét.

216. A könyv címe ekként változott Soros és Régulo levélváltása során: *Inter murdistoj kaj falsistoj: pli ol politika terorromano* („Gyilkosok és hamisítók között: több, mint politikai rémregény”, Soros 1964. június 18-i javaslata); *Transvivi aŭ morti. Judoj en Budapest sub Hitler* („Túlélni vagy meghalni. Zsidók Budapesten Hitler alatt”, Régulo 1964. július 25-ei levele szerint már ez a cím szerepelt a 33 rakontoj című kiadványában elhelyezett reklámon); *Transvivi aŭ morti*, alcím nélkül (Soros 1964. augusztus 4-ei javaslata). Az utolsó ilyen tárgyú levél szerint (1965. február 20.) Soros elfogadja a *Maskerado ĉirkaŭ la morto* címet, viszont nem kér a Régulo javasolta, ránk nem maradt alcimból. Ez utóbbi helyett ezt szeretné látni: *Hitler-mondo en Hungarlando* („Hitler-világ magyar földön”) vagy *Nazimondo en Hungarujo* („Nácivilág Magyarországon”), „csak árnyalatnyi a különbség”.

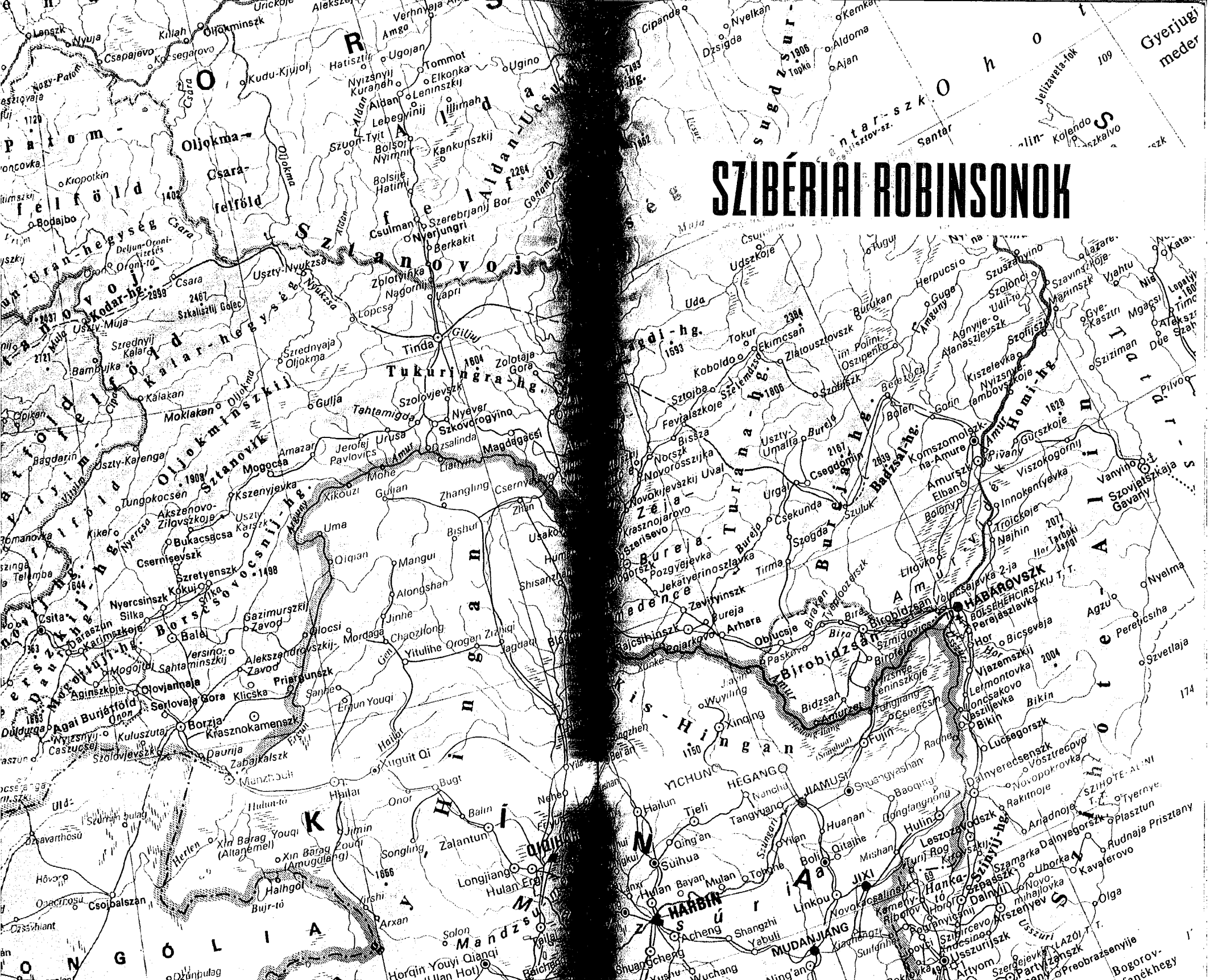
217. Maga a „holokauszt” szó is csak „egy nagyhatású, monstre amerikai TV-film-sorozat (Marvin Chomsky, NBC, 1978) címe nyomán terjedt el széles körben világszerte ... ebben az értelemben: a ... (náci) Németország programja a zsidó nép kiirtására (1933–1945)” (Komoróczy, 2000, 10–11). A holokausztról szóló korai magyar beszámolókról lásd Handler 1982.

IDÉZETT MŰVEK

- Arendt, Hannah, 2001. *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Budapest: Osiris. (*Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Penguin, 1964.) Ford. Mesés Péter – Pató Attila.
- Bajtay Péter (szerk.), 1994. *Emberirtás – embermentés. Svéd követjelentések 1944-ből*. Az Auschwitzi Jegyzőkönyv. Budapest: Katalizátor Iroda.
- Barna Zoltán – Fenyes Ervin, 1979. *Esperanto-movado dum la Konsilia Respubliko* (*Hungara Vivo*, 19/1: 10–11).
- Becker, Ulrich – Wollenberg, Fritz (szerk.), 1998. *Eine Sprache für die Wissenschaft: Beiträge und Materialien des Interlinguistik-Kolloquiums für Wilhelm Ostwald, am 9. November 1996, an der Humboldt-Universität zu Berlin*. Berlin: Gesellschaft für Interlinguistik.
- Békés István, 1977. *Napjaink szállóigéi*. Budapest: Gondolat.
- Benedek István Gábor – Vámos György, 1990. *Tépd le a sárga csillagot*. Budapest: Pallas.
- Bierman, John, 1995. *Righteous Gentile: The Story of Raoul Wallenberg, Missing Hero of the Holocaust*. London/New York: Penguin. (Korábbi kiadásának magyar fordítása: *Raoul Wallenberg*. Budapest: ABC, 1985.)
- Botos János, 1994. *Inter arma caritas: Embermentő tevékenység a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának közreműködésével (1944 nyara – 1945 eleje)*. In Szita, 1944, 185–211.
- Boulton, Marjorie, 1960. *Zamenhof, Creator of Esperanto*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Boulton, Marjorie, 1983. *Poeto fajrakora. La verkaro de Julio Baghy*. Saarbrücken: Iltis.
- Braham, Randolph L. 1963. *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account*. New York: Pro Arte, for the World Federation of Hungarian Jews.
- Braham, Randolph L. 1977. *The Hungarian Labor Service System 1939-1945*. New York: East European Quarterly.
- Braham, Randolph L. 1988. *A magyar Holocaust I-II*. Budapest/Wilmington: Gondolat/Blackburn. (*The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. New York: Columbia University Press, 1981.) Ford. Zala Tamás, Berényi Gábor, Sz. Kiss Csaba, Garai Attila, Seres Iván. Lektorálta Ránki György.

- Braham, Randolph L. (szerk.), 1995. *The Wartime System of Labor Service in Hungary: Varieties of Experiences*. East European Monographs 170. New York: Columbia University Press. (Magyar fordítás: *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*. Budapest: TEDISZ/Szent Pál Akadémia, 1996.)
- Braham, Randolph L. 1998. The Holocaust in Hungary: A Retrospective Analysis. In Berenbaum, Michael – Peck, Abraham J. (szerk.). *The Holocaust and History*, Bloomington: Indiana University Press, 427-438.
- (Strasserné) Chorin Daisy – Bán D. András, 1999. *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig. Fejezetek Chorin Ferenc életéből 1879–1964*. Budapest: Osiris.
- Clendinnen, Inga, 1999. *Reading the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Csiszár Ada, 1999. *Senvuale: Pri la pseŭdonimoj de Kálmán Kalocsay*. Budapest: KAL-Ű Dokumentaro.
- Deák István, 1993. *Volt egyszer egy tisztikar: A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története, 1848–1918*. Budapest: Gondolat. (Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918. New York: Oxford University Press, 1990.) Ford. Félix Pál.
- Deák István, 2000. *Strangers at Home*. (The New York Review of Books, XLVII/12, July 20: 30–32.)
- Denes, Magda, 1997. *Castles Burning: A Child's Life in War*. New York: Norton.
- Derogy, Jacques, 1994. *Raoul Wallenberg, le juste de Budapest*. Paris: Stock. 2. kiadás.
- Dundes, Alan (szerk.), 1991. *The Blood Libel Legend: A Casebook in Anti-Semitic Folklore*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Ember Mária, 2000. *Wallenberg Budapestben*. Budapest: Városháza.
- Fenyo, Mario D., 1972. *Hitler, Horthy, and Hungary: German-Hungarian Relations 1941–1944*. New Haven/London: Yale University Press.
- Fest, Joachim, 2002. *Der Untergang. Hitler und das Ende des Dritten Reiches*. Berlin: Alexander Fest Verlag.
- Fowler, J. Gifford, 1965. *Apudkamena rakonto (Heroldo de Esperanto, 41/14, 16 sep.: 4.)*
- Friesel, Evyatar, 1990. *Atlas of Modern Jewish History*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea, 1995. *A zsidó Budapest*. Budapest: Városháza/MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- Georgescu, Vlad, 1983. *Istoria românilor*. Berkeley, CA: American-Romanian Academy.
- Gilbert, Martin, 1985. *The Holocaust: A History of the Jews of Europe During the Second World War*. New York: Henry Holt.
- Gilbert, Martin, 1993. *Atlas of the Holocaust*. New York: William Morrow.
- Golden, Bernard, 1977. *Teodoro Schwartz. (Budapeŝta Informilo, 8/4, ápr.: 4.)*
- Grossman, Alexander, 1986. *Nur das Gewissen: Carl Lutz und seine Budapest-Action*. Geschichte und Porträt. Wald: Im Waldgut.
- Hancock, Ian, 1997. Genocide of the Roma in the Holocaust. In Charny, Israel W. (szerk.), *Encyclopedia of Genocide*. Santa Barbara, CA, Denver, CO, & Oxford, UK: ABC-CLIO.
- Handler, Andrew, 1980. *Blood Libel at Tiszaeszlár*. East European Monographs 68. Boulder: University of Colorado Press.
- Handler, Andrew (szerk.), 1982. *The Holocaust in Hungary: An Anthology of Jewish Response*. University, Alabama: University of Alabama Press.
- Handler, Andrew, 1985. *From the Ghetto to the Games: Jewish Athletes in Hungary*. East European Monographs 192. New York: Columbia University Press.
- Harris, Neil, 1999. *Building Lives: Constructing Rites and Passages*. New Haven: Yale University Press.
- Hoensch, Jörg K., 1996. *A History of Modern Hungary 1867–1994*. London/New York: Longman. 2. kiad. (Eredeti: *Geschichte Ungarns 1867–1994*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1984.)
- Horthy Miklós, 1990. *Emlékirataim*. Budapest: Európa–História. Szerk. Antal László. Jegyzetek: Sipos Péter.
- Ignotus, Paul, 1972. *Hungary. Nations of the Modern World*. New York/Washington: Praeger.
- Joseph, Gilbert, 1982. *Mission sans retour: L'affaire Wallenberg*. Paris: Albin Michel.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán, 2001. *Aranyvona. Fejezetek a zsidó vagyron történetéből*. Budapest: Osiris.
- Karsai László, 1994. A magyar holocaust. Az Endre-Baky-Jaross-per: *Mozgó Világ*, 1994/7: 77–85.
- Karsai László, 2001. *Holokauszt*. Budapest: Pannonica.
- Karsai László, 2002. Feljelentők és feljelentettek 1944-ben Magyarországon. *Élet és Irodalom*, XLVI/26, június 28.
- Kende Tamás, 1995. *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Kelet-Európában*. Budapest: Osiris.
- Kenez, Peter, 1995. *Varieties of Fear: Growing up Jewish under Nazism and Communism*. Washington: American University Press.
- Klemperer, Victor, 1995. *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten: Tagebücher 1933–1945 von Victor Klemperer*. Berlin: Aufbau.
- Komoróczy Géza, 2000. *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe*. Budapest: Osiris.
- Kozma György dr., 1928. Az amerikai zarándokut. *Vásárhelyi Reggeli Újság*, XXIV/94–179 (április 25. – augusztus 8., 16 részben), <http://www.jate.u-szeged.hu/~gnovak/f99htkozmatxt.htm>
- Lambert, Gilles, 1974. *Operation Hazalah*. Indianapolis/New York: Bobbs-Merr; illetve (Eredeti: *Opération Hazalah*, Paris: Hachette, 1972.)
- Langlet, Nina, 1988. *A svéd mentőakció, 1944*. Budapest: Kossuth. (*Kaos i Budapest*. Vällingby: Harriers, 1982.) Ford. Harrach Ágnes.
- Langlet, Nina, 1995. Esperantisto kontraŭ malhomeco. *Esperanto*, 88/1070: 82–84.
- Langlet, Nina, 2001. *Kaoso en Budapeŝto*. Varna: Bambu. (*Kaos i Budapest*. Vällingby: Harriers, 1982.) Ford. Kalle Kniivilä.
- Langlet, Valdemar, 1946. *Verk och dagar i Budapest*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Lázár István, 1989. *Kis magyar történelem*. Budapest: Gondolat.
- Lévai Jenő, s. a. *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története*. Budapest: Officina.
- Lévai Jenő, 1946. *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Budapest: Officina.

- Lévai Jenő, 1948. *Zsidósors Magyarországon*. Budapest: Magyar Téka.
- Lins, Ulrich, 1965. Aventuroj en surtera infero. *Germana Esperanto-Revuo*, decembro.
- Lins, Ulrich, 1988. *La danĝeradlingvo. Studo pri la persekutoj kontraŭ Esperanto*. Gerlingen: Bleicher.
- Lukacs, John, 1991. *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Budapest: Európa. (*Budapest 1900: A Historical Portrait of a City and its Culture*. New York: Grove Press, 1988.) Ford. Mészáros Klára.
- Lukacs, John, 1998. *A történelmi Hitler*. Budapest: Európa. (*The Hitler of History*. New York: Random House, 1997.) Ford. Barkóczi András.
- Macartney, C. A., 1957. *A History of Hungary 1929-1945*. Vol. 2. New York: Praeger.
- Maser, Werner, 1971. *Adolf Hitler: Legende, Mythos, Wirklichkeit*. München/Esslingen: Bechtle.
- McCagg, William O. Jr., 1972. *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Boulder, Colorado: East European Quarterly.
- Mikes, George, 1957. *The Hungarian Revolution*. London: André Deutsch.
- Palmklint, Ingrid – Larsson, Daniel (szerk.), 2000. *Raoul Wallenberg: Report of the Swedish-Russian Working Group*. Stockholm: Ministry for Foreign Affairs, <http://www.ud.se/pdf/wallenberg/wallenberg2.pdf>
- Pechan, Alfonso (szerk.), 1979. *Gvidlibro por supera ekzameno*. Budapest: Hungara Esperanto-Asocio. 2. kiad.
- Pelle János, 2001. A politikai antiszemitizmus Magyarországon. In *Iskolai emlénapok – A holokauszt áldozatainak emléknappja*. 25–39. Nyíregyháza: Oktatási Minisztérium.
- Pritz Pál, 1999. *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Budapest: Osiris.
- Privat, Edmond, 1927. *Historio de la lingvo Esperanto: la movado 1900-1927*. Leipzig: Ferdinand Hirt.
- Révész Sándor, 1997. *Acél és korunk*. Budapest: Sík.
- Romsics Ignác, 1999. *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- Ronén, Áviha, 1998. *Harc az életért. Cionista (Somér) ellenállás Budapesten, 1944*. Budapest: Belvárosi.
- Rosenfeld, Harvey, 1995. *Raoul Wallenberg*. New York/London: Holmes and Meier. 2. kiad.
- Sakmyster, Thomas, 2001. *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918-1944*. Budapest: Helikon. (*Hungary's Admiral on Horseback: Miklós Horthy, 1918-1944*. East European Monographs 396. New York: Columbia University Press, 1994.) Ford. Romsics Gergely.
- Schlink, Bernhard, 2000. *A felolvasó*. Budapest: Helikon. (*Der Vorleser*. Zürich: Diogenes, 1995.) Ford. Rátkai Ferenc.
- Schmidt Mária, 1990. *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács*. Budapest: Minerva.
- Schwartz, Teodoro, 1924. *Modernaj Robinzonoj*. Budapest: Literatura Mondo.
- Schwartz, Teodoro, 1999. *Modernaj Robinzonoj*. Berkeley: Bero. 2. kiad.
- Shirer, William lásd, 1995. *A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása: a náci Németország krónikája*. Budapest: Teleteacher Bt. (*The Rise and Fall of the Third Reich*. New York: Simon and Schuster.) Ford. Mészáros Viktor.
- Sikosek, Marcus, 1999. *Esperanto sen mitoj*. Antverpeno: Flandra Esperanto-Ligo.
- Snyder, Louis lásd, 1976. *Encyclopedia of the Third Reich*. New York: McGraw-Hill etve
- Soros, George, 1995. *Soros on Soros: Staying Ahead of the Curve*. New York: Wiley. (Magyar kiadás: *Ő a Soros: aki kérdez: Krisztina Koenen*. Budapest: Ab Ovo, 1994. Ford. Baranyai Edit és Tolmár Tamás.)
- Soros, Tivadar, 2000. *Maskerado: Dancing Around Death in Nazi Hungary*. Edinburgh: Canongate.
- Suleiman, Susan Rubin, 1996. *Budapest Diary: In Search of the Motherbook*. Lincoln/London: University of Nebraska Press.
- Szent-Miklosy, István, 1988. *With the Hungarian Independence Movement 1943-1947: An Eyewitness Account*. New York: Praeger.
- Szép Ernő, 1945. *Emberszag*. Budapest: Keresztes.
- Szilágyi Ferenc, 1965. Tra la vojetaro de la mortlabirinto. *Norda Prismo*, 11/4–6: 170.
- Szinai Miklós, 1998. A magyar szélsőjobboldal történelmi helyéhez. In *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma*. Budapest: Napvilág, 114–122.
- Szita Szabolcs (szerk.), 1944. *Magyarország 1944. Üldöztetés – embermentés*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó/Pro Homine/1944 Emlékbizottság.
- Švarc, Teodoro S., 1965. *Maskerado ĉirkaŭ la morto. Nazimondo en Hungarujo*. La Laguna: Régulo.
- T., 1921. La konscienco de la mondo. *Hungara Esperantisto*, 4/6, junio: 2.
- Ungváry Krisztián, 1998. *Budapest ostroma*. Budapest: Corvina.
- Ungváry Krisztián, 2002. Magyarország szovjetizálásának kérdései. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből*. Budapest: Osiris, 2002. 279–308.
- Vasváry Ödön, 1978. A new yorki Kossuth szobor 25 éves jubileuma. In *Cikkek*, Vol. I., 428–435. Vasváry Gyűjtemény, Somogyi Könyvtár, Szeged, <http://www.jate.u-szeged.hu/~gnovak/f99htvasv25.htm>.
- Venture, Alec, 1965. Recenzo de *Maskerado ĉirkaŭ la morto*. *British Esperantist*, 61: 223.
- Walters, E. Garrison, 1988. *The Other Europe: Eastern Europe to 1945*. Syracuse NY: Syracuse University Press.
- Waringhien, Gaston, 1983. *Kaj la ceter' – nur literaturo*. Antverpeno/La Laguna: Stafeto.
- Weinberg, Gerhard lásd, 1994. *A World at Arms. A global History of World War II*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wieder, Ludvik, 1984. *I Promised My Mother*. New York: Shengold.
- Yahil, Leni, 1990. *The Holocaust: The Fate of European Jewry*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Zeke Gyula, 1995. *A nagyvárosi kultúra új formái és a zsidóság. (Budapesti Negyed, nyár, 90–106.)*



SZIBÉRIAI ROBINSONOK

Geographical Labels (Hungarian):

- Mountains:** Ussurijsk-hegység, Amurszk-hegység, Zsiberg-hegység, Szibériai-hegység, Ussurijsk-hegység, Amurszk-hegység, Zsiberg-hegység, Szibériai-hegység.
- Rivers:** Amur, Ussuri, Szibériai, Ussurijsk, Amurszk, Zsiberg, Szibériai.
- Cities:** Khabarovsk, Birobidzsan, Ussurijsk, Amurszk, Zsiberg, Szibériai.
- Other:** Szibériai, Ussurijsk, Amurszk, Zsiberg, Szibériai.

Administrative Regions (Hungarian):

- Ussurijsk
- Amurszk
- Zsiberg
- Szibériai

Other Labels:

- Ussurijsk
- Amurszk
- Zsiberg
- Szibériai

Sok-sok évvel ezelőtt, kisgyermek koromban egyszer szelíden megkérdezte tőlem drága édesanyám, olyan szelíden, ahogy csak egy szerető édesanya tudja:

– Kisfiam, mi akarsz lenni, ha nagy leszel?

Mire én egy hét-nyolc éves fiú öntudatosságával azt feleltem:

– Világutazó vagy felfedező!

Édesanyám – jól emlékszem – rám nézett, finom kezével végigsimított kétes tisztaságú fekete hajamon, és elnevette magát.

– Jaj, drága kisfiam, mire te nagy leszel, addigra már mindent beutaznak és felfedeznek!

Gyermekszívem elszorult, és ott helyben felnőtté szerettem volna válni, hogy senki ne vág hasson a terveim elébe. Hogy irigyeltem Robinson-t, Stanley-t, Kolumbuszt és társaikat, akik mind olyan szerencsések voltak, hogy korábban születtek és éltek, mint én!

Sok év telt el azóta, csupa hosszú, megpróbáltatással terhes év, de most, amikor beszámolni készülök a szibériai erdőségeket átszelő kalandos utazásomról, emlékeim közül elsőként gyermeki álmodásaimnak ez a perce tolul fel.

Az álmokból sajnos valóság lett, mert a sors vakvéletlene a Távol-Keletre vetett, majd sok ezer versztányi járatlan utat – gyakran tévutat – járatott be vélem, a szibériai erdőségeken és a rejtélyes, vészterhes tajgán keresztül.

Tömören fogom leírni mindazt, ami velem történt, örökbecsű művet senki ne várjon tőlem, mert a tollnak mestere nem vagyok – saját élményeim, érzéseim hú visszaadására törekedhetem csupán.

Írásom célja csak annyi, hogy emléket állítson a sok szenvedésnek és kinnak, amit az embernek a XX. században, „a humanizmus korában” megélnie adatott.

Olvassák el, és... soha ne vágyjanak arra, hogy Robinson válják magukból!

I. FEJEZET

(AMELYBEN TÁJÉKOZTATJUK A KEDVES OLVASÓT A HADIFOGSÁG¹
ÖRÖMEIRŐL, A HADVISELŐ FELEK EMBERSÉGÉRŐL, ÉS MÉG VALAMIRŐL,
AMI NÉLKÜL EZ A TÖRTÉNET NEM IS TARTANA TOVÁBB)

HADIFOGSÁGBAN

Ott, ahol Mandzsúria Kelet-Szibériával határos, az Usszuri² és az Amur³ folyamok találkozásánál terül el Habarovszk⁴ városa. E pezsgő nagyváros tözsomszédságában zord temető épült élő embereknek: a hadifoglyok tábora. Otromba kaszárnyaépületek vastag falai mögött tengette itt életét kétezernél is több fogoly. Mintha csak vérszomjas építőik képzeletét tükröznék, a falak téglavörösen meredtek a szögesdrót kerítésekre, ezek mögött senyedett a sok német, török és magyar, akiket háborúba kényszerített a XX. század. Ha valaki három-négy – de sokan akár öt-hat – évet lehúzott ebben a kaszárnyakriptában, az elsirathatta élete tavaszát, mert innen csak az evilági lét örömeit elszalasztva, megvénülve került ki.

Szibériát ekkoriban igazi politikai földindulás rázta meg. Az antant 1918-ban úgy döntött, hogy fegyveres beavatkozással békíti meg (persze, a saját javára) a viszálykodó pártokat. Nem múlt el nap, hogy Habarovszktól 500 versztára,⁵ Vlagyivosztokban ne szálltak volna partra újabb és újabb, változatos bőrszínű és nemzetiségű katonák. Angolok, franciák és kanadaiak, amerikaiak és olaszok, kínaiak és japánok sereglettek ide, hogy együtt védelmezzék meg a humanizmus fennkölt eszméit.

Mivel a mi táborunk mind az amerikaiak, mind a japánok érdekövezetébe beleesett, ezért ezek ketten felváltva ejtettek minket hadifogságba, hogy ki-ki eldicsekedhessék a maga diadalával.

Így esett, hogy nekem háromszor is volt szerencsém hadifogságba esni. Előbb az oroszok, azután az amerikaiak, végül a japánok kéretem, de annál meghatóbb vendégszeretetét élvezhettem. Talán apróságnak tűnnek ezek a változások, de pénzügyi következményeik nem voltak elhanyagolhatóak. Akkortájt ugyanis a rubel napról

napra vesztett értékéből: mi, tisztok, ötven rubel helyett először huszonöt dollárt, majd ötven jent kaptunk, más szóval ötszázszor annyit, mint azelőtt. Nem csoda, hogy Szibéria sok ezer hadifoglya mind az amerikaiakkal szerette volna elfogatni magát. Megjegyzendő, hogy amikor egy fogolyküldöttség szívhez szólóan össze szavakkal ecsetelte a Petropavlovszkban sínylődő sorstársainak kínját, akik közül két hónapon belül kétezret vitt el a tifusz, az amerikai vöröskeresztes vezető csak ennyit felelt: „Amerika könnyeivel enyhíti a szenvedést, pénzzel viszont nem!”, s azzal kiosztott néhány imakönyvet és pár rózsafüzért.

Igaz, hogy anyagilag javult a helyzetünk, és mi lettünk a „milliomos hadifoglyok”, de aki velünk élte volna meg ezt a koldus milliomosságot, annak nem lett volna mire irigykedni. Legtöbb sorstársunk már régóta nem kapott hírt a szeretteiről, és búsan tekintett sötét jövője elé. A szüntelen létbizonytalanság, a nők nélküli egymás mellett élés, a túlszűfolt helyiségek (hatvanan-hetvenen laktunk együtt), a fojtogató bűz és a miazmás levegő nemcsak idegrendszerünket kezdte ki, hanem lelki egyensúlyunkat is felborította, s a zaklatottabb elmék az örület határára sodródtak. Napról napra többen kerültek olyan lelkiállapotba, hogy már nem tudták elviselni a „milliomoslét” állandó kételyekkel párosuló terhét.

Mennyire irigyeltük a minket irigylők életét! Ők bármilyen nyomorban tolták-húzták is életük szekerét, legalább szabadon mozoghattak, s így egy percre megfeledkezhettek kínjaikról. De mihez kezdjünk, mitévők legyünk mi? Panaszaink közt ezeken a kérdéseken rágódtunk szüntelen, de választ senkitől se kaptunk.

Morrow amerikai ezredes megígérte, hogy hamarosan repatriálnak minket, de ígérete üres szó maradt. Janin őméltósága, francia tábornok, kézzel írott levélben biztosított segítőkészségéről akkor, amikor a hajói még fel sem tűntek a tenger kék horizontján, sőt talán még ki sem futottak kikötőikből. Szép erény az együttérzés, és a vigasztalás nem kerül semmibe. Janin még azt is ígérte, hogy azonnal megsegít bennünket, ha készek vagyunk fegyverrel a kézben megindulni nyugatnak, hogy az Urálon átkelve áttörjük az úgymond fenyegetően közelgő bolsevikok arcvonalt. (Ekkortájt Kolcsak orosz tábornok már kivonult seregével Omszkból.) Napról napra újabb ígéretek hangzottak el, de mindennap csak újabb csalódással lettünk gazdagabbak. A mindent tagadó borúlátás lassanként kiterjesztette sötét szárnyait, s azok árnyékában a remény legkisebb szikrája is kihunyott. Ajkunk hallgatásra görbült, csak néha-néha hangzottak föl a

szokásos panaszok: „Nem bírom már tovább!” – „Már öt éve nem kaptam levelet.” – „Biztosan rám se ismer majd a kislányom!”

Tizennyolc éves voltam, amikor besoroztak és elkezdtem a katonalevelet. Mostanra betöltöttem a huszonnegyediket is. Ki adja vissza elvesztett ifjúságomat? Mihez kezdjek? Hová menjek?

Mit tegyünk? Bármit, csak el innen, ahol nehéz malomkövek őrlik fel az ember lelkét. Menekülni, fölröppenni a szabad égre, szárnyalni a messzi hazai földre, ahol szerető öleléssel várnak szüleink, menyasszonyunk... Ekképp született meg lassanként a szökés gondolata.

Keletnek induljunk, Vlagyivosztok felé? Azon a tájon szigorú az ellenőrzés, híre ment, hogy egy szökevényt még Kanadából is visszahoztak. Nyugaton, Kolcsak generális frontján ezer veszély fenyeget, de egy kis szerencsével ott talán mégis többre lehetne jutni...

– Tavasszal nekivágunk! – ezt ismételtük egymásnak vigaszul, bátorításul. Szibériában októbertől júniusig tart a tél: nem szabad habozni, ki kell használni a kedvező évszakot, mert azután már hiába volna minden próbálkozás. Meg kell szökni! Másképp nem menekülhetünk meg!

Járványszerűen kezdett terjedni az orosz nyelv tanulása, és mindenki igyekezett elsajátítani valami mesterséget is. Nekem sem kellett külön elmagyarázni, hogy egy doktori diploma fabatkát sem ér, ha az embernek idegenben kell megkeresnie a betevőt. Így történt, hogy 1919-ben beálltam géplakatostanoncnak, azzal a gondolattal, hogy ez a mesterség átsegíthet egy hosszú utazás megpróbáltatásain is. Nehéz volt minden áldott nap nekidurálnom magam a tanonckodásnak, hisz a szokatlan munka roppantul kifárasztott. Ám a hétnyolc órás munkaidő után éppen ez a fáradtság volt a leghasznosabb, hiszen gyorsan álmatlan álomba ringatott.

Hirtelen nagy változások álltak be a politikai helyzetben, és fölkavarták a hadifogolytábor látszólag nyugodt, egykedvű életét. Kiderült, milyen hamis volt eddigi felfogásunk, az, hogy „engem nem érdekel a politika!”, „nekem semmi közöm hozzá!” stb., hiszen a külvilág politikai eseményei hozzánk, a mi szögesdrót mögötti kriptánkba is elértek. Lelkünkbe egy csipet reménység költözött.

A nagyhatalmak eredménytelen szibériai háborús kalandja ellen-szenvtől övezve az utolsókat rúgta, ráadásul összes tervének fiaskója láttán Kolcsak generális kormánya is lemondott, hogy átadja helyét az új rendszer erőinek. Először az olasz, francia, kínai és angol csapatok vonultak ki Szibériából. A hátramaradt amerikaiakat a japán pénzzel megkent orosz sajtó azzal gúnyolta, hogy „az amerikai cow-

boyok azt gondolták, Szibériában minden marha odafer a vályúhoz". Végül Amerika is jobb belátásra tért, és hazarendelte csapatait.

Szibériában így csak a japán seregek maradtak, s közben hétmérföldes léptekkel közeledett a Vörös Hadsereg. 1920. február 10-én érték el és vették be Irkutszkot, Mongólia kapuját. Mi, szerencsétlen, tétlen szemlélők, dobogó szívvel vártuk, hogyan zajlik le a két kolosszus találkozása. Nem Szibéria sorsa izgatott minket, nem is az, hogy miképp fordul a két ellenséges erő hadiszerencséje, hanem saját életünk, jövőnk miatt fogott el az érthető félelemmel elegy türelmetlenség.

Az egyformán izgatott ború- és derűlátók által terjesztett kósza pletykák és harctéri értesülések vakító élességgel világították be a nagy színpadot, amelynek történéseitől függött a mi sorsunk is. Végül egyre többen adtak hitelt annak a hírsztelésnek, hogy Oroszországban már nincsenek is hadifoglyok, mert az ottani kormány mindenkit réges-rég hazaküldött... Mennyi könnyet, mennyi szenvedést okozott ez a kitaláció! Hány ember veszett oda később e jó szándékkal, vigasztalásképp terjesztett mendemonda miatt...! De mi elhittük, hogy a hír igaz, és... meghoztuk döntésünket.

Nekünk elégünk lett! A békeszerződést már több mint két éve aláírták, mi pedig itt tétlenkedünk reményvesztve a kínai határvidéken. A kormányok a kisujjukat se mozdítják értünk, ezért sürgősen magunknak kell kezünkbe vennünk sorsunk alakulását.

Néhány sorstársunk szeme titokban felcsillant, s napról napra többen kérdezgették egymást suttogva: „Te is?” Nem volt nehéz rájönni, miről van szó: a küszöbön álló szökésről. Könnyű kérdésre könnyű volt a válasz, de az édes remény mosolya kísért: „Én is!”

A japán parancsnokság váratlanul úgy döntött, hogy feladja Habarovszk nyugati részét és Amur kormányzóságot, s a teljhatalmú tábornok búcsúzóul sok szerencsét kívánt a sokat szenvedett orosz népnek. Végre! Eljött a tettek ideje!

Odakint negyvenfokos fagy csikorgott, míg idebent, a kriptánkban türelmetlen reménységgel várakoztunk... vártuk a feltámadást. A kékesfehér hótakaró fölött távoli ibolyaillatként lengedezett, csábított... a szabadság lehelete!



II. FEJEZET

(AMELYBEN AZ OLVASÓ MEGTUDJA:
A SZÖKÉSHEZ NEM ELÉG AZ ELHATÁROZÁS)

A SZÖKÉS

Mint amikor hosszú szárazság után elered az eső, úgy hatott a bátoralan, elerőtlenedett hadifoglyokra az elhatározás, hogy megszöknek. A szökés az önállóság, a férfias tetterő bizonyítéka.

Szökésről csak március első napjaiban lehetett szó, mert bármennyire is vágyott mindenki a szabadságra és a friss levegőre, a februári tiszti zsoldot (50 jent, mai pénzben kétmillió osztrák koronát) azért senki nem hagyta volna szívesen a japán államkasszában.

– Ki tudja, mire lesz még jó, ha van a zsebünkben legalább egy marék apró! – gondolta minden szökni készülő.

Március elsején már jól láthattuk az ablakból, hogy az Amur folyó jegén a hótakarót sötét pontok pötytyözik: az első szökevények. A szökéshez különben nem kellett Monte Cristo grófjának lenni, és ki-ki csak a legszükségesebb holmiját pakolta össze, vitte magával.

1920. március 3-án reggel én is mindent, amit használhatónak vagy alkalmasnak véltem, összecsomagoltam a hátizsákomba, szerény tőkémet (110 jent) egy zacskóban az ingem alá rejtettem, egy noteszbe összeírtam pár bajtársam címét, hogy hazatérésem után értesítsem a családjukat, majd megkezdtem elhatározásom teljesítését.

– De azután írjál! Pár nap múlva indulok én is... én is! – így búcsúztattak kórusban barátaim, amikor két másik bajtársammal, hamis tábori útlevéllel kísértáltunk az átkozott hadifogolytáborból. Voltak persze olyanok is, akik romantikusabb szökést szerveztek maguknak: titokban kimásztak a drótkerítés alatt vagy a szemetes-kocsiba rejtőzve csempésztették ki magukat.

A kerítésen túl azonban nem voltunk teljes biztonságban. A japánok még helyükön voltak, és minden irányban járőröztek. Hamis útlevelünk csak a tábortól egyversztányi távolságra érhetett valamit,

ezért igyekeztünk elkerülni, hogy japán járőrök marasztaló karjai közé fussunk.

A várostól, amelynek távoli fényei után oly sokszor vágyakoztunk barakkjaink ablakából, több kilométer széles folyó választott el minket.

Csak a folyópartra érve mertünk fellelegezni, ám azt is észre kellett vennünk, hogy a tomboló szél hókristályokat szór fülünkbe, szemünkbe, nyakunkba, és minden nyomot elfedő hótakaróval lepi be az utat.

A széllel szemben kellett utat törnünk. A csontig ható hidegben nem egyszer meg kellett állnunk, hogy dörzsölgetéssel élénkítsük fejünk, arcunk hólepte részeit, nehogy elfagyjanak. Közben csak olyan emberfeletti erőfeszítéssel tudtunk előregázolni a kötésig érő hóban, hogy az ingünket csuromvizesre izzadtuk. Lábunk gépiesen vitt előre, de lanyhuló mozgásunk egyre nagyobb fáradtságról árulkodott. A folyó jegének közepén pihenőt tartottunk. De jó is lenne hagyni, hogy apránként betemessen a hó, míg tágra nyílt szájjal szívjuk be a friss, csípős levegőt! Csak az értheti meg ezt az érzést, aki maga is megtapasztalta, hogy mit jelent az erőltetett menet. Ám akárhogy erőlködöttünk, a szélfúvásban csak hat óra alatt tudtuk megtenni a rendes körülmények között két óráig tartó utat.

Amikor beértünk Habarovszkba, ott már 250-300 hadifogoly lézengett. Minden kávézóban és cukrászdában, minden körúton szökevényekbe botlott az ember. Az oroszok nagyon kedvesen viselkedtek velünk. „Polgártársnak” szólítottak, és jólelkűen megmosolyogták, amikor lelkesen vagy éppen elragadtatva bámultunk meg egy kirakatot vagy egy csinos lányt. Érthető, hogy élékség és jó hangulat lett rajtunk úrrá, mintha varázsütésre megfiatalodtunk volna. Úgy tűnt, jók a kilátásaink. Mindaddig a támadó japánok és a lakosság között partizánháború dúlt, s ezért valahol mindig tönkre volt téve a vasútvonal. A japán békenyilatkozat után viszont a partizánok visszatértek az erdőkből, és a japánokkal együttműködve kijavították vagy újjáépítették a tönkrement sínárokat, hogy a japánok mihamarabb kivonhassák csapataikat.

– Hallottátok a hírt, hogy holnap indul az első vonat Oroszországba? – kérdezte mérnök barátom, akivel a Bolsaja utcán futottam össze.

– No, arra mi is fölkapunk! – feleltem mosolyogva, önbizalommal telve. – Ha másképp nem megy, akkor a kerekekhez kötözzük magunkat!

Már korán reggel beálltunk a jegypénztár előtt tolongó tömegbe, és hosszas lökdösődés után sikerült is jegyeket szereznünk, habár el voltunk tökélve arra is, hogy ha minden kötél szakad, potyautasként vágunk neki az útnak. A negyven marhavagonból álló szerelvényre körülbelül kétezer hadirokkant és beteg szállt föl. A hadifoglyokat a betegek közé sorolták. Beférkőztem az egyik vagon ötven utasa közé. A hordóba rakott heringek sincsenek annyira összehúzóval, mint mi voltunk, mégis örültünk a zsúfoltságnak, mert a tesztek természetes melege helyettesítette a fűtést.

Senki nem tudta, hol lesz vonatunk végállomása. Egyesek azt állították, hogy meg se állunk Moszkváig, míg a kételkedőbbek szerint csak pár száz mérföldre számíthattunk. Az egyes vélemények között hét-nyolcezer verszta volt az átlagos eltérés. Óráig vártuk türelmetlenül, vacogva vonatunk indulását. Vártunk, várakoztunk... de a szerelvény egy hüvelyknyit sem moccant. A peronon hirtelen megjelent egy százados, és a bejelentendő szenzációtól vörösén, izgatottan elkiáltotta magát:

– Hallották, emberek? A japánok ma agyonlőtték három hadifoglyot. A lazarett sarkánál akartak megszökni. Az őrszemek észrevették és Uheda százados parancsára lelőtték őket.

– Szörnyűség! Kegyetlenség! – kiáltozták a hadifoglyok a vagonokból.

– Kiket lőtték le?

– Pirost, Gerbert, a harmadiknak a nevére nem emlékszem!

A három fiatalember sorsa, akik úgy haltak meg, hogy még alig éltek, mindnyájunkat megdöbbentett – ám a fagyban az érzéseink is annyira elzsibbadtak, hogy hamarosan megfeledeztünk a dologról. Talán még az is fölmerült bennünk: milyen jó, hogy nem velünk történt a szerencsétlenség.

No végre! Vonatunk meglódult, és a derülátóbbak máris számolgatni kezdtek, hogy milyen napi átlagsebesség mellett érhetünk el három hét alatt Európába. Az volt csak nagy kár, hogy a vasutasok közül senki nem tudta bizonyosan megmondani, mi lesz a végállomásunk.

Mozdonyunk szinte lépésben vánszorgott előre. Hat napba telt, amíg Blagoveszenszkbe⁶ értünk. Itt az egyik vasutas, akivel már elbeszélgettem sötét kilátásainkról, szinte kérlelve gyözködött:

– Ne menjen tovább! Maradjon csak itt! A városban majd kap munkát. Itt olcsó minden, megélhet a fizetéséből. Innen távolabb nem termelnek semmit, éheznek az egész vidék, mert a japánok nem vo-

nultak ki a Bajkálon túli területéről. A maga érdekében mondom: maradjon csak itt, amíg kedvezőbbre nem fordul a helyzet!

Néhány bajtársamra hatással volt a figyelmeztetése, de a legtöbben úgy döntöttek, hogy folytatjuk az utazást.

Még tíz napig zötykölődtünk tovább csigalassúsággal, s alig haladtunk előre nyolcszáz versztát, mert a felrobbantott hidak helyén mindenütt ideiglenes, gerendákból és talpfákból rögtönzött átkelő-kön kellett áthaladnunk.

Újságokhoz mindeközben nem jutottunk, pedig ekkor a legapróbb hír is jelentősen befolyásolhatta volna döntéseinket.

Az egyik éjszaka vonatunk megállt, és rögtön szóltak, hogy nem is indul tovább, mert frontvonal állja az utunkat.

Lesújtottan, viszontagságos sorsunkat átkozva kóvályogtunk a sínek között. Mitévők legyünk? Visszafelé induljunk el, vagy előre? Lehetetlen, hogy front húzódjék előttünk, hisz az ellentmondana a japánok békenyilatkozatának.

Amíg céltalanul ődöngtünk ide-oda, észrevettem, hogy a mozdonyunkra két vagon kapcsolnak rá. Rögtön odasiettem, hogy tájékozódjam, és kezdetleges orosz tudásommal rákérdeztem:

- Kuda? Hová?
- Kszenyjevka! - volt a válasz.
- Ott van a partizánok parancsnoksága, oda rendelték munkára
- magyarázta az egyik orosz.
- Nem vinnének el engem is magukkal?
- Civilek nem utazhatnak vasúti munkásokkal. Maga munkás?

Otthagytam őket, hogy megbeszéljem a dolgot sorstársaimmal. Jelentkeztek is közülük tizenegyen, akik szívesen beálltak vasúti munkásnak. Még aznap éjjel elváltunk a többiektől.

Kszenyjevka, végállomás. Ebben a falucskában a természet nem ad magától semmi mást, csak aranyat. Amikor egyszer megkérdeztem egy falubélit, a harcban álló felekre utalva: „Az idevalósiak milyenek: vörösek vagy fehérek?“, azt felelte: „Sárgák!“ - tudniillik csak az aranyat szeretik.

Munkához láttunk. Mindennapi gondjaink terhét enyhítette a remény, hogy hamarosan folytathatjuk utunkat. Ám hiába, mert múltak a napok, a napokból hetek lettek, a hetekből pedig hónapok. Egyre több hadifogoly tűnt föl a környéken. Sokszor beszélgettünk sorsunkról, és arról, hogyan javíthatnánk rajta, ám hiába szőttük képzeletdús terveinket. Egy dolgot azonban holtbiztosan tudtunk:

ha elmúlik június-július, onnan kezdve ismét a jól ismert és rettegett szibériai tél vár reánk.

Három hónap telt már el, amióta elhagytuk a hadifogolytábort, és kalandos elhatározásunk eddig nem járt több eredménnyel, mint hogy egy olyan helyen, ahol május 25-én havazik és méteres hótakaró borít mindent, testet-lelket őrítő napi munkánk után szórt halat vacsorálhattunk.

Ideje volt, hogy elhatározásra jussunk. Ezért május 29-ére összehívtuk a hadifoglyokat az összes környékbéli településről, hogy véglegesen határozzunk következő lépéseinkről.



III. FEJEZET

(AMELYBŐL AZ OLVASÓ ARRÓL ÉRTESÜL,
HOGY ÓSERDÓN NEM KÖNNYŰ ÁTVÁGNI)

A MEGBESZÉLÉS

Ilyenképpen tehát május 29-e lett a döntő nap. A természet, mintha maga is új kalandokra készülne, új ruhába öltözött. Minden pompásan kizöldült körülöttünk. Szibériában szinte csak egy percig tart az átmenet a télből a nyárba, s a fák, mintha éreznék, hogy nem tart soká az örömök évada, sietnek élni – akárcsak azok az emberek, akiknek rövid élet adatott, s akik ezért egyik napról a másikra, a pillanat gyönyöreinek élnek. A fák egy héten belül kirügyeznek, kizöldellnek. Mi sem mutathatta volna jobban az itteni fák életerejét, mint az, hogy néha a levágott, leveleiktől megfosztott ágaik is újból kirügyeztek.

Alighanem ez a pár napos tavasz volt jó hatással a hadifoglyok hangulatára, mert most a szokásosnál élénkebben beszélgettek barakkjaik előtt. Az összefüggésről a vélemények – ahogy ez már lenni szokott – erősen megoszlottak. Egyesek szerint az lett volna a legokosabb, ha visszaindulunk Blagoveszenszkbe, míg mások amellet kardoskodtak lelkesen, hogy folytassuk utunkat tovább nyugat felé.

Egy román anarchista azt tanácsolta, hogy vágjunk keresztül az erdősen. Javaslatát hatásos érveléssel támasztotta alá: szerinte az orosz törzs tagjai, akik az erdőben születvén és élvén úgy ismerik azt, mint a tenyerüket, segítségünkre lehetnének és kalauzunkul szolgálhatnának.

Egy osztrák fogoly térképet húzott elő a zsebéből, és ezt fejtegette:

– Miután a partizán hadsereg topográfiai részlegén dolgozom, gyakran töröm a fejem rajta, hogyan lehetne eljutni Európába, és igyekszem mindenről tüzetesen tájékozódni. Nos, a vasútvonalat tönkretették. A vasúttól északra nem vezet út, de még ha vezetne is, arrafelé azt kockáztatnánk, hogy vörös, fehér vagy japán csapat-

egységekbe ütközünk. Miután a célunk az, hogy ép bőrrel jussunk vissza Európába, nyilván el akarjuk kerülni a háborúskodást. Keletnek visszafelé indulni szintén kétes kimenetelű vállalkozás. Haborovszknál ismét áll a japán front. A Szungari folyását követve ugyan el lehet jutni Harbinba, Mandzsúria fővárosába, de... de azt, hogy ott éppen milyen színű kormány van hatalmon, nem tudja senki. Ha vörös rezsim van, akkor fehérnek néznek, és falhoz állítanak. Ha fehér rezsim van, akkor vörösnek néznek, és falhoz állítanak. Az egyetlen lehetőség eddig is és ezután is: irány nyugat!

– Tőlünk északra e szerint a térkép szerint nincsen se város, se falu. Ez azt jelenti, hogy arrafelé szűz erdőségek terülnek el. Nyilván élnek ott nomád bennszülöttek, de merrefelé? Nem tudja senki. De nézzetek csak ide! Itt két nagy folyó, az Oljokma és a Vityim halad párhuzamosan, s végül a Léna folyamban egyesülnek. Tőlünk csak pár száz verstányira esik az említett két folyó felső folyása. Tutajokat építünk, és folyóháton jutunk el a Lénáig. Békeidőben gőzhajók is jártak Irkutszk és Jakutszk között. Még az is lehet, hogy ma sem állt le teljesen a hajóforgalom. Jakutszktól még 2500 verszta a távolság, de az már semmiség a magunkfajta vándorlegénynek. Irkutszkból persze már gyorsvonaton indulunk tovább.

– De fegyverre is szükségünk lesz, hogy megvédjük magunkat! Fegyvert honnan veszünk? – aggodalmaskodott egy pék.

– „Bunkókkal az erdősen át!” Nem is rossz cím egy fantasztikus kalandregénynek – szellemeskedett valaki.

– Lovak nélkül örülség lenne nekivágni az erdőnek! – vetette ellen panaszosan egy huszár, akinek lovak nélkül nem is volt világ a világ.

Csak úgy röpködtek a megjegyzések, a zűrzavarban végül már a mellettünk álló szavát se hallottuk.

– Csönd legyen! – kiáltotta el magát az osztrák. – Lovak nélkül megleszünk valahogy, fegyvert pedig tudunk szerezni!

– Honnan?! – zajongott egyszerre három-négy kételkedő, és a hangos megjegyzések zűrzavarában ismét odalett az érthetőség.

– Csöndet, az ördögbe is! Ha csönd lesz, megmondom! Azt javaslom, menesszünk küldöttséget Silov ezredeshez, a partizánok főparancsnokához (ő most a DVK⁷ elnöke), és kérjünk tőle segítséget. Ha ad, annál jobb, ha nem ad, akkor sem veszítünk semmit, ha megpróbáljuk.

A javaslattevő, Hochenberg mellé engem választottak a küldöttségbe, mert mi ketten tudtunk a legjobban oroszul. Egy ilyen tárgyalás nem is folyhatott más nyelven, csak oroszul.

Kszenyjevka vasútállomásán állt a hadtörzs szerelvénye, és egyetlen első osztályú fülkéjében lakott Dimitrij Silov, volt cári tiszt. Az ő vasúti kocsiába kapaszkodtunk fel, hogy megpróbáljuk megnyerni ügyünknek. Segédtisztje hűvös udvariassággal fogadott.

– Mit parancsolnak az elvtársak?

Tüstént látnivaló volt, hogy a segédtiszt nem tartja magát az orosz etiketthez, hiszen ő éppen teázott, de minket mégsem kínált teával. Orosz fogalmak szerint ez sértéssel ér fel.

– Fontos dologban szeretnénk szólni a főparancsnok úrral.

– Most nagyon el van foglalva. Próbálják meg a törzsparancsnokkal elintézni az ügyet – felelte, és ismét kis rosszindulattal méregetett minket.

– Ezt a dolgot mi csak a főparancsnok úrral beszélhetjük meg – kötöttük az ebet a karóhoz.

A határozott fellépés sehol sem olyan hatásos, mint Oroszországban. Ezt tapasztaltuk most is, amikor a segédtiszt egy perc múlva már mosolyogva tessékelt be a kocsi belsejébe:

– A főparancsnok elvtárs várja magukat!

A fülkébe lépve meglepetten láttuk, milyen otthonos a berendezés, és szinte a műértő élvezetével telepedtünk a puha párnázatú plüss karosszékekbe. Középmagas, mandulaszemű, rezes arcbőrű férfi fogadott bennünket: ő volt Silov. Már az első percben látszott, hogy nem fajtiszta orosz, ereiben mongol-burját vér is kering. Rám, aki már évek óta kizárólag férfitársaságban töltöttem napjaim, nagy hatást tett az ezredes szinte lányos szépsége. Udvariasan szólt hozzánk, és szép csengésű hangja rögtön barátságos hangulatot teremtett.

Mindenről részletesen beszámoltunk neki: kínjainkról, terveinkről, reményeinkről.

– Ezredes úr, maga, aki a japán iga ellen harcol, nyilván megérti, hogy nekünk is van valamelyes jogunk a szabad életre. Csak azt kérjük, hogy eltávozhassunk, ha lehet... némi fegyverrel.

A főparancsnok figyelmesen végighallgatott.

– Sajnos, a hadtörzs beleegyezése nélkül én nem dönthetek egy magam, de huszonnégy órán belül végleges választ kapnak.

Csodát reméltünk – és csoda történt. Másnap délután hívtak a parancsnokhoz. Nagyon barátságosan viselkedett, és tüstént parancsot adott, hogy gyűjtsanak a szamovár alá: hogyan is tárgyalhatnánk tea nélkül? Nyájasan érdeklődött, hogy érezzük magunkat. Végül a cukrozatlan tea hörpölgése közben előállt a farbával:

– Tudna maguk közül valaki új térképeket készíteni?

– Meghiszem azt – feleltem magabiztosan. – Tisztnek tanultunk, gyerekjáték nekünk a térképrajzolás.

– Nagyon örülök, mert nagyszerű az ötlet, hogy az erdőségen keresztül kerüljék ki a frontvonalat. Nekem elhiheti: nemcsak a maguk helyzete bizonytalan, hanem a miénk, partizánoké is. Ha a japánok megtámadnak, magam sem tudom, merre meneküljünk. Keleten, Habarovszknál a japánok lövészárkai állják utunkat, nyugaton, a tajgában meg éhen halnánk. A japán hadifogság igazán nem volna ínyünkre. Ezért mi is komolyan gondolkozunk ugyanazon, amin maguk. Csapataink siralmas állapotba kerültek. Katonáinknak már csak pár tucat töltényük maradt, és utánpótlásra sehonnan sem számíthatunk. Ennek ellenére készek vagyunk áldozni a maguk vállalkozására. Én tudom, hogy a hadifoglyok ördögien ügyesek. Nekünk is érdekünk, hogy kiutat találjunk, ezért lehetővé teszem maguknak, hogy megvalósítsák a kidolgozott tervüket. Válasszon ki húsz-harminc embert, és mi felkészítjük őket az útra. Már ki is adtam a parancsot Gruzinszkij segédtisztnek. Cserébe azt kérjük, hogy készítsenek egy jó térképet az útjukról, hogy szükség szerint mi is elindulhassunk ugyanarra!

Hogyan is ígértük volna meg neki a térképkészítést! Ígéretet tettünk volna mi bármire, csak vághassunk már bele a tervünk megvalósításába!

Sorstársaink a táborban üdvivalgással fogadták sikerünk hírért.



IV. FEJEZET

(AMELYBEN FÖLVÁZOLUNK NÉHÁNY FIGURÁT,
AKIKKEL EGYÜTT KELL ÉLNÜNK ÉS ALKALOMADTÁN MEGHALNUNK)

A TOBORZÁS

Most kezdődött csak meg az igazán komoly munka. Az erdőségen áthatoló expedíció tagjainak kiválogatása és lehető legjobb felszerelése nagyon fontos feladat volt. Egy sarkutazó, egy afrikai felfedező alighanem jót mulatott volna a mi ügyefogyott útrakészülő-désünkön.

Kétszáz-háromszáz hadifogoly élt a környéken, és kivétel nélkül mindegyik kész lett volna belevágni bármilyen kalandos vállalkozásba, akármilyen kinnal-bajjal jár is, mert úgy érezték, hogy mostani nyomorult helyzetükben bármi változás csak javulást hozhat.

Az útnak indulók kiválasztásánál – hiszen az expedícióban csak húsz-harminc fő vehetett részt – elsősorban a rátermettség, a munkakészség, a szakértelem számított. Figyelembe vettük azért az is, hogy kit kihez fűz barátság. Néha egy rokonszenves arc is elég volt a szerencsééhez. Csoportunk rendkívül tarka képet mutatott nemzetiség, életkor, tudás, társadalmi állapot, műveltség tekintetében, és ezek a tényezők mind jelentősen befolyásolták a kiválasztást.

A szerencse először két osztrákot, Dolfit és Seppit talált meg: partizánként ők már két évet leéltek az erdőségben.

De hát hogyan? Osztrákok az őserdőben? Közismert tény, hogy a nevezett náció tagjai Bécset és környékét lakják, ahol van bőven szinte minden, éppen csak őserdő nincsen. És mégis ez volt a valóság: két osztrákunk az erdőségben élt.

Dolfi és Seppi hadifoglyok voltak. Az 1918-as évben sok hadifogoly beállt a Vörös Hadseregbe. Amikor 1918 nyarának végén a fehérek visszafoglalták Szibériát, a vöröskatonákat javarészt megölték, és csak kis részüknek sikerült az erdőkbe vagy a hegyek közé menekítenie az életét. Szibériában a kényszerű betelepítések dacára

csak a vasút környéke és a folyók partja lakott terület. Közép-Szibéria java részét a sok ezer négyzetversztányi néptelen táj adja, a tajgának nevezett erdőség. A vörös rezsim bukása után Dolfi és Seppi az őserdőbe menekültek. Ha megéheztek, felkeresték a legközelebbi falut, és a parasztoktól kenyeret meg más elemőzsiát vásároltak aranyért vagy ezüstért cserébe. Aranyuk volt ugyanis, amíg ki nem merült a csitai bank aranytartaléka. (Ezt a bankfiókot 1918-ban rabolta ki az úgynevezett anarchista század.) A parasztok a szigorú tilalom ellenére élelemmel segítettek a partizánokat. Pedig ha valakit följelentettek, hogy segíti a bolsevikokat, akkor megtorlásként fölégették az egész falut, és férfit, nőt, gyereket kardélre hánytak. Akkoriban nem volt szokás különbséget tenni vörösgárdista és bolsevik között. A mindennapi betevőre ezenkívül még úgy is szert tehettek, hogy kisiklattak és kifosztottak egy-egy vonatszerelvényt.

Amikor azonban nyakára hágtak az aranynak, a fehérek serege és a japánok pedig kíméletlenül kiirtották több falu lakosságát, akkor tarthatatlanná vált a szabadrabló életmód. Mint veszett kutyákat üldözték a partizánokat, volt olyan nap, hogy a vadászathoz értő kozákok húszukat-harmincukat is agyonlőtték. Seppi és Dolfi együtt élték át a hosszú hónapokat és ezt a néhány szörnyű napot. A közös szenvedés még jobban megedzette barátságukat.

– Mondjátok, mi volt a legborzasztóbb, amit át kellett élnetek? – kíváncsiskodtam egyszer, amikor a tajga veszélyeiről és borzalmairól beszélgettünk.

– Amikor megettük Hans elvtársat.

Dolfi oldalba taszította Seppit.

– Nem szégyelled, hogy ilyesmikről fecsegsz? – sziszegte a fülébe, de Seppi nem zavartatta magát, és teljes lelki nyugalommal folytatta a történetet.

– Akkoriban tízen éltünk együtt. Eleinte ugyan harmincfős volt a csoportunk, de a halál étvágja kielégíthetetlen. A beleink görcsbe rándultak az éhségtől, nem maradt egy morzsa ennivalónk sem. Már az elhullott lovunk húsából se maradt egy cafat se, kínunkban a patáit meg a bőrét rágszáltuk. Hans egyszerűen beleőrült az éhezésbe. Kórházba nem vihattuk, mert a tajgában nincsen kórház. Ha valaki ott megbetegszik vagy megsebesül, az nem számíthat segítségre, és orvos híján hamar örök álmra hunyja a szemét. Mit is tehattünk volna a szerencsétlen bajtársunkkal? Nekünk is kopogott a szemünk az éhségtől, úgyhogy... végül megettük Hansot. Evés közben arról

beszéltünk, milyen zordul bánt el vele és velünk a sors. Később még megettünk valaki mást is, de őt már azért, mert kiérdemelte a büntetést. Ennivalót lopott a közösből... Igaz, az ő húsa már jobban ízlett... Nem igaz, Seppi?

Ezt az elborzasztó közjátékot csak azért idéztem föl, hogy éreztesssem, micsoda szakadékba taszította a háború az „embereket”.

Igaz persze az is, hogy egy őserdei utazásra nem lehet kizárólag makulátlan úriembereket toborozni. Igen komoly érvek szóltak Seppi és Dolfi mellett. Két év őserdei élet számos tapasztalattal vértette fel őket; kockázatos utunk során nekünk pont ilyen emberekre volt szükségünk. Amikor megkérdeztem, készek-e részt venni kockázatos vállalkozásunkban, azt felelték: „Kész örömmel, csak dolgozni nem szeretnénk útközben. Már két éve úgy élünk az erdőben, hogy dolgoznunk nem kell, és szeretnénk, ha ez most már mindig így is maradna!” „Mi ennél jobbat érdemlünk!” – tette hozzá Seppi. Hosszú alkudozás után végül arra jutottunk, hogy ők ketten fel lesznek mentve a nehezebb testi munkák alól.

Jól fel akartunk készülni minden elképzelhető nehézségre. Mi lesz például, amikor elfogy a magunkkal vitt eleség? Honnan szerzünk akkor táplálékot?

– Majd halászunk, vadászunk! – határoztuk el. – Az erdőnek nagyon gazdag az állatvilága. Lépten-nyomon bölénybe, medvébe, szarvasba, vaddisznóba botlik az ember. A folyókban meg nyüzsgenek a halak.

– Nem fogunk éhen halni! – jelentettük ki magabiztosan. – Akkor most a feladat: halászt, vadászt találni!

Hamarosan meg is lett a vadászunk. Akadt közöttünk valaki, aki azt állította, hogy a boldog békeidőkben orvvadászként praktizált az Esterházyak birtokain. Nagy örömmel választottuk meg fővadászmesterünké. Persze, expedíciónk minden egyes tagja több oldalas leírást érdemelne jellemére vagy éppen jellemtelenségére nézve. Foglalkozásuk, illetve legjellemzőbb karakterjegyük szerint így lehetne besorolni a résztvevőket: egy széplelkű ügyvéd; két normális agrónómus; egy hivatalnok, ám lelke mélyén alanyi költő; egy lakáj; két lakatos; egy hivatalos altiszt; egy szabó; néhány földműves.

Olvasómnak nyilván tüstént feltűnt a nők teljes hiánya. Valójában nők nélkül szándékoztunk útra kelni, de az utolsó pillanatban egy orosz hölgy, akit gyöngéd érzelmek fűztek egy hadifogolyhoz, közölte, hogy ő is velünk tart. Hiába tiltakoztunk, hiába festettük le neki expedíciónk minden várható nehézségét.

– Egy életem, egy halálom! – jelentette ki. Levágta a haját, nadrágba bújt, és követte szíve választottját. (Csak a történeti hűség kedvéért teszem hozzá, hogy nyolc évvel idősebb volt kedvesénél.)

Két-három napba telt az alapos felkészülés, de végül meglett mindenünk, ami kellett, gyógyszerektől a varrókészletig. A hadtáposoktól megkaptunk mindent, amijük csak volt – éppen csak nekik sem volt sajnos szinte semmijük. A legnagyobb gond a lovakkal adódott. Huszonöt lovat kértünk, és megegyeztünk abban, hogy a folyót elérve majd visszaküldjük őket. A partizánok parancsnoksága már kiutalta nekünk a lovakat, ám mégsem kaptuk meg őket, mert partizántól lovat kapni nem gyerekjáték. Az expedíció fiatalabb tagjai már azon voltak, hogy gyalog vágnak neki az útnak. Az idősebbek és a korábbi partizánok kötötték az ebet a karóhoz, hogy lovak nélkül nem szabad nekivágni az őserdőnek. Két pártra szakadtunk, a lópártiak álltak szemben a lovatlanokkal. Az időjárás az előbbieknél kedvezett. Eleredt az eső, és szüntelenül, éjjel-nappal szakadt.

– Vágjatok csak neki lovak nélkül! – gúnyolódott az ellenpárt. – Hogyan tudnátok elvontatni az élelmiszert, ha ilyen időben még mátha nélkül is derékig süppedtek a sárba?!



U. FEJEZET

(AMELY LÁTNÍ ENGEDI, HOGY – AMINT AZ ÉLETBEN LENNI SZOKOTT –
IGEN LASSAN JUTUNK CSAK EGYRŐL A KETTŐRE)

AZ ELSŐ AKADÁLYOK

Különvonatunk megállt. Mostantól kezdődik az igazi utazás! Leugráltunk, és gyorsan kirakodtuk kevéske holminkat. A vasútvonallal párhuzamosan folyt a Csornij Urjum nevű folyócska. Útitervünk azt diktálta, hogy át kell kelnünk rajta. Térképünkre jóformán patakként volt berajzolva, amelyen nem lesz nagy kunszt átgázolni. Bezzeg annál több akadályra bukkantunk a helyszínen! Szándékunk szerint tüstént nekivágtunk volna az útnak, hogy legyűrjünk néhány versztát: csak hogy pár száz lépés megtétele után nem patak-
kal, hanem habzó, örvénylő, tomboló folyóvízzel találtuk szemközt magunkat.

– Ezen a borzalmon soha nem jutunk át! – kiáltott fel egy nyakigláb, „nagyszájúnak” is csúfolt útitársunk – később azután bőségesen kiérdemelte a gúnynevét. Mindnyájan meggyőződünk róla, hogy a folyón nem kelhetünk át csak úgy menetből, hiszen hídnak nyoma sem volt. Nem maradt más hátra, mint hogy letáborozzunk. A vasúthoz közel, egy tavacska mellett vertünk sátrat. Volt ugyanis egy kis vízálló sátrunk, de csak tíz ember fért el benne. Közben pedig szépen egyenletesen, megállíthatatlanul szakadt az eső. Már annyira átáztunk, hogy egyetlen lucskos, tocsogós szivacsnak éreztük a testünket.

Végül Dolfinak támadt egy ötlete, hogy mit tehetünk az átázás ellen:

– Hántsunk fakérget esőkabátnak, az nagyon vízálló!

Nekiláttunk. Eleinte ügyetlenül dolgoztunk, de aztán kihegyezett fadarabkákkal segítségével egyre jobban haladt a munka. A fakéreg jó szolgálatot tett, csakugyan megóvott a makacs esőtől, habár a közérzetünket ez vajmi kevésbé befolyásolta: a kedvünk épp olyan borús maradt, mint addig. Reménytelen helyzetünknek csak a lehántott,

csupasz fatörzsek voltak tanúi: megannyi sejtelmes gyertyaként meredtek az égre.

Mit tegyünk? Honnan remélhetünk segítséget? Sátrunktól pár száz lépésre egy félelmetesen zúgó hegyi folyó állja utunkat. Hogyan kelhetnénk át a túlsó partjára? Erre a kérdésre senki nem tudta a választ. Felkerestük tanácsért a környéken fellelhető vasutasokat is. De ők is csak azt mondták, amit már jól tudtunk: a folyón nincsen híd. Illetve van, de csak délebbre, százötven verszta járásra. A Csornij Urjum kizárólag a rendkívüli esőzések miatt duzzadt fel, máskor egy kisgyerek is át tud gázolni rajta. Ezerszer is visszakérdeztünk:

- Hogy lehet átjutni a túlpartra?
- Meg kell várni az eső elálltát – jött a válasz.
- De ha egy álló hónapig esik az eső?
- Akkor egy hónapig kell várni – felelték belenyugván.

„Az istenek ellen hiába küzdenénk” – mondta Goethe. E mondás igazát könnyen beláthattuk, amikor tanúi voltunk, hogyan esik, zuhog, szakad a kérlelhetetlen eső. Társaink többségét elfogta az idegesség: egyesek minden akadály dacára meg akarták kísérelni az átkelést, mások valami megváltó ötlettől vagy az idő változásától reméltek megoldást. Sajnos, hiába írtunk júniust, a folyó vize olyan hideg volt, hogy az ember egy percre se tarthatta benne a kezét. Hosszan tartó munkára nem is gondolhattunk.

Az egyetlen – és a legkényelmesebb – megoldás a várakozás volt.

Másnap újabb kellemetlenség adódott. Kiáltozás, izgatott megjegyzések törték meg a csendet. Ügyeletesünk reszketve számolt be róla, hogy két hulla fekszik a síneken. Hamarosan kiderült, hogy ló-dögökről van szó, lovak kerültek a vonat alá. Csak az értheti meg, hogy milyen szerencsétlenség ért bennünket, aki már maga is tapasztalta, hogy milyen felbecsülhetetlen segítséget jelent ilyen környéken a ló, az ember hű barátja. Az sem döbbenett volna meg minket ennyire, ha nem két ló, hanem négy ember halálhírére kapjuk. Hogy mi okozta a balesetet, arra könnyű volt rájönni. Már említettem, hogy útra kelő társaságunkban a legkülönbébb emberek verődtek össze. Akadtak köztünk olyan városiak is, akik még soha életükben nem láttak lovat közelről, és halvány segédfogalmuk sem volt a gondozásukról. Az az útitársunk, aki régebben a huszárok-nál szolgált, királyi méltósággal kiadta a parancsot: „Minden lovat kikötni, lábukra láncot, aztán hagyjátok őket legelni.”

Fő lovászmesterünk meg is mutatta, hogyan kell úgy kikötni a lovakat, hogy ne tudjanak elszabadulni. Csakhogy néhányunk nem rendelkezett a szükséges tapasztalattal. Született bölcselőként tudták viszont, hogy kellemetlen dolog lovak lábát emelgetnie annak, aki nincsen biztosítva lórúgás ellen.

A lovakat nyilván csak tessék-lássék pányvázta ki valaki, a pányva kioldódott, a lovak elkóboroltak. Két jószág éppen a sínekre tévedt, amikor lassan közelített feléjük egy szerelvény. Ha az erdőség közepén vakító fényszórókkal tart felé egy vonat, attól még az ember is megrémülhet, nemhogy az olyan ló, amelyik – legjobb tudomásunk szerint – soha nem látott még vonatot. Megtörtént a katasztrófa, vértócsa tanúskodott a jóvátehetetlenről. Átkoztuk a sorsunkat, de már nem segíthettünk a dolgon.

Továbbra is szakadt az eső, de egy maréknyian mégis lementünk a folyóhoz körülnézni, hogy nem jut-e eszünkbe valami okos dolog. Köveket hajigáltunk, hogy megpróbáljuk megállapítani a folyó szélességét. Végül 42 méterben maradtunk.

Beszélgetés közben az agronómus elmesélte, hogy a háborúban az utászoknál szolgált, és ott látta, hogy nem is olyan nagy ördögösség a hídverés. Elmagyarázta, hogy milyen egyszerűen lehet farönkökből alapozás nélkül hidat készíteni. A híd vázát a parton kell összeácsolni, a szerkezetet egy ponton lerögzíteni, majd az egészet a vízre taszítani. Ha a váz hossza nagyobb a folyó szélességénél, akkor a túlsó vége mintegy megkapaszkodik a túlparton, és azzal készen is áll a híd.

Először csak félig-meddig értettük meg a tervét, de aztán rajzokkal, skiccekkel, gyufaszálakkal szemléltetni is tudta, így a végén mégiscsak hinni kezdtünk neki.

Este nagytanácsot tartottunk a tervről. Rossz volt a közérzetünk, borúlátó hangulat uralkodott. Igen szigorú parancsokat adtunk ki. Úgy döntöttünk, éjjeli őrséget állítunk, hogy a jövőben elkerülhessük a kellemetlen meglepetéseket. A hídépítés tervéről megoszlottak a vélemények.

A szkeptikusok szerint nyugodtan várhatunk addig, amíg a vízszint alábbszáll.

– De ha hónapokig esik, akkor hónapokig várunk? – kérdezték mások. A többség úgy döntött, hogy belevágunk a munkába.

– De akkor mindenki dolgozzon! – kiáltotta a nagyszájú.

– Általános munkakötelezettséget kell bevezetni! – tették hozzá mások.

Csak Seppi és Dolfi kaptak felmentést. Nekik a konyhán kellett szolgálatot teljesíteniük.

Éjféltájt én voltam az ügyeletes éjjeliőr. Bőven jutott időm a töprengésre. Vajon fogok még valaha párnás ágyban aludni? – tűnődtem.

A nagy nedvességben alig pislákkolt, már-már kihunyott a tábortűz – akárcsak az én reménységem.



VI. FEJEZET

(AMELYBEN HATALMAS, HEGYEKET MOZDÍTÓ
ERŐFESZÍTÉSEKRŐL OLVASHATNI)

AZ ÁTKELÉS

Hajnali négy órakor volt ébresztő. Minálunk csak a nap kelt föl szaporábban. A fák nem is lehettek volna nedvesebbek, mindenén áthatolt az esővíz. Ha csak hozzáért egy falevélhez az ember, máris egész záport kapott a nyakába. A puha talaj is teleszívta magát a csapadékkal.

Kezdetét vette a nehéz fizikai munka. Baltánk, fűrészeink megtörték a szűz tajga mélységes csöndjét. Nagy odaadással dolgoztunk. Akadt közöttünk, aki korábban még soha nem kóstolt bele a testi munka örömeibe. Ezeknél nagy akaraterő és becsvágy pótolta a hiányzó jártasságot. Minden fizikai feladatnál lényeges, hogy szakszerűen használjuk szerszámainkat, mert így könnyebb munkavégzéssel, feleakkora erőbedobással kétszeres eredményt érünk el. Be kell vallanom, hogy némelyikünk soha nem hallott még az erőtakarékosság elvéről, és az ügyesebbek gyakran szemlélték kajánul, hogyan kapja marokra a baltát a széplelkű ügyvéd úr. Nem maradtak el a gonoszkodó megjegyzések sem.

A tizenöt méter hosszú farönköket emberfeletti kínlódással tudtuk csak levonszolni a partra. Tizenhárman, tizennégyen is kellettünk, hogy egy ilyen fatörzset elcipeljünk, és még így is minduntalan úgy éreztük, hogy a teher súlya alatt beszakad a vállunk. Három hosszú gerenda egymáshoz csatlakoztatva már kiadta a híd kívánt hosszát.

Gyakran megszenvedtük műszaki felszereltségünk hiányait. Nem volt például elég nagy méretű vasszegünk, ezért kénytelenek voltunk faszögeket és rudakat használni. Három nap múlva, napi tizenkét óra munka árán már büszkén szemlélhettük az eredményt: a híd váza készen hevert a parton.

Kimerítő munkánk közben alig figyeltünk oda az időjárásra, pedig az elemek a bolondját járatták velünk. Hol kéklgett az ég és hétágra sütött a nap, hol meg eleredt a zivatar. Ahogy egy nagyvilági úr tucatszor is átöltözik napjában, úgy változott naponta tucatszor is a szeszélyes idő.

De mi ügyet sem vetettünk az időjárására, csakis a hídépítés kötött le mindenkit. Bárcsak beválna a tervünk... ha a híd elég hosszúra sikerül, akkor máris elhárul előlünk az első nehéz akadály. Az első győzelem aztán már meghozza a többit is, gondoltuk.

Jelentős előkészületeket kellett tennünk a híd „vízre bocsátásához”. Mindenkit mozgósítottunk. Eljött maga a partizánparancsnok is, és húszt kozákokat bocsátott rendelkezésünkre. Az volt a szándékunk, hogy lehántolt fatörzseken csúsztatva juttatjuk a folyóig a hídvázat.

A terveket készítő agronómus adta ki a parancsokat:

- Kövekkel és kötelekkel rögzítsétek a híd elülső részét!
- Fogd erősen azt a huzalt!
- Te miért nem dolgozol?
- Én dolgozom, a kozákok viszont nem csinálnak semmit.
- Elszakadt a kötél!
- Három ember azonnal ide!

Számos parancs és ellenparancs hangzott el, miközben nagy érdeklődéssel figyeltük, hogyan fogja elfordítani az ár ereje a hidat a másik part irányába. Mivel tartottunk tőle, hogy a híd esetleg nem bizonyul elég hosszúnak, a közepén is megerősítettük vastag fémhuzallal, és csak lassan hagytuk elfordulni. Köztudomású, hogy a fa könnyebb a víznél, így fennmarad annak felszínén. Csakhogy a mi hidunknál nem úgy történt, ahogy a fizikatankönyvekből megtanultuk. A híd erős akadályként feszült az előretörő víztömeg útjába, és csodálkozva észleltük, hogy középső részét az ár ereje víz alá nyomja. Csak a híd elejét és végét láttuk, a közepe vagy fél méterrel a víz alá került.

Ez a körülmény lehetetlenné tette a folytatást. Minden hiába! Úgy tűnt, oda a munkánk, kárba vészett az erőfeszítésünk. Csak egy módon lehetett talán még menteni a helyzetet: valami aléptímenyvel meg kellett emelni a középrészt. De a jéghideg vízben erre gondolni sem mertünk.

„A balszerencse ritkán jár egyedül, és aki gonddal fekszik, gonddal is kel” – tartja a burját közmondás. Testi és lelkierőnkre egyaránt súlyos csapást mért ez a kudarc – pedig a sors egyéb csapásai még csak ezután következtek.

Amikor a partizánok parancsnoka látta, hogy tervünk kudarcot vall, kijelentette, hogy visszavonja kiadott parancsát. Tudja, hogy már eddig is két lovat veszítettünk, ezért most visszakéri a többi, amit adott.

Magunkban háborogtunk az újabb mizérián, de kifelé semmit sem mutathattunk, jobban tettük, ha alkuval próbálkozunk. Beszélgetés közben kiderült, hogy a döntésnek valójában komolyabb az oka. A parancsnokság teljesen átírta az eredeti terveket. A japán veszély miatt most azt szeretnék, ha egész hadtesteket is át lehetne vonultatni az őserdőn. Orosz szakértők el fogják készíteni ehhez a térképet, és annak alapján építik majd meg munkások a kijelölt utakat. Ezért mi maradhatunk is mint útmunkások, feladatunk az lesz, hogy az első 40 versztát szekérrel járhatóvá tegyük. Ha ezt elvégezzük, neki is vághatunk isten hírével a vadonnak.

– De lovak nélkül nem tudunk dolgozni! Ki szállítja majd az ellátmányt? – tette szövé képviselőnk.

– A partizánoknak sincs elég lovuk. A huszáraink gyalog csatáznak – jött a válasz.

Hosszas alkudozás után a parancsnok mégis meghagyott nekünk tíz lovat.

– Akinek nem tetszik, az vissza is mehet.

Most láthattuk, milyen erős gyökeret vert időközben az őserdei út eszméje. Mindössze ötven döntöttek úgy, hogy visszaindulnak.

Minket is megpróbáltak rábeszélni.

– Álmodozás a ti tervetek! Nem fog sikerülni, odavesztek mindannyian.

De nem hallgattunk rájuk.

Láttam egyszer egy amerikai színdarabot, *Árvíz* volt a címe. Ebben a drámában, amikor már remény sincs a túlélésre, az emberek mind kedvesen, nyájasan, szeretetreméltóan bánnak egymással.

Én nem tapasztaltam, hogy a halál közelsége jobbá tenné az embereket. Többségüknél minden mást legyűr az önszeretet. Emlékszem: a visszatérni szándékozók tudták, hogy mi is az életünket kockáztatjuk, és adott esetben a legapróbb tárgyon múlhat a túlélésünk, mégis „elfelejtettek” visszaadni egyet-mást, és csak az utánuk lovagló járőreink tudták elérni, hogy mindent visszaszolgáltassanak.

Életünk tele volt váratlan fordulatokkal, minden pillanat újabb meglepetéssel szolgált. Amikor másnap reggel a folyóra néztünk, a hidunknak már nyoma se maradt. Éjszaka annyira felduzzadt a folyó,

hogy a víz ereje elszakította a három vastag fémhuzalt, és magával ragadta az egész hidat. Mint később hallottuk, ácsolmányunk hamarosan szétzúzta a tőlünk százötven versztára délre lévő használható hidat. Hatalmas munkánknak nemcsak hogy nem vettük hasznát, hanem végül másoknak ártottunk vele.

E közbizalom végeztével új vállalkozásba fogtunk, de most már orosz mester keze alatt. Közönséges hidat építünk! Faanyagot a közelből hordunk össze hozzá. Ám végül ez az új próbálkozásunk is kudarcba fullt, illetve vízbe, mert a folyó gyors sodra mindig elragadta a faanyagot.

Közben sikerült szert tennünk néhány ladikra. Hogy örültünk! Pontonhidat állítottunk össze belőlük. Ily módon azután végre sikerült elérnünk a túlsó partot, de visszajövet a hullámok átcaptak a pontonhíd fölött, és csak rendkívüli erőfeszítéssel tudtuk megmenteni a ladikokat. Összesen tíz napig tartottak próbálkozásaink, de végül sikerrel jártunk. A két part között kifeszítettünk egy fémhuzalt, és arra ráerősítettük az egyik ladikot. Így már át tudtuk szállítani az ingóságainkat is. Még a szekereket is szétszereltük, hogy át lehessen vinni őket. A lovakat átúsztattuk.

Történt azért egy nagy szerencsétlenség, amely főleg ingyencebb útitársainkat búsította el. Legkedvesebb bocink kiugrott a ladikból, és kereket oldott.



VIII. FEJEZET

(AMELYIKBEN BEBIZONYOSODIK:
NÉHA JÓ, HA AZ EMBERT ÜLDÖZIK)

AZ ÜLDÖZÉS

Átjutottunk tehát a túlpartra. Ez persze viszonylag szerény eredménynek tűnhet, számunkra mégis nagyon sokat jelentett. Máris derűlátóbban tekintettünk kalandos vállalkozásunk elé. Esténként kellemesen elheverésztünk a sátorban. Frissen vágott faágakat tettünk a tábortűzre a szúnyogok ellen. Lehunyt szemmel feküdtünk gypágyunkon, vitatkoztunk vagy viccelődtünk, a széplelkű ügyvéd időnként előadásba kezdett az élet értelméről, netán a világ mechanikus és szellemi felfogásáról. Úgy éreztük, még a vadon is szebb ruháját öltötte fel nekünk. A fák, bokrok és cserjék a zöld minden árnyalatában pompáztak. Több száz éves gigászi faóriások tanúskodtak a természet életerejéről.

A természet pompájával valamelyes ellentétben állt mindennapi étrendünk szerénysége. Jóformán csak sózott hallal és kenyérrel táplálkoztunk. Agronómusunk egy reggel azonban fontos felfedezést tett.

– Nézzétek, mit találtam! – kiáltotta lelkesülten. A tavalyi avarszőnyeg alatt rejtőzködő vadszederre bukkant. Már réges-régen nem kóstoltunk gyümölcsöt, és nagyon is ínynkre volt a szeder savanykás íze. Képzelnétek, milyen öröm fogadta a parancsot, hogy szedret kell szedni a közös konyhára. Ez a munka jobban esett mindenkinek, mint a fűrészelés vagy a venyigegyűjtés.

Szederkeresés közben nagyot sóhajtott a diákunk:

– Milyen kár, hogy az agronómus nem talált a szeder mellé cukrot és tejszínt is! – De azért csak telitömte a száját a savanykás szederrel.

Ez az epizód nem befolyásolta fő feladatunk, az útépités teljesítését. Napi 11-12 órát dolgoztunk. Az éjszakai őrsem már hajnali négykor felvert minket, és csak este tízkor térhettünk nyugovóra.

Minden nap újabb gonddal járt. Nem gyerekjáték járható utat építeni lapvidéken. Egyenként vertük le a cölöpöket, s aztán azokon tudtunk csigalassan előrejutni a szekerekkel. Aki nem próbálta, az el se hiszi, milyen nehéz dolog lovat befogni. Sokunkat kellemetlen meglepetés ért, amikor kiderült, micsoda ügyesség, találékonyság, sőt ravaszság szükséges ehhez a feladathoz. Aki nem ismeri ki magát a lószerszámban, annak bosszantó következménnyel kell számolnia: a ló kirúg a hámból. Vagy ha nem ez a baj, akkor valami más jön közbe. Ha a ló úgy van fölszerelve, ahogy kell, akkor meg a kerék dől ki a tengelyből, mert a csapszeg nem bírja el a terhelést.

A lovakat köztisztelet övezte, és jobb lett volna világra se jönnie annak, aki miatt egy lónak lába törött vagy fölsebződött a háta.

A legyek és a szúnyogok napról napra elviselhetetlenebbé tették az életünket. A nap minden órájának megvolt a maga vérszívója. Dél-előtt és éjjel leginkább a szúnyogok támadtak, déltájban előkerültek a döglegyek, délután meg a muslincák. Nem túlzok, ha azt mondom, rovarmiriádok döngtek körülöttünk. Néha olyan vadul támadtak ránk, hogy hiába próbáltunk védekezni, szemünk-szánk telement velük. Szúnyoghálónk nem volt, rögtönzött kendőink nem nyújtottak elegendő védelmet. De a lovaink még nálunk is többet szenvedtek. Állandó csapkodással mi még csak el tudtuk hessegetni magunkról a sok vérszopót, de a szerencsétlen lovak hiába csapkodtak a farkukkal, nem ért az semmit a rovarfelhők ellen. Szürkénk színét éjfeketére változtatta az egész testét ellepő szúnyogfelhő és a rászáradt vér. Akárhányszor pihenőt tartottunk, rögtön hatalmas tüzet raktunk, hogy annak a füstjével ijesszük el az élősködőket a lovainktól.

Az okos lovak is érezték a füst üdvös hatását, és olyan közel húzódtak a tűzhöz, hogy már-már megégették a homlokukat.

Vállalt munkánkkal szeretnénk volna minél hamarabb elkészülni, mert tartottunk tőle, hogy a beálló tél megghiúsítja a tervünket. Mindig arra kerestünk utat, ahol ritkásabban álltak a fák. A talaj egyenetlen volt. Hegynek föl köves és meredek, a völgyben pedig süppedős, lapályos. Főleg a láp nehezítette a haladást, minden erőfeszítésünk ellenére sem tudtunk napi négy-öt versztánál többet megtenni. Feladatunk meghatározása úgy hangzott, hogy „tegyük járhatóvá” az utat. Nos, ez a kifejezés igen rugalmasan értelmezhető. Így aztán már a tizenegyedik napon úgy ítéltük meg, hogy elkészültünk a munkánkkal. Ezt jelentettük a munkavezetőnknek, és – mivel Oroszországban minden lehetséges alkalommal kérni kell valamit – ruhát és élelmiszert kérelmeztünk.

– Szerintetek ez az út készen van? Ezen nemhogy szekér, de egy ló se tud elhaladni! – vetette ellen.

– Mi beleadtunk apait-anyait, és a mi szekereink el tudtak jönni az úton. Ha a mieinknek sikerült, akkor mások járművének is fog! – feleltük.

A munkavezető végül kijelentette, hogy mindenről jelentést tesz a parancsnoknak, de ő nem nagyon hiszi, hogy az elengedne bennünket.

Volt már alkalmunk tapasztalni, hogy mit jelent az ilyen jelentés-tétel: újabb tárgyalásokat, újabb halasztást, újabb idővesztést – akár több hónapnyit is.

Amikor mindenkire eljutott az újság, többen felpaprikázódtak.

– Mindig is mondtam, hogy az oroszok eddig is becsaptak, ezután is be fognak csapni! – jelentette ki az egykori lakáj.

– Már régen itt kellett volna hagynunk őket, de túlságosan is hallgattunk a mi „urainkra” – szájalt a nagyszájú.

Nem maradt veszítenivalónk. Számba vettük birtoktárgyainkat és döntést hoztunk. Volt négy zsák kenyérünk, néhány pud rizsünk és zabkásánk, egy pud sónk. Végszükség esetére ott a lovaink, az erdőségben pedig nyilván találunk halat-vadat. Fejenként hatvan font étellemmel számoltunk, az másfél hónapra szűkösen elég lesz. Volt ezenkívül kilenc puskánk, meg fejszénk, baltánk, fűrészünk, fűrőnk, egyéb szerszámunk bőséggel, valamint iránytűnk és tájolónk is. Felszereltük olyan fogyóeszközökkel is, mint szög, gyufa, puska-golyó, aprópénz.

Mindnyájan jó egészségben voltunk, élni akartunk, és rövid töprengés után úgy döntöttünk, hogy engedély nélkül is nekivágunk az útnak.

Ketten vállalták magukra azt a feladatot, hogy visszalovagolnak és megszakítják a kapcsolatot a külvilággal, vagyis elvágják a két part között kifeszített fémhuzalt. Mi többiek lázas sietséggel láttunk munkához. A szekereket nem akartuk magukkal vinni, helyettük hordtáskákat fabrikáltunk. Az utazók tízfős csoportokra oszlottak. Egy-egy lóra két-három ember jutott, hogy gondját viseljék a jószág-nak és szükség esetén segítségére legyenek. A lovakra fölrakodott holmit teljes egészében közvagyonnak nyilvánítottuk. Ha ezenkívül bárki bármit cipelt a hátán, arról csak önmagának tartozott szám-adással.

Még nem hasadt a hajnal, amikor visszatértek verítékező küldöt-teink, és népes karavánunk fölkerelkedhetett. Büszkeség töltött el bennünket, amikor végigtekintettünk a gondosan fölmalházott lo-

vakon, a dolgukra figyelő férfiakon és a szélben búcsút bölintő fa-óriásokon.

Az útirányt pofonegyszerűen kitűztük. Egy folyócska mentén haladtunk, amely egy idő után az Oljokmába torkollik. Siettünk, de mégis jó párszor meg kellett állnunk, ahányszor csak lövés jelezte, hogy kioldódott egy kötél, elszakadt egy heveder, lecsúszott egy nyereg, vagy bármi más okból újra kellett malházni.

Még hat órája se voltunk úton, amikor egymás után három lövést hallottunk. Megegyezés szerint ez vészhelyzetet jelzett. Seppi és Dolfi a lovakkal maradtak, mindenki más a lövések irányába rohant. A sűrű erdőben nem ment könnyen a futás, bukdácsoltunk rendesen, közben még arra se jutott időnk, hogy eltöprengjünk, miféle veszély fenyeget. Amikor aztán a helyszínre értünk, mosolygó, ölelkező emberek képe fogadott: néhány idegen is volt a mieink között.

Mi történt? Hogy kerültek ide ezek az idegenek? Pár percen belül mindenre fény derült. Amikor a partizánok parancsnoka megtudta, hogy elhagytuk a helyünket, kiadta a folyóparton őrködő kozákok-nak, hogy vegyenek minket üldözőbe és kobozzák el minden vagyon-tárgyunkat. De az átkelő ladik már nem volt a helyén, és a kozákok közül csak hatnak sikerült átúsztatnia a folyón. Hármuk Orosz-szágból származott, s ezek már régóta csak azon törték a fejüket, hogyan juthatnának haza. Most eljött az alkalom. Jelentkeztek, hogy elindulnak a nyomunkon, de igazából csak haza akartak jutni ők is.

– Engedélyt kérünk, hogy veletek tartsunk – szólt a legidősebb, akinek szemébe lógott a haja –, és minden, ami a miénk, mától a ti-étek is!

– Hurrá! – kiáltottunk fel egyhangúlag.

– Éljenek kozák testvéreink! – tették hozzá néhányan.

Nagy szerencse ért ezekkel a kozákokkal. Három jó hátas és három puska sokat jelent, még akkor is, ha ezentúl több éhes szájat kell etetni.

No de kerekedjünk föl mielőbb! Újraosztottuk a csomagokat, hogy némi könnyebbséghez juttassuk lovainkat. Késő estig mene-teltünk. A jeles napot dupla rizsadaggal ünnepeltük meg, és hatalmas tábortüzet raktunk. Szinte indiánoknak tűnhettünk, amikor napbarnította arcunkra vetődött a máglya vöröslő fénye.

Három nap menetelés után minden különösebb közjáték nélkül elértük az Oljokma folyót.



VIII. FEJEZET

(AMELYBŐL AZ OLVASÓ MEGTUDJA, HOGY VADEMBEREK
NEMCSAK EURÓPÁBAN VANNAK, HANEM KELET-SZIBÉRIÁBAN IS)

AZ OROCSONOKNÁL

Sokszor éreztük már eddig is, hogy hiába az ember minden tudása, okossága, akarata, önfeláldozása, mert a természet erejével és szélességével nem vehetjük fel a harcot. Hogy süt-e a nap vagy esik, az látszólag jelentéktelen tény, mégis milliók életét befolyásolja.

Az Oljokma⁸ folyót mindig bizonyos nyugtalansággal emlegettük. A térkép szerint ez sokkal nagyobb vízfolyás, mint a Csornij Urjum, ezért legalább három napot szántunk arra, hogy átkeljünk rajta valahogy.

Pedig épp ellenkezőleg!

Míg az Urjumnál összeesküdött ellenünk a sors, az Oljokmánál éppen hogy szerencsével jártunk.

Már napok óta szép, nyugodt időnk volt. Derűs kéken pompázott az ég is. Nap uraság hétágra sütött. Nem esett, így a folyó szintje is lejjebb szállt. Az Oljokma vize ugyan komoran feketéllett és sebesen áramlott, de jó gyerekként viselkedett, nem csapott nagy zajt a hullámaival.

Még a lovakat se málháztuk le, amikor két jó úszó már ki is próbálta, hogy milyen mély és milyen gyors a folyó.

– Fogadok a mai száraz kenyereembe, hogy nem lehet rajta átgázolni! – kiáltott fel a mindig borúlátó diák.

– Hetek munkájába fog kerülni, hogy átkeljünk rajta! – tette hozzá valaki.

De a borúlátás ez alkalommal rossz tanácsadónak bizonyult. A folyó nem volt mélyebb két arsinnál, vagyis mellközépig se ért, s így ember, állat különösebb nekikészülődés nélkül átgázolhatott rajta.

A víz erejével azért számolnunk kellett, ezért erős botokkal szerelkeztünk fel, és néhányan össze is kötötték magukat egymással.

Haladéktalanul nekivágtunk, és hamarosan boldogan, de kimerülten tapodhattuk a túlsó part bársonyos homokját.

Ezt a boldogságot egész napos pihenővel, valamint általános mosakodással tettük emlékezetessé. A pihenőt kiérdemeltük, a mosakodásra rászorultunk. Ilyen öltözetből kinéztek volna bennünket bármely világi helyről. Ruhánk csupa szakadás volt, a csak pár hete is még olyan erős és tartós cipőink is szétesőben. Ingünk félig fekete lett a beleszáradt verítéktől. Arcunkat, fejünket ellepte a szőr és a haj, a bajusz és a szakáll. Az olvasó, aki rendes körülmények között él, el se tudja képzelni, micsoda gyönyörűség, ha az ember végre levetheti háromhetes, mocskos ingét, és frisset húzhat a helyébe. Közülünk legtöbben tehát ruhájuk foltozásával vagy testápolással foglalkoztak, míg négyen lóra kaptak és az orocsonok keresésére indultak.

Az orocsonok! De sokszor hallottuk már emlegetni őket! Régóta tudtuk, hogy az Oljokma folyó környékén él egy ilyen nevű nomád bennszülött csoport. A kérdés az volt, hogyan jutunk a nyomukra. Letáborozásunk után tüstént leadtunk néhány lövést, hogy felhívjuk magunkra a figyelmüket. Semmi eredmény. Nagy szerencse lett volna számunkra, ha az orocsonok nyomára jutunk. Talán szerezhettünk tőlük élelmet, esetleg még útikalauzunkként is szolgálhatnak. Nagy kíváncsisággal vártuk, sikerrel jár-e az orocsonkeresés. Eltelt három-négy óra, de útitársaink még mindig nem tértek vissza.

– Biztos valami bajuk esett – hallatszott az egyik csoportból. Kivételesen nem a mindig borúlátó diák, hanem az egyik földműves tette ezt a megjegyzést.

– Az orocsonok talán elfogták és megölték őket – vélekedett valaki más.

– Az orocsonok a legrendesebb emberek a világon – fogta a pártjukat Dolfi, aki csak most avatkozott a beszélgetésbe. – Meg aztán Seppi se hagyná csak úgy eltenni magát láb alól – tette hozzá magabiztosan, amire nyilván volt is alapja valakinek, aki már két évet leélt az őserdő öln.

– No de mégis mi történhetett, hogy még mindig nem tértek vissza? – okvetetlenkedett megint valaki.

– Ugyan micsoda? Nem találtak semmit, és most szégyellik, hogy üres kézzel kell visszatérniük. – Ez volt az általánosnak tekinthető vélekedés.

Az ilyen beszélgetések egyébként roppant sajátos módon zajlottak. Három nyelv volt használatban: a német, a magyar és az orosz.

A nemzetközi segédnyelv szerepét elsősorban az orosz töltötte be, de jelentős részt kapott azért a gesztusnyelv is.

Már kis híján beesteledett, amikor társaink visszatértek. Már messziről kiáltották:

– Megtaláltuk őket!

Rögtön körbefogtuk és kérdésekkel kezdtük ostromolni a megtérőket.

– Hol, mikor, kivel találkoztatok? Hogy néznek ki?

– Miből élnek? Igaz, hogy csak rénszarvast tartanak? El fognak kalauzolni minket? Megijedtek tőletek?

Persze, nem volt könnyű minden egyes kérdést megválaszolniuk.

Társaink már négy órája barangoltak, amikor végre rábukkantak egy orocson⁹ falura: férfiak, nők, gyerekek éltek ott. Az orocsonok nagyon elcsodálkoztak az idegenek láttán. Egy volt csak közöttük, aki érintkezett már korábban oroszokkal. Így aztán igen nehézkesen lehetett csak szót érteni velük. Hosszas magyarázkodás után csak megértették, hogy nyugat felé tartó vándorok vagyunk, és nagyon sok érdekes tárgyunk van. Ez utóbbi okból ráálltak, hogy rögtön felkeressenek minket, hátha lehet csereberélni. Társainknak azért kellett már az orocsonok előtt ideérniük és szólniuk, hogy fel lehessen készíteni a lovakat, nehogy megbokrosodjanak az orocsonok rénszarvasai láttán.

– Már jönnek is! – figyelmeztetett az ügyeletes őrszem. És csakugyan, már fel is tűnt a harminc-negyven emberből álló, sajátos karaván. A rénszarvasok kecses, ideges, érzékeny állatok voltak, némelyiknek 12-16-felé ágazott a koronája. A férfiak egyenként ülték meg a réneket, a nők viszont két-három gyereket is felvettek maguk mellé. Férfiak és nők egyforma ruhát viseltek, mindet rénszarvasprémből szabták.

Első ránézésre nem látszott nagy különbség férfi és nő között; közelebbről azután annyi, hogy a nők kevésbé kopott prémet hordtak.

Rögtön ráismertünk a mongol embertípusra: jellemzően ferde és metszett szempárjuk, kiálló pofacsontjuk és tömpe orruk hasonlóságot tette őket a szintén kelet-szibériai jakutokhoz és burjátokhoz. A gyerekek elég satnya növésűek voltak, sokuk púpos.

Találkozásunk kölcsönös, őszinte örömet ébresztett mindenkiben. Leginkább a rénszarvasok és a gyerekek arattak tetszést, pár percen belül megbarátkoztunk velük. Gazdagságunk fitogtatására egész kis kiállítást hordtunk össze, egy fél órán belül ünnepélyesen meg is tudtuk nyitni. Száztíz különböző tárggyal tudtunk kirukkolni. A kö-

zönség mindenén ámuldozott, de leginkább a zsebtávcső, az öngyújtó és a batiszt zsebkendők nyerték meg tetszésüket: rögtönzött kirakodvásárunk megérdemelt sikert aratott. Az orocsonok szinte megrohamoztak, ki-ki a maga jószágát akarta a mienkre cserélni. Meghívtak, látogassuk meg a falujukat. Úgy döntöttünk, meghosszabbítjuk a pihenőt, és csakugyan felkeressük vendégszerető új barátainkat.



IX. FEJEZET

(AMELYBEN BEMUTATJUK A NOMÁD ÉLET
NÉHÁNY JELLEMZŐ VONÁSÁT)

AZ OROCSON FALUBAN

Ott, ahol egy patak torkollik az Oljokmába, dús legelő közelében terül el az orocsonok falva. A „falu” szó olvastán nem kell azért valami nagyszabásúra gondolni. Az egész település összesen négy sátorból állt. Nyírfából volt a vázuk, nyírfakéregből az oldaluk. Nagy fehér kúpként meredeztek a sátrak egymás mellett. Átmérőre nem lehettek tágasabbak öt-hat méternél, mégis nyolc-tizenkét fős családok lakták őket. Négy-öt család együtt már törzsnek számított. Minden törzs külön szálláshelyen lakott. No, egy ilyen törzsre akadunk most rá.

- Milyen aranyos sátrak!
- Kóstoltál már rénszarvastejet?

Ilyen kérdések és megjegyzések röpködtek érkezésünk után. A rénszarvasok a falu mellett legeltek, a borjakkal együtt úgy 300-400 jószág. Csodálatosan szelíden viselkedtek, hagyták magukat megérinteni, simogatni, megfogni. Csak a lovaink tartottak tőlük, és később sem akarózott megbarátkozniuk velük.

Néhányan az egyik sátorba is benéztünk.

– Üljetek le, egyetek! – szolt a legöregebb orocson, és székkal kínálta minket, mert székek voltak a sátorban. Jó szívvel vendégül láttak, kaptunk rénszarvashúst, rénszarvastejet. Európai ember nehezen fogja fel, hogyan lehet meglenni kenyér nélkül. A japánoknál már láttuk ezt, ők kenyér helyett vízben főtt rizst esznek. Nos, az orocsonok készítenek kenyérfélét, csak nem lisztből, hanem rénszarvastej túrójából. Az étkezés után ki akartuk mutatni hálánkat, és cigarettával kínáltuk vendéglátóinkat. Még a legapróbb gyerkőc is rá akart gyújtani. Ezt akkor tapasztaltuk meg, amikor pár órával később a zsebeinket forgatták ki szívni valóért. Sokat játszottunk a

kicsikkel, hiszen már évek óta nem voltunk gyerekek társaságában.

Az éjszaka tett róla, hogy újabb kalandot éljünk meg. A rénszarvasok egyszer csak túl közel kerültek a lovainkhoz. Azok megijedtek, eltépték a pányváikat és szerteszét szaladtak. Egész éjjel kerestük őket, a legképtelenebb terveket szőttünk a megkerítésükre. Mozgósítottunk mindenkit. Részben lóháton, részben gyalogszerrel indultunk minden irányba. Borzasztó nehéz volt a keresés, mert a szűnyogok miatt még levegőt se tudtunk venni. Már attól tartottunk, hogy a lovak visszaúsztak a túlpartra.

Hajnalba riasztottuk az orocsonokat is, és dús ajándékokat helyeztünk kilátásba, ha rálelnek a lovakra. Lovak nélkül elveszett emberek voltunk, nem csoda, hogy összeszorult szívvel vártuk, hoz-e eredményt a keresés. Az orocsonok onnan indultak el, ahol a lovak ki voltak kötve, és követték a nyomaikat. S lám, hamarosan rájuk is bukkantak! Bőkezűen – két font sóval – jutalmaztuk megmentőinket. Két font só valóban fejedelmi ajándéknak minősült, mert az orocsonoknak sójuk egyáltalán nem volt. Nemcsak ők, de még a rénszarvasaik is ki voltak éhezve a sóra. Ha csak pár szem sót a tenyerünkre szórtunk, máris ötven-hatvan jószág tódult körénk, hogy lenyalja. Mindent tűvé tettek sóért, még a hátizsákjainkat sem kímélték. Sőt, vizelnünk is kockázatos volt, mert akkor is körénk csődült a rénszarvascsorda. Amíg mi az elbitangolt lovainkat kerestük, addig a rének is alaposan átkutattak mindent. Az egyik hátizsákjából egy rénszarvas nem sót forgatott ki, hanem egy fontnyi cukrot: egyik útitársunk mindeddig hatalmas önfegyelemmel megállta, hogy megdézsmálja. Most bezzeg meghökkent a rénszarvas, amikor só helyett cukrot kóstolt, de mi mást tehetett volna, bánatában csak befalta az édeset is. Alig tudtuk visszatartani a nevetést spórolós társunk képe láttán: hónapokig kuporgatott, és lám, mire lett jó...?

Etnológusaink és etnográfusaink előtt kitűnő alkalom nyílt, hogy tanulmányozzák egy olyan népcsoport életmódját, amely – ahogy Európában mondani szokás – „kívül rekedt a kultúrán”. Hogy jobban értsék szokásaikat és habitusukat, az orocson nyelv tanulásába is belevágtak. Lelkesen tanultam a nyelvet én is, és a végén már-már tűrhetően beszéltem – ám ma már sajnos nem tudok orocsonul. Csak arra emlékszem, hogy a rénszarvas az ő nyelvükön *oron*, ezért hívják magukat *orocsonnak*, a rénszarvas népének.

Találóból nevet nem is kaphattak volna, hiszen egész életük a rénszarvas körül forog. Számukra ez az állat a boldogság forrása: megülik a hátát, megeszik a húsát, megisszák a tejét, a bőréből prémes

ruhát varrnak, a beleiből fonalat fonnak. A rénszarvason kívül csak a nyírfának van hasonló jelentősége: abból ácsolják a sátraik vázát és a nyírfakéregből faragnak maguknak mindenféle szerszámot. Fakéregből öltik össze a csónakjaikat is, mert csak ilyen könnyű anyagból készült vízijármű juthat el messzire a folyón a sok vízesés között.

Nomád népnél természetesen semmi értéke nincs a pénznek. Csak a cserét ismerik. Az öreg elbeszélése szerint régebben léteztek helyek a folyóparton, ahová eljártak a kereskedők tárgyakat cserélni, de 1915 óta nem jön senki. A mi karavánunknak tiltva volt a csere, de egyesek mégsem tudtak ellenállni a kísértésnek, hogy ilyen módon szerezzenek ürgebőrt, hódbundát vagy bölényszarvat. A csereárok igen különbözőek lehettek. Egy fehér róka bundája húsz cigarettába került. Fél font sóért húsz mókust is megadtak. Húsz töltényért cserébe már egy rénszarvast lehetett kapni. Az egész társaság részére három jószágot vettünk. Már régóta meg akartuk kóstolni a rénszarvashúst, és el is határoztuk, hogy rögtön rénszarvast vágunk és nagy vacsorát csapunk.

Az öreg orocson megmutatta, hogyan kell ügyesen és okosan végzeni az állattal. Baltát vett a kezébe, majd a rénszarvas mögé lopakodott. Amaz szelíden álldogált, ártatlan szemmel tekintettel ránk, barátaira, és nem is sejtette, hogy élete tüstént véget ér. Az öreg a balta fokával egy egész apró ütést mért a szarvas koponyájára. Alig-hanem a nyúltvelőt érte, mert a jószág rögtön holtan terült el. Akár a keselyűk a dögre, úgy vetette rá magát a jelenlevők egy része a kiszenvedett szarvasra. Vérért szívták, húsát főzetlenül, azon nyersen elrágcsálták. Soha nem hittem volna, hogy a társadalmi kötelékek lazulásával emberek ennyire elállatiasodhatnak. A földarabolt szarvason az öreg orocson megmutatta, miért nem tudnak a szarvasok hosszú ideig futni nyáron. A döglött szarvas orrlyukai tele voltak egy élősdivel, amely teljesen elzárja a légutakat. A téli hideget ez a parazita nem bírja ki, akkor elpusztul. Ezért fut olyan gyorsan a szarvas télen, napjában 100-200 versztát is maga mögött hagy. Hiába kértük, hogy a Vityim folyóig kölcsönözzenek nekünk réneket: nem mentek bele, mert szerintük nyáron a szarvas nem képes ekkora távot megtenni. Csak az öreg orocson mutatkozott hajlandónak, hogy kalauzként velünk tart, amikor odaigértem neki a sátrunkat.

Másnap hajnalban csakugyan útra készen állt elénk. Összesen három pár szarvasprémes papucsot hozott magával.

– Utazáshoz ennyi is elég – mondta orocsonul. Útnak indult, és a karaván követte lépteit.



X. FEJEZET

(AMELYBEN AZ ÚGYNEVEZETT ŐSERDŐRŐL
IS LEHET OLVASNI EGYET-MÁST)

AZ ŐSERDŐBEN

Az orocson vezetésével napi húsz verszta távolságot kellett megtennünk, ami tizenkét órányi gyaloglást jelentett. De valójában ritkán tudtuk teljesíteni ezt a távot. Már elindulnunk is csak késve sikerült. Mindig közbejött valami, ami módosította a napi programot. Amikor reggel csatakiáltásként fölhangzott az „Ébresztő!”, a legtöbbször „még csak pár percre” vissza akartak aludni, és akkor is tovább heverésztek a földön, ha csak színlelték az alvást.

A reggelit mindig az éjjeli őrszem készítette el. Egy indus fakír früstöke se lehet egyszerűbb, mint a miénk volt: némi forralt víz és pár szelet keksz. Igaz, a forralt vizet teának csúfoltuk, mert néhanap megesett, hogy teafüvet is tettünk bele. Az már eszünkbe sem jutott, hogy van, ahol cukorral és rummal isszák a teát.

Nagy örömet okozott mindennap, amikor megkaptuk a száraz kenyereket: fejenként tíz-tizenöt dekagramm jutott belőle. Micsoda vágyakozással tekintettünk minden reggel a kenyérosztás pillanata elé! Nem is mertünk egyből beleharapni az adagunkba. Nézegettük, pillantásunkkal méricskeltük az apró karéjakat. Mindenféle ravaszsággal próbálkoztunk, hogy tovább kitartson a fejadagunk.

Egyesek csak szopogatták a kenyeret. Mások elrágcsálták ugyan, de még azután is a szájukban tartották, hogy a lehető legtovább élvezhessék az ízét. A kenyérosztás mindig a lehető legszigorúbb felügyelet mellett történt, megbízható emberek jelenlétében. De a megbízható embereknel is többet ért a több tucat szempár keresztűze.

A reggeli után kezdődött a komoly munka, mert a lovak felszerelése minden reggel nagy gondokkal járt. Hordtáskáikat mi magunk készítettük, mégis – vagy éppen ezért – tökéletlenek voltak

és minduntalan javítgatni kellett őket. Hol egy zabla szakadt el, hol valamelyik lónak lett túros a háta. Ilyenkor a lebetegedett ló terhét szét kellett osztani a többi között.

Az egyes lovak és kísértőik között addigra igazi barátságok szövődtek. Ezért a terhek átcsoportosításakor senki nem akart belemenni, hogy éppen az ő lovára rakodjanak többet. Minden újraosztást nagy kiáltozás, tiltakozás, káromkodás fogadott.

– Azt akarják, hogy felforduljon a lovam, alig tudja elhordani a terhét, mégis megint egy zsák kekszet pakolnak rá! – fortyogott Kiss, az egyik fő lovászmesterünk.

– Az én lovam csont és bőr, hát van szívük, azt akarják, hogy összegyogjon a súly alatt? – mutatott az orvvadász a lovára, amelyet a széplelkű ügyvéd gondozott. Mindkettő (a ló és az ügyvéd) szótlán beletörődéssel hordozta terhét.

Az emberek lassanként két külön kategóriába sorolódtak be. Léteztek elsőosztályú emberek és másodosztályú emberek. Az előbbieket közé tartoztak azok, akik értettek a lóápoláshoz, míg a másodikba azok, akik – hozzám hasonlóan – ifjúkorukban nem töltöttek elég időt az istállóban és nem vált belőlük lószakértő.

– Ezt persze nem oktatják az egyetemen! – kommentálta gúnyosan a nagyszájú az ügyetlenkedésünket. Az értelmiségi embertípus amúgy sem volt a szíve csücske.

Kisebb-nagyobb nézeteltéréseink elsimítása után kezdődhetett a menetelés. Ha semmi nem jött közbe, pihenés és megállás nélkül négy órát gyalogoltunk. Hegynek fölfelé nehéz volt kaptatni, a völgyekben viszont láp és mocsár állta utunkat: nehezen mondtuk volna meg, melyik a kellemetlenebb. A völgyekben ráadásul egyik fűcsomóról a másikra kellett ugrálnunk, ha el akartuk kerülni, hogy teljesen átázzon a lábbelink.

– De kár, hogy nem zergének születtem! – sóhajtott egyik földművesünk, amikor az ugrását elvértve gödörbe esett, és alig tudott kikászálódni belőle.

De a sorsát egyikünk se kerülhette el. Hiába akartunk szárazon maradni. Egy-két óra gyaloglás után még mindig egyik tavacska követette a másikat, patak jött patakra. Ha néhány helyen nem sikerült kidöntött ősfákból hidat rögtönözni, akkor ott bizony cipőt-nadrágot levetve kellett átgázolnunk a túlpartra, s azután nyakig vizesen folytathattuk utunkat.

A hegyek ezer-kétezer méter magasra is felnyúltak. A csúcsaikon feltáruuló fenséges kilátásnál szebbet még mozgóképszínházban se

láthattunk volna, csak hogy nem voltunk természetcsodáló kedvűnkben. Az üres hasat hidegen hagyja az esztétikum. Fáradtan vonszoltuk testünket, csak arra ügyeltünk, hogy nem értük-e el már a vízváltástót, hiszen ha a vízfolyások az ellenkező irányba tartanak, az azt jelenti, hogy már túljutottunk a hegység legmagasabb pontján.

Gyaloglás közben a folyó friss vizét ittuk, négy-öt litert is délelőttönként, s a déli szünetben verítékezve terültünk el a gypeszönyegen. Szakácsaink Seppi és Dolfi voltak, akik annak idején kiváltsággént részesültek ebben a magas hivatalban. Mostanra viszont hátrányukra vált az egykori előny, mert nekik a menetelésen felül kellett főzniük. Ezért azt a munkamegosztást javasolták, hogy ők csak irányítsanak, míg az egyszerűbb feladatokat átvehetik mások.

Ebédünk igen egyszerű volt: vagy kásából állt, vagy rizsből. Az étrendet azzal tettük változatossá, hogy ha ebédre kását ettünk, akkor vacsorára rizst főztünk, és *vice versa*; ha rizs volt az ebéd, akkor vacsorára jöhetett a kása. Főzni vízzel főztünk, mert zsírunk vagy olajunk nem volt. De az étvágyunkra így se lehetett panasz, mindenki tisztára nyalta a tányérját.

Éjszakai táborhelyünket rendkívüli körülménnyel választottuk meg. Zabunk már rég elfogyott, és jó legelőt kellett találnunk, hogy legyöngült lovaink tovább tudják cipelni terhüket.

Ha nem volt elég legelni való fű, víz és száraz tűzifa, akkor néha kénytelenek voltunk folytatni utunkat, pedig már nagyon áhítoztunk a pihenésre; máskor meg dús legelőre bukkanva már kora délután letáboroztunk.

Új benyomásokat nemcsak a természetből szereztünk, hanem vezetőinktől, az öreg orocsontól is. Rendkívül értelmes ember volt. Micsoda ügyességgel kalauzolt minket a sűrű erdőn, a folyókon és hegyeken át! Este, amikor nagy máglyát raktunk a szúnyogok ellen (éjjelre már lehűlt a levegő), néha eltársalogtunk egy érdekes keverékenyen.

– Pár hét múlva már itt a tél – jegyezte meg valaki dideregve.

– Mi, orocsónok szeretjük a telet. A nyár csúnya és szomorú. Olyankor se nő meg semmi más, csak a fű. A szúnyogok senkit nem hagynak békén. Napközben meg csak elpilled az ember a forróságtól. Mi a telet szeretjük: a friss, tiszta levegőt, a vadászidényt – jelentette ki büszkén az öreg.

– De télen hogy tudtok ellakni a sátraitokban? – kérdeztük.

– Látjátok kedves állatainkat, az északi szarvasokat? A rénszarvas prémje megőv a tél hidegétől. A szarvasokat gondozni sok veszéllyel jár, de megéri.

– Elégedettek vagytok az étellel? – kérdeztük néha.

– Miért ne lennénk? Az egész világon az orocson nép a legnemesebb. Nem is lehet egy napon említeni minket más népekkel, se a jakutokkal, se a burjátokkal. Minálunk nincsenek becsstelen emberek. Éléstáraink tele vannak szárított hússal, a szerszámokat és a prémeiket nem kell elzárniuk, az erdő fáin hagyjuk őket, két-három méteres magasságban. Senki nem lop és senkit sem kell megbüntetni.

– De ha valaki mégis vét a szokások ellen?

– Annak összekötözzük a kezét, és pár napig nem kap enni. De ilyesmi csak ritkán fordul elő.

Tíz napja voltunk már együtt, amikor az öreg bejelentette, hogy búcsút kell vennie tőlünk, mert innen már ő sem ismeri az utat tovább. Másoktól úgy tudja, hogy még háromnapos járásra lehetünk a folyótól, amelyhez igyekszünk. Minden jót kívánt és elkészített tőlünk utolsó barátunk. Személyében elszakadt a végső szál is, amely még a külvilághoz fűződött.

„Íránytűvel előre!” – adtuk ki a jelszót. Eddig is sokszor pillantottunk az iránnytűre, de mostantól a legfontosabb barátunkká vált. Nyílegyenest nyugatnak tartottunk. Számtalanszor megtorpantattak a természetes akadályok. Lovaink is alig győzték erővel, néha öt-hat útitársunknak kellett egy lovat továbblékődniük az úton.

A természetes akadályokon kívül egyre gyakrabban kiütköztek az emberi természet tökéletlenségei is. Nézeteltérések támadtak, már-már vér is folyt. A türelmetlenség idegessé, békétlenné tette az embereket. Ebben a gyászos hangulatban mégis mindnyájan valami reménytelen akarattal feszítettük meg utolsó erőnket. Verítékező testtel, kidagadó erekkel, összeszorított szájjal, csikorgó fogakkal haladtunk tovább. Szinte tolt minket előre megfeszülő akaraterőnk.

S ez az akaraterő végül diadalt aratott.

Négy nap múltán ott csillogott szemünk előtt a drága folyó, a vágyott Vityim.¹⁰



III. FEJEZET

(ARRÓL, HOGY MEDDIG TARTOTT KALANDUNK A FOLYÓN,
ÉS HOGYAN ÉRTÜNK EL VÉGÜL AZ ARANY HONÁBA)

A VITYIM FOLYÓN

Eredeti programunk szerint, ha elérünk a folyóig, onnantól minden kellemetlenségnek vége szakad. Mi lehetne könnyebb, mint hogy összeácsolunk egy tutajt, és a folyó hátán elvitetjük magunkat a legközelebbi lakott vidékig? A valóságban azonban – amint az oly gyakran megesik – kiderült, hogy tervezni és a terveket megvalósítani két teljesen különböző dolog.

Kíváncsi szemmel néztük a látszólag nyugodt folyót. Micsoda erő rejlik örök habjaiban! Hát nem bámulatos, hogy mindig újabb víztömegek érkeznek és hömpölyögnek tova? Milyen sorsot tartogatnak nekünk a folyó habjai?

Kiderült, hogy tutajt ácsolni sem gyerekjáték. Nagyon nehéz volt alkalmas faanyagot lelteni. De még ennél is több nehézség származott széthúzásunkból és összezőrdüléseinkből. Nem akadt közöttünk egy vezető, akinek a szava parancs lett volna a többiek számára. Társadalmi helyzetünk különbözősége csak kiélezte a nézetkülönbségeket. Fokozódott az értelmiségiek és a kétkedők közötti ellenszenv. Minél közelebb értünk célunkhoz, annál gyakrabban hallatszottak olyan hangok, hogy a Szovjetunióban az értelmiségieket nem illetik meg jogok és hogy minden hatalom a dolgozó népé.

Lelkiállapotunknak az sem tett jót, hogy egyre kevesebb és silányabb élelem jutott mindenkinek.

Nagy vitát kavart az optimális tutajforma megválasztása. Eddig mindnyájan nagy szakértők voltunk tutajácsolás dolgában. De amikor csakugyan elértük a folyót, kiderült, hogy csak az egyik kozáknak van részletes terve. Az ő számításai szerint hét tutajt kell ácsolunk, négy nagyobb és három kisebbet. Nyolc lovat szándékoztunk magunkkal vinni, a többi meg akartuk enni. Szegényesen táplálkoz-

tunk. Az a reményünk, hogy halászzattal és vadászzattal tesszük változatosabbá étrendünket, nem vált be. Nagy vadászaink viszont, akik mindahányszor üres kézzel tértek meg, a legváltozatosabb okokat hozták fel kudarcuk igazolására.

– Ma nem jártam szerencsével!

– Bölény nyomára bukkantunk, de nem mertük tovább követni, mert féltünk, hogy nem találunk vissza.

– Zavarosban nem lehet halászni!

Vagy ha a víz áttetszően tiszta volt:

– Ilyen tiszta vízben nem mutatkoznak a halak.

Nem maradt más hátra, meg kellett ennünk a lovakat. De kinek a lovát? Elkezdődött a huzavona. Néhányan már magántulajdonuknak tekintették a lovukat, és nem akarták föláldozni a közjó oltárán. Végül a legrosszabb állapotban lévő jószágokat ítéltük levágásra. Aznap este már lóhúst ettünk a rizs mellé. Tény, hogy nagyon ízlett a vacsora: vajon mi voltunk farkaséhesek, vagy a lóhús volt ilyen jóízű?

Másnap reggel alkalmas helyet és megfelelő faanyagot kerestünk a tutajácsoláshoz. A közelben nem leltünk se fát, se jó helyet. Csak két versztányi távolságra találtunk elegendő száraz fára. Most kiderült, milyen felületesek voltak az ismereteink, és hogy általában milyen rossz az emberek megfigyelőképessége.

Hiába látunk egyes dolgokat akár mindennap, ha részletesen le kellene írunk őket, kiderülne, hogy mégsem ismerjük őket. A rönkök egymás mellé illesztése után rá kellett ébrednünk: senki nem tudja, hogyan kéne összekötni őket. Amikor a kozák azt javasolta, használjunk erre a célra fűzfavessző fonatot, többen ráripakodtak.

– Gondolod, rábízom az életemet a vacak fonataidra? – kiáltotta a nagyszájú.

– Életemben nem láttam, hogy így kötözött volna valaki. Kereszterendákat kell használni, vagy faszegeket – tette hozzá az egykori lakáj. A kozák ragaszkodott hozzá, hogy csak az ő módszerével lehet tartós és biztos eredményt elérni, de mindhiába. Két háromfős csoport állt fel, és így, külön fogtak neki a feladatnak. Csak akkor egyesítették erőiket, amikor látták, hogy másképp nem jutnak egyről a kettőre.

Már készen állt a tutaj váza, az evezők hiányoztak csupán, amikor csak a pusztá véletlennek köszönhetően nem vészett oda minden.

Kihúztuk a tutajokat a partra, és köveket rakodtunk rájuk nehezeknek. Éjjel azonban megnőtt a vízállás, és a földuzzadt folyóvíz elragadta félkész tutajainkat. Ebben az útleírásban elég gyakran nyer

említést a széplelkű ügyvéd. Ez az ember rendkívül gazdag lelki életet élt, de a mindennapi dolgokban tanúsított ügyetlensége a gúny könnyű céltáblájává tette.

Hajnal hasadt, amikor a gondolataiba merült ügyvéd teljesen véletlenül észrevette a pirkadati félhomályban elfelé sodródó tutajokat.

– Viszi a víz a tutajokat! – ordított föl, és a következő pillanatban már a jeges vízben gázolt, hogy visszatartsa őket, ügyet se vetve rá, hogy az éles kavicsok fölsértik a talpát. Riasztása minket is fölvert, és egy pillanat múlva – félálomban – mi is a vízben termettünk. Hét tutajt sikerült visszatartanunk, a nyolcadik tovább sodródott, csak a széplelkű küzdött még a megmentéséért. Félelmetes harc vette kezdetét ember és víz között. Victor Hugo írta meg egy regényében a matrózt, aki a fedélzeten a hurrikán tombolása közepette lekötozte az elszabadult hajóágyút.

Ott is, itt is az emberi erő győzedelmeskedett.

Díszkitüntetést nem adhattunk emberünknek, csak szótlánul csodáltuk hőstettét.

Lázás evezőfaragásba kezdtünk. Az élelem napról napra fogyatkozott. Lóhúst sokat ettünk, főleg nyárson sütvé, de só nélkül elég rossz volt az íze. Mégis egymás után vágtuk le a lovakat, mert a tutajon csak nyolcnak jutott hely.

Mi okozhat ilyen fülsiketítő zajt? Hegyi folyó zúgása? Vízesés hangja? Az utóbbi gondolatra a hideg is kirázott. A tutajok felgyorsultak, a hegyek fölbenk meredtek, a folyó medre összeszűkült. A kanyarban feltorlódott a víztömeg: ez okozta a zajt, ez keltett félméteres hullámokat. A tutajon a lovak reszkettek álló helyükben, mi pedig emberfölötti erővel feszültünk az evezőknek, hogy kikerüljünk a parti sziklákat. Igyekezetünk ellenére két egymásnak kötözött tutaj mégis egy sziklának vetődött, és kötelékeik eloldozódtak. A tutaj kettébe tört. Emberek és lovak természetesen halálra rémültek. Míg az emberek görcsösen kapaszkodtak a gerendákba, a lovak a vízbe ugrottak és kiúsztak a partra. Percekig eltartott a veszélyes helyzet. A többi tutaj segítségével végül sikerült az összes tutajt partra terelnünk. Alig néhány dolognak vészett nyoma. Ez a közbjáték alapjaiban változtatta meg a közvélekedést. Eddig mindenki azt követelte, hogy vigyük magunkkal a lovakat, most azonban a többség úgy vélte, hogy a lovak hozták ránk a bajt, eresszük csak szélnek őket az erdőségben. Végül úgy döntöttünk, hogy öt lovat a parton hagyunk, és csak hármat viszünk tovább. Négyen közülünk nem ér-

tettek egyet a döntéssel, ők inkább ott maradtak a lovakkal az őserdőben. Kikérték az elemőzsiarészüket, lovon akarták folytatni az utat. Hiába győzködtük őket, ők maradtak, mi pedig öt lóval könnyebben folytattuk az utazást.

Számos veszélyt átélünk a következő napokban, hol az evező tört el, hol a tutaj akadt fenn egy homokzátonyon, hogy még lóval sem tudtuk visszavontatni a fősodorba. Állandóan attól tartottunk, hogy elragad egy vízesés. Ha bármely távoli, de egyre jobban erősödő zajt hallottunk, kivert minket a hideg veríték. Borzasztó volt az eszeveszett rohanás a fékevesztett, ismeretlen folyón, mely zúgott-böngött sziklás partjai között, váratlan kanyarokat írt le, és minden kanyar mögött új veszély leselkedett. Mikor zuhanunk le a habzó mélységbe, mikor zúzódnak pozdorjává a hegyes sziklákon? Állapotunk jellemzésére elmondhatom, hogy már egy hete élünk és utazunk a folyón, de még egyszer sem mosdottunk meg.

Idővel aztán kiszélesedett a folyó, tutajaink nyugodt tempóra váltottak, a hullámokon megcsillant a napsugár. A parton pedig emberi tevékenység nyomai váltak láthatóvá.

Végre: emberek! Az elsők, akikre rábukkantunk... aranybányászok voltak. Megindultan nézték a tutajokat, melyek ismeretlen embereket hoztak közéjük. Minden vagyonuk némi tejtermék volt – és arany. Kiváló alkalom az árucserére! Már egy doboz gyufáért is megadtak pár gramm aranyat. Néhány nap pihenés után már sűrűbben lakott vidéken folytattuk utunkat.

Robinson-kalandom véget ért. Sajnos az őserdőben velem nem tartott olyan hűséges társ, mint Robinsonnal Péntek. Ehelyett a hazajutás törhetetlen vágya volt segítségemre, és az a kedves jó könyelműség, amellyel a vándorélet ruházza fel az egészséges embert. Nyögni és átkozódni, ha sötét a láthatár, de teli szájjal nevetni, amikor földérül. És nem törődni azzal, hogy mit hoz a holnap.

S most itthon, amikor visszagondolok minderre, a sok szenvedésre és a kevés öröme egyaránt, látom már, hogy emlékké változott minden, a szenvedés éppúgy, mint az öröm. És – furcsa, de jó, hogy így van – az emlékek mindig megszépülnek.



JEGYZETEK

1. Miután Soros Tivadar 1917-ben hadifogságba esett, Szibériába került, ahol különböző táborokban élt, végül Habarovszkban kötött ki, az orosz Távol-Keleten.

Az 1917-es októberi orosz forradalom után Oroszországban a bolsevikok vették át a hatalmat, és különbéket kötöttek Németországgal. Ez a lépés igen súlyosan érintette az antant államait, hiszen az addig kétfrontos háborúra kényszerülő németek most katonákat és hadianyagot küldhettek a nyugati frontra. Ezenfelül a németek rátették kezüket a Murmanszkban, Arhangelszkben és Vlagyivosztokban felhalmozott nagy mennyiségű orosz ellátmányra. Továbbá a több mint 50 000 főt számláló szövetséges Csehszlovák Légión hirtelen ellenséges területen találta magát, és csak a Vörös Hadsereggel harcolva, ellenséges területen haladva tudott a Távol-Keletre eljutni.

Ezek után Nagy-Britannia és Franciaország kormánya elhatározta, hogy intervenciót hajt végre Oroszországban, hogy megdöntse a bolsevik kormányt. Egy másik, fehér kormányt akartak felállítani, amely ismételen belépett volna a világháborúba. Az intervencióhoz az Egyesült Államok is társult, és 10 ezer katonát küldött Szibériába.

1918. október–novemberben Omszkban létrejött egy antibolsevik kormány Alekszandr Kolcsak admirális vezetésével. A franciák és a britek elsődlegesen Kolcsakot kívánták támogatni. Kolcsak célja a monarchia visszaállítása, az összes bolsevikellenes erő összefogása volt. 1919 márciusában megtámadta a szovjethatalmat, a meginduló szovjet ellentámadás miatt azonban novemberre Omszkot is fel kellett adnia.

Soros és társai olyan hadifoglyok voltak, akik egy már nem létező császári osztrák kormányt képviseltek. A Monarchia az elmúlt években nagyon kevés támogatást élvezett Magyarországon, és teljes mértékben alárendelődött Németországnak. Ilyen körülmények között nehéz volt hűségesnek maradni és elkerülni egyfajta mindent elborító cinizmust.

Az osztrák-magyar hadifoglyok marginalis jellege nem hangsúlyozható elegendően: alapvetően csak sakkfigurák voltak a vezetőik kezében. Soros Tivadar egy már nem létező hadsereg tisztje volt. Ez idő tájt sok osztrák és magyar, akik nyugat felé önlöttek, 1919-től visszanyerték szabadságukat, és közülük sokan beléptek a fehér hadseregébe. Mások viszont a Vörös Hadseregbe kerültek, ahol azonban magyar állampolgárságuk aligha tette őket megbízhatóbbá a vörösök szemében,

és a vörös kézbe került magyarok, nem számíthattak különösebb rokonszenvre. Nemis csoda, hiszen az első világháború vesztes oldalán álltak. Ráadásul Soros zsidó volt, nem számíthatott senki barátságára, amivel ő is tisztában volt.

Tivadar fia, Pál számolt be róla, hogy édesapja elmesélése szerint a vörösök egyszer lerohantak egy másik habarovszki hadifogolytábor, ahol azonnal kivégezték a vezetőséget. Táborában Tivadar is a vezetőségbe tartozott, így ez volt az egyik oka, hogy úgy döntött, megszökik.

Soros elbeszélésében nagyon kevés a politikai és a katonai részlet. Inkább a kalandok leírására összpontosított, nem a történelmi hátteret akarta felvázolni. Lehet, hogy az is felőtlt benne, hogy a hazatérése után egy-két évvel megírt napló esetleg kiadóra talál a nemzetközi piacon is, és valaki talán sértőnek találja majd a politikai fejtegetést. Valószínűleg ezért is fejezte be a történetet ott, ahol: hőseink több ezer kilométerre vannak hazájuktól egy mind politikailag, mind fizikailag ellenséges környezetben. Bár nyíltan nem kritizálja az Oroszországban kormányra került új hatalmat, egyértelmű, hogy nem is rokonszenvezik vele.

Szibériában nemcsak az emberektől kellett magát megvédenie, Soros Tivadar egy rendkívül ellenséges természeti környezettel is szembesült. Ebben az időben Szibéria még nagyrészt fejletlen volt. Vlagyivosztojk kikötőjét 1860-ban alapították, de az 1900-as évek elejéig nem volt vasút, amely összekötötte volna Oroszország többi részével. A transzszibériai vasútvonal, beleértve az Észak-Mandzsúriát elkerülő amuri vonalat, végleges formájában 1916-ra épült meg. Belső-Szibériában alig épültek utak, a hatalmas területen csak nomád törzsek és a nagy folyók mentén található bányatelepek lakói éltek. Szibéria a hatalmas távolságok vidéke: ezer és ezer kilométer lakatlan terület választotta el a településeket a nyugattól.

Szibériát hosszú idők, már Nagy Péter uralkodása óta használták a nem kívánt bűnözők, az etnikailag nem kívánatos csoportok, a politikai foglyok elhelyezésére. A hadifogolytáborok létrehozása csak e hagyomány folytatása volt. Az Amurtól északra fekvő hegyvidéki terület az egyik legbarátságtalanabb régió egész Oroszországban, és Soros Tivadarnak ezen kellett átverekednie magát. Soros Pál szerint például Dolfi és Seppi története és a kannibalizmus gyakorlata is több volt legendánál: később Tivadar elmondta fiának, hogy a Vityim folyó mentén többször halottak róla, és legalább egyszer társai között is sor került volna rá, ha ő nem lép közbe.

Nem könnyű meghatározni a pontos utat, amelyet Soros és társai követtek a vadonban. Ezen a területen még ma sincsenek állandó települések: a szovjet térképek által készített térképek nem mutatnak emberi jelenlétet. Megfelelő térkép és alkalmas felszerelés nélkül, vajmi kevés tapasztalattal nekivágni ennek a vidéknek szinte istenkísértés volt, és rendkívül figyelemre méltó, hogy az utazás egyáltalán (tudomásunk szerint) emberveszteség nélkül, szerencsésen ért véget.

Történetünk végén a csapat eléri a Vityim alsó folyását. Nem tudjuk, hogy Soros hogyan került Moszkvába, és a családtagjai sem tudják. Moszkvába érkezvén a jelek szerint elég szoros kapcsolatba került az eszperantó beszélőivel: Pál fia szerint ekkor tanulhatta meg a nyelvet és kapcsolódhatott be az eszperantó mozgalomba. De Moszkvából még mindig nem vezetett út Magyarországra, illetve a hazatéréshez egy újabb merész és ötletes húzást kellett bevetni, ahogy azt a *Maskeradóban* leírja:

Sikeresen játszottam szerepet huszonhét éves koromban is. 1919-ben négy hónapos országlás után összeomlott Kun Béla kommunista rezsimje. A vörös uralmat Horthy fehérterrorja követte. Ekkor én orosz hadifogságban voltam. Az oroszok nem engedték haza a fogságba került magyar tiszteket. Kormányuk túszként tartott vissza minket, hogy így fékezze a Horthy-rendszer rémtetteit. Az osztrákok közben már hazamehettek, őket hetente ötszáz fős transzportokban indították útnak. Hétévnnyi háború és hadifogság után búsan, irigyen néztem a hazainduló osztrákokat. Hej, ha én is, én is köztetek lehetnék! Véletlenül kezembe akadt egy Linzet, az osztrák nagyvárost bemutató, gazdagon illusztrált útikönyv. Bevágтам a bedekker tartalmát, és linzi születésű osztrákként jelentkeztem a repatriálási bizottság előtt. Minden kérdésükre megfelelttem, és simán be is osztottak a következő transzportba, amely 1921. augusztus 14-én indult útnak.

2. Az Usszuri folyó Habarovszkon és az oroszországi Tengeremelléki határterületen keresztül folyik, valamint Északkelet-Kína délkeleti vidékén. Kb. 900 km hosszú.

3. Az Amur Ázsia egyik legnagyobb folyója. Kínában és Oroszországban folyik, kb. 1600 kilométeres szakaszon a folyó jelenti az országhatárt.

4. Habarovszk város Oroszország távol-keleti részén a Habarovszki határterület közigazgatási központja. Az orosz Távol-Kelet második legnagyobb városa Vlagyivosztojk után. A város az Amur folyó jobb partján, az Usszuri folyó torkolatánál, a kínai határtól mindössze 30 km-re, a Közép-Amuri síkságon helyezkedik el. Távol-sága Moszkvától a transzszibériai vasútvonalon számítva 8533 km. A várost 1858-ban mint katonai támaszpontot hozták létre.

5. A verszta a metrikus rendszer bevezetése előtt Oroszországban használatos távolság-mértékegység. 1 verszta = 1066,78 méter.

6. Blagovesczenszk város Oroszország ázsiai részén, a Távol-Keleten, az Amur folyó partján. Az Amuri terület székhelye, folyami kikötő.

7. Távol-keleti Parancsnokság.

8. Az Oljokma Kelet-Szibériában, Oroszország Bajkálontúli határterületén és Amuri területén, valamint Jakutföldön folyik; a Léna jobb oldali mellékfolyója.

9. Orocsonok, orocsonok vagy orocsik Oroszországban élő népcsoport, amely a tunguz nyelvcsalád déli ágába tartozó orocson nyelven beszél. A 2010. évi népszámlálás szerint jelenleg 596 orocson él Oroszországban.

10. A Vityim folyó Kelet-Szibéria délnyugati részén, Oroszország Bajkálontúli határterületén, Irkutszki területén és Burját földön folyik; a Léna jobb oldali mellékfolyója.



A fogságba esés előtt



A Soros szülők esküvője



A jól menő ügyvéd és üzletember



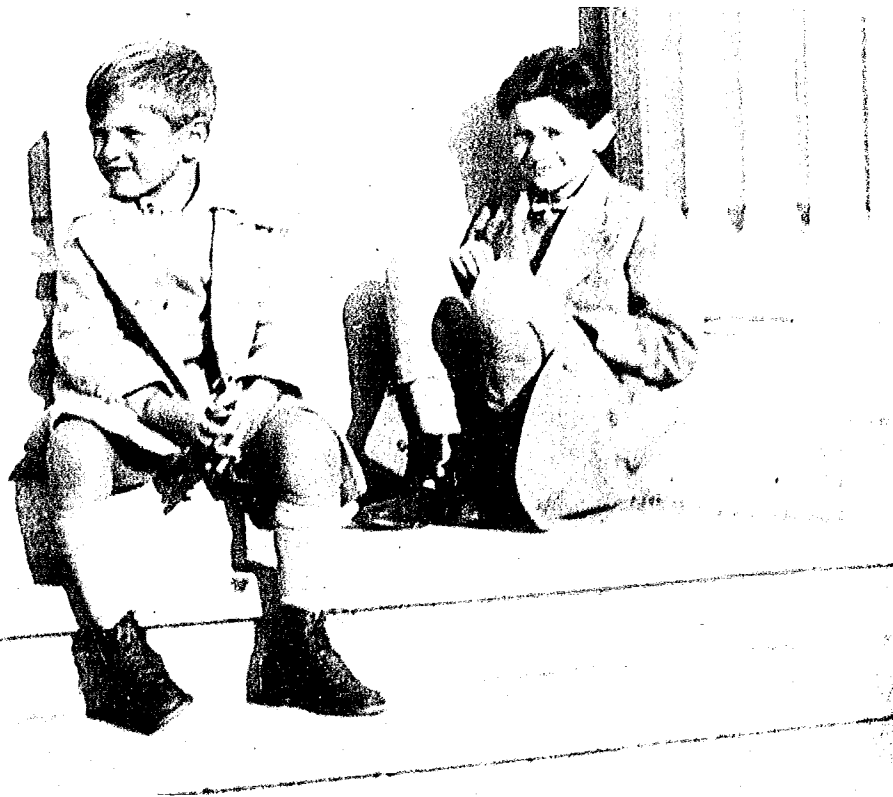
Soros Tivadar és felesége derűsen látják a jövőt



A fiúk a mamával és a nagymamával,
a *Maskerado* későbbi főszereplői



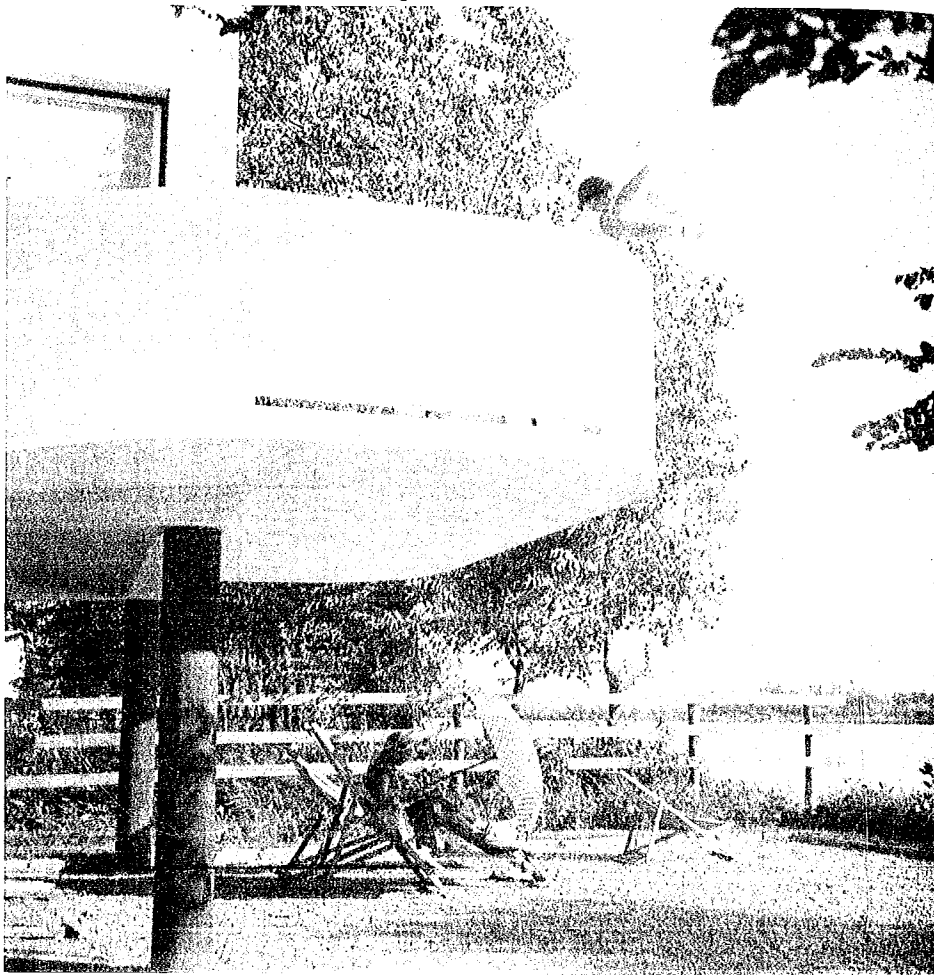
A Soros gyerekek anyai nagyapjukkal,
Pál már ekkor is építkezik



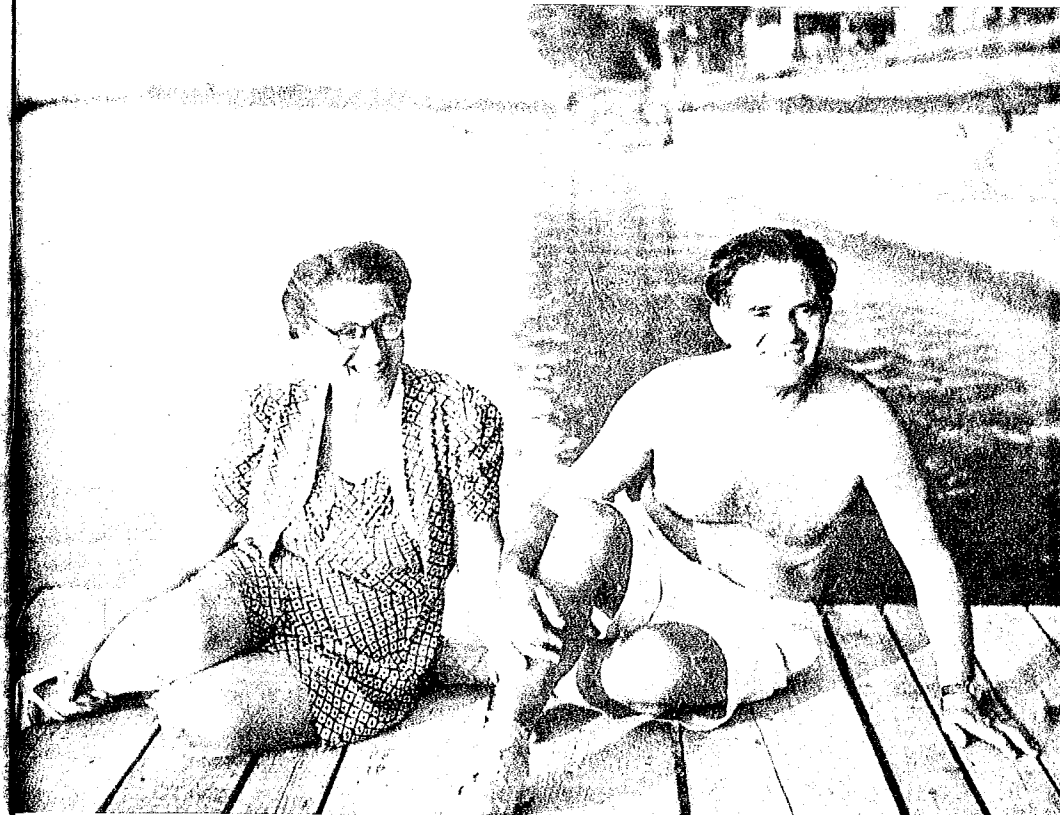
A Soros gyerekek



Soros György általános iskolás képe, az utolsó zsidótörvény-
mentes évből. Ő fogja jobbról a sorsfordulót jelző
dátumot hordozó táblát



A Lupa-szigeti Bauhaus stílusban épült Soros villa kicsit átépítve ma is áll – a középpolgári magyar zsidó létforma egzisztenciális és kulturális lenyomata



Soros Tivadar és felesége a Lupa-szigeten



Soros Pál nem sokkal azelőtt, mielőtt végleg elhagyta Magyarországot. Kitűnő sítudásának köszönhetette szabadulását és karrierje kezdetét

SOROS GYÖRGY – AZ EMBER MÁS

DÉNES GÁBOR FILMRENDEZŐ INTERJÚJA*

I. ...A SOROS MEG MOST VAN ITT...

Néhány óra múlva a kamerám elé ül a világ egyik legismertebb pénzzenije, George Soros, azaz Soros György, akit leginkább mint alapítványt ismer a magyar köztudat. Egy fogalommal találkozhatott az, aki a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület meghívására eljött a Fészek Művészklubba meghallgatni őt.

Nem emlékeztem az arcára, pedig már láttam néhány fényképét. Milyen lehet a világ egyik leggazdagabb embere, aki magyar is, zsidó is és világpolgár is, aki Amerikában, Angliában és persze Párizsban is otthon van. Igazából mi érdekelheti az üzleten kívül. Mitől, hogyan lehetne megnyitni, önként levetetni vele páncélját, acélsisakját, hogy megmutatható legyen az igazi arca.

Éveken keresztül hányan és hányan bíztak ismeretlenül is e névben, mert jobbára csak benne bízhattak. Csak az ő segítségével.

Már állt a kameránk, lassan gyülekezett a nézőközönség. Gervai András, az est szervezője és műsorvezetője hektikusan várta a főszereplőt, aki még nem érkezett meg. Néhány bennfentes jobbnál jobb történetekkel kábította a hírcsemegére vágyó hallgatóságot, a fő téma természetesen a Soros volt:

- hogy a Bethlen ment ki érte a repülőtérre... (de melyik Bethlen?)
- azért jött haza, hogy megvegye az MTV 2-es programját...

* A *Múlt és Jövő* főszerkesztője, Kőbányai János felkért, hogy a lap számára írjam meg a Soros Györggyel készített NAP TV-s interjúm körülményeit. Az est nagy részében én is csak ámuló hallgató voltam, s a kamerába bújva lepleztem érzéseimet. Itt és most azokat a gondolatokat adom közre, amelyek hozzásegítettek egy nagyon vázlatos portré megrajzolásához, amely, szeretném, ha Soros Györgyre hasonlítana.

– ...éppen most ment tönkre, de hatalmas kölcsönt hoz az Antall-kormánynak...

– ...egy rózsadombi villát akar venni, merthogy a rendszer változott, ő is többet akar itthon lenni...

Szóval szörnyűség volt hallani, hogy ki mit hallott. Miközben egy-egy félmondatot kapok el az alkalomhoz öltözött nézők között, néhány elfáradt, elhasznált, matt szemű öregúrra figyelek, akik mint régi iskolatársak jelentek meg, egy sajátságos „én”-tudattal. „ÉN” előbb ismertem meg... „Nekem” nagyon jó barátom volt.

– Mögöttem ült, mindig rólam másolta a matematikát. Nem volt igazán jó tanuló.

– Szoktunk a Gyurival találkozni, de az utóbbi időben elmaradozott, állítólag nagyon elfoglalt lett, hát változnak az idők, ugye...

Aztán megjelentek az „ügyesek” is, akik a kíváncsiakat megelőzve már jó előre leültek az első sorban, akik számszörös akatáskával, tervekkel, koncepciókkal jöttek, hogy személyesen győzhessék meg a Mecénást. Mindenáron a közelébe akartak kerülni, nézni, szuggérálni, hátha segít. A nézőtér már megtelt. Kis ország lévén, mindenki talált ismerőst.

– Megjött! – szólt egy hang.

– Na végre! – sóhajtott fel előtttem egy nyolcvan év körüli dáma. A teremre a várakozás csendje borult.

Ahogy közeledtem a nézőtér melletti helyiség felé, ahol az est házigazdájával nagy vonalakban tisztázták a játékszabályokat, még mindig nem ugrott be, milyen az arca. Különböző figurák jelentek meg előtttem, de valahogy egyik sem illett Soros György imázsára. Mivel eddigi életünkben még nem találkoztunk személyesen, azonos esélyünk volt az első benyomást illetően. Amikor beléptem a terembe, és megpillantottam, rögtön előfutottak az elfelejtett képek. Megnyugodtam. Nyílt arcú, határozott kézfogású férfi. Az a típus, akit érdekel a másik ember tekintete. Olyan embernek látszott, aki pontosan tudja a saját szerepét, aki napra készen méri a nemzetközi közéletben kivívott pozícióját, de ugyanakkor a földön jár.

Néhány pillanat alatt elmondom, ki vagyok, mit akarok.

– Nagyon szívesen. De azt hiszem, hogy csak az előadás után tudjuk megcsinálni a riportot, előtte már nem volna rá időnk. Megfelel önnek így? – kérdezte, miközben az est házigazdájára nézett megnyugtatóként. – Természetesen. – Akkor előadás után találkozunk. – (Legalább felkészültebb leszek, és azt is tudni fogom, mit ne kérdezzek.)

A Kulturális Egyesület életében is ritka alkalom, hogy egy Soros kaliberű fickó vállalja a vasárnapi műszakot, és eljön beszélgetni minden különösebb érdek nélkül. Az Egyesület egyik vezetője megkért, ha tudom, rögzítsem a beszélgetést vagy legalábbis a zsidóságra vonatkozó részleteket. Talán egyszer majd eljut oda a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, hogy saját archívuma lesz, ahol bárki megnézheti a jelentősebb vendégségek videodokumentációját. De mivel ez csak terv, a Soros meg most van itt, valakinek kompromisszumot kell kötnie. Elindítom a kamerát.

II. EZ VOLT A LEGJELLEMZŐBB APÁMRA

– Hangosabban!

– Nem hallani semmit se!

– Állítsák már be a mikrofont – kiáltják be a hátsó sorokból.

– Ez a mikrofon így él?

– Most már jó?

– Akkor inkább közelebb hajolok, remélem most már hallani – javasolja Soros György.

– Igen, már jobb egy kicsit – válaszolják a nézők.

Ez igen! Így kell egy pillanat alatt kontaktust teremteni. Mielőtt a műsorvezető megszólalna, felvezetné a programot, a közönség már túl van az első dialóguson. Néha milyen egyszerű lehet egy nyitány, gondolom magamban. Még néhány jól bevált patron eldurran, és kezdődhet a show.

– Azt hiszem, nem a mikrofonnal, inkább a magyarságommal lesz baj, mert csak most érkeztem nemrég, és kell néhány óra, míg belevőök a nyelvbe, úgyhogy lehet, hogy egy kicsit dadogni fogok.

A teremben megértő, előre megbocsátó szeretet áradt a pódium felé.

– Mondd csak nyugodtan, mi érteni fogjuk, és így is örülünk neked. – Nem rossz dolog, ha valaki ilyen segítséget kap a közönségtől néhány pillanattal a kezdés után, a kérdés az, van-e hozzá vezetője vagy működik-e a radarja, amivel felfogja e láthatatlan, hallhatatlan hullámokat.

– Miért vállalta el ezt az estét, amikor köztudott, hogy nem szereti a nyilvános show-kat, és még soha nem csinált ilyent? – kérdezte Gervai András.

– Igen, én ezt soha nem csináltam, de hát ez egy egészen más helyzet. Az, hogy elvállaltam, annak az a speciális oka, hogy a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület hívott meg, és úgy éreztem, hogy itt most szeretnék mint zsidó jelentkezni. Mástól nem fogadtam volna el a meghívást. Úgy éreztem, ennek most van itt az ideje, saját zsidó lényemmel itt megjelenni... Az embernek a zsidóságaival, zsidó lényével naponta kell megküzdenie. Ez egy nagyon bonyolult dolog. Nem kétséges, hogy zsidó vagyok, és ez a tény nagyon mélyen része annak, ami vagyok. Zsidónak lenni abban a korban, amiben élünk, mindig is nagy megterhelés volt, és hogy avval hogyan küzd meg az ember, hát attól nagyon sok függ... Én mindig az asszimiláció irányába mentem. A családom is ilyen volt. Például az anyám gyomorfekélytől szenvedett, ami teljes egészében a zsidóüldözéseknek volt köszönhető. Az apám 1944-ben hamis papírokkal, hamis identitással élt, pontosabban éltünk. Nem voltunk se zsidóházban, se gettóban. Bujkáltunk, de hamis papírokkal. Azzal foglalkoztunk, tekintettel, hogy az apám békeidőben ügyvéd volt, és a helyzetből következően nem volt túlságosan sok tenivalója, szóval azzal foglalkoztunk, hogy trafikokban sorba álltunk cigarettáért. Akkoriban 5-10 cigarettát adtak csak személyenként. Aztán az apám bement egy zsidó üzletbe, és odaadta a cigarettát, mert azok ugye nem kaphattak, nem tudtak sorba állni. Az apám ezekre az akcióira nagyon büszke volt, és azt mondta nekem, azért csinálja, hogy lássák ezek a zsidók, vannak nagyon rendes nem zsidók is, mint például ő. Azt hiszem, ez volt a legjellemzőbb az apámra.

Álltam a kamerám mögött. Az egyik szememmel Soros György arcát, a másik szememmel a kamera mellett a közönség reakcióit figyeltem. Érdekes volt látni, ahogy egymásba olvadt a két közeg, ahogy a nézők befogadják személyiségét, mondatait, ahogy magukénak érzik Gervai András műsorvezető kérdéseit, és ahogy Soros egyre jobban ráhangolódik a közönségre, megszokja az őt néző arcokat, amelyek lassan, rövid időre bár, de ismerősök lesznek, melyeknek beszélhet, elmondhatja azt, amit még nyilvánosság előtt, ilyen módon soha életében nem mondott el.

– A Berzsényi Gimnáziumba jártam a zsidó osztályba. Ez azt jelenti, hogy volt két parallel osztály, az egyik zsidó, a másik nem zsidó. Én természetesen a zsidó osztályba jártam. Emlékszem, a hittanóra, a nagy téma az volt, hogy mi mik vagyunk. Magyarzsidó, magyarországi zsidó, zsidó magyar, úgyhogy nagy kérdés volt, ki hogyan definiálja magát. Ez fontos téma volt akkor is. Az én álláspontom ma is az, amit édesapám vallott: abban látom a zsidóság definícióját, és

erre büszke is vagyok, hogy az ember más. Hogy mint kisebbség, másként gondolkodik, más a perspektívája, hogy kritikus gondolkodása van, és ez az én szememben tulajdonképpen a zsidó génusz. Ez az, amire büszke vagyok.

– Mindig is büszke volt erre? – kérdezte Gervai.

– Ez nagyon komplikált dolog. Az üldözésnek, a sok lelki sérülésnek az egyike az, hogy az ember, a saját magáról kialakított véleménye, az önbecsülése megváltozik. Van egyfajta zsidó antiszemitizmus, ami talán a jelenlevők előtt is ismeretes. Ami bennem is, a családkban is benne volt, és az asszimilációs zsidó vonalnak egy részében, és ebből csak lassan nőttem ki, mégpedig akkor, amikor az önbecsülésem felemelkedett. Nagyon sokat kellett teljesítenem a világban, az életben azért, hogy ezen túljussak, túl tudjak emelkedni. Húsz évvel ezelőtt nem úgy beszéltem volna erről a dologról, mint most. Ez hosszú fejlődés eredménye. Apám, aki fantasztikus ember volt, és nagyon nagy hatással volt rám, fel volt készülve lelkileg a háborúra. Felkészült mindenre, ami lehetséges. Bizonyos fokig tréningben volt, mert az első világháborúban orosz fogságba esett, és megszökött a hadifogságból, Szibériában élte át az orosz forradalmat. Ott megtanulta, hogy vannak olyan kivételes helyzetek, amikor nem szabad elfogadni a törvényt, nem szabad komolyan venni, amit a hatóságok mondanak, hanem a lehetséges megoldásokat kell megtalálni. Ő azt mondta, hogy jogtalan államban élünk, ezeknek nem szabad engedelmeskedni. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy rögtön hamis papírokat szerzett, hanem nagyon sok embernek effektíve segített. Ez volt az ő hőskora. Elhelyezett embereket, papírokat szerzett embereknek, életében annyit nem dolgozott, mint ezekben az időkben, pedig ő nem nagyon szeretett dolgozni. Amit most mondok, az tudom, furcsán fog hangzani, én 1944-ben tizen-négy éves voltam, és nekem ez az időszak egy életre szóló élmény volt. Életemnek talán egyik legboldogabb korszaka. Miért? Mert egy tizen-négy éves gyerek, aki naponta több tucatszor életveszélyes helyzetekben áll, és szembeszáll velük, és küzd ellenük, ez nagy élmény. Az én gyerekeim hál' Istennek nem kaptak ilyen lehetőséget, de meg kell hogy mondjam őszintén, az én személyes fejlődésemhez a zsidóüldözés, a háború mély és nagyon erős lökést adott.

Úgy érzem, Soros küszködik a szavakkal. Nem a kiejtéssel, hanem azzal, hogy precízen, egzaktul mondhassa ki gondolatait. Nem mond egyetlen felesleges jelzőt sem, viszont amit kimond, az hord magában egyfajta szabadságot, nemességet és mértéktartó racionalizmust.

Hány évesnek néz ki? Jó karban lévő, kortalan ötven körülinek, mivel azonban vonásai vasaltak, idegei a napi szellemi tréninghez vannak szoktatva, nem látszik rajta a hat évtized. Nézem az arcát. Figyelem a mozdulatait. A könyilatkoztatáshoz szokott ügyetlenségek tanulhatnának tőle. Fegyelmezett, tartása van, úgy mond ki dolgokat, mintha megosztaná velünk legmélyebben őrzött titkait.

A hallgatóság feszülten figyel. Minden szavát innák, szeretnének még közelebb kerülni hozzá. De nyilván régi, önvédelmi reflexből egy láthatatlan erőfalat húz maga elé. Ott van a látható, hallható, de mégsem tud szétáradni a teremben az a melegség, ami igazán jó előadások alkalmával megbizsergeti a lelket. Soros az angol divat szerint, az alkalomhoz illő eleganciával ül. Nyakkendője, zakója, zoknija feszes, nem lazul. De kíváncsi vagyok, mikor megy át pesti zsidóba. Mert úgy gondolom, az nem lehet, hogyha valaki közel kétszáz pesti, noch dazu, pesti zsidó közé keveredik, ne volna rá hatással a couleur locale.

Kíváncsi vagyok, mikor kezd el kézzel-lábbal beszélni, mikor lazítja meg a nyakkendőjét, mikor rogyan meg a zoknija.

– Miért ment el 1947-ben, és miért épp Angliába? – kérdezte Gervai.

– Unatkozni kezdtem. Egyszerűen bezárultak a lehetőségek. 1944, mint már mondtam, nagyon izgalmas volt, még 1945 és 1946 is, de 1947-ben már nagyon untam magamat. – Soros egy kicsit elgondolkodott, hallgatott néhány másodpercig, majd nagyon mélyről előbuggyant néhány mondat. – ...Akkor nagyon közel álltam az apámhoz, nagyon függtem tőle. Tizenhat, tizenhét éves voltam, és úgy éreztem, nem egészséges dolog így kötődni egy apához. Úgyhogy egy kicsit távolságot akartam tartani, távolságot, hogy ne függjek ennyire tőle, ne függjek ennyire a gondolataitól. Apám megkérdezte: – Mit akarsz csinálni? – Mondtam, szeretnék innen elutazni, messze. – És hova akarsz menni? Azt mondtam, vagy a Szovjetunióba mennék, mert kíváncsi vagyok, szeretném megnézni, hogy milyen az, hiszen nagyon sokat hallottunk róla, hogy működik a rendszer, szeretném saját magam látni, vagy szeretnék Angliába menni, mert hogy nekem mindig nagyon tetszettek a BBC adásai. Apám azt mondta: – Nézd, fiam, én a Szovjetuniót nagyon jól ismerem, én mindent el tudok mondani neked, ami ott van, ha akarod. – Hát ezek után választottam Angliát. A választást az is segítette, hogy apám azt mondta, nézd, fiam, nekem van ott egy rokonom, akinek annak idején én nagyon sokat segítettam. Írjál neki, és kérd meg,

hogy segítsen. Én ugyan megírtam a levelet, de semmi sem történt, nem is válaszolt. Erre apám azt mondta, ne add fel, fiam, írjál neki minden héten egy képeslapot, csak annyit, hogy üdvözlettel, és akkor előbb-utóbb ez emlékeztetni fogja. Ez bejött, mert végül is ez a rokon beíratott Angliában egy iskolába. Hát így kerültem Angliába. ...Mindig is filozófusnak készültem, de az igen tisztelt rokon az iskoláimnak csak egy részét tudta fizetni, így el kellett mennem dolgozni, és elveimmel ellentétben egy tőzsdecégnél kötöttem ki, ott találtam munkát, aztán több tőzsdecégnél megfordultam, de sosem volt pénzem. Aztán nagy nehezen találtam egy kapcsolatot Amerikában, és Amerikában gyors sikereket értem el. 1956 és 1962 között volt egyfajta sikerélményem, akkor indult a karrierem, de 1962-ben hoztak egy rendeletet, ami megölte az üzletemet. 1962 és 1965 között visszavonultam, és filozófiával töltöttem az időmet. Azután 1965-ben végleg elvesztettem a kapcsolatot a való világgal. Végig gondoltam az addigiakat, az addigi életemet, és azt gondoltam, hogy fel kell adnom a filozófiát, vissza kell térnem a valóságba, vissza kell térnem ahhoz, amihez értek; a tőzsdéhez. 1966-ban alapítottam meg a céget, tulajdonképpen akkor kezdődött a mostani karrierem... A munkám, pontosabban az ars poeticám eltér a többiekétől, akik a szakmában dolgoznak. Mindig azt kerestem, hogyan változnak a játékszabályok. Nem egyfajta játékot játszottam. A játékszabályok változásait figyeltem. Huszonöt év során különböző játékokat próbáltam ki. Különböző játékszabályokkal játszottam. Ami egyesíti őket, az az, hogy mindig a játékszabályok változását figyeltem, és ez motivált a tőzsdén. A legfontosabb a pénz volt. Ha tőzsdézik az ember, a lényeg, hogy nyeresége legyen. Azt a lehetőséget kell keresni, hogy minél kevesebb veszteség árán legyen nyeresége. Ha nem ezt figyel, akkor talán veszít. Nekem nem volt különösebb élvezet ezt csinálni. Mondhatnám, inkább veszélyt éreztem, és szenvedtem tőle. Az volt a célom, hogy a lehető legnagyobb sikert a lehető legkisebb fájdalommal érjem el. Nem tudással, inkább intuícióval dolgozom. Ha az ember a játékszabály szerint játszik, akkor lehet csak tudásra alapozni, de ha a játékszabályok változásaira játszik, akkor nem elég a tudás, akkor intuíció kell. Hogy mit érez az ember? Hát eufóriát, ha sikeres – letörést, ha veszít. Azt kerestem, hogyan tudom a letöréseket elkerülni... A karrieremben a filozófiám is nagymértékben segített. Állandóan gondolkodnom kellett. Mégpedig folyamatokban. Elég jól ítélem meg a világot, úgy érzem, és ebben a filozófiám nagy segítségemre van, mert tudom, hogy, és ha

az ember ilyen alapon gondolja végig a munkáját, akkor valószínűleg el tudja dönteni, mi az, amit venni kell, és mi az, amit eladni. Sokáig nem volt pénzem. Ahogy pestiesen mondják, csóró voltam. Hosszú évtizedeken keresztül nem volt anyagi bázisom, a pénz nagyon sokat jelentett. És nagyon sokat jelentett az egyéniségem kifejlesztésében az is, hogy sikeres lettem. Tulajdonképpen a sikerre volt szükségem. Talán furcsa, amit mondok, de egy bizonyos ponton túl már nem volt értelme pénzt keresni. Pénzt keresni, és szenvedni érte. Akkor kezdtem el az alapítványokkal foglalkozni, és lassan kivontam magam a tőzsdéből. Ma már van egy cégem, vannak embereim, akik a céget vezetik, én nem döntök. Nem én vállalom a döntéssel járó feszültségeket, a döntéssel járó szenvedést. Már elég pénzt kerestem ahhoz, hogy nincs értelme tovább küzdeni. Azt hiszem, hogy amiben én különbözöm a többi sikeres, gazdag embertől, az az, hogy ők nem változtatják meg a játékszabályaikat. Továbbra is viszik ugyanazt a formulát, ami sikeressé tette őket, amíg lehet. Tovább építik az üzleteiket. Énnekem sokat jelentett az, hogy sikeres voltam, és ez megnyitotta előttem azt a lehetőséget, hogy más játszmákat is meg lehet játszani. Számomra ez sokkal kielégítőbb, mint amit eddig csináltam.

Soros arcán a vonások meglágyulnak. Az előre kész patent mondatokat lassan felváltják a belülről kiszabaduló gondolatok. Egyre inkább oldódik, oszladozik a láthatatlan védőfal. Nekem úgy tűnik, Soros számára a pénzcsinálás csak kiegészítő sportág. Az igazi szerelem még mindig a filozófia. Elérkezett a pillanat, amit valószínűleg már nagyon várt. Végre az általa létrehozott filozófiai tézisről, a reflektivitásról beszélhet. Soros filozófiai munkássága többek között a tévhitek szerepének fontosságáról szól.

– Minden ember a saját tapasztalásaiból építi fel az életképét. A magam tapasztalataiból és a másokéból arra a következtetésre jutottam, hogy a gondolkodásomban rejlő hibák azok, amik arra vezettek, milyen fontosak lehetnek a tévhitek a valóság megítélésében, a valóság formálásában. Az alapelgondolásom az volt, hogy ma dogmák között élünk. Olyan dogmák között, amelyek tévhiteken alapulnak. Az a véleményem, hogyha egy hit azt mondja magáról, hogy ő az alap, hogy az igazságot egyedül ő tudja, és rajta kívül nincs más igazság, akkor én biztos vagyok benne, hogy az nem igazság... Az volt az elgondolásom, hogyha lehet alternatívákat csinálni a megszabottnak, akkor ki fog derülni, hogy a megszabott az téves... Ha megdönti az ember a dogmát, akkor jöhet a nyitott társadalom.

Most a zárt társadalom felbomlott, de ekkor jön az igazi nehézség, hogy mi lesz. Ezt nem láttam annyira tisztán, mikor belekezdtem. Most látszik, amikor a bomlás megindult, hogy nem elég megtörni a dogmát, egy nagy választás előtt állunk, vagy létrejön egy nyitott társadalom, és kapcsolódunk Európához, a szabad világhoz, a szabad világ rendszeréhez, vagy kis darabokra töredezik szét ez a dogmatikus szisztéma, és minden országban létrejön egy-egy kis apró, zárt társadalom, amely határok által van lezárva, és nem a dogmák által. Tehát az a kérdés, hogy a nacionalizmus, a sovinizmus dominál-e, vagy pedig létrejön a nyitott társadalom. Ahogy most látom, nyugati segítség nélkül nem jöhet létre a szabad társadalom, különösen a Szovjetunióban nem. Kelet-Európa kiszabadult a szovjet felügyelet alól, de a Szovjetunió nagy válságban van, és félő, hogy ez a válság még nagyobb válsághoz vezet. A káoszhoz, a totális káoszhoz... Egy káosz felé megy az egész, infláció lesz, ez annyira hasonlít arra a helyzetre, amiből a náciizmus létrejött a weimari köztársaság után, hogy ha valami nem akadályozza meg, akkor nagyon félek, hogy szörnyű pogrom és holokauszt lesz, ami nemcsak zsidókat fog érinteni, mert milliók pusztulhatnak el, több tízmilliók, de különösen a zsidókat is fogja, és sajnos most már hallottam az első esetet, hogy egy zsidót effektív megöltek. Szóval ez nagyon félő, és nagyon aggódom emiatt. Különösen a Szovjetunió miatt. Magyarországon, ha itt is az infláció szélén tántorog ez az ország, és ha gazdasági csőd jön létre, ami inflációval és munkanélküliséggel jár, ugyanakkor vannak emberek, akik sikeresek, akik pénzt keresnek, akkor itt is komoly antiszemizmussal számolhatunk.

Soros több mint negyven perce egy helyben ül, szinte ugyanabban a pózban. Nem buggyosodott meg a zoknijai, nem gyűrődött meg a zakója, nem lazította ki a nyakkendőjét. Néha az asztalon lévő pohárhoz nyúl, lassan felemeli, és egy-egy kortyot iszik, majd ugyanolyan lassan, finoman, komótosan visszateszi az asztalra. Nézem az arcát, és azon gondolkodom, mi lett volna, ha 1947-ben nem megy el. Hogyan állna ma az önbecsülése, hogyan vészelt volna át az 1950-es éveket, 1956-ot, az 1960-as, 1970-es éveket: bizonyára, ahogy a „meggyimagos”, ő is megjárta volna már valamelyik börtönünket. De lehet, hogy egy vállalatnál pártkarriert futott volna be. Nem tudom. Nézem őt, és nem tudom eldönteni, mi lett volna, ha nem megy el. Arcára nincs ráírva a hatvan év, az arca kortalan, nincsenek rajta ráncok, nincsenek rajta gyűrődések. Nézem Soros Györgyöt, ahogy ott ül a Fészek Művészklub pódiumán, körbemikrofonozva.

Nem látszik rajta a gazdagság. Elegáns, de nem hivalkodó. Nincsenek rajta aranyláncok, aranygyűrűk. Öltözképe a leghagyományosabb: sötétszürke nadrág, sötétkék zakó, fehér-kék csíkos ing, hozzá ugyanolyan színű, csíkos nyakkendő. Nézem az arcát, és arra gondolok, hogy Soros György számára 1947-ben véget ért a II. világháború. S bár ahogy elmondta, nehezen, de úgy tetszik, kitalálta magát, megcsinálta, megcsinálhatta a karrierjét, mégis mi lett volna, ha nem megy el?

Az előadás lassan a végéhez közeledett. A nézők végre lehetőséget kaptak, hogy kérdéseket tegyenek fel. Soros kicsit elfáradt már. A hallgatóság kérdéseiből az derült ki, hogy felkészültebb Sorosból, mint egy-egy újságíró. Olyan kérdéseket tettek fel, hogy felébresztették magát a vendéget is. Valaki megkérdezte, mi köti a Soros családot az eszperantó nyelvhez. Első hallásra azt hittem, a kérdező megbugygyant az eltelt két óra alatt, hogy ilyen marhaságot kérdez. Aztán kiderült, hogy Soros György édesapja volt az, aki Magyarországon először kezdte el az eszperantó nyelvet terjeszteni, és aki az első nagy magyar eszperantó nyelvkönyvet megszerkesztette. S hogy mire jó a nyelvtudás? Soros elmondta, hogy 1947-ben úgy tudott külföldre jutni, hogy egy Eszperantó Nyelvészeti Konferenciára volt hivatalos meghívója, erre kaphatott útlevelet, a többi már ment magától.

III. A RIPIORT

Féltem, mire a kérdések elfogynak, elmegy Soros kedve is a következő húsz perctől. Mindenki felállt, tapsolt, szedelőzködött. Soros biztatóan nézett rám, nyugi, nem felejtettem el. Várjuk meg, ameddig elmennek, aztán nyugodtan leülhetünk, mondta át a gratulálók feje felett. Miután az utolsó vendég is távozott, visszaült a helyére, átadta magát a hangmérnöknek, aki felszerelte rá a mikrofont, rutinos riportalany, pontosan ismeri a tv-felvétel technológiáját, pontosan tudta, hova kell néznie, hogy engem is lásson, és a kamera is jól lássa őt. Egy papírzsebkendővel letörölte az előző órák verítékét, mély levegőt vett, és hirtelen hatalmas térerőt kibocsátó, ritka kemény személyiség ült a sikeres pesti zsidó fiú helyében, olyan valaki, aki pontosan tudja, ismeri saját hatalmát, erejét, korlátait. Mert más a mesedélután, és más a nagy nyilvánosság.

Soros levette a szemüvegét, amely az előző órák során végig rajta volt. Talán hogy tisztábban látszódjanak a ki nem mondott gondo-

latok. Hogy a szeméből is lehessen olvasni, és persze hogy fiatalabbnak, fittebbnek tűnjék.

A nyakkendője ugyanúgy állt rajta, mint megérkezésekor. Fáradtságnak nyoma sem látszott rajta. Elindult a kamera.

– Ön 1947-ben ment el Magyarországról. Kérem, röviden vázolja fel karrierje történetét.

– Angliába mentem, ott tanultam, ott voltam diák, de nagyon nehezen ment, mert nem volt egy fillérem sem. Aztán, hogy valamiből megéljek, egy tőzsdemunkával foglalkozó banknál kezdtem dolgozni, onnan mentem tovább Amerikába, 1956 szeptemberében. Ott is a tőzsdeszakmában kezdtem dolgozni, különböző állásokban dolgoztam, amíg végül, bár elég későn, 1969-ben saját befektető céget alapítottam, és azóta is azt csinálom, ugyanis kezdettől pénzzel foglalkozom, pénzzel dolgozom, ahogy mondják, pénzember vagyok.

– Ön szerint meg lehet tanulni a tőzsdét?

– Természetesen, mint minden szakmát, tanulni kell, de megtanulni nem lehet. Ami megtanítható, az se mindenkinek tanítható meg. A tőzsde titka egy nagyon nehéz kérdés, sokkal összetettebb, mint hogy egy mondatban megválaszolható legyen. Én például abból éltem sokáig, hogy nagyon féltem a veszteségektől, óvtam magam attól, hogy túl sokat veszítsek. A megoldás talán a kritikus gondolkodás. Magammal szemben és a befektetéseimmel szemben is nagyon kritikus vagyok. Tudni kell idejében észrevenni a hibát, és a lehető leggyorsabban korrigálni. A tőzsdeszakmában nagyon fontos az intuíció. Én hallgatok az intuícióimra, de azért kell hozzá bizonyos elgondolás, kell hozzá ítélőképesség és persze rengeteg szerencse. Ez egy nagyon komplikált dolog. A lényeg az, hogy 1969-ben kezdtem el saját céget, de csak 1973-ban lettem teljesen önálló. Úgyhogy az egész cégem csak húszéves. Azt szokták mondani, hogy későn érő típus vagyok.

– Soros úr, én úgy tudom, hogy ön a világ leggazdagabb embere. Tudja, hogy mennyi pénze van?

– Tudom.

– Milliomos vagy milliárdos?

– Tudom, de nem mondom meg! – volt a rövid válasz. Aztán hirtelen csend lett. A legrosszabb pillanatok, amikor az ember hülye kérdést tesz fel, és hülye kérdésre nem lehet jó választ adni, pláne két hülye kérdésre egyszerre. Úgy éreztem, kezdek elölről felépíteni a bizalmat, a kontaktusunk megingott, valahogy váltani kell.

– Soros úr, úgy tudom, hogy ön a világ egyik leggazdagabb embere.

– Igen, azt hiszem, aránylag igen! – volt a válasz.

Soros mosolyog, belül azonban bizonytalan, nem tudja pontosan, hova fogunk kilyukadni. A pénz az ember legsajátosabb magánügye, pénzről nem szívesen beszél. Furcsán éreztem, mennyire a hely határozza meg a tudatot. Ha valakitől megkérdezem, valóban ő-e a világ egyik leggazdagabb embere, sokak számára kifejezetten böknek számítana, de itt, Magyarországon a dolog kap valami pejoratív árnyalatot. Soros van annyira magyar, hogy ezt a genetikailag már beégetett programot magában hordja, hiszen válaszában volt valami tompító szerénység, valami, ami azt sugallta, hagyjuk ezt, beszéljünk másról.

– A gazdagság az ön karrierjében, azt hiszem, azért fontos, mert ez tette lehetővé, hogy az Alapítványt létrehozza – Soros arca felderült.

– Ez tényleg így van. Szóval volt már pénzem, és elkezdtem gondolkodni azon, mit is érdemes ezzel a pénzzel csinálni, és akkor 1980-ban hozzáfogtam megszervezni az Alapítványt. A célom az volt, hogy a társadalmi rendszert humánusabbra, emberibbre változtassuk. Különösen a kommunista országokban, ahol elsőrendű célom volt a dogmát megdönteni. És az Alapítvány lehetőséget teremtett egy olyan alternatívának, amely a társadalom színességét, többértékűségét elősegítette. Az Alapítvány olyan tevékenységeket is tápolt, amik nem a pártoktól, nem az államtól függtek, hanem a társadalom tagjaitól, akik saját maguknak akartak valamit elérni. Az Alapítvány a társadalom nyitásáért van. Civil társadalmat, polgári társadalmat támogat. De hozzá kell tennem, hogy ez egy játszma, amely feltételezi a hatóságok tűrését és a polgári társadalom mozgósítását. Ez a két előfeltétel.

– Soros úr, ön beleszól abba, hogy ki kap támogatást az Alapítványtól?

– Nézze, tagja vagyok az Alapítványt odaítélő bizottságnak, de csak abba szólok bele, milyen fajta programokat támogassunk, de abba nem szólok bele, hogy kik kapják. Mi, amennyire csak lehetséges volt, verseny alapján döntöttünk. Például Oxfordba kiutazni, az legyen verseny. Egy külföldi ösztöndíjat meghirdetni, és aztán dönteni arról, ki kapja, az verseny. Ez akkoriban, amikor elkezdődött, egy rendszer változtatását jelentette, ami bizonyos mértékben bejött.

– Soros úr, egyesek azt mondják, hogy ön már többet adott Magyarországnak, mint annak idején Széchenyi. – Soros ezen a kérdésen egy pillanatra meglepődött, elmosolyodott, aztán büszkén rávágta.

– Nehéz összehasonlítani, mert a pénznek annak idején nagyobb értéke volt. Én mindenesetre még hidat nem építettem.

– De úgy gondolom, hogy ez is egy híd, amit ön csinál. Ha jól tudom, már több mint tíz országban működik Soros Alapítvány. Még Kínában is.

– A kínai... – egy pillanatra megállt – ...az föl van függesztve. Ott, hogy úgy mondjam, leégtünk. Tudja, az Alapítvány egy játszma, a hatóságok és köztem. Mind a ketten ki akarjuk egymást használni. Kínában a hatóságok nyertek. Kiderült, hogy az Alapítvány egyik vezetője a kínai titkosszolgálat tisztje. Aki azóta miniszterhelyettes lett. A Szovjetunióban, mikor az Alapítványt elkezdtük, a hatóságokkal nagyon jó viszonyba kerültem. A nehézségeket nem a hatóság jelenti, hanem az, hogy a polgári társadalomban nem találtam meg azt, akire támaszkodhattam. Szaharovot kerestem, benne bízhattam, ő viszont nem volt hajlandó részt venni a munkában. Azt mondta, ha egy ilyent akar csinálni, akkor nem csinál mást, mint a KGB zsebéből tömi dollárokkal. Mást kellett keresnem, elég sokáig tartott, azután végül megtaláltam. Azt hiszem, hogy itt – a kulturális egyesület meghívásán vettem részt – elmondhatom, többek között azért csinálom, hogy olyan társadalmak jöjjenek létre, ahol a zsidók nyugodtan élhetnek. Érdekes módon mindig is a társadalmi rendszerekkel foglalkoztam, és ez a kettő most találkozik, mert például a Szovjetunióban élő zsidók jövője nagymértékben attól függ, milyen rendszer jön létre, és talán Magyarországon is ugyanez a helyzet. Gondolják meg, egy nyitott társadalomban hiába jelennek meg szélsőségek, gyalázkodó feliratok vagy gyalázkodó újságcikkek. Ez csak egy kis inzultus, de normális körülmények között a társadalom ezt visszautasítja. Ezért fontos az a kérdés, milyen társadalomban élünk.

– Az, hogy egy társadalom milyen, nagyrészt a gazdaságától is függ. Most térjünk át egy másik témára, a magyar gazdaságra. Ön, aki ezt felülről, kívülről látja, és nagyban kockáztat, mit gondol arról, ami most Magyarországon van? Van ötlete, hogyan lehetne túlélni a jelent?

Soros arca elkomorult, egy pillanatra maga elé nézett, s aztán egészen nyugodt hangon folytatta.

– Nézze, ez nem egy ötlet kérdése. De az sem elég, ha sok ötletet gyűjtünk össze. Egy komoly, átgondolt tervezés kell, egy tervszerű átalakítási folyamatot kell elindítani. Volt itt egy Kékszalag nevezetű gazdasági bizottság, amelyben részt vettem. Ez a bizottság kialakított egy tervet. A terv túl általános volt, mint ahogy az ilyenfajta bi-

zottságokban lenni szokás, mindig elmosódnak a dolgok, de több dolog nagyon fontos volt, amit elhatároztunk, és fontos lenne végrehajtani. Nekem is van benne néhány gondolatom, a privatizációval kapcsolatban. Nem akarok itt részletekbe menni, de köztudott, hogy nagyon nehéz helyzet előtt áll az ország. Szerintem az első számú feladat az, hogy a piaci rendszer fegyelmét be kell vezetni az állami-
lag irányított vállalatoknál is. El kell érni azt, hogy az állami tulajdonban lévő vállalatokat is érintsék a piac pénzügyi megszorításai. Hogy ne legyenek kivételek. Ez az első. Ez egy rövid távú dolog. A hosszabb távon el kell érni, hogy egyensúly legyen a privát és az állami tulajdon között.

– Soros úr, ön szerint Amerikából hogy néz ki most Magyarország, a magyar gazdaság?

– Magyarországnak most még jó a sajtója, nagy az érdeklődés, és csak az utolsó néhány hónapban kezdtek a valós nehézségekről tudomást szerezni.

– Európában radikális változás történt az elmúlt hónapokban. Ez hogyan befolyásolja a gazdaságot?

– Nagyon fontos az a szó, hogy radikális – emelte ki Soros –, mert ahhoz, hogy a dolgok megváltozzanak, radikálisan kell változniuk. Érdekes módon Lengyelország, amely sokkal rosszabb helyzetben van, mint mondjuk Magyarország, bizonyos szempontból jobb helyzetben van, mert valódi komoly változtatás, radikális törés ment végbe. Mélypontról bár, de van remény, hogy onnét újból fel tudnak majd állni. Magyarország sokkal jobb helyzetben van, és ha hajlandó lenne komoly változtatást eszközölni az új kormány, a demokratikusan megválasztott kormány, akkor talán jobb helyzetbe kerülne később, mint Lengyelország. Félő, hogy nem lesznek képesek, nem lesznek hajlandók a gyakran népszerűtlen, kemény változtatásokra.

– Az előbb már említettük a Szovjetuniót. A Szovjetunió belüli változásokról mi a véleménye?

– A Szovjetunió bomlófélben van, legalábbis a gazdaság. Nem látom sem azt a politikai bázist, sem azt a tudásbeli bázist, ami ezt megváltoztathatná. Szerintem ott csak külföldi segítség tudna a helyzeten változtatni. Mindenhol hirdetem, hogy a Nyugatnak segíteni kell ahhoz, hogy a Szovjetunió működőképes maradjon. A Nyugat Lengyelországnak hajlandó adni, de félő, hogy a Szovjetunió már nem is nagyon lehet segíteni, félő, hogy az a pillanat, amikor még lehetett volna, már el is múlt. Talán az utolsó ilyen pillanat a máltai találkozó volt, amikor egy komoly gesztust adott, adhatott

volna a Nyugat Gorbacsovna, aki akkor tényleg a legszebb pillanatában volt, legalábbis a nyugati világ szempontjából. De sajnos azóta a dolgok tovább romlottak. Most, hogy a balti államok és a többi belső konfliktus ezen a pozíción rontott. Az a személyes véleményem, hogy még van egy halvány, derengő remény, lesz még egy pillanat, amikor ez a segítség aktuális lesz. Az lesz az a pont, amikor a reformerek, a progresszív erők hatalomra kerülnek. Úgy látom, hogy most ezek az erők nincsenek hatalmon, ma már nyilvánvaló, hogy tulajdonképpen kétfajta kormányzat van, az egyik a külpolitikát csinálja, és az valóban haladó, progresszív, a másik a gazdaságpolitikát csinálja, és ez épp az ellenkező irányba megy.

– Ha nem sikerül ezt a pillanatot a közeljövőben megtalálni, ön szerint mi fog történni a Szovjetunióban?

– A legrosszabb, káosz. Ez nemcsak a Szovjetunióra lesz veszélyes, hanem Magyarországra is. Logikus, hogy egy Magyarországgal szoros kapcsolatban lévő, bomló gazdaság, mint egy örvény, be fogja szippantani Magyarországot is. Köztudott, hogy a KGST bomlóban van, de megszűnése Magyarországnak nagyon nagy megterhelést fog jelenteni 1992-ben.

– Úgy gondolja, hogy 1992-ig kell kihúznunk valahogy?

– Nem. 1992-ben lesz Magyarországon az igazi krízis, mert 1991-ben még Magyarország kap körülbelül 800 millió dollárnyi hitelviszszafizetést a Szovjetuniótól, tehát 1991-ben még elég, de 1992-ben már nem kap semmit.

– Én, aki pénzügyekben laikus vagyok, úgy gondolom, hogy a tőke nyilvánvalóan nem hülye, tehát oda megy, ahol viszonylag stabilak a viszonyok. Ahol a dolgok nem rendezettek, ahol nem lehet tudni, hogy holnapután mi történik, oda tőke nem szívesen megy.

– Ez így van – bólogat Soros.

– Tehát egyfajta ellentmondást érzek abban – folytatom –, hogy a tőke miért jönne Magyarországra, vagy miért menne a Szovjetunióba.

Soros hirtelen rávágja:

– A Szovjetunióba a tőke már nem is megy. A nyugati tőke ítélete a Szovjetunióval kapcsolatban 180 fokos változáson megy át. Az optimizmus fele hajlo túlzás, amit a nyugati sajtó sugallt, most a pesszimizmus felé hajlik. Bomlik a szovjet gazdaság, de nem bomlik olyan gyorsan, mint amennyire megváltozott a nyugati ítélet a Szovjetunióval kapcsolatban. Magyarországgal más a helyzet. A negatív megítélés még nem érvényesül, de fennáll a veszély, hogy itt egy bi-

zonyos fokú kiábrándulással lehet számolni a nyugati tőkések részéről. Gyorsan hozzá kell azonban tenni, hogy ami most, máig történt a privatizációban, a vegyes vállalatoknál, az túlságosan a külföldi partnerek előnyére is volt. Mert az a veszély is fenyeget, hogy ellen-szeny alakul ki a nyugati tőkével kapcsolatban, márpedig a tőkére nagyon nagy szüksége van Magyarországnak.

– A fix, megbízható tőkére? Úgy gondolja?

– Igen, arra a tőkére, amelyik azután a magyarországi gyártással külföldi piacon jelentkezik, mert a magyar iparnak ma már nincs meg a tudása, hogyan kell a nyugati piacon jelentkeznie. Alapvetően erre kellenek a nyugati vállalkozók.

Egymásra néztünk, és tudtuk mind a ketten, hogy ezt a témát nem érdemes tovább boncolni, hiszen egy néhány perces riportban úgysem lehet mindent megbeszélni. Féltem, hogy Soros elfárad. Eszembe jutott a filozófia.

– Soros úr, ön valamikor filozófusnak készült.

Soros fellélegzett, s rögtön rávágta:

– Igen, ez így van! Meg kell, hogy sugjam, még ma is annak készülő.

– Ön néhány filozófiai tárgyú munkát is írt. Mit jelent önnek a siker?

– A siker megelégedést. A siker az fontos tényező az életben! – vágta rá.

Úgy éreztem, ezeket a válaszokat már rutinból mondja, de elgondolkodtam rajta. Kíváncsian nézett rám, mi lesz a következő kérdés. Még mindig mosolygott, de a szeme elkomolyodott.

– Úgy tudom, ön mint filozófus nem igazából sikeres.

– Nézze, még mindig próbálkozom, a jövő hónapban a második könyvem jelenik meg, úgyhogy nem adtam fel a reményt. Mint filozófus még fiatalember, kezdő vagyok, és mint fiatal filozófus talán van némi esélyem a jövőt illetően.

IV. EPILOGUS

Egyre rövidültek a válaszai. Néztam a kezét, ahogy finoman, csak csuklóból gesztikulált. Megérezte, hogy figyelem. Mozdulatait lelassította, és ujjait puhán, alig észrevehetően a térdére tette. Most vettem észre a cipőjét. Mint a klasszikus amerikai filmekben, vajpuha bőrcipő, még világító, tiszta talppal. Ritkán járhat utcán. Mit hagyott

ki mostanában a pesti aszfalton! Lassan befejeztem, lezártam az interjút. Pontosan tudtuk mind a ketten, mennyi maradhat a Nap TV adásában, talán a felvett anyag negyede. Felálltunk. Soros megkönyebbülten, rutinosan és szakszerűen kezdte magáról bontani a mikrofont. Most vettem csak észre, hogy vagy húszan állnak mögöttünk, akik még mindig Sorosra vártak. Néhány másodperc alatt végigfutott bennem, mennyi mindent nem kérdeztem meg: hogy él, vannak-e barátai, mi köti Magyarországhoz, mit szeret csinálni, mit szeretne csinálni, szóval sok mindent, ami egy Soros-képhez elengedhetetlenül szükséges volna. Soros György mellém lépett, a kezét nyújtotta:

– Szóval, uram, szeretném, legközelebb, ha Pestre jön... – de nem hagyta befejezni a mondatot.

– Jó, ha legközelebb jövök, akkor folytathatjuk. – Kezet fogtunk, és szinte abban a másodpercben magába szippantotta a tömeg, és már nem is lehetett látni.

Hazafelé a Körúton azon gondolkodtam, hogyan lesz ebből a portrévázlatból egyszer igazi portré. Talán legközelebb.



A szerkesztőnek az újraközléshez fűzött jegyzete a *Múlt és Jövő* folyóirat 2017/3-as számában:

Ez az interjú először a *Múlt és Jövő* 1990/2-es számában jelent meg, azaz 27 éve. Az újraközlés aktualitását – régi és új olvasók számára egyaránt – nem kell magyarázni. Azt annál inkább – bizony, jó feltűrni az emlékeket –, hogy az akkor szintén friss képződményt, a MAZSIKE-t, Soros György kérte fel a tematikus rendezvény megtartására, mert a zsidóságáról akart beszélni „ott és akkor”. Ami fontos, meghatározó tény – a mai korból nézve. Sajnos, a beszélgetés moderátora Soros Györgyöt inkább „mint az embert” kívánta bemutatni, s leginkább, minden könyörgésemre sem akarta a *Múlt és Jövő*-ben megjelentetni az anyagot – noha, amikor szót kaptunk, jómagam s a közönség a „zsidókérdésről” kérdezte. Nem volt más választásom, mint hogy Dénes Gábort kérjem fel írásra, aki filmet készített az eseményről, és később a mozgóképes munkáját dolgozta át számunkra szöveggé. (A MÚOSZ Etikai Bizottsága részéről elmarasztaló állásfoglalás is született e tárgyban.) Hiszen – ez már történész munkájára lenne méltó összegezni – a rendszerváltáskor is felmerült Soros elutasítása, s vele, mintegy gombnyomásra: a „zsidó kártya”. Ezért tartottam fontosnak, hogy folyóiratunk annalesiből ki ne maradjon ez a diskurzus – amit a 2017-es történelem, oly keserűen, de a tények, hangulatok szempontjából oly megvilágítóan igazolt. (Kőbányai János)

A MASKERADO UTÁN

ÍRATA: HUMPHREY TONKIN*

Maskerado bevezetője sokat elárul Tivadar életének első időszakáról: Északkelet-Magyarországon született 1894-ben, középosztálybeli, szorgalmas szülők gyermekeként. Ő maga is igyekezett kitörni a számára adott társadalmi helyzetből: először jogi tanulmányokat folytatott, később pedig katonatisztnak állt (ami már önmagában komoly teljesítmény, hiszen nagyon kevés zsidó katonatiszt szolgált az osztrák-magyar hadseregben). Tivadar későbbi felesége, Erzsébet szerint férje édesapja okos és tájékozott üzletember volt, aki tudta „hogyan kell bánni az emberekkel, hol érdemes vásárolni és hogyan tehet szert az ember profitra”. Erzsébet családneve, akárcsak Tivadaré, eredetileg Schwartz, ugyanis távoli unokatestvérek voltak.

A szibériai fogságban szerzett tapasztalatok szolgáltatták az alapot azokhoz a történetekhez, amelyeket Tivadar a fiainak mesélt: a *Szibériai Robinsonok* csupán a kalandok töredékét tárja az olvasó elé, mindazonáltal fontos olvasmány, ha meg szeretnénk érteni Tivadar elméjének működését. Bár esetenként elragadta a fantáziája (arra vonatkozóan csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, hogy tényleg majdnem kannibálok áldozata lett-e, ahogy fia, Pali elbeszéli), az Oroszországban megélt kalandok igaznak tűnnek. 1921-ben Budapestre visszatérve Tivadar befejezte jogi tanulmányait, lelkesen csatlakozott az eszperantó mozgalomhoz (amelynek népszerűsége rohamosan nőtt ezekben az években) és elkezdett érdeklődni az ingatlanbefektetés iránt, ami folytatódott az 1920-as és az 1930-as

* Humphrey Tomkin eszperantista, egyetemi tanár (University of Hartford, West Hartford) a *Maskerado* angol kiadásának fordítója és jegyzetanyagának összeállítója – kiadásunk ezt vette át – ezt a post scriptumot a jelen kiadás számára írta 2018 őszén.

években, sőt később is. Amikor pénzre tett szert, szívesen fektette ingatlanba, ami aztán stabil bevételekhez juttatta: ezekben az években nemcsak Budapesten, hanem Berlinben és Bécsben is vásárolt lakásokat.

A *Maskerado* arról szól, hogyan élte meg a család a háború utolsó időszakát, amikor az ország a nácik és magyar követőik, a nyilasok közvetlen irányítása alá került. Úgy sikerült átvészelnük ezt az időszakot, hogy szétszóródtak és hamis személyazonosságot vettek fel, amit a mindig találekony Tivadar intézett. Megpróbáltatásaik azonban a háborúval nem értek véget. Az országot megszálló és „felszabadító” oroszok hódításként tekintettek katonai sikereikre, és (ahogy Pali is rámutat későbbi visszaemlékezéseiben) nem tettek különbséget az ellenük küzdő átlagos magyarok és a felszabadítókat várva-váró magyar zsidók között. A fosztogatások, erőszakolások és kisebb lopások mindennaposak lettek. Pali maga is elszenvedte az erőszakot, amikor az oroszok elhurcolták „egy kis munkára” (málenkij robot). Valójában a „kis munka” csak ürügy volt az oroszoknak arra, hogy több ezer fiatal magyart összegyűjtsenek és túszként keletre hurcoljanak, s így az ellenük való szervezkedést is megakadályozzák. Akik túléltek (a letartóztatottaknak csupán töredéke), nagyjából két és fél év múlva tértek vissza Magyarországra, amikor a kommunisták már átvették a hatalmat.

Pali, aki apja tapasztalatai és példája nyomán tisztában volt vele, hogy hamisak azok az orosz ígérek, miszerint semmi kellemetlen nem lesz ebben az erőltetett menetben, megszökött és így sikerült megmenekülnie. Ez nem az első, és nem is az utolsó csodálatos megmenekülés volt a Soros család történetében.

Amikor a háború borzalmai után újra egyesült a család, Tivadar első gondja volt, hogy fiai sorsáról gondoskodjon. A jövő Magyarországon bizonytalannak tűnt és nem sok jót ígért, nemcsak az oroszok viselkedése miatt. Kényszerű oroszországi tartózkodása, illetve későbbi oroszországi útjai alatt megszerzett tudására alapozva Tivadar jogi tanácsadóként kezdett dolgozni a svájci nagykövetség amerikai zónájában. Idővel és szokásos leleményességével sikerült elintéznie, hogy Pali megkapja a magyarországi amerikai konzulátus hivatalnoki személyazonosítóját. A fiatal és erős Pali a család első számú ételbeszállítója lett, bejárta a vidéket, hogy csereberéljen, illetve illegális pálinkafőzdet alakított ki a családi fürdőszobában.

Később visszanezve ezekre az évekre, Pali elmondta, hogyan alakította ez az időszak a világnézetét: „Különböző emberek különböző

védekezési mechanizmusokat alakítanak ki. Én felépítettem a hitem egy olyan értékrendszerben, amelynek középpontjában a humanizmus, az értelem és a tolerancia van, ami szöges ellentétben áll mindenfajta parancsuralmi rendszerrel, fanatizmussal, diszkriminációval, a szólás- és véleményszabadság tekintélyelvű elnyomásával. Ehhez tartottam magam a náci és a kommunista időszakban, és ehhez ragaszkodtam életem hátralevő részében is.” Ezekhez az eszmékhez még a reményt is hozzákapcsolta: remélte, hogy elnyomók és elnyomottak egyaránt megtanulják félretenni az ellentéteiket és békében együttélni. Évekkel később ez a világszemlélet irányította játékonkodását.

Tivadar végül arra jutott, hogy Palinak és Gyurinak jobb sora lesz külföldön. Elsőként Gyuri hagyta el az országot. Először a svájci Bernbe utazott a háború utáni első Eszperantó Világkongresszusra apjával együtt, aki hivatalos delegáltként vett részt a konferencián. Míg Tivadar a kongresszus után visszatért Budapestre, Gyuri továbbutazott a TJO, az Eszperantó Világszervezet ifjúsági tagozatának konferenciájára az angliai Ipswichbe. Az eszperantó barátok és egy képviselőházi kapcsolat révén diákvizumot kapott, és a következő tíz évet Angliában töltötte. Az ifjúsági konferencia jegyzőkönyve megőrizte azt a javaslatát, hogy többen biciklivel járják be Európát, így terjesztve az eszperantó üzenetét.

Pali sítudása révén bekerült a magyar sícsapatba, amely elindult az 1948-as téli olimpián a svájci Sankt Moritzban. Így megszerezett kiutazási engedélyével Ausztriába ment, majd elkezdte keresni a lehetőségeket, hogy Nagy-Britanniába vagy Amerikába utazzon. Végül sikerült elintéznie, hogy beléphessen az Egyesült Államokba, és New Yorkba utazott, ahol családi barátoknál szállt meg. Bár felvették a Columbia Egyetemre (és gépészmérnök-diákként még tapasztalatot is fel tudott mutatni a háború utáni Budapesten), nem volt pénze tanulmányai folytatásához. Kapott viszont ösztöndíjat a St. Lawrence Egyetemen, ahol híresen jó volt a sícsapat. Később egy síbalesete után visszatért New Yorkba, és beiratkozott a New York Polytechnicbe (ahol alacsonyabb volt a tandíj, mint a Columbián), így készült mérnökkarrierjére.

Az International House-ban bérelt szobát, ahol a Rockefellerek által támogatott külföldi diákok laktak. Itt találkozott a szintén szobát bérlő Daisy Schlengerrel, aki nemrég érkezett Budapestről egy svájci idegenforgalmi iskolán keresztül, és akkoriban a Columbián tanult. Daisy egy valaha tehetős, asszimilált zsidó családból száрма-

zott, akiknek kiterjedt birtokaik voltak Pozsony környékén. A háborút egy budapesti zárdában vészelte át. Közvetlen, élettel teli, társasági lány volt, míg Pali inkább csendes és koncentrált, bár hasonlóan energikus. „Mindig is úgy gondoltam, hogy a szerelem nem elegendő ok a házassághoz, és mindkét félnek idősebbnek kell lennie ehhez a döntéshez – írta később Pali –, de a dolog pozitív oldala az volt, hogy biztos voltam benne, hogy Daisy az az ember, akivel le akarom élni az életem.” Így 1951-ben összeházasodtak. Daisy kiköltözött az International House-ból és beköltözött Pali újonnan kibérelt lakásába a Jackson Heightson, Manhattannel szemben, a folyó túloldalán. Évekkel később Pali és Daisy az International House fontos támogatóivá váltak, Daisy a kuratórium tagjaként is tevékenykedett.

Amint befejezték tanulmányaikat, Daisy és Pali diákvízuma lejárt, így innentől hivatalosan nem maradhattak volna tovább az Egyesült Államokban. Ez a probléma egészen 1954-ig megoldatlan maradt, azonban ez nem gátolta meg Palit abban, hogy megtalálja első állását: ideiglenesen egy műhelyben kezdett el dolgozni, ahol egy szénrel fűtött kazánt kellett átalakítani olajfűtésűvé. Jóllehet nem ez volt az álommunka, amit keresett, az átalakítás sikere biztosította volna további alkalmazását. Ekkor azonban azzal kellett szembesülnie, hogy egy újabb építkezési projektre az amerikai Középnyugatra küldik, ezért inkább üzletkötő mérnöki pozícióba átszerződött a Hewitt-Robinshoz, egy ipari öntözőcsövekre és szállítószalagokra szakosodott New York-i céghez, amely túlnyomórészt az olajiparnak dolgozott. A munka miatt sokat kellett utaznia, főleg Dél-Amerikába. Pali pénzügyi helyzete továbbra is bizonytalan volt, folyamatosan túlteljesítette azonban munkaadói elvárásait és így a fizetése is fokozatosan emelkedett.

1955-ben azonban tragikus dolog történt: Pali és Daisy első gyermeke, Stevie egy játszótéri balesetben elhunyt. A pár teljesen összetörve Európába utazott, hogy ott újra megerősödjének lelkileg, hiszen Daisy már terhes volt második gyerekükkel. Miután kikötöttek Southamptonban, vonattal utaztak tovább Londonba, ahol Gyurival töltöttek néhány napot, meséltek egymásnak New York-i, illetve londoni életükről. Mielőtt Gyuri elhagyta Magyarországot, a két testvér között nem volt a legjobb a viszony, de most mindketten szerették volna újra megtalálni a baráti hangot.

Ez sikerült is. Gyuri 1956-ban Londonból New Yorkba költözött azzal az egyszerű céllal, hogy öt év alatt összegyűjt annyit pénzt, amiből folytatni tudja filozófiai tanulmányait Angliában. Miután ledip-

lomázott a London School of Economicson, néhány unalmas munka után a Wall Streeten megtalálta a szerencsését: állást és hozzá amerikai vízumot is kapott. 1956 szeptemberében szelte át az Atlanti-óceánt.

„Akkoriban – ahogy Gyuri későbbi életrajzírójának, Michael T. Kaufmannak mesélte –, nem igazán érdekelt az Egyesült Államok. Egyrészt magamévá tettem a britek előítéleteit, hogy az Államokban minden kommersz, az emberek buták, és hasonlók. Másrészt benem munkáltak még apám előítéletei is. Ő már járt Amerikában a háború előtt és emlékszem, hogy mindig mondta, hogy soha nem cserélné fel az európai közös nyomorúságot az amerikai egyéni nyomorúságra.”

Az 1956-os októberi forradalom lehetőséget adott Tivadarnak és Erzsébetnek is, hogy elmeneküljön a kommunista uralom alatt nyomorgó Magyarországról. Erzsébet a Gerbeaud kávéházban kitanulta a süteménykészítést, és titokban megnyitotta saját nyári kávézóját és pékségét Duna-menti házukban (télen pedig óvodát üzemeltetett városi lakásukban), Tivadar pedig megpróbált vállalkozást építeni arra, hogy az újonnan érkezett oroszokat tanította magyarrá – mindezek ellenére a házaspár mégsem tudott biztos megélhetést szerezni az új rendszerben.

Az 1956-os forradalmat követő hónapokban majdnem negyedmillió ember menekült Nyugatra. Amikor először próbáltak gyalog átkelni Ausztriába, Tivadart és Erzsébetet egy orosz járőr visszafordította és kötelezte őket, hogy térjenek vissza Budapestre. Majdnem azonnal újra útnak indultak, ezúttal több sikerrel (és megint gyalog). Először Bécsben akartak letelepedni, de amikor megtudták, hogy Gyuri már New Yorkban van és Pali hivatalos vízumot kapott, úgy döntöttek, megéri inkább Amerikát választani. Erzsébet testvére, Farkas Klára szintén Amerikában lakott: 1940-ben, a háború első hónapjaiban követte építész férjét Floridába (férje halála után Klára ismert fényképész lett, és 2014-ben, 103 évesen hunyt el).

Tivadar a háborúban átélt borzalmak ellenére otthon érezte magát Budapesten, és nehezen illeszkedett be az Újvilágba – ahogy azt Gyuri későbbi elbeszélése alapján sejthettük. A szülők először Pali és Daisy lakásában laktak a Jackson Heightson. Erzsébet azonban, a menyé meglátása szerint, nem volt egyszerűen kezelhető vendég, és a helyzet hamarosan elviselhetetlenné vált. Így Tivadar és Erzsébet Gyuri kétszobás aggregénylakásába költözött, a Riverside Drive 549. szám alá, ahol a következő három évet együtt töltötték.

Tivadar bevándorlókat tanított angolra. Bár az ő nyelvtudása is csapnivaló volt, Daisy elmondása szerint azt hangoztatta, hogy „a diákjaimnál még én is jobban beszélek”. Később Erzsébettel együtt közös kisvállalkozást indítottak: a tengerparti Far Rockaway-ben árultak kávé, szendvicset és Erzsébet süteményeit. De ez a próbálkozás is kudarcba fulladt. Ekkor elkeseredésében Tivadar azt fontolgatta, hogy visszatérnek Európába.

Végül azonban inkább a város felfedezése mellett döntött: olcsó mozikba járt a Times Square-en, Erzsébettel kimentek a New Yorktól északkeletre fekvő Hamptons egyik tengerparti házába, amelyet Gyuri bérelt, hogy néha idemeneküljön a városból német barátnőjével, Annaliese Witschakkal, akit később feleségül vett. Nemsokára Gyuri odaköltözött Annalieséhez Greenwich Village-be, Tivadar és Erzsébet pedig a Riverside Drive-on maradt.

Közben Pali visszatért 1955-ös európai útjáról és felajánlották neki, hogy legyen a cég európai részlegének vezetője. Ez óriási előrelépést jelentett volna, de tétovázott, hiszen Amszterdamba kellett volna költöznie éppen akkor, amikor Daisyvel végre kezdték jól érezni magukat Amerikában. Ráadásul ez hivatali pozíció lett volna, azaz elhagyta volna a mérnöki pályát. Ezért inkább azt választotta, hogy a New York-i Hewitt-Robins irodában marad. Kidolgozott egy együttműködést egy francia vállalkozóval, aki az amerikai piacon akart terjeszkedni szénbányákra kifejlesztett futószalag-rendszerével. Pali lassan sikeressé vált, de az Államok keleti felén lévő szegény szénbányász-vidékekre tett látogatásai felnyitották a szemét, és kezdte megérteni a szegénység hatásait.

Ezzel egy időben dolgozott egy újfajta futószalagrendszer tervén is, hogy megkönnyítse a vasérc hajókra rakodását egy chilei bányában. Hagyományos rakodópart és a hajóval párhuzamosan futó szalag helyett (amelyről megtöltötték a hajótestet) Pali egy rögzített rakodótornyot épített, amelyet nagy teljesítményű futószalaggal szerelt fel és a megfelelő szögben csatlakoztatta a hajót a toronyhoz. Mindez sokkal költséghatékonyabb megoldást eredményezett.

Amikor a Hewitt-Robins már érezte, hogy a chilei szerződés biztos lábakon áll, megpróbálta csökkenteni Pali jutalékát, hiszen csak szóbeli megállapodásuk volt. Ekkor Pali felmondott, és bár így jóval kevesebb pénzt kapott a cégtől, mint amire számított, sikerült volt munkaadója néhány további üzletét meghiúsítania.

Ez visszaesést jelentett a karrierjében, de hamarosan már egyedül dolgozott. Soros Associates néven elindította új cégét – ami nagyon

jól hangzott, bár valójában még nem voltak alkalmazottai vagy partnerei. Egyre jobban érdekelte a rakodóterminálok tervezése: időjárási körülményektől függetlenül használható kikötők helyett sokkal olcsóbb megoldást jelentett azoknak a termináloknak a használat, amelyek csak jó időben működtek, még úgy is, ha a rossz időjárás miatti holtidőt ki kellett fizetni. Építő- és a gépészmérnöki tudására egyszerre alapozva megalkotott egy összehangolt és költséghatékony módszert. Senki más nem használta ezt az iparágban. A hatékony marketingnek köszönhetően, amit Pali már egy külön osztályra bízott a növekvő Soros Associatesben, a cég virágzásnak indult.

A magánéletben is voltak kedvező és szerencsétlen fordulatok. Második és harmadik gyerekük, Linda és Peter is megszületett. De Linda is elhunyt egy újabb balesetben, és Daisy súlyosan depressziós lett. Hamarosan megszületett Jeffrey, a negyedik gyerek. A család ekkor már a tehetős New Canaanban lakott Connecticutban (New York állam határától nem messze), és Daisy, bár kissé szorongva, de a kertvárosi feleség életét kezdte élni.

Eközben Tivadar, kétségei ellenére, kezdett beletanulni az amerikai létbe. Mindig is szabad szellem volt, aki könnyedén vette az utazásokat, ezért vásárolt egy Greyhound buszjegyet, ami korlátlan utazást biztosított neki Amerikában, és így elkezdte felfedezni az országot. Amikor visszatért New Yorkba, felvette a kapcsolatot helyi eszperantistákkal, dolgozott a *Maskeradón*, és elkezdte szervezni a kötet publikálását egy spanyol kiadóval, Juan Réguló Perezzel. Közben ingatlanügyekkel is foglalkozott: a budapesti lakásokat a kommunisták elvették, de berlini és bécsi ingatlanjainak birtokjogát visszakapta. Eladta berlini apartmanházát, és a pénzt nem költötte el, hanem felállított egy családi alapítványt Svájcban, amelynek pénzügyi vezetésével Gyurit bízta meg, ami jó döntésnek bizonyult. Ezzel útjára indították a híres Soros jótékonykodást.

1963-ban Tivadar három hónapot töltött Bécsben, majd 1965-ben Tokióban és 1966-ban Budapesten részt vett az Eszperantó Világkongresszuson. 1965-ben napvilágot látott a *Maskerado* eszperantó nyelven írt eredeti kiadása, a *Maskerado*, amit Tokióban be is mutattak, majd Budapesten találkozott újra a régi barátokkal és meglátogatta életének ismerős helyszíneit. 1966-ban az ENSZ eszperantó ülésén is részt vett.

Egészsége azonban hamarosan hanyatlani kezdett. 1967 októberében kórházba került, ahol vastagbélrákkal diagnosztizálták. A kö-

vetkező év februárjában hunyt el csendben és magányosan, nem akart senkinek a terhére lenni.

Erzsébet, aki sokáig Tivadar árnyékában élt, férje halála után magára talált. Bár továbbra is szerényen élt, innentől utat engedhetett a vallás, a művészet és a zene iránti érdeklődésének. Beiratkozott a Fordham Egyetemre, ahol a legidősebb diákként tisztelték. Amikor 1989-ben meghalt, a fiai mellette voltak – Gyuri is, annak ellenére, hogy éppen két kontinens között ingázott a kelet-európai események miatt.

Gyuri írta meg később a nekrológot Brandeisz Elza halálakor. A kiemelkedő tánctanárnő, aki Erzsébetet bújtatta a Balatonnál 1944–1945-ben, 2018 januárjában 111 évesen hunyt el. Ezzel a *Maskerado* történetének újabb szereplője ment el.

Nem könnyű röviden összefoglalni Gyuri és Pali későbbi pályáját. Pali továbbra is nyílt tengeri hajórakodási terveken dolgozott, főleg vasércel kapcsolatban, és egyre több szerződést kötött világszerte. Számos mérnöki szaklapban publikált, ami hírnevet és újabb megbízásokat hozott neki. Olyan esetekre specializálódott, ahol más, hagyományos módszerek kudarcot vallottak. Végül a Soros Associates nagyra nőtt, szerződéseket kötött az Egyesült Királyságban és Brazíliában, temérdek újítással és szabadalommal rendelkezett. Ahogy Pali megfogalmazta: „Őszintén szólva 1960 és 1990 között a Soros Associateshez köthető az iparági technológiai újítások minimum fele.” 1990-re Pali éves adóköteles bevételei elérték a 100 millió dollárt. Tivadar fiainak sikerei messze túlszárnyalták bárki legvadabb álmait.

Mindketten úgy gondolták, hogy a siker velejárója kell legyen a jótékonykodás. Az évek során Gyuri számtalanszor kiemelte, hogy nem érdekli a hatalmas vagyon, sokkal inkább a nyílt társadalmak előmozdítása, ahol a szólásszabadságot, az egyenlőséget és a szabad intézményeket ösztönzik és támogatják. Számára a demokrácia nem politikai választás, hanem az a biztos alap, amitől politikai választásaink függnék. Pali kevésbé vett részt hasonló tevékenységekben, de ő is sokat jótékonykodott, főleg az „új amerikaiak” számára létrehozott ösztöndíjakkal (Paul and Daisy Soros Fellowships for New Americans), amit az 1990-es években indítottak. Minden évben harminc bevándorló vagy második generációs bevándorló diák kap kétéves támogatást egyetemi tanulmányaihoz. Ez olyan ösztöndíj, ami, ha létezett volna az 1950-es évek első felében, Pali és Daisy

számára óriási segítség lett volna. Az ösztöndíj elnyerésében fontos szerepet játszik a tehetség és az újítás, a kitartó küzdelem árán elért eredmények, és nagyon fontos szempont, hogy a jelölt elkötelezett legyen az amerikai alkotmány és a kiegészítései iránt. Tivadar büszke lenne a fiaira.

A *Maskerado* főszereplőit, Tivadart, Erzsébetet, Palit és Gyurit nagyon szoros és rendkívül bonyolult kapcsolat fűzte össze. Tivadar szabad szellemű, könnyed életvitele az 1920-as és 1930-as években állandó konfliktusforrás volt, és valószínűleg ez volt az egyik oka, hogy a család nem emigrált már 1939-ben. Tivadar ugyanis azt javasolta a családjának, hogy hárman utazzanak Svájcba, majd onnan az Egyesült Államokba (amit már előkészített), ő maga Budapesten maradt volna átmenetileg és később csatlakozott volna hozzájuk. Erzsébet talán arra gyanakodott, hogy az egyik szerető sugallta férjének ezt a tervet, hogy átmenetileg megszabaduljanak tőle. Mindezenre Erzsébet nem fogadta el a javaslatot, így bontakozott ki az a történet, amelyet a *Maskerado*-ban megismerhettünk.

Ugyanakkor Erzsébet csodálta és nagyra értékelte, hogy Tivadar milyen közel állt a fiaihoz. Ez a közelség kezdetektől magától értetődő volt. Erzsébet később felidézte, hogy Tivadar a csecsemő Palit úgy tartotta a kezében, úgy nézett rá, mint egy szoptató édesanya a gyermekére. Tivadar arra biztatta fiait, hogy a saját útjukat járják, hogy kövessék a kalandvágyukat és mindenekelőtt ne féljenek. Eközben pedig mindig ott állt mellettük, történeteket mesélt, újabb és újabb teljesítményekre sarkallta őket és büszke volt az elért eredményeikre.

A fiúk sok szempontból nagyon különböztek. Az erőteljes, energikus Pali volt a család sportembere. Ezzel együtt szorgalmasan tanult és olvasott, és már gyerekként szeretett rajzolni, tervezni és megvalósítani dolgokat. Amint lehetett, vett egy olcsó motorbiciklit, és persze fanatikus síelő volt. Gyuri is sportos volt (különösen teniszben és úszásban jeleskedett, de ő is tehetségesen síelt), mégis inkább az elgondolkodás, álmodozás volt rá jellemző, jobban odafigyelt a szüleiére és, ahogy a *Maskerado*-ban is olvashatjuk, néha még esetlen és feledékeny is volt. Míg Pali céltudatos önbizalommal haladt előre, Gyuri inkább volt megfontolt és körültekintő.

Mint minden testvér, ők is vitatkoztak, de egész életük során rendkívül szoros viszonyt ápoltak. A háború után években elváltak útjaik, Gyuri Londonban, Pali New Yorkban élt. Bár nem sokat beszéltek ekkoriban, Tivadar mindig megosztotta velük a másik leveleit, így

mindig tudták, mit csinál éppen a másik. Pali és Daisy 1955-ös londoni látogatása minden bizonnyal nagy szerepet játszott abban, hogy a következő évben Gyuri úgy döntött, hogy az Egyesült Államokba költözik. Pali és Gyuri együtt is dolgozott, bár más-más pályán mozogtak, mégis mindig megosztották egymással ötleteiket, és Gyuri kezelte Pali pénzét is (itt is voltak jobb és rosszabb időszakok, de összességében inkább pozitív volt a mérleg). Életük második felében egy épületben voltak az irodáik, és mindketten sok energiát fektettek játékokba. Pali és Daisy egész életükben együtt maradtak, bár az ő házasságukban is voltak rosszabb időszakok (ahogy arról Daisy a 2007-ben megjelent, *As I Remember It* című visszaemlékezésében beszámolt). Ezzel szemben Gyuri háromszor nősült és kétszer elvált.

Soros Pál 2013-ban hunyt el, 87 évesen. Daisy továbbra is játékoskodik és művészeti tevékenységeket támogat. És természetesen Soros György továbbra is fontos tényező nemzetközi szinten, de soha nem távolodik el azoktól az alapvetésektől, amelyeket az édesapjától tanult: a nyitottság, az együttérzés és a szabadság szeretetének alapelveitől. „Úgy szép az élet, ha változatos és kalandos – írja Tivadar a *Maskerado* első fejezetében –, de nem árt, ha szerencséje is van az embernek.”

Mindent összevetve, a Soros családnak szerencséje volt.

A TÚLÉLÉS FILOZÓFIÁJA

ÍRATA: KÖBÁNYAI JÁNOS

Soros Tivadar eszperantó nyelven írt, *Maskerado* (magyarul *Álarcban. Nácivilág Magyarországon*, Budapest, 2002) című könyve bővített újrakiadásának alkalmával – talán – lehetne úgy tenni, mintha „nem történt volna semmi”: mintha a könyvet csak önmagáért adnánk ki. Mintha csupán egy, a holokausztörténetek közül kiemelkedően érdekes beszámolót jelentetnénk meg ismételten. Azért, hogy egy új nemzedék is megismerhesse a budapesti – átlagtól oly elütő – túlélésstratégiát, amelynek még az is a nívója, hogy az itt először megjelenő szibériai előtanulmányok világíthassák be: milyen tapasztalatok, s azoknak milyen földolgozása vezetett az apokaliptiszis egy másik – noha természetében ugyanaz – sikeres, mert túlélő tanúságához. Lehet, ez is elég és megfelelő indok lenne Soros Tivadar 1966-ban írt műve újra-megjelentetéséhez.

Az 1936-ban Schwartzról magyarra változtatott családnév azonban ma, a 21. század első évtizedeiben túlsüt minden racionális érvet, indokot és aktualitást. Ez a név lassan nemcsak magyar, hanem már világszinten a zsidó világ összeesküvés, „Cion bölcsei”-szerű hívószavává változott, s ezért most a mintegy csillapíthatatlanul izzó billog kizár minden más megközelítést. Szüntessen!

Ha ez így áll, márpedig ez a visszavonhatatlan helyzet, hogy így, akkor tanácsos meghúzni a vonalat, amely kimutatja a Soros Tivadar dokumentálta budapesti túlélés-saga, s mögötte a magyar 1944-es társadalomrajzának irányát, amelynek egymásra hatásából az egész világ helyzetén és történelmén nyomot hagyó stratégia keletkezett. Ugyanis a magyar történelem és társadalom az 1944-es Auschwitzba terelő deportálásokkal lépett a világtörténelem nagyszínpadára az

apokalipszis máglyája folyamatos táplálásával, amelynek a legvégső, az egekig tobzódó, kénes, füstös lángolásához a közel félmillió magyar zsidósága feláldozásával nyújtott tűzrevalót.

A *Maskerado* – hasonlóan a *Saul fiával* közismertté lett, Zalmen Gradowskinak az Auschwitz porában talált *Auschwitz-tekercs* – *A pokol szívében* című írásának tanúságával – az apokalipszisnek azt az első állomását mutatja be, amely kiválasztotta a muníciót az auschwitzi máglyákhoz. Amelynek – erről szolt a lengyel társadalmat és a nemzetközi holokauszt-diskurzust megosztó minapi holokauszt törvény és a körülötte kibontakozott vita – nincs köze a lengyel földhöz, történelemhez, annál inkább az akkor még nem egyesült (de Hitler által már megálmódott) Európához, amelynek zsidóit – marginális kivételekkel – Auschwitzba szállították, német vezetéssel és az (akkor még nem) tagállamok és társadalmak támogató hozzájárulásával. Soros Tivadar – ellentétben a sonderkommandósokkal – saját döntéséből foglalta el megfigyelői pozícióját, s ezért tapasztalatait nem kellett alumíniumhengerekben az áldozatok porába rejtene, hanem amikor az apokalipszist követő világ megengedte, akkor hálát és értelmet adott a túlélésének, s feljegyezte ezt az egyszerre oly éles, mert oly különösen éles szögből látható magyar társadalomrajzot – amely zsidóit halálra ítélte – és a vele szemben érvényesítendő túlélés-filozófiáját. Lehet, hogy eredetileg a saját, a családja és a közeli ismerősei életét megmentendő fogott Soros Tivadar a szibériai edzőtáborban szerzett tapasztalatai nyomán kialakított túlélő *know-how* kidolgozásához. Értelmességre felelősen törekvő élete azonban hatványozottan folytatódott fiai – Pál és György – kariertörténetében, elsősorban György társadalomformáló törekvéseiben, s olyan mintát állított fel, amely a minapi vesztesre állása ellenére is jelentős életszemlélet-alternatívát állít jelen időnkben, amelynek horizontján ismét feldereng az apokalipszis pírja.

Ugyanis a *Maskerado* újrakiadásának és (már akinek) újraolvasásának az az új aktualitása, tétje, felfedezése, hogy benne fellelhetjük mindazt, amit a Soros fiúk, a *Maskerado* főhősei képviseltek további, az egész világot befolyásoló pályájuk során. (A Soros Györgynél nagyobb vagyont szerző Pál tengeri mobilkikötőiben – amelynek az ötletét a Lupa-szigeti megfigyeléseiből vette – bonyolódik a világ nyersanyag-szállításának 40 százaléka.) Az apokalipszis Góliátját leközdő Dávid védekező leleménye és tapasztalata abban foglalható össze, hogy tanácsos kamatoztatni a szolidaritást, mint emberi nem legfőbb értékét, s a hitet, hogy Isten teremtménye az ember, ere-

dendően nem rossz, ha kiszabadul a Sátán-Rossz árnyékából, amelyért küzdeni egyedül érdemes.

Ezért kell fellépni a diktatúrák ellen, amelyeknek egy megtapasztalt autokrata mintája készítette elő és bonyolította le a magyar zsidók Auschwitzba deportálását. Ha másra nincs módunk: azzal tiltakozhatunk, hogy szolidaritást vállalunk a diktatúrák elől a túlélés – lehet botor – reményével menekülőkkal. Ebben foglalható össze az 1944-es Budapesten játszódó túlélő modell-játék tanulsága. Mindezt a papa, Soros Tivadar dolgozta ki, és legnagyobb investációjával – ez külön nagy tanulság – a fiaiba fektetett kultúra és sport, valamint a mindennapi életet szakadatlan elemző gyakorlatával olyan példát mutatott, amelynek sikere el kellene hogy gondolkodtasson mind az egyéni sorsstratégiák, mind a praktikus világlátás terén – s nem különben azon is, hogy mit veszített Magyarország azzal, hogy ez a szervesen majdnem beléépült elem és gondolkodástípus kipusztult, vagy más tájakra (e)migrált. (Valami hasonló modell kisakkozása és családi hasznosításával van dolgunk, mint amit – hogy egy közelebbi, de párhuzamos magyar zsidó családi sagára és know-how sikersztóri hasznosításra utaljunk – a Polgár papa vitt véghez a lányai képességeibe fektetve.)

Mit kezd ezzel a tanúsággal és tanulssággal a világ? Amelyre közvetlen rálátásom van – s ettől nem egészen függetlenül, mert oly tragikusan ebből vétetett – a magyar világ?

Ez a mi felelősségünk. Korszakunk felelőssége: ha úgy tetszik, a magyar felelősség.

A holokauszt utáni holokausztdiskurzus egyik fő leitmotívja, hogy a holokausztban még nem élt nemzedékeknek nincs, nem lehet felelőssége. (A Biblia tapasztalatával és tudásával szemben: az apák bűneiért nem váshat el a fiak foga.) A hárításnak ez a „kollektív bűnök” tagadására hivatkozó lepattintása ellehetetleníti a múlt feldolgozását, nemcsak a gyász munkát, de az elbeszélését is. Soros Tivadar történetével párhuzamosan számtalan hasonló született, a Nobel-díjas regénytől a családnak szóló feljegyzésekig az *áldozati* részről, amíg az *elkövetői* oldalról szinte egy sem. Ennél nincs szignifikánsabb jellemzője a magyar társadalom mindennapi jelenéhez és jövőjéhez szükséges műtfeldolgozás hiányának. S eredendő következményeként: jelenlegi állapotának.

Ezt a szembenézés-hiányt igazolja a „soroszás” (néhány év alatt hasonló kifejezéssé domesztikálódott a magyar nyelvben, mint a „zsidózás”), amelynek a Soros-plakátok vetettek ágyat.

A Soros-plakátok kitalálásában és kihelyezésében csak a holokauszt után született nemzedékek vettek részt. Az elkövetők leszármazottai keze munkája. Ugyanis a magyar holokauszt elbeszélésében – ennek kellene lennie a műtfeldolgozó gyázmunka alapjának, s talán éppen ezért nem lehet hozzáfogni, mert felismeréséhez egyik félnek sincs bátorsága – az egész magyar társadalom elkövetőkre és áldozatokra és az ő – e kötelék révén nem semleges – leszármazottakra oszlik fel. Ezt éppen azok a nem zsidók tudják és vallják, akik a maguk módján – s éppen e felismeréstől vezérelve – a maguk kis hatóköreikben ellenálltak, s a holokauszt idején az áldozatok mellé álltak. (Lásd *A nemcselekvés büntudata* című, intéjükötetemet [Budapest, 2014], amelynek minden, a holokauszt idején aktív alanya ezt vallotta.)

Ugyanis, ha a műtfeldolgozás végbement volna valamilyen stádiumig – amely éppen a holokauszt után született nemzedékek feladata –, nem boríthatták volna el az országot egy idős holokauszt-túlélő képmásai a magyar létezésre törő Sátán szimbólumaként. Ha másért nem, már csak ezért sem. És nem azért, unalomig ismétlendő, mert ez antiszemita gesztus (s ebből a szempontból mindegy, hogy rendre antiszemita reakciókat vált ki), hanem mert emberellenes. (Ha úgy tetszik: keresztényellenes, hiszen nincs egy, a názareti Jehosa ben Jozsef példája és vallása szerinti érték, amelyet ne hágná át.)

A hamis tabu-trauma feloldáskísérlete azért mehetett végbe, mert a magyar társadalomban elmaradt a valódi traumákkal szembenéző gyázmunka. Tehát nem az egy párthoz s névhez fűződő rossz politikai döntéssorozatról, netán a hatalomfenntartás cseles eszközéről van szó. A Soros György neve és arca, valamint pályája köré épített „totem és tabu” a magyar társadalomnak a holokauszt után már negyedik (koalíciós, Rákosi–Kádár-, rendszerváltás, Orbán-) korszakába jutott elbukását testesíti meg abból a szempontból, hogy egyik korszak sem töltötte be a megegyezésesség feltételét: a szembesítést a magyar társadalomnak a holokausztban elkövetett bűnével, hogy végre, egyszer kigyógyuljon belőle.

Erre jó alkalom lett volna a sok szempontból szerencsés csillagzatú, éppen most magunk mögött hagyott rendszerváltás kora. (Amelynek előmozdításáért Soros György oly sokat tett.) Ahol min-

den külpolitikai beavatkozás nélkül (noha nem kevés, lehet ezzel egyenrangú, gazdasági megkötöttség és tulajdonviszonyi rendezetlenség fennállása mellett) lehetett volna „rendezni közös dolgainkat”. Fontos látni, szembesülni vele – Soros Tivadar és fiai (különösen Pál, akinek *American (Con)quest*, [Oxford, 2006] című önéletrajza mintha az apa könyvének és történetének egyenes folytatása lenne) kívülállóvá fejlődő attitűdjét is például véve –, hogy erre a magyar társadalom nem volt képes. (A magyar társadalomba beleértendő az áldozatok népének maradékai is. Legerősebb, pontosabban: az egyetlen társadalomformáló csoportjára, az úgynevezett nem zsidó zsidókra oly lemeztelenítően jellemző, hogy Soros Tivadar könyvét 2002-ben, amikor először megjelent, kicenzúrázták a magyar közdiskurzusból, noha az akkor még erősen a magyar kultúrában jelen lévő magyar Soros György alapította Nyílt Társadalom Alapítványnak ők voltak a helytartói. Kihagyni a recepcióból a szintén a leginkább az alapítvány finanszírozta „kulturális erőteréből” – *Élet és Irodalom, Magyar Narancs, Holmi* – egyenlő a ki- és megtagadással, a Kádár-kor legrosszabb periódusait idéző cenzúrával.)

A merényletekkel, gyűlölethullámokkal, s azokra rátelepedő politikai pártjaikkal jelentkező, új világégés-átrendeződés felé sodródó korban erre már biztos nem lesz mód. A világhelyzet mostani kihívásai erre már nem adnak időt. Horthy Miklós, egy magyar korszaknév gazdája is joggal volt büszke arra, hogy a korszellemet előre megérezve, jóval Hitler hatalomra jutása előtt hozott antiszemita törvényeket. (És kurzust.) Magyarország ma ismét a korszellem pi-onírja. Ebben nemhogy nincs szükség Soros Tivadar bölcsességére és fiainak a lehetőségek felismeréséből gazdagságot teremtő modelljére, hanem éppen az állítatik gyilkos pellengérré. Pedig ez a modell – az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között – felvirágoztatta Magyarországot, annyi mindent építve az I. Ferenc József nevéhez fűződő korban (1867–1918), amiből még mindig lehet rombolni, de talán építeni is valamit. Magyarok és zsidók, igaz, nem őszinte – mert „Korrobóri táncos” (a most kánontrónjáról letaszítandó Ady) – együttműködése véget ért a holokausztban. Soros György (dacára, hogy a nála bölcsőbbnek tűnő, a nyilvánosságot kerülő Pál, aki az Amerikai Egyesült Államokban letelepedő tehetséges migráns fiatalok egyetemi tanulmányai finanszírozására hozott létre alapítványt (Paul & Daisy Soros Fellowships for New Americans), figyelmeztette, hogy jutalma zsidóként való megaláztatása lesz) ma-

gyarországi csúfos kudarca és szégyenmáglyára hurcoltatása vetett végett leglátványosabban az illúziónak (mondhatnánk a paraméterek ismeretében: hazugságnak), hogy ez a történet feltámasztható-folytatható.

S ezért csak a költővel tárhatjuk szét a karunkat – nem először – tanácstalanul az eget fürkészve:

„Nagy szárnyadat borítsd ránk virrasztó éji felleg.”

Visegrád, 2018. november 4.



os Tivadar története az első világháborús hadifogsággal kezdődött.
apasztalataiból nemcsak kifejlesztette a túlélés stratégiajának filozófiáját,
egy új nyelvet, az eszperantót is elsajátította.



A két Soros fiú a felkészülés után a *Maskerado* élményével gazdagabban,
anyai nagymamájukkal a családi túlélésverseny legidősebb résztvevőjével.

SOROS TIUADAR | TÚLÉLNI | NÁCIUILÁG MAGYARORSZÁGON || SZIBÉRIAI ROBINSONOK



MÚLT ÉS JÖVŐ

SOROS TIUADAR TÚLÉLNI NÁCIUILÁG MAGYARORSZÁGON SZIBÉRIAI ROBINSONOK

SOROS PÁL ÉS SOROS GYÖRGY ELŐSZAVÁVAL